

ՀՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՕՐՐԱՆ

2-97

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԼՂՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐՑԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ

Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին
նվիրված գիտաժողովի նյութեր

5007

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
2007

ՀՏԴ 941 (479.25):325
ԳՄԴ 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)
Շ 973

Գիտաժողովը նվիրվում է
Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին

Տպագրվում է գիտաժողովի խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
Արուսկ Մաղալյան

Գիտաժողովի ծրագրային կոմիտե՝

Արամ Սիմոնյան – ԵՊՀ ռեկտոր, **Վլադիմիր Բարխուդարյան** – ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, **Բաբկեն Հարությունյան** – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, **Աշոտ Մելքոնյան** – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, **Ռուբեն Սաֆրաստյան** – ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, **Արարատ Աղասյան** – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, **Պավել Ավետիսյան** – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն

Շ 973 ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ԲԱՂԱԲԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: – Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, – 370 էջ + 1 էջ ներդիր:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0715-4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԵՆՐԻԿ ՍՎԱՅՅԱՆ
 ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ԽՈՐԵՆԱՑԻԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱՋՐՈՒՅՑԻ ՍԻՍԱԿ-ԱՌԱՆՅԱՆ ՃՅՈՒՂԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՏԱՂՁԸ

Մեզ հետաքրքրող ավանդազրույցի համաձայն՝ Յայկի սերունդ Սիսակի ժառանգներից Առան անունով քաջ և անվանի մարդուն Վաղարշակ հայոց թագավորը¹ կողմնակալ է նշանակում Մեծ Յայքի հյուսիսարևելյան կողմերում, նրա համար Կուր գետի ընթացքով ժառանգություն հաստատելով «զդաշտն Աղուանից և զԼեռնակողմն նորին դաշտի ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն, որ ասի Յնարակերտ»², տարածք, որի սահմանները, սույն հաղորդման համաձայն, կազմում էին հյուսիսում Կուր գետը, հյուսիս-արևմուտքում՝ Յնարակերտ ամրոցը, հարավ-արևելքում՝ Արաքս գետը, իսկ արևմուտքում՝ Սյունիքի հետ շփման գիծը՝ Արցախյան, Սևանի ու Սիափորի լեռները։ Այն իրենից ներկայացնում էր մի եռանկյունի, որն ընդգրկում էր Յայոց Ուտիք և Արցախ նահանգներն իրենց հայ բնակչությամբ։

Լինելով Սիսակի ժառանգներից, Առանին, տրամաբանական է կարծել, բաժին էր հանվելու իր նախնու տիրույթներից։

¹ Յայոց ավանդական թագավոր, հավաքական մի կերպար, որ, սակայն, իր մեջ խտացնում է հիմնականում Յայաստանում Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Տրդատ Ա-ի (66–88 թթ.) գծերը։ Դ. Մանանդյանը գտնում է, որ նա հայ Արշակունյաց ժառանգական հարստության հիմնադիր Վաղարշ Բ-ն է (186–198 թթ.), (տե՛ս Դ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Բ, Ե., 1978, էջ 62), բայց որքան էլ հավանական լինի մեծ գիտնականի եզրակացությունը, այնուամենայնիվ Վաղարշակն իր գործունեությամբ ու ժամանակաշրջանով ավելի է հարմարվում Տրդատ Ա-ի կերպարին։

² Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Ե., 1991, էջ 113 (հետագայում՝ Խորենացի)։

Իսկ նա տիրում էր հորից՝ Գեղամից ստացած ընդարձակ կալվածքների, որոնք տարածվում էին «ի ծովէն (Գեղամայ – Զ. Ս.) ընդ արևելս մինչև ցղաշտ մի, ուր գետն Երասխ հատեալ զքարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խոխոմս ծիգս և նեղս ահագին դնդճմամբ իջանէ ի դաշտն»³։ Այստեղից պարզ երևում է, որ Սիսակի բնակության վայրը, որն իր անունով կոչվեց «Սիւնիք» կամ, որպես նրա «յըստակագոյնս» անվանում «Սիսական»՝ պարսկական ձևով⁴, սկսվում էր Գեղամա ծովից և ձգվելով դեպի արևելք, վերջանում ինչ-որ դաշտով, որով, ճեղքելով այն հատող սեպացած լեռները, հոսում էր Երասխը։ Հետևաբար մատնանշված սահմաններում ամփոփված երկրամասից պետք է առանձնացվեր Առանի բաժնեկալվածքը ու տրվեր նրան ի ժառանգություն։ Եվ, ինչպես ցույց են տալիս Սիսակի երկրի ու Առանի տիրույթի մակերևութների մի քանի ընդհանրություններ, այդպես էլ արվել է։ Սիսակի երկրի մասին վերը բերված մեջբերումներից տեսանելի է, որ վերջինս իրենից ներկայացնում էր լեռնային ու դաշտային աշխարհագրական մի շրջան, որի արևելյան սահմանը ողջ տարածքով անցնող Երասխ գետն էր։ Առանի տիրույթն էլ էր ծածկված դաշտերով («զդաշտն Աղուանից») ու լեռներով («զլեռնակողմն նորին դաշտի»), իսկ արևելյան կամ հարավարևելյան սահմանը Երասխ գետն էր («ի գետոյն Երասխայ»), որը կտրում-անցնում էր երկրի մակերևույթը ծածկող դաշտերն ու լեռները և եթե մինչ այդ եղել էր Սիսակի, ապա այժմ դարձել էր Առանի արևելյան սահմանը։ Ուստի, երկու երկրների բնաշխարհային մանրությունները և, մանավանդ, Երասխի վերածվելը Առանի բաժնեմասի արևելյան սահմանի, միանգամայն բավարար են կարծելու, որ Առանի տիրույթը մինչ ժառանգաբար իրեն հասնելը կազմում էր Սիսական աշխարհի արևելյան մի հատվածը և այն մասով, որն ընդգրկում էր Արցախը, հպվում

³ Նույն տեղում, էջ 41։

⁴ Նույն տեղում։

էր նրան։ Հայկական այս երկու աշխարհների դրկիցությունը մատնանշում են նաև սկզբնաղբյուրները, մասնավորապես «Աշխարհացոյցը» իր «Արցախս յերի կալով Սիւնեաց» տողերով⁵։ Ուրեմն, Արցախը, լինելով Սյունիքի արևելյան, կից հարևանը, կազմել էր նրա տարածքի երբեմնի հատվածը։ Այս վերջին պատմական իրողությունը վերապրուկային ձևով պահպանվել է նաև նրա ու նրա առանձին աշխարհագրական վայրերի անվանումներում։ Այսպես, հայ մատենագրության մեջ Արցախը հանդես է եկել նմանապես «Փոքր Սիւնիք» անվամբ⁶, ինչը ինքնին ենթադրում է նույնանուն մեծ ամբողջից զատված տարածաշրջան, որը որպես այսպիսին ստանալու էր ամբողջի անվանումը «Փոքր» մակդիրով կամ, ինչպես Գահնամակում է հիշատակվում՝ «Սիւնեաց երկրորդն»⁷, իբրև Սյունիքի ժառանգական հաջորդ։ Թե՛ Սյունիքում և թե՛ Արցախում գոյություն ունեին «Հաբանդ» անունով գավառներ, որոնցից Արցախի Հաբանդ գավառը կրում էր «Միւս» տարբերակիչը և հանդես էր գալիս «Միւս Հաբանդ» անունով և այլն։ Վերջինս անվանվել է նաև «Սիսական ի Կոտակ», որը «Սիսական-Սյունիք» և «Կոտակ-Փոքր» բառերի կապակցությունն է և «Փոքր Սյունիք» տեղանվան պահլավերեն ձևը, որ կրկին վկայում է Սյունիքի ու Արցախի միևնույն տարածաշրջանի տարմասերը լինելու և հետագայում միմյանցից զատվելու ու նույն անվամբ առանձին-առանձին հանդես գալու մասին։ Հետևությունը մեկն է. հեռավոր ժամանակներում Արցախը Սյունիքի հետ միասին կազմել է տարածաշրջանային մի ամբողջություն և միայն կուսակալություններ հիմնելու Վաղարշակ (Տրդատ Ա) թագավորի գործունեության հետևանքով անջատվել է նրանից և վերածվել վարչաքաղաքական ինքնուրույն միավորի։

⁵ Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացույ յառելւածովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881, էջ 33 (հետագայում՝ «Աշխարհացոյց»)։

⁶ Խորենացի, էջ 260։

⁷ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Е., 1971, с. 250.

Առանի տիրության մյուս՝ մինչև Կուր գետը հասնող և հայկական Ուտիք նահանգի տարածքը կազմող շրջանները ևս մինչև Առանին պատկանելը գտնվել են Սիսականների գերիշխանության տակ: Նույն հայոց թագավոր Վաղարշակը Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան կողմերում՝ ընդհուպ Կուր գետը՝ հայերեն խոսակցության վերջին սահմանները («գեղերը հայկական խոսիցս») ընկած տարածաշրջանի վրա երկու կողմնակալ է նշանակում՝ նրանց ընտրելով Սիսականների և Կաղմոսյանների՝ Հայկի թոռ Կաղմոսի նահապետական տներից⁸: Եվ եթե նրանցից, ըստ ուսումնասիրությունների, Կաղմոսյաններին վստահված կողմնակալությունը համապատասխանում է «Ժաղեացւոց», իսկ վերջինս էլ՝ Արցախի իշխանությանը⁹, ապա դժվար չէ եզրակացնել, որ տարածաշրջանի մնացած մասը գտնվելու էր Սիսականներից ընտրված կուսակալի, ասել է թե Սիսականների գերիշխանության տակ, որն էլ ժառանգության մասհանման ժամանակ նույնպես տրվել է Առանին:

Այսպիսով, Առանի ժառանգությունը ստացած տիրույթը տարածքային առումով բաղկացած էր աշխարհագրական այն շրջաններից, որոնք վաղ ժամանակներում Սիսական աշխարհի մասերն էին և Վաղարշակ թագավորի գործունեության հետ կապված անջատվել էին և ձևավորել իր ուրույն սահմաններով մի նոր, ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր:

Կազմավորվելով Արցախի և Ուտիքի տարածքների միասնությունից, Առանի տիրույթն իր վերոհիշյալ սահմաններով պատմական մի որոշակի ժամանակաշրջանում և քաղաքական հանգամանքներում ստանում է «Աղուանք» աշխարհագրական անվանումը և սկսում հանդես գալ նաև հիշյալ

⁸ *Խորենացի*, էջ 112-113:

⁹ *Ս. Երեմյան*, Ծաղեացւոց իշխանութիւն, ՅՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր (հաս. գիտ.), 1960, թիվ 7-8, էջ 40-52, *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, с. 294.

անունով¹⁰: Եվ որովհետև «Աղվանք» տեղանունը պարսկերենում և ասորերենում հնչում էր «Առան» ձևով, ուստի տարածաշրջանը սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է նաև այդ անվամբ¹¹:

Ավանդության մեջ «Աղուանք-Առան» անվանաձևի առաջացումը Մովսես Խորենացին կապում է Սիսակի «աղու» (քաղցր, հաճելի, դուրեկան) բնավորության հետ¹², բայց երկրամասի առաջին փաստացի տիրակալ համարում նրա ժառանգ Առանին: Վերջինիս է հատկացվում նաև հիշյալ տիրույթում բնակվող չորս նախարարական տների նախահոր դերը: «Ի սորա (Առանայ – Հ. Ս.) զաւակաց ասեն, – գրում է Խորենացին, – սերեալ զազգն Ուտեացւոց և Գարդմանացւոց և Ծաղեացւոց և Գարգարացւոց¹³ իշխանութիւնսն»¹⁴: Նրան

¹⁰ Մանրամասնությունները տես *Հ. Սվազյան*, Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից VIII դարը ներառյալ), Ե., 2006, էջ 216-221:

¹¹ «Առան» տեղանունը գործածվում է նաև լայն առումով, որ նկատվում է հատկապես արաբ հեղինակների գործերում, արտահայտելով Կովկասյան լեռներից, ավելի ստույգ, Դերբենդից Արաքս գետն ընկած տարածքը, կամ, այլ խոսքով, Աղվանից մարզպանության ընդգրկումները:

¹² *Խորենացի*, էջ 113:

¹³ Գարգարացիների էթնիկական պատկանելության, նրանց իշխանության տեղի և սրանց հետ կապված «Գարգարացւոց դաշտի» տեղադրության հարցերը աղվանագիտության մեջ մնում են վիճելի ու մինչև վերջ չլուծված: Աղբյուրների հակասական հաղորդումները ուսումնասիրողներին հնարավորություն չեն տալիս մի ընդհանուր հայտարարի գալու: Դատելով Խորենացու քննարկվող հաղորդումից, նրանք հայկական ցեղեր էին, որոնց բնակության վայրը տեղորոշվում է Սիլի-Մուղանք դաշտում, իսկ ըստ նրանց մասին նույն Խորենացու մեկ այլ հաղորդման՝ աղվանական ցեղերից էին, որոնց լեզվի հիման վրա Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծեց աղվանական այբուբենը (*Խորենացի*, էջ 329), հետևաբար նրանք ապրելիս պիտի լինեին Կուրի ձախափնյակում: Չնայած վիճող կողմերը հօգուտ իրենց տեսակետի առաջ են քաշում հավանական դրույթներ, բայց դրանք բավարար չեն հարցի վերջնական լուծման համար: (Առավել մանրամասնությամբ տես *Ս. Պետրոսյան*, Գարգարացւոց դաշտի տեղադրությունը, ԼՀԳ, Ե., 1976, թիվ 7, էջ 67-76: *А. Акопян*, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках Е., 1987, с. 57-74): Մեր ենթադրությամբ նրանք նույն անունը կրող, բայց աշխարհագրորեն տարբեր վայրերում ապրող ցեղեր էին, այն-

կրկնում է 7-րդ դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին, այն տարբերությամբ, սակայն, որ երկրամասի անունը բխեցնում է ուղղակի Առան նախնու բնավորության՝ Սիսակի համար մատնանշված դրական հատկանիշից¹⁵:

Առանին ներկայացնելով իբրև երկրամասի առաջին տիրակալ ու տեղի ժողովուրդների նախահայր, պատմահայրը նրան կապում է երկրի «Առան» անվան և սրան առնչվող խնդիրների հետ:

Այսպիսով, Սիսակ-Առանյան ավանդապատումը պատկերում է Հայոց Արևելից կողմերում բարձրացած վարչաքաղաքական միավորի նախնական պատմությունը՝ նրա ձևավորումը, այն բնակեցնող ժողովուրդներին, վերջիններիս ծագումն ու էթնիկ պատկանելությունը, տալիս երկրամասի անվան ստուգաբանությունը և այլն, որ լիովին համապատասխանում է բուն՝ մարաբասյան ավանդության ոգուն: Այստեղ էլ առասպելականի և իրականի միահյուսումով արտացոլված են հայ ժողովրդի առաջացման, հայոց պետականության կազմավորման, հայկական ավատատիրական-նախարարական համակարգի ձևավորման ընթացքն ու հարակից հարցեր: Սրանց կողքին, ի դեմս Հայկի սերունդների, իրենց մեկնաբանություններն են ստացել նաև Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհա-

պես, ինչպես Կասպից ծովի արևմտյան ափի երկայնությամբ ձգված տարածքում առանձին բնակվող նույնանուն «կասպեր» ցեղերը (տե՛ս 7. *Սվազյան*, Կասպերի ցեղային միություններն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. VI դ. – մ.թ.ա. IV դ.), ԼՀԳ, 1983, թիվ 6, էջ 81–89): Մեզ այդ մտքին է մղում նրանց հիշատակությունը ուտեացիների և մյուս ժողովուրդների հետ, որոնք հայտնի են թե՛ որպես հայկական ցեղեր և թե՛ Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած տարածքի բնակիչներ: Ուստի, կարծում ենք, նրանց կողքին ներկայացվող գարգարացիները ևս լինելու էին հայկական ցեղեր և բնակվելու էին այն նույն աշխարհագրական տարածքում, ինչ որ և մյուս ժողովուրդները:

¹⁴ *Խորենացի*, էջ 113:

¹⁵ *Մովսես Կաղանկատուացի*, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Զննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 8 (հետագայում՝ Կաղանկատվացի):

գրական շատ վայրերի անվանումներ: Մասնավորապես, ավանդության համաձայն, Արագած լեռան ու Արագածոտն գավառի անվանադիրը եղել է Հայկի ավագ որդին՝ Արամանյակը, Մասիս սարին և Արմավիր քաղաքին իր անունն է տվել Հայկի կրտսեր որդին՝ Ամասիան, վերջինիս թոռ Երաստը Երասխի, իսկ Գեղամ նախնին Գեղամա լեռների, ծովի ու գավառի անվանադիրներն են և այսպես շարունակ¹⁶: Նման պարզաբանումները, որոնց թիվը բնավ էլ չի սահմանափակվում նշվածներով, ցույց են տալիս, որ պատմահայրը աշխարհագրական անունների ծագման բացատրության համար հիմք է ընդունել վերջիններիս անձնավորելու սկզբունքը և դրանց առաջացումը կապել այս կամ այն առասպելական անձի անվան հետ:

Բացառություն չէ նաև ավանդության մաս կազմող Սիսակ-Առանյան զրույցը: Այստեղ էլ Առանն է արտացոլում այն երկրամասը, որ տարածված էր Հայոց Արևելից կողմերում և հայտնի էր նմանապես «Առան» անվամբ: Եվ պատմահայրը, փորձելով բացատրել խնդրո առարկա անվան ծագումը, դիմում է ժողովրդական ստուգաբանության պարզ եղանակին և առաջ է քաշում Առան նախնու մասին ներկա զրույցը, որտեղ նրա անձի հետ է կապում նշված կողմերում վարչական նոր միավորի առաջացումն ու տեղի ժողովուրդների ծագումը: Նկատենք, որ Առանի մասին Խորենացու հաղորդումը հենց այդպես էլ ընդունել են ուսումնասիրողները և ասվածի ուղիղ իմաստով էլ օգտագործել իրենց հետազոտություններում, նրան հասցնելով մինչև հայոց թագավոր Վաղարշակի ժամանակները (մ.թ. I դար) և, նույնիսկ, մինչև մ.թ.ա. 2-րդ դարը¹⁷,

¹⁶ *Խորենացի*, էջ 37 և հտ.:

¹⁷ Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության (V–VII դդ.), Ե., 1981, էջ 132–136, 138, 143, 145, 146, Առանը դիտվել է նույնիսկ բուն Աղվանքի ցեղերի նախահայր (տե՛ս Կ. Դրեբեր, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959, с. 66). Փ. Մամեդով, Кавказская Албания и апбаны, Баку, 2005, с. 59, 140: Գրելով, թե Սիսակից սերված զունդը կուսակալություն է հաստատել բուն Աղվանքում, փաստո-

սրանից բխող բոլոր հետևություններով: Մինչդեռ, դատելով հատուկ անունների մեկնաբանման խորենացիական եղանակից, կարող ենք հաստատապես ասել, որ Առանը պատմական անձ չէ, այլ երկրամասին առնչվող որոշ խնդիրների լուսաբանման և անվան ստուգաբանության նպատակով հորինված անձ, անձնավորված կերպար: Պատահական չէ, որ Կաղանկատվացին, ցանկանալով իր աշխատության մեջ անվանապես նշել Առանի անմիջական հաջորդներին և նրանց մասին որոշ մանրամասնություններ տալ, չի կարողացել, որովհետև, ինչպես ինքն է ասում. «թիւ անուանցն յԱռանայ մինչև ցքաջն Վաչագան... չէ յայտ», ուստի և ոչինչ չունի ասելու¹⁸: Այդպես էլ պետք է լիներ, որովհետև Առանը մտացածին անձ լինելով, չէր էլ կարող հաջորդներ ունենալ, այլև առհասարակ հիմք հանդիսանալ որոշակի պատմական իրադարձությունների շարունակականության վերհանման և լուսաբանման համար: Սակայն տեղին է այստեղ ասել և ընդգծել, որ ինչպես ամեն մի ավանդական կերպարի, այնպես էլ Առանի մարմնավորումը հնարավոր էր միայն ու միայն առարկայական հիմքի վրա: Մեր օրինակում այդպիսին է երկրամասի համար «Առան» տեղանվան իրական գործածությունը:

Խնդրո առարկա տեղանունը գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է՝ սկսած 6-րդ դարից: Այն առաջին անգամ որպես տեղանուն հանդես է գալիս «Հռետոր» մականունով ասորի հեղինակ Ջաքարիա Միտիլենացու «Ժամանակագրություն» աշխատության մեջ: Նրանում հեղինակը Գուրգան (Վիրք), Սիսական (Սյունիք), Բազգուն և այլ երկրների ու ժողովուրդների մասին խոսելիս նշում է նաև «Առան» կոչվող մի երկիր, որը գտնվում էր Հայաստան աշխարհում, ուներ իր լեզուն, հավատացյալ ու մկրտված ժողովուրդ և Պարսկաստա-

րեն նրանց է հետևում և է. Դանիելյանը (տե՛ս նրա Գանձասարի պատմություն, Ե., 2005, էջ 38):

¹⁸ Կաղանկատվացի, էջ 41:

նին հպատակ սեփական թագավոր¹⁹: Նման անվամբ երկրի հիշատակությունը վերոհիշյալ երկրների հետ կողք կողքի և նրա տեղադրումը Հայաստան աշխարհում թույլ է տալիս մեզ համոզմունք հայտնելու, որ ասորի պատմիչի խոսքը Հայոց Արևելից կողմերում ընկած այն երկրի մասին է, որ խորենացու տեղեկությունների համաձայն, ընդգրկում էր Կուրի և Արաքսի գետամիջյան տարածքը, այսինքն՝ Ուտիք-Արցախյան աշխարհը և ավանդության մեջ արտահայտված էր Առան նախնու անձով: Զգուշավորությամբ, բայց նույն կարծիքն է հայտնում նաև Ն. Պիգուլևսկայան: «Առան» երկրի տակ, — գրում է նա, — պետք է տեսնել արևելյան Հայաստանի կամ Աղվանքի մարզը²⁰:

6-րդ դարից «Առան» տեղանունը սկսում է ավելի հաճախ երևալ մատենագրության մեջ: Նույն ասորի պատմիչը, դարձյալ 6-րդ դարի դեպքերի կապակցությամբ, մեկ անգամ ևս հիշատակում է այս անվամբ երկիրը, պատմելով վերջինիս Կարդոստ անունով եպիսկոպոսի մասին²¹, ով մեկնել էր հո-

¹⁹ Ջաքարիա Միտիլենացի (Հռետոր), Ժամանակագրություն (տե՛ս Ասորական աղբյուրներ, բարձրագույնությունը բնագրից և ծանոթ. Դ. Մելքոնյանի), Ե., 1976, էջ 313–314: *Н. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов, СССР, М.-Л., 1976, с. 81.*

²⁰ *Н. Пигулевская*, նշվ. աշխ., էջ 8: Այս տեսակետից ճիշտ չէ Դ. Մելքոնյանը, կարծելով, թե ասորի հեղինակի «Առանը» բուն Աղվանքն է (տե՛ս Ասորական աղբյուրներ..., էջ 319, ծնթ. 134):

²¹ Հայոց հոգևոր հայրերի ցանկում չկա Կարդոստ անունով եպիսկոպոս և չէր էլ կարող լինել, որովհետև պատմիչը տալիս է ոչ թե նրա իսկական անունը, այլ հոներին առ աստված կոչելու նրա քարոզչական գործունեությունից բխող մականունը՝ ինքն էլ մեկնաբանելով այն որպես «Թեոկլետոս» (հունարենով), կամ «Աստվածակոչ» (արամեերենով) իմաստով (տե՛ս Ասորական աղբյուրներ, էջ 315): Ենթադրվել է նաև, որ «Կարդոստ» անունը կազմված է հայերեն «կարդալ» և «Աստված» բառերից (նույն տեղում, էջ 315, ծնթ. 126), հավանական մի ենթադրություն, քանի որ հայերենում «կարդալ» նշանակում է նաև «ձենել», «կոչել» (տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա, 1979, էջ 1067) և մյուս՝ «Աստված» բաղադրիչի հետ կառույց «Աստվածակոչ», ինչը համարվել է նրա անվան արամեական տարբերակին:

մաց աշխարհի քրիստոնեություն տարածելու նպատակով²², իսկ վրաց պատմիչ Ջուանշիրը (7-րդ դար) իր երկրի պատմությունը շարադրելիս որոշակի պատմական իրադարձությունների հետ կապված նշում է «Ռանի» երկիրը, այն երբեմն անվանելով նաև «Առան»²³:

Այդ ժամանակաշրջանին է վերաբերվում նաև «Առան» տեղանվան գործածությունը «Ռանի» ձևով՝ Աղվանք անվանը զուգահեռ: Թվարկելով Արևելյան Անդրկովկասում 6-րդ դարում Պարսկաստանի ձևավորած Յյուսիսային քուստակի (Քուստ ի Կոպկոհ) կազմի մեջ մտնող երկրները, Անանիա Շիրակացին գրում է. «Ռան, որ է Աղունք»²⁴, և այդպիսով մատնացույց անում թե՛ հին երկրի նոր անվան գործածության ժամանակաշրջանը և թե՛ նրա կիրառումը որպես «Աղվանք» աշխարհագրական տեղանվանը համարժեք հասկացություն:

Երկրամասի «Առան» տեղանունը պայմանավորում է, որ նրա ժողովրդին, ըստ բնակության վայրի, տրվի «առանեանք» («առանցիներ») անվանումը, որոշիչ, որ հայ մատենագրության մեջ սկսում է երևալ «Առան» տեղանվան հիշատակումներից հետո՝ ուշ շրջանի աշխատություններում, մասնավորապես Սեբեոսի մոտ: 7-րդ դարի մեր պատմիչը, նշելով բյուզանդական կայսր Կոստանդինի՝ 653 թ.²⁵ Կարին գալու և այստեղ նրան հանդիպելու եկած հայ իշխաններին ու նրանց հետ եկածներին, հիշում է և «առանցիներին»: «Անդ (Կարինում - Յ. Ս.),- գրում է նա,- ընդ առաջ եղև նմա (Կոստանդինին - Յ. Ս.) Մուշեղ Մամիկոնեան համազգեալքն իւրովք հանդերձ և այլովք ոմամբք իշխանաւք և զաւր ընդ Այրարատեան կողմանէ, Առասւեղեանք և *Առանեանք* և Վարաժնունիքն և Քնթունիք

և Սպանդունիք և այլք ընդ նոսին»²⁶:

«Առանցիներ» հիշատակությունը այստեղ ցույց է տալիս, որ ի դեմս նրանց, պատմիչը նկատի ունի «Առան» անունով երկրից ժամանածներին, իսկ տերմինի հանդես գալը 7-րդ դարում ևս մի վկայություն է երկրանվան՝ ուշ ժամանակներում կիրառություն ունենալու մասին:

Այսպիսով, բերված օրինակները վկայում են, որ «Առան» տեղանունը գրավոր աղբյուրներում երևում է 6-րդ դարից սկսած և, ուրեմն, իրական գործածության մեջ պետք է մտած լինե՞ր դրանից քիչ առաջ՝ նույն դարի սկզբներին կամ համենայն դեպս ոչ շուտ, քան 5-րդ դարի վերջերին:

«Առան» անվան ծագման ժամանակաշրջանը որոշելով 5-6-րդ դարերով, գալիս ենք այն հետևության, որ նրա հիմքի վրա հյուսված ավանդազրույցը նույնպես ուշ ժամանակների գրական նմուշ է, ուստի և չէր կարող ստեղծված լինել մ.թ.ա. 2-րդ դ. (թեկուզ և 3-4-րդ դարերի, ինչպես ենթադրվում է²⁷) ստեղծագործություն համարվող ասորի հեղինակ Մար Աբաս Կատինայի՝ հայոց մեծերի ծննդաբանությունը ցուցող մատյանի գրության ժամանակ և նրա հետ միասին:

Լինելով հետագայի ստեղծագործություն, այն, ուրեմն, ետնամույժ է և մատյան է մտել վերջինիս կազմվելուց հետո, ամենայն հավանականությամբ, նշված ժամանակներում: Դա է ապացուցում նաև բուն ավանդության մեզ հասած տարբերակների համեմատական վերլուծությունը: «Ուշիմ ասորու» մատյանը, որը Մովսես Խորենացու համար ընդհանրապես

²⁶ Պատմություն Սեբեոսի, Ե., 1979, էջ 165 (հետագայում՝ Սեբեոս), (ընդգծ. - Յ. Ս.): Մովսես Կաղանկատվացին պատմում է, որ Կոստանդին կայսրը, գալով Կարին, իր մոտ է հրավիրում Աղվանից (իմա՝ Հայոց Արևելից կողմանց - Յ. Ս.) իշխան Ջուանշիրին, որտեղ մեծ պատիվների է արժանացնում նրան (տես *Կաղանկատվացի*, էջ 184-185): Համադրելով երկու պատմիչների հաղորդումները միմյանց հետ, գտնում ենք, որ «առանցիները» Կարին էին եկել այս իշխանի գլխավորությամբ:

²⁷ Գ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Ե., 1991, էջ 12:

²² Ասորական աղբյուրներ, էջ 315-316:

²³ Համառոտ պատմություն վրաց, պատմեալ Ջուանշիրի պատմիչի, Վենետիկ, 1884, էջ 7, 14, 29:

²⁴ Աշխարհացոյց, էջ 10:

²⁵ Ն. Արմը, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, Էջմիածին, 2005, էջ 58:

աղբյուր է ծառայել իր «Հայոց պատմության» Ա գրքի 8-րդ գլխից մինչև Բ գրքի 9-րդ գլուխը ներառյալ գրելիս²⁸, նմանապես գետեղված է Սեբեոսի «Պատմության» սկզբում, Անանուն հեղինակի կողմից²⁹ որպես նույն Մար Աբաս Կատինայի (Սեբեոսի մոտ՝ Մարաբա Մծուրանցի՝ փիլիսոփա³⁰) հեղինակած գործ: Եվ դրանց համադրումը միմյանց հետ վեր է հանում այնպիսի տարբերություններ, որոնք մեր խնդրի համար ունեն էական նշանակություն: Մասնավորապես, Անանունի մոտ հիշյալ ավանդազրույցը ներկայացված է առանց խորենացիական տարբերակում առկա Սիսակ-Առանյան հատվածների: Այստեղ ուղղակիորեն ասվում է, որ Հայկի 4-րդ սերունդ Գեղամին հաջորդել է նրա Հարմա որդին, որին էլ՝ անմիջապես Արամը՝ վերջինիս որդին: «Մեռաւ Գեղամ, և տիրեաց որդի նորա Հարմայ, ապա որդին Հարմայի Արամ»³¹: Մինչդեռ խորենացու մոտ այս Հարմա-Արամ հաջորդականությունը ընդմիջվում է Սիսակի մասին պատմությամբ³² ու էլի մի քանի դրվագներով և հետո միայն անդրադարձ կատարվում դեպի Գեղամն ու Հարման, որտեղ էլ պատմահայրը ընդհատված կապը վերականգնելու համար, կրկնելով իրեն, գրում է. «Այս Գեղամ *որպէս ասասցուք* յետ ամաց կենաց իւրոց ծնաւ զՀարմայ»...«իսկ Հարմայ կեցեալ ամս ծնաւ զԱրամ»³³:

Այսպիսի հավելումը, որ ընդմիջարկության տպավորություն է թողնում, հիմնավոր կասկած է առաջացնում բուն ավանդության ու սույն հատվածի համաժամանակյա գրություն լինելու մասին և այլ հեղինակի է մատնացույց անում:

Անանունի տարբերակում չի հիշատակվում ոչ միայն Սիսակը, որը, լինելով Գեղամի որդին ու Հարմայի եղբայրը,

պիտի որ զբաղեցներ իր տեղը նրանց կողքին, այլև նրա անմիջական ժառանգը՝ Առանը, որ ավանդության մեջ մեզ հետաքրքրող մասի կենտրոնական դեմքն է: Դարձյալ խորենացին է, որ հիշում է նրան և, ի դեպ, Սիսակին վերաբերող պատմությունից բավականին հեռու՝ իր աշխատության 8-րդ գլխում³⁴: Այսպիսով, նշված հատվածների բացակայությունն Անանունի մոտ, Սիսակի և Առանի մասին էլ խորենացու հաղորդումների բեկբեկուն բնույթն ու նրա անդրադարձումները նյութի շարունակելիությունն ապահովելու համար, հաստատում են վերը նշված այն ենթադրությունը, որ Սիսակ-Առանյան զրույցն իրոք որ ի սկզբանե չի կազմել ավանդության մաս, այլ նրանում տեղ է գտել ժամանակներ անց: Այս տեսակետի օգտին խոսում է մի հանգամանք ևս: Ավանդությունում Առանից սերված տեղի ժողովուրդները՝ ուտեացիները, գարդանացիները, ծավդեացիներն ու գարգարացիները, ի հակադրություն այն մյուս տոհմական տների, որոնք հիշատակվում են «նախարարութիւն» («նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց»³⁵), «նահապետութիւն» («զնահապետութիւնս Մանավազեան և Բզնունեաց և Որդունիս»³⁶), կամ պարզապես «տունն» («զտունն Վարաժնունիք»³⁷) որակումներով, ներկայացված են որպես իշխանություններ³⁸: Սա նշանակում է, որ քննարկվող զրույցի հորինման ժամանակ վերջիններս արդեն ունեին իրենց քաղաքական կազմավորումները և ավելի ուշ ժամանակներ է ենթադրում քան մ.թ.ա. 2-րդ դարը: Հակառակ պարագայում նրանք ևս, ինչպես Հայկի մյուս սերունդներից առաջացած տները, կմատնանշվեին վերոհիշյալ մակդիրներից մեկով:

Ուրեմն անվիճելի է. որ Սիսակ-Առանյան զրույցը բուն

²⁸ Նույն տեղում, էջ 49:

²⁹ Սեբեոս, էջ 47-52:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 47:

³¹ Նույն տեղում, էջ 50:

³² *Խորենացի*, էջ 41:

³³ Նույն տեղում, էջ 42 (ընդգծ. – Հ. Ս.):

³⁴ Նույն տեղում, էջ 42:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 38:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 42:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 113: Տես նաև վերը՝ ծնթ. 14:

ավանդության մեջ ներմուծված հետագայի ստեղծագործություն է: Դա է պատճառը, որ այն չկա Մար Աբաս Կատինայի ավանդության Անանունի տարբերակում: Նրա բացակայությունը Անանունի մոտ, բայց առկայությունը Խորենացիական տարբերակում, լիակատար հիմք է տալիս արձանագրելու, որ խնդրո առարկա զրույցը հորինվել և ավանդության մեջ ավելացվել է իր իսկ՝ Մովսես Խորենացու կողմից իր նշանավոր «Հայոց պատմությունը» գրելիս:

Զրույցն, անշուշտ, վիպական գծերով հանդերձ, ունի իր պատմական ատաղձը: Խորենացին հենց այնպես, առանց որևէ հիմքի ոչինչ չի ստեղծում: Տվյալ դեպքում նրան հիմք են ծառայել իրապես գործածական դարձած «Սիսական» և «Առան» տեղանունները և զրույցում հիշատակվող ժողովուրդների փաստացի գոյությունը: Նման ակունք ունենալով էլ նա 5-րդ դարի վերջերին կամ 6-րդ դարի սկզբներին հյուսում է ներկայիս զրույցը և մուծում բուն ավանդության մեջ, որպես նրա տարրերից մեկը: Ավելի շուտ այն չէր կարող գրվել, քանի որ շոշափվող տեղանուններից «Առանը» Հայոց Արևելից կողմանց համար գործածական է դառնում միայն նշված ժամանակներից:

Այսպիսով, Մար Աբաս Կատինայի ավանդության Սիսակ-Առանյան ճյուղը ետնամույծ է: Այն հեղինակել է Մովսես Խորենացին՝ ելակետ ունենալով 5-րդ դարի վերջերից (կամ 6-րդ դարի սկզբներից) Հայոց Արևելից կողմերին տրվող «Առան» աշխարհագրական տեղանվան արդեն իսկ գոյությունը և հիշատակված ցեղերով այդ երկրամասի բնակեցվածությունը³⁹: Նրանում պատմահայրը փորձում է բացատրել նշված տեղանունների ծագումը և համաձայն անձնավորումների միջոցով տեղանունների ստուգաբանման իր սովորության, դրանք վերածում է անձնանունների և մարդեղացնելով

³⁹ Անտարակուսելի է, որ նշված ցեղերով երկրամասը բնակեցված էր անհամեմատ ավելի վաղ, քան հանդես կգար նրանց նախնի համարվող Առանը:

նրանց՝ այդ ոչ պատմական անձերի շուրջ հեղինակում իր պատումը:

Ավանդությունում Սիսակի տիրույթները հասցնելով մինչև հայերեն խոսակցության վերջին սահմանները և Առանին սերելով նրանից՝ պատմահայր Մովսես Խորենացին մատնանշում է Սիսական տոհմի գերիշխանությունը Մեծ Հայքի արևելյան շրջաններում և վեր հանում նրանց քաղաքական ուժն ու ազդեցությունը, որ ունեին նրանք Հայոց մեջ ընդհանրապես 5-6-րդ դարերում:

Սիսակ-Առանյան ավանդագրույցը իր մեջ կրում է նաև ազգային գաղափարաբանական տարրեր: Խորենացին, լինելով հայ ժողովրդի միասնության ջատագովը, չէր կարող նրան ազգային ոգի ու շունչ չհաղորդել: Նման նպատակամղումով էլ հայրենասեր պատմիչը զրույցում հիշատակվող ժողովուրդներին ու վերջիններիս նախահայրերին սերում է Հայկ նահապետից և դրանով ընդգծում ոչ միայն նրանց հայկական ծագումը, այլև ազգակցական կապվածությունը հայ ժողովրդի մյուս հատվածների հետ մշակույթով և քաղաքական ու տնտեսական ընդհանուր շահերով:

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՑ»-Ի

Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումը, որ ուսումնասիրության է ենթարկվել մի շարք ուսումնասիրողների կողմից¹, ցայսօր պատկանում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության վիճելի խնդիրների շարքին: Եվ եթե հաշվի առնենք, թե աղբյուրաբանական պատմագրությունն ինչպիսի ջանքեր է գործադրում Հայոց Արևելից կողմերի պատմության նենգափոխման և Արցախն ու Ուտիքն աղբյուրաբանական հռչակելու ուղղությամբ, ապա այս վիճահարույց խնդիրը ոչ միայն զուտ գիտական, այլև կարևոր արդիական նշանակություն է ձեռք բերում: Սույն հոդվածում մենք մեր առջև խնդիր ենք դրել ի մի բերել մեր հիմնական արդյունքները Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանման վերաբերյալ:

Ի տարբերություն Հայաստանի շատ երկրամասերի՝ մեր տեղեկությունները Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանման վերաբերյալ գործնականում սահմանափակվում են Սովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի և Սովսես Կաղանկատվացու երկի հաղորդումներով: Անտարակույս, առավել ամբողջական են Պատմահոր «Աշխարհացոյց»-ի տվյալները: «Աշխարհացոյց»-ը մեզ է հասել ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով: Հայոց Արևելից կողմերը, որ ներառում են Մեծ Հայքի Արցախ ու Ուտիք երկրամասերը, արտացոլված են համառոտ խմբագրության մեջ ամբողջությամբ, սակայն ընդարձակ խմբագրությունը պահպանել է միայն Արցախի

¹ Չխորանալով մանրամասների մեջ՝ լոկ նշենք, որ այս խնդիրն անդրադարձել են Ղ. Ինճիճյանը, Ղ. Ալիշանը, Բ. Պատկանյանը, Ն. Ադոնցը, Ս. Երեմյանը, Բ. Ուլուբաբյանը և շատ ուրիշներ:

վարչական նկարագրությունը: Ելնելով հարցի շահեկանությունից, մեջբերենք երկու խմբագրությունների տեղեկությունները: Այսպես, ընդարձակ խմբագրության մեջ Արցախի մասին ասված է. «Ժ. Արցախ յերի կալավ Սիւնեաց. ունի գաւառս երկոտասան. զՍիւսն Հաբանդ, զՎակունիս, զԲերձոր, զՄեծ-իրանս, զՄեծ Կուսանս, զՀարճղանս, զՍուխանս, զՊիանս, զՊածկանս, զՍիսականիս, զԿոտակ, զՔուստիփառնէս, զԿողթ, յորում լինի քարախունկ. զայս ամենայն Աղուանք ունին հանեալ ի Հայոց»²:

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ Ուտիքի և Արցախի վարչական նկարագրության մասին ասված է հետևյալը. «Ուտի է մտից կայ Երասխայ ի մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ: Եւ ունի գաւառս, զոր Աղուանք ունին, եւթն. Արանձովտ, Տոշի, Ռոտպտակ, Աղուէ, Տուչկատակ, Գարդման, Շակաշէն, Ուտի Առանձնակ, յորում Պարտաւ քաղաք: Եւ լինի ի նմա ձիթենի, Վարանգենի եւ յասմիկ եւ (ի) հաւոց կատակ»³:

«Արցախ յերից կայ Սիւնեաց. գաւառք են ի նմա երկոտասան, զորս Աղուանք ունին. Սիւս Հաբանդ, Վակունիք, Բերդաձոր (ինմա՝ Բերձոր - Հ. Բ.), Մեծկուսանք, Մեծիրանք, Հարճլանք, Սուխանք, Պիանք, Պանծկանք, Սիսական Ոստանն, Քուստիփառնէս, Կողթ՝ յորում լինի քարախունկ»⁴:

Օգտագործելով Երևանի Մատենադարանի թիվ 582, 696, 1267, 1459, 1482, 1486, 1717, 1770, 1864, 1883, 1898, 2019, 2191, 2291, 2370, 2748, 3160, 3502, 3941, 3391, 4284, 5120, 5613, 7993 և 9702 ձեռագրերում պահպանված «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերը, ինչպես նաև Ղ. Ինճիճյանի «Ստո-

² «Աշխարհացոյց Սովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881, էջ 33:

³ Ա. Արրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ե., 1944, էջ 350:

⁴ К. Патканов. Армянская география VII века по р. X. СПб., 1877, էջ. 19. «Աշխարհացոյց»-ում Աղվանից կոչված մարզպանության նկարագրության մեջ տրված Արցախի և Ուտիքի գավառաւանդների տարրերը տրված են ընդգծված.

րագրութիւն հին Հայաստանեայց» երկի տվյալները, մենք ստանում ենք տարընթերցումների հետևյալ պատկերը, որից ընտրել ենք հավանական ճիշտ ձևերը:

Տարընթերցումներ	Ճիշտ ձևը
1. Միւս Հաբանդ, Խաբանդ, Հաբանք, Համբանդ, Հաբանդ, Հիւբանդ, Մուս Հաբանդ, Հաբանց, Հիւբանտ, Հիւբանդն, Համանդ, Խաբանդն, Հաբանդք, <u>Փոքր Հաբանդ</u> , <u>Համբաք</u> , <u>Համանդ</u> , <u>Հաբունդդ</u> , <u>Հաբանք</u> ⁵	Միւս Հաբանդ (Համբանդ) Փոքր Հաբանդ (Համբանդ)
2. Վակունիք, Վայկունիք, Վակունակ, Վկունիք, <u>Վակունիք</u> , <u>Վայկունիք</u>	Վակունիք (Վայկունիք)
3. Բերծոր, Բերդածոր, Բերդծորք, Բերդծոր, Բերթածոր, Բերդարծոր, <u>Բերծոր</u> , <u>Բերծորս</u>	Բերծոր (Բերդածոր ?)
4. Մեծ Կուանք, Մեծ Ռունք, Մեծ Կուան, Մեծ Կուանքն, Մեծ Կուենք, Մեծկուվանք, <u>Մեծ Կուանք</u> , <u>Մեծ Կափանք</u> , <u>Մեծ Կւանք</u>	Մեծ Կուանք (Մեծ Կուենք)
5. <u>Մեծ Իրանք</u> , Մեծիրան, Մեծիրանքն, <u>Մեծ Իրանք</u>	Մեծ Իրանք
6. Հարճլանք, Հարջլանք, Հառջլանք, Հարջըլանքն, Հարճլեանք, Հարջլանքն, Հարճուանս, <u>Հաճլանք</u> , <u>Հարջլանք</u> , <u>Հաջլեանք</u>	Հարճլանք (Հարջլանք)
7. Մուխանք, Մոխանք, Սոխանք, Ոսխանք, <u>Մուխանք</u> , <u>Մոխաք</u> , <u>Մախանք</u>	Մուխանք (Մոխանք)

⁵ Հաջորդ տարընթերցումներում «Միւս»-ը, որ տարընթերցումներ չունի, բաց ենք թողնում: Ընդգծվում են Աղվանից մարզի նկարագրության մեջ տրված Արցախի և ուտիքի գավառների անունները:

8. Պիանք, Ոպիանք, Ապիանք, Պիտանք, <u>Պիանք</u>	Պիանք
9. Պանձկանք, Պաժկանք, Պայժկանք, Գայժկանք, Պանժկանք, <u>Պաժանք</u> , <u>Պանժկանք</u> , <u>Պարժկանք</u> , <u>Պաժկանք</u> , <u>Պարժանք</u>	Պաժկանք, (Պանժկանք, Պարժկանք)
10. Սիսական(ք) Ոստանն, Սիսական(ք) Քուստակ, Սիսականք Քուստակ, Սիսականք Քստակ, Սիսական Կուտայք, Սիսականք Քուակք, Սիսականք Կուտայք, Սիսական Քուտակ Սիսականս Տանն, Սիսական Քուակք, Սիրականք Ոստանն, <u>Սիսական Ռոտաստակ</u> , <u>Սիսական Ռստաստակ</u> , <u>Ըստիսականն Ռաո տաս տա</u> , <u>(Ռոտստակ Ռոլտաստակ, Ռայոտաստա, Ռատաստակ)</u>	Սիսական Ոստանն, Սիսական (ի) Կուտակ Սիսական Ռոտաստակ
11. Քուստի Փառնէս(ն), Քվէտի Փառնէս, Քաստիմ Փառնէս, Քառ Փառնէս, Քուտի Փառնէայ, <u>Քուստի Փառնէս</u> , <u>Քուստի Փառնէս</u> , <u>Քուսարի Փառնէս</u> , <u>Քուստիսի Առնայ</u> , <u>Քուտի Փառնէսն</u> , Քուստի Փառնէս	Քուստի Փառնէք (Քուստի Փառնէս)
12. Կողք, Կողդ, Կոխք, Կոխդ, Կոխք, Կոխդն, <u>Կողք</u> , <u>Կախք</u> , <u>Կողք</u> , <u>Կողխքէ</u> , <u>Կոխք</u> , <u>Կալք</u>	Կողք
1. Արան-ռոտ, Առան-ռովտ, Երանոսդ, Տանը-ռոտ, Առաստոդ, Աթան-ռոտ, Առաստոդոտ, <u>Ստաս-ռոտ</u> , <u>Ստաստռուս</u> , <u>Արաս-ռոտ</u> , <u>Ուտաստ-ռոտ</u> , <u>Ստաստ-ռոտ</u> , <u>Ստաստասա</u> , <u>Աստ-ռոտ</u>	Առան-ռոտ (Արան-ռոդ)
2. Տռի, Տրի, Սռի, Տռռի, Առի, Առի <u>Ուի</u> , <u>Ռռի</u>	Տռի (Տռռի,

Տոհ

3. Ռոտպացեան, Ռոտպայեակ, Ռոտպտակ, Տոպացեան, Ռովտապայեակ, Ռստպակ, Ռոտպատեան, Րոտպայեակ, Ուաստփալեկ, Աւտպայեակ, Իոտ պահ, Ռոտ պայեակ, Ի ոտ պահ, Յոտպակ, Ռոտպայիակ, Ռօտպայիակ, Ռսատփաեկ
4. Աղուէ, Աղաւէ, Աաէ, Աղաւս, Աղասէր, Ագուէ, Ագուէ, Ձաւէ, Արգուէ, Աղուոէ
5. Տուչքատակ, Տուչկատակ, Տուչկտակ, Տոկատակ, Աղանատակ, Տոչքատակ, Տուչ Կաղ-կ, Թուչքատակ, Թուճքատակ, Թուկկատակ, Թուչքատակն, Քուկքատակ
6. Գարդման, Գարդմանք, Գարդաման, Գարթման, Գարտման, Գարտաման, Գարդմանք, Գարգաման, Գորթման
7. Շիկաշէն, Շակայշէն, Շակաշէն, Շագաշէն, Ջակաշէն, Ջագաշէն, Շակաշէն, Շիկաշէն, Շէկաշէն, Շակայշէնն
8. Ուտի Առանձնակ, Ուսի Առանձնակ, Ուստ Առանձնակ, Ուստի Առանձնակ, Ուտի Առանձնական, Ուստի Առանձնական, Ուտ-ռոստակ, Ստատտատակ, Ուդ-ուստակ, ոտ-ոտտտատակ, ոտ-ո-ոստակ, ոտ-ոստակ, ուտ-ո-ոստակ, ոտոտտտատակ

Արցախ և Ուտիք աշխարհներին անդրադարձել է Մխիթարյան միաբան Ղուկաս Ինճիճյանն իր մեծարժեք «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» աշխատության մեջ: Նա միանգամայն իրավացիորեն ցույց է տալիս, որ ճիշտ է Արցախի երրորդ գավառի Բերձոր գրությունը, իսկ Բերդաձորն ընդա-

Տրի)

Ռոտ-Պացեան
(Ռոտ-
Պատեան,
Ռոտ-Պայեակ)

Աղուէ

Տուչքատակ
(Տուչկատակ,
Թուճքատակ,
Թուկկատակ)
Գարդման

Շակաշէն
(Շիկաշէն)

Ուտի
Առանձնակ,
Ուտի-Ռոստակ,
Ուտի-
Ռոտատակ

մենը վրիպակ է⁶: Հեղինակի կարծիքով Թովմա Կիլիկեցու մոտ հանդիպող Մեծ Սիսականք գրությունը պարզապես վրիպակ է⁷: Իր բոլոր դրական մոտեցումներով Ղ. Ինճիճյանը, ցավոք, որոշ խնդիրներ չի ընկալել: Նախ, նա, հակառակ «Աշխարհացոյց»-ի հստակ տեղեկության, Արցախին վերագրում է 14 գավառ, առանձին գավառներ համարելով *Քոտակը*, *Քուստին*, երբ առաջինը *Սիսիական*-ի - *Կոտակի* բաղկացուցիչ մասն է, իսկ երկրորդը՝ *Քուստի* - *Փառնէսի*⁸: Քննության առնելով Ուտիքի գավառները, Ղ. Ինճիճյանը նշում է, որ վեներտիկյան երկու ձեռագրերի մեջ և տպագրում *Արան-ռոտը* հանդիպում է Աթան-ռոտ գրությամբ, սակայն փորձ չի անում բացատրել նման գրության հանդես գալը⁹: Կարծում ենք, որ հեղինակը ճիշտ չէ, երբ գավառանվան ճիշտ ձևը համարում է *Տոսին* և ոչ թե *Տոին*¹⁰: *Ռոտ-Պայեակ* գավառի անվան տարընթերցումից նա առավելություն է տալիս *Ռովտապայակին* և գտնում, որ *Ռոտ-Պայեակ* տարընթերցումը ընդամենը վրիպակ է: Շատ տարօրինակ ձևով նա առավելություն է տալիս *Ուշանատակ* ընթերցմանը¹¹, երբ անտարակույս ճիշտ ձևը ձեռագրերում գերակշռաբար հանդիպող *Տուչքատակն* է կամ *Տուչկատակը*: Սպասելի էր, որ նա կանդրադառնա *Ուտի Առանձնակ* գավառի խնդրին, սակայն այդ շատ կարևոր հարցը չի արժանացել նրա ուշադրությանը:

Հայոց Արևելից կողմերի երկու աշխարհների գավառների քննությունը ամբողջական դարձնելու համար կարևոր են հատկապես Մովսես Կաղանկատվացու երկի տվյալները, որոնք գործնականում եզակի են ու գերարժեքավոր հիշյալ տարածաշրջանի համար: Անդրադառնալով Խուրամյան

⁶ Ղ. Ինճիճյան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 305:

⁷ Անդ:

⁸ Անդ, էջ 306:

⁹ Անդ, էջ 337:

¹⁰ Անդ:

¹¹ Անդ:

շարժման առաջնորդ Բաբելի (Կաղանկատվացու մոտ՝ Բաբան-Յ.Բ.) արշավանքին դեպի Յայոց Արևելից կողմեր, հեղինակը նշում է, որ թշնամին կոտորել է Բերծոր գավառի բնակչությունը՝ նշանավոր *Ուռյաց՝ Կառնակաշ, Չակարի* և *Տափար* ավաններով, սակայն «...ապստամբքն ի Բաբանայ դիմադարձ պատերազմաւ ամրացան ի բերդն Գարոզու և կալեալ զգաւառսն զամս ժԲ, որք այսոքիկ՝ *Վերին Վայկանիք, Բերծոր, Սիսական, Չաբանդ, Ամարաս, Պազկանք, Սիանք* և *Տրի* գավառ» և միայն դրանից հետո հետևում է Բաբելի նոր արշավանքը¹²։ Մեկ այլ կապակցությամբ հեղինակը հիշում է երեք գավառներ՝ *Սիսանք, Տրին* և *Ամարասը*¹³։ Մովսես Կաղանկատվացին հիշատակում է նաև *Շակաշենը* թե՛ այդ գրությամբ և թե՛ *Արշակաշեն* ձևով¹⁴ Գարդմանը, *Մեծ Կուենքը*՝ նաև *Մեծ Կանք* և *Մեծ Կողմանք* գրությամբ, *Չաբանդը, Մեծիրանքը, Մուխանքը* (հեղինակի մոտ՝ Մխանք – Յ. Բ.), *Ռոստակը*, որին դեռ կանդրադառնանք, գավառները և որոշ մանրամասներ նրանց տեղադրության կապակցությամբ։

Նախքան գավառների տեղադրությանն անցնելը փորձենք վերհանել Արցախ և Ուտիք աշխարհների աշխարհացույցյան նկարագրության մի քանի առանձնահատկությունները, որոնք, բարեբախտաբար, մեզ համար պահպանել է հանճարեղ *Պատմահայրը*։ Ուշադրություն է գրավում այն իրողությունը, որ Ուտիքի գավառների հիշատակությունը ոչ թե կատարվում է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք կամ հակառակ ուղղությամբ, այլ կենտրոնից, ինչը միանգամայն համահունչ է Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» այն տեղեկությանը, թե աշխարհացույցյան Ուտիքի տարածքում նախկինում գոյություն են ունեցել երկու աշխարհներ կամ զո-

¹² Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 327։

¹³ Անդ, էջ 331։ «...թշնամիները «...արարին վնաս Սիսան, Տրյոյ և Ամարաս գաւառաց»։

¹⁴ Անդ, էջ 212։

րավարություններ՝ *Շակաշեն-Սականենեն* և *Ուտիք-Օտենեն*¹⁵։ Եվ քանի որ դրանց միացումից հետո նոր վարչական միավորը պահպանել է Ուտիք անունը, ապա «Աշխարհացույց»-ի հեղինակն սկզբում տվել է *Ուտիքի* գավառները, իսկ այնուհետև *Շակաշենիները*, որը որպես աշխարհ՝ դատելով որոշ անուղղակի տվյալներից, հայերի շրջանում ավելի շատ հայտնի է եղել *Գարդմանացիք* անունով¹⁶։ Ուտիքի գավառների նկարագրության երկրորդ կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ խոստացված 7 գավառի փոխարեն հիշատակվում են 8-ը, ինչը ցույց է տալիս, որ մեկ գավառանուն ավելացվել է ավելի ուշ, երբ Պարտավ քաղաքը վերածվել է մարզպանական աթոռանիստի, և վերջինս իր շրջակայքի հետ անջատվել է *Առան-ռոտ* գավառից, վերածվել ինքնուրույն գավառի՝ ստանալով *Ուտի Առանձնակ* կամ *Ուտի-Ռոտաստակ* անունը։

Ձեռքի տակ ունենալով վերոնշյալ տեղեկությունները, մենք կարող ենք բավական մեծ ճշտությամբ տեղադրել Ուտիքի գավառները։ Ասում ենք մեծ ճշտությամբ, քանի որ Կոտի հովտի հարթավայրային աջափնյակը բոլորովին էլ աչքի չի ընկնում վառ արտահայտված բնագծերով։ Աշխարհի ամենամեծ գավառն սկզբում պետք է լիներ *Առան-ռոտը*, որը պետք է ընդգրկեր ներկայիս *Թարթառ* (հնում՝ *Տրտա* - Յ. Բ.), *Խաչենագետ* և Կուրակ գետերի ստորին ավազանների շրջանը՝ տարածվելով մինչև *Կուր* գետը¹⁷։ Վերջինիս և Արցախի գավառ-

¹⁵ Claudii Ptolemaei, Geographia, vol. I, Pars. Secunda, Parisiis, 1901, XII, 4, էջ. 937–938 (...՝Ωτιονη ...Σακασιονη)։

¹⁶ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Տփղիս, 1913, գիրք Բ. գլ. Ը։ Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 8 և այլք։

¹⁷ Ս. Երեմյանը գավառը տեղադրում է *Գերան-չայ* գետի հովտում առանց բացատրությունների։ Կարելի է մտածել, որ ներկայիս *Գերան-չայ* անվան մեջ նա փորձում է տեսնել *Առան-ռոտ* անունը, որը, սակայն, ինչպես ցույց կտա հետագա քննությունը, բոլորովին քննություն չի բռնում։ (Ս. Երեմյան, Յայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Ե., 1963, էջ 37)։ Բ. Ուլուբաբյանը, որ Յայոց Արևելից կողմերի գավառների տեղադրության ավելի քաջածանոթ է, գտնում էր, որ ներկայումս անհնար է հիշյալ գավառների սահմանները գծել և կարելի է լույս մոտավորապես տեղադրել (Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Յա-

ների միջև սահմանաբաժան գիծ պետք է հանդիսանային նախալեռները (տե՛ս կից քարտեզը): *Առան-ռոտ* գավառանվան հետ կապված պետք է քննել մի հարց ևս: Խնդիրն այն է, որ գավառը հանդիպում է, ինչպես վերը ցույց տվեցինք, որոշ ձեռագրերում *Աթան-ռոտ* անունով, ինչը, կարծում ենք, սովորական վրիպակ է և լեզվական մի հին իրողության արտահայտություն է: Փավստոս Բուզանդի պատմության մեջ ասվում է, թե Աղվանից Ուսնայի թագավորը կարգադրում է, որ հունաց զորքերին ձերբակալեն և կենդանի թողնեն, որ նրանց տանեն «...յԱղթանս ի գործ կաւագործութեան»¹⁸: Կարծում ենք, որ Փավստոսի «յԱղթանս»-ը անմիջական աղերս ունի «Աշխարհացոյց»-ի որոշ ձեռագրերի «Աթան-ռոտ»-ին: Պետք է ենթադրել, որ «յԱղթանս»-ի մեջ «ղ»-ն սկզբնապես եղել է աճական «ր», որը «թ»-ի ազդեցությամբ և հայերենի օրինաչափություններով վերածվել է «ղ»-ի: Ըստ էության, մենք գործ ունենք՝ ի դեմս *Աթան-ռոտի*, Առան անվան մեկ այլ արտասանության հետ:

Առան-ռոտի նման տեղադրությունից հետո, որն առավել քան ճշմարտամոտ է, *Տրի* գավառը կարելի է և պետք է

յոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 34): Այսուհանդերձ, նա Առան-ռոտի անվանումը կապում է *Մեծ Իրանը* կամ *Մեծ Առանք* գավառանվան հետ և գավառը տեղադրում է Մեծ Առանք գավառի հարևանությամբ՝ *Գերան* գետի ավազանն ընդգրկելով, լոկ անհամաձայնություն հայտնելով գավառին վերապահված մեծ տարածքի հարցում (նշվ. աշխ., էջ 37): Անկախ տեսակետի ճիշտ կամ սխալ լինելուց, հարկ է նշել, որ հեղինակն ուշադրություն չի դարձրել այն իրողության վրա, որ չնայած «Աշխարհացոյց»-ը Ուտիքի գավառների թիվը համարում է 7-ը, այդուհանդերձ նկարագրության մեջ տրված են 8 գավառներ (նշվ. աշխ., էջ 34): Դրա հետևանքով Ուտիք *Առանձնակը* համարվել է 7 գավառներից մեկը, ինչը վնասել է ճիշտ տեղադրության որոշմանը:

¹⁸ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832, դպր. Ե, գլ. 7: Ստ. Մալխասյանը՝ հաշվի առնելով, որ «*Յաղթանս*» անսովոր բառի փոխարեն ձեռագրերից մեկն ունի «յԱղդանս» տարրերը, թարգմանության մեջ տվել է «*Աղվանք*» ձևով (Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանի, Ե., 1968, ծնթ. 149, էջ 333):

տեղադրել *Կարկառ* գետի ստորին ավազանում: Կարծում ենք, որ վերջինս իր անունն ստացել է Տիր աստծու պաշտամունքին կենտրոն լինելուց, չնայած գավառանունը հանդիպում է նաև *Տրի* գրությամբ: Տրի գավառանվան սեռական հոլովածը «Տրույ» է, հետևաբար որոշ ուսումնասիրողների կողմից *Կաղանկատվացու* մոտ հանդիպող «քահանայն Տրիոյ» արտահայտության մեջ¹⁹ Տրի գավառի անունը տեսնելը պարզապես սխալ է: Չի բացառվում անգամ, որ քահանայի անունը ոչ միայն կարող է լինել *Տրիո*, այլև *Տրիսո*, տարրերեցում, որը պահպանվել է մի քանի ձեռագրերում: *Տրի* գավառի սահմանը հյուսիս-արևելքում կազմում է Կուր գետը, հարավ-արևմուտքում՝ ներկայումս Գյավուր-արխ («Անհավատի առու», քանի որ կառուցել էին քրիստոնյաները – Յ. Բ.) հինավուրց ջրանցքը, հյուսիս-արևմուտքում և հարավ-արևելքում՝ *Կարկառ* գետի ջրբաժանը կազմող բլրաշարքերը²⁰:

Մեր կարծիքով, հեշտությամբ է տեղադրվում Ուտիքի երրորդ *Ռոտ-Պայեակ* կամ *Ռոտ-Պացեան* գավառը, սակայն մեծ դժվարություն է առաջացնում գավառանվան բացատրությունը կամ մեկնաբանությունը: Անտարակույս, նշված գավառը պետք է տեղադրել Տրիից հարավ-արևելք՝ ներառելով *Կուր* և *Երասխ* գետերի միջագետքի ծայր արևելյան հատվածը՝ սահման ունենալով հյուսիս-արևելքում Կուրը, հարավ-արևելքում՝ Երասխը, հյուսիս-արևելքում սահմանակցելով Տրի գավառին Կարկառ գետի հարավային ջրբաժան բլրաշարքով, իսկ հարավ-արևմուտքում հասնելով մինչև Գյավուր-արխ ջրանցքը: Այս տեղադրությունը, թվում է, թե այլընտրանք չունի, սակայն Ս. Երեմյանը այն տեղադրել է՝ *Ռոտ-Պարսեան* գրությամբ:

¹⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 121:

²⁰ Ս. Երեմյանը գավառն տեղադրում է *Տրտու* (ներկայումս՝ *Թարթառ*-Յ.Բ.) գետի միջին հոսանքի շրջանում, ավելի ուշ շրջանում Ջրաբերդի գավառի տարածքում, որտեղ միջին դարերում հայտնի էին Հաթերք և Չարաբերդ կամ Ջրաբերդ նշանավոր ամրոցները (նշվ. աշխ., էջ 86): Ինչպես կտեսնենք Արցախի գավառների տեղադրությունից, նման տեղորոշումը պարզապես անհնարին է:

յամբ, *Խաչեն* և *Թարթառ* գետերի միջին հոսանքի շրջանում՝ նրանց միջև ընկած տարածքում²¹: Ինչպես ցույց է տալիս Բ. Ուլուբաբյանը, տեղադրությունն ակնհայտ սխալ է: Նա հետևում է Ս. Բարխուդարյանին²² և տեղադրում է *Տրի* ու *Ռոտ-Պարսեան* գավառները Պարտավից արևելք Կուրի և Երասխի միջև ընկած շրջանում²³: Ավելորդ է ասել, որ *Ռոտ-Պարսեան* գավառանվան բացատրությունը ոչ մի քննություն չի բռնում²⁴:

Ռոտ-Պաքեան, *Ռոտ-Պատյան* կամ *Ռոտ-Պայեակ* գավառի տեղադրությունը մեզ մոտ կասկածներ չի հարուցում, սակայն անվան բացատրությունը մտորումների տեղիք է տալիս: Այսպես, «*Ռոտ = գետ*» բառի օգտագործումը պետք է անշուշտ կապել իրանական սկյութական ցեղերի Հայաստան ներխուժելու հետ, երբ *Իլդարունի* (իմա՝ *Օրդառուն* – Հ. Բ.) գետանունը վերածվեց *Չրազդանի* կամ, որ ավելի ճիշտ է, *Հուրասդանի*: Այնպես որ, *բուտր*՝ չնայած իր իրանական ծագմանը, փոխառվել էր հայերի կողմից և հայկականացվել, ինչպես ցույց է տալիս «Աշխարհացոյց»-ը: Ուստի մնում է բացատրություն տալ Պատեան, Պաքեան, Պայեակ տարբերություններին: Թերևս պետք է առավելություն տալ Պատեան ընթերցմանը, քանի որ Ռուդ-Պատեան կնշանակեր «գետով շրջապատված»²⁵, ինչը համապատասխանում է աշխարհագրական դիրքին: Ինչ վերաբերում է *Պաքեանին*, ապա կարող էր ծագել «տ > ծ > ց» հնչյունափոխության հետևանքով: «S-Օ» անցմանը մենք դեռ կանդիդատանք, սակայն այժմ մենք նշենք, որ շատ ավելի բարդ է *Պայեակ* ընթերցմանը բացատրություն տալը: Չի բացառվում, որ կարող էր նշանակել «գետով պահպանված» և *Պայեակը* ոչ այլ ինչ է, բայց եթե *Պահակի* շատ ավելի հնա-

²¹ Ս. Երենյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

²² Ս. Բարխուդարյան, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Ե., 1999, էջ 171:

²³ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 37–38:

²⁴ Անդ, էջ 38:

²⁵ Չր. Անադյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. IV, Ե., 1979, էջ 33: Պատեան ընդհանրապես նշանակում է պտղի կեղև, մորթի, պատյան:

գույն ձևը, երբ *Պասակը* վերածվել էր սկզբում *Պայակի* կամ *Պայեակի* և պահածոյացվել գավառանվան մեջ՝ առանց վերածվելու *Պահակի*: Սակայն սա լոկ ենթադրություն է:

Սրանով ավարտվում է նախաաշխարհացոյցյան շրջանի կամ հունա-հռոմեական հեղինակների *Օտենե-Ուտիք* աշխարհի գավառների նկարագրությունը: *Սակասենե-Շակաշեն* կամ *Գարդմանացիք* աշխարհի, որն ավելի ուշ միացվեց Ուտիքին, գավառների նկարագրությունն սկսվում է հյուսիսարևմուտքից և շարունակվում հարավ-արևելքի ուղղությամբ:

Սակասենե-Շակաշեն-Գարդմանայիք աշխարհի առաջին գավառը *Աղունե* է: Բոլորովին ընդունելի չէ *Աղունեի* երեմյանական տեղադրությունը, որի համաձայն այն պետք է գտնվեր հետագա *Գյուլիստան* ամրոցի շրջակայքում, իսկ Գյուլիստան ամրոցն էլ պետք է համապատասխաներ *Աղունե* ամրոցին²⁶: Մյուս ուսումնասիրողների տեսակետներին անդրադառնալ անգամ չարժե, քանի որ դրանք ոչնչով չեն օգնում գավառի տեղադրությանը: Երբ ի նկատի ունենանք, որ Շակաշեն գավառի տեղը հայտնի է, *Գարդմանը* տեղադրվում է մեծ ճշտությամբ, *Տուչքատակը* կամ *Տուչկատակը* համապատասխանում է *Տավուշին*, ապա որևէ կասկած չի մնում, որ *Աղունե* պետք է տեղադրել *Տուչքատակից* արևմուտք, *Աղստև* գետի ավազանում: Այդ ապացուցվում է նաև գավառների թվարկման աշխարհագրական հերթականությամբ, քանի որ դժվար չէ տեսնել, որ գավառները թվարկված են արևմուտքից արևելք ուղղությամբ: *Աղստևի* ավազանից սակայն դուրս պետք է թողնել վերին հոսանքի շրջանը, որ մտնում էր Այրարատի մեջ, և Աղստևի վտակ *Ջողափ* ավազանը, որ աշխարհագրական տրամաբանությամբ պետք է կազմեր *Գուգարքի Ջորոփոր* գավառը: *Աղունեում* պետք է գտնվեր *Խաղխաղ* ձմեռանագ-արքունի քաղաքը և նրա վրայով անցնում էր Մեծ Հայքի կենտրոնական շրջանները Վերքի և Աղվանքի հետ կապող մայրուղին:

²⁶ Ս. Երենյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

շենք է, որը, ինչ խոսք, տեղադրվում է *Գանձակ* քաղաքի շրջակա տարածքներում: Սրա տեղադրության հարցում ուսումնասիրողների մեջ հակասություններ չկան, ուստի ձեռնպահ ենք մնում նրանց տեսակետները հիշատակելուց և անցնում ենք անմիջապես *Ուտի Առանձնակի* տեղադրությանը:

Ուտի Առանձնակի տեղադրությունը՝ ի տարբերություն Ուտիքի մյուս գավառների, շատ հստակ արձանագրված է «Աշխարհացոյց»-ում, որի համաձայն նրա մեջ է գտնվել *Պարտավ* քաղաքը: Այլ խոսքով, գավառը պետք է տեղադրել Շակաշենից հարավ-արևելք ընկած շրջանում, որտեղ արդեն տեղադրել ենք *Արան-ռոտ* կամ *Առան-ռոտ* գավառը: Խնդիրն այն է, որ *Ուտի Առանձնակ* գավառն սկզբում գոյություն ունենալ չէր կարող, ինչպես ցույց է տալիս Ուտիքի աշխարհացույցյան նկարագրության հերթականության տրամաբանությունը: Եթե այն հենց սկզբից գոյություն ունենար, ապա ենթադրելի էր նրա հիշատակությունը *Ռոտ-Պատեան* գավառից հետո, սակայն այդ հնարավոր չէ, քանի որ տեղադրությունը շատ հստակ է Թարթառի գետի ավազանում և նրանից հյուսիս ընկած շրջանում: Այն չէր կարող գտնվել *Սակասենե-Շակաշեն* աշխարհի տարածքում, քանի որ այնուամենայնիվ պետք է գտնվեր Ուտիքում (մինչ աշխարհացույցյան), այլապես չէր կոչվի *Ուտի Առանձնակ*: Այն իրողությունը, որ «Աշխարհացոյց»-ը Ուտիքին հատկացնում է 7 գավառ, սակայն ներկայացնում է 8-ը, լրիվ ապացուցում է, որ այն հանդես է եկել «Աշխարհացոյց»-ի ստեղծումից հետո, երբ, կապված Աղվանից մարզպետության կենտրոնի՝ *Չողից Պարտավ* տեղափոխվելու հետ, *Պարտավ* քաղաքն իր շրջակա տարածքներով անջատվեց *Առան-ռոտից* և վերածվեց առանձին գավառի: Ըստ այդմ էլ հասկանալի է նրա անվան հայտնվելը գավառացանկի վերջում և *Ուտի Առանձնակ* անուն ստանալը: Անկասկած այդ տեղի ունեցավ պարսկական տիրապետության շրջանում և գավառն էլ Պարսից արքունիքի կողմից ստացավ *Ուտի-Ռոտավ* կամ *Ուտի-Ռոտաստակ* անունը, որը հայերի կողմից

թարգմանվեց Ուտի Առանձնակ: Հետևաբար *Ռոտակը* կամ *Ռոտաստակը* ոչ թե առանձին գավառ է, այլ նույն *Ուտի-Ռոտակը* կամ *Ուտի-Ռոտաստակը*: Գավառիս մեջ մտնող *Պարտավ քաղաքը* դարձավ մարզպանանիստ, իսկ գավառը դրվեց իր տնտեսական բոլոր հնարավորություններով նրա ենթակայության ներքո:

Պարտավի ավերակները պահպանվել են ներկայիս Բարդա քաղաքի մերձակայքում, որը կրում է Պարտավ անվան արաբականացված ձևը: Քաղաքի և գավառի մյուս մանրամասներին չենք անդրադառնում, քանի որ մեր հարցի քննության առումով հատուկ հետաքրքրություն չեն ներկայացնում:

Այժմ անդրադառնանք Արցախի գավառների տեղադրությանը և ցանկի աշխարհագրական հերթականության խնդրին: Առաջին գավառը *Սյուս Հաբանդ* է կամ *Փոքր Հաբանդը*, որը հիշատակվում է նաև *Համբանդ* գրությամբ: Տեղադրությունը դժվարություն չի ներկայացնում, քանի որ Փավստոս Բուզանդի հաղորդումներից մեկի համաձայն այս գավառում է գտնվել Ամարասը, որտեղ եկեղեցի էր հիմնադրել Գրիգոր Լուսավորիչը և ուր բերեցին և հողին հանձնեցին մագքթաց *Սանեսան* թագավորի կողմից սպանված Գրիգոր Լուսավորչի թոռ *Գրիգորիս* եպիսկոպոսին³²: *Ամարասը* մինչև օրս էլ գոյություն ունի, հետևաբար գավառիս տեղադրությունը ընդհանուր առմամբ վիճաբանություններ չի հարուցում: Թերևս բացառություն է կազմում Ս. Երեմյանը, որը փորձում է այն նույնացնել *Սիսական-ի-Ոստան* կամ *Սիսական-ի-Կոտակ* գավառին³³: Թերևս նրա տեսակետի հիմքում ընկած է Պատմահոր տեղեկությունն այն մասին, թե *Ամարասը* գտնվել է *Փոքր Սյունիքում*³⁴: Ավելին, հեղինակն այն կարծիքին է, որ 571 թվից Արցախն ամբողջությամբ միացվել է *Սյունիքին*, և *Սյուս Հա-*

³² Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. Զ:

³³ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

³⁴ Մովսես Խորենացի, գիրք Գ, գլ. Գ:

բանդը դարձել է Սյունյաց նախարարության կենտրոն, որն իբր կոչվել է նաև *Սիսական-ի-Ոստան* կամ *Սիսական-ի-Կոտակ*, որն էլ *Փոքր Սյունիքի* համարժեքն է³⁵: Սկսենք այն բանից, որ Արցախի միացումը Սյունիքին առավել քան կասկածելի ենթադրություն է և այն էլ 571 թվից հետո: Համենայն դեպս ոչ մի սկզբնաղբյուր չի հավաստում դրա հնարավորությունը: Իրականությունն այն է, որ *Փոքր Սյունիքի* գոյությունը հայտնի էր V դարի հեղինակ Մովսես Խորենացուն, հետևաբար այդ անվանումը որևէ կերպ կապել 571 թ. իրադարձությունների հետ հնարավոր չէ: Ավելի շուտ *Փոքր Սյունիքի* գաղափարի հանդես գալը պետք է աղերսել IV դարի իրադարձությունների հետ, երբ Պապ թագավորը խստորեն պատժել տվեց Արշակ Բ թագավորի դեմ ապստամբած Արցախ աշխարհը և, ամեն ինչից դատելով, երկրամասը հանձնեց Սյունյաց իշխանական ընտանիքի անդամներից մեկին, որի հետագա ժառանգներից մեկը՝ Վարազվաղանը, իրավունք ունեցավ՝ 7 պորտ անց ամուսնանալ Սյունիքի իշխան Վասակի դստեր հետ: Հետևաբար IV դարի 60-ական թվականներից հետո Արցախը վեր էր ածվել Սյունյաց իշխանական ընտանիքի կրտսեր ճյուղի տիրույթի, որը հիշատակվում է «*Գահնամակ*»-ում՝ որպես «*Սյունեաց երկրորդ*», իսկ Վարազվաղանն էլ, որ Սյունիքի տոհմի նկատմամբ կրտսեր ներկայացուցիչ էր, հիշատակվում է որպես «սեպուհ»³⁶: Ելնելով վերոհիշյալից, դժվար չէ տեսնել, որ Փոքր Սյունիքը ոչ թե նույնանում է *Սիսական-ի-Ոստան* կամ *Սիսական-ի-Կոտակ* գավառին, այլ Արցախին: Հետաքրքրություն է ներկայացնում այն իրողությունը, թե ինչու գավառը հանդես է գալիս *Սյուս Հաբանդ* կամ *Փոքր Հաբանդ* անունով: Իհարկե, առաջին ենթադրությունն այն է, որ այդպես է կոչվել ի տարբերություն Սյունիքի *Հաբանդ*

³⁵ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

³⁶ Փավստոս Բուզանդ, դպր. Ե, գլ. ԺԲ: Ղազար Փարպեցի, դրվագ Բ, էջ 39-42, Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ. 250:

գավառի³⁷: Հնարավոր և հավանական բացատրությունն այն է, և միանգամայն իրատեսական, որ միասնական *Հաբանդ* գավառը Մեծ Հայքի աշխարհաբաժանման շրջանում կիսվել է Սյունիքի և Արցախի միջև, որի արդյունքում Սյունիքի կազմում հայտնված հիմնական հատվածը պահպանել է *Հաբանդ* անվանումը, իսկ Արցախի մեջ մտած ավելի փոքր հատվածն ստացել է *Սյուն Հաբանդ* կամ *Փոքր Հաբանդ* անվանումը:

Ելնելով վերը կատարված դիտարկումներից, մենք *Սյուն Հաբանդը* տեղադրում ենք Սյունիքի *Հաբանդ* գավառի հարևանությամբ՝ տարածելով այն մինչև *Ամարասի* կողմերը:

Գավառացանկում Արցախի երկրորդ գավառը *Վականիքն* է կամ *Վայկանիքը*, որը սովորաբար տեղադրում են *Տրտա* կամ *Թարթառ* գետի վերին հոսանքում³⁸, սակայն փորձ է արվում որոշ ուսումնասիրողների կողմից այն տեղորոշել Հազարու գետի ավազանի վերին շրջանում:

Արցախի հաջորդ *Բերձոր* գավառը տեղադրում են կամ *Վայկանիքից* արևելք՝ Թարթառ գետի վտակ *Թութղուի* ավազանում³⁹: Տեղադրելով հանդերձ Թարթառի հովտում՝ Ս. Երեմյանը կարծում է, որ գավառը կոչվել է ո՛չ միայն *Բերձոր*, այլև *Բերդաձոր*: Սակայն «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերում հանդիպող *Բերդաձոր* տարընթերցումը որոշ ուսումնասիրողների մոտ այն կարծիքն է ստեղծել, թե *Բերդաձորը* պետք է տեղադրել *Կալադարասի* գյուղի շրջակայքում⁴⁰: Իրականում, ինչպես դեռևս ժամանակին նկատել է Ղ. Ինճիճյանը, *Բերդաձոր* տարընթերցումն ընդամենը վրիպակ է, գրիչներից ինչ-որ մեկի ժողովրդական ստուգաբանության փորձ: Եթե *Բերդաձոր* նշանակում է *Բերդի* ձոր, ապա *Բերձոր* նշանակում է բովան-

ցքների ձոր: *Բերձորի* երեմյանական տեղադրությունը միանգամայն տրամաբանական է, քանի որ նրան ցուցակում հաջորդող գավառը՝ *Մեծ Կուենքը*, գտնվել է *Բերձորից* արևելք և հյուսիս և իր մեջ ընդգրկել է Թարթառ գետի միջին հոսանքի նշանակալից մասը և Գյուլիստանի մելիքության մեծ մասը, ինչն ապացուցվում է Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդումներով: Հետաքրքիր է, որ Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչի համար երբեմն *Մեծ Կուենից* գավառը պարզապես *Մեծ Կողմանք* է, ինչը տարակույսներ է ծնում: Սակայն այն իրողությունը, որ Կաղանկատվացին գիտի *Մեծ Կուենքը*, մտածել է տալիս, որ այնուամենայնիվ դրանց մեջ պետք է տարբերություն տեսնել: Արդյո՞ք *Մեծ Կողմանք* ասելով հեղինակը ի նկատի չունի *Մեծ Կողենք* և *Մեծիրանք* գավառները միասին: Այլ խոսքով, ինչ-ինչ հանգամանքներում երկու գավառները միավորվել են մեկ եպիսկոպոսի ենթակայության կամ տեսչության ներքո⁴¹: Միայն մի դեպքում կարելի է կարծել, որ *Մեծ Կողմանքը* և *Մեծ Կուենքը* նույնանուն են⁴²: Իհարկե, կարելի է կարծել, որ *Մեծ Կողմանք* ասելով հեղինակն ի նկատի ունի *Ուտիք* և *Արցախ* սահմանային աշխարհները, քանի որ *Մեծ Կողմանք* մեջ է մտնում *Ռոստակ* գավառը, որն անտարակույս պետք է նույնանա *Ուտի Առանցնակիմ*⁴³: Սակայն մյուս հաղորդումները նման եզրակացության հիմք չեն տալիս: Միայն մի առնչությամբ օգտագործված «*Մեծ Կողմն աշխարհին*» արտահայտությունը պարզապես նշանակում է երկրամասի մեծ մասը⁴⁴:

«Աշխարհացոյց»-ի աշխարհագրական նկարագրության և Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդումների լույսով միանգամայն տարօրինակ է Ս. Երեմյանի կողմից *Մեծ Կուենից* գա-

³⁷ տե՛ս «Աշխարհացոյց»-ը:

³⁸ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 82: Ս. Երեմյանը իրավացիորեն տեղադրում է «Բողանիք Արքունականք»-ի շրջակայքում:

³⁹ Անդ, էջ 44:

⁴⁰ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., տե՛ս քարտեզը, որը տեղադրությունը մի փոքր աղավաղել է:

⁴¹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 17, 98, 99, 203, 205, 212, 218, 233, 234, 235, 238, 262, 266, 267, 294, 334, 345, 346:

⁴² Անդ, էջ 234, 235:

⁴³ Անդ, էջ 205:

⁴⁴ Անդ, էջ 17:.

վառի տեղադրությունը Իջևանի տարածաշրջանում⁴⁵։ Հեղինակն իրավացի է, որ արաբական աղբյուրների «Մեսկվան»-ը և վրացական աղբյուրների «Մեծկեկեմի» համապատասխանում են *Մեծ Կանքին*, սակայն ո՛չ *Կամեն* գյուղի և ո՛չ էլ *Դեղձնուտ* (հեղինակը փորձում է նույնացնել Կաղանկատվացու հիշատակած *Տաղձանս* վանքին)⁴⁶ վանքի առկայությունը⁴⁷։ Իջևանի կողմերում իրավունք չի տալիս Բերձորի և Մեծիրանքի հարևանությամբ հիշատակված *Մեծ Կուենքը* տեղադրել նշված տարածքում։

Հաջորդ *Մեծիրանից* գավառը, ինչպես ճիշտ գտնում են ուսումնասիրողները, տեղադրվում է *Խաչենագետի* վերին ավազանում և տարածվել է մինչև *Տրտու* կամ *Թարթառ* գետը։ Սրա մեջ էր գտնվում Տրտուի ափին գտնվող ասպարիսաձև *Չղախական* հովիտը, *Շիկաքար* բնակավայրը, *Դաստակերտը* և այլն⁴⁸։ Ս. Երեմյանն իրավացի է, երբ գտնում է, որ *Մեծիրանքը* արաբական աղբյուրների «Մեսրան»-ն է, և նրա տարածքն ավելի ուշ շրջանում հայտնի էր *Խաչեն* անունով⁴⁹։

Արցախի *Հարձլանք* կամ *Հարջլանք* գավառի մասին տեղեկություններ գործնականում չեն պահպանվել։ Նման անորոշությունն էլ տարբեր տեղադրությունների պատճառ է դարձել։ Փորձեր են արվել տեղադրելու այն Հաջիլար գյուղի տեղում⁵⁰։ Ս. Երեմյանն այն նույնացնում է արաբական աղբյուրների «*Խերխիլյան*»-ին և տեղադրում ներկայումս *Քյոնդալան-Հայկոչված* գետակի հարավային եզրին⁵¹։ Մենք հակված ենք տեղադրելու գավառն ուշ շրջանի *Խոջաչայի* շրջակայքում, չնայած չենք կարող պնդել մեր տեսակետի վերջնական լինելու մասին։ Այսուհանդերձ նման ենթադրության հավանականությու-

յունը մեծ է, քանի որ նշված տարածքը սահման ունի *Մեծիրանքի* հետ։

Լիովին կիսում ենք Ս. Երեմյանի տեղադրությունը Մականք գավառի հարցում։ Նա այն տեղադրում է Մուխուր-օվասի վայրի շրջակայքում⁵²։

Հաջորդ Պիանք գավառը Ս. Բարխուդարյանցը տեղադրում է *Քյոնդալան* գետի եզերքներում⁵³, թերևս ավելի հավանական է Ս. Երեմյանի կողմից գավառիս տեղադրությունը Բայան գյուղի շրջակայքում⁵⁴, չնայած չի բացառվում նրա տեղադրությունը *Մուխանքի* հարավակողմում։ Նման եզրակացությունը կարելի է հիմնավորել այն փաստով, որ գավառացանկում *Պիանքին* հաջորդում է *Պաժկանքը*։

Ս. Երեմյանը «Աշխարհացոյց»-ի բոլոր ձեռագրերում հանդիպող Պաժկանքը կամ նրա տարընթերցումները փորձում է սրբագրել *Պարականք* և տեղադրել *Վարանդայի* գավառում⁵⁵։ Մենք հակված ենք գավառն տեղադրել *Մուխանքից* հարավ-արևելք ընկած շրջանում, որը հարավից եզերվում էր Երասխ գետով, որի հակառակ ափին պետք է գտնվեր Վարդանակերտ քաղաքը։

Մեզ մնաց քննության առնելու *Սիսական-ի-Ոստան*, *Քոստի-ի-Փառենս* կամ *Քաստ-ի-Փառենս* և *Կողթ* գավառների տեղադրությունը։ Թերևս այս գավառների տեղադրությունը մյուսների նկատմամբ ավելի հեշտ է, սակայն թվագրման հաջորդականությունն առավել քան ենթադրությունների լայն դաշտ է բացում։ Այսպես, կարծես թե *Պաժկանքով* գավառացանկը պետք է ավարտվեր, սակայն դրան հաջորդում է *Սիսական-ի-Կոտակի* կամ *Սիսական-ի-Ոստանի* կամ *Սիսական Ռո-*

⁴⁵ Ս.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 66։

⁴⁶ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 235։

⁴⁷ Ս.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 66։

⁴⁸ Մովսես Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 119, 203, 205, 326, 333, 343։

⁴⁹ Ս.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 66։

⁵⁰ Մակար արք. Բարխուդարյանցի, նշվ. աշխ., էջ 172։

⁵¹ Ս.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 62։

⁵² Անդ., էջ 71։ Ս. Բարխուդարյանցի կողմից Մուխանքի տեղադրությունն Օրեն-կալայի տեղում (նշվ. աշխ., էջ 173) ոչ մի հավանականություն չունի, քանի որ այդ տարածքը պետք է մտնի Ուտիքի մեջ։

⁵³ Մակար արք. Բարխուդարյանցի, նշվ. աշխ., էջ 173։

⁵⁴ Ս.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 77։

⁵⁵ Անդ.։

տաստակի հիշատակությունը: Եթե մի պահ ընդունենք, որ հիշյալ գավառը պետք է տեղադրել *Պաժկանքից* արևմուտք, ապա անհասկանալի է մնում *Սյուս Չաքանդի* առաջացումը: Ուստի, ոչ թե պետք է կարծել, որ *Սյուս Չաքանդը* և *Սիսական-ի-Ոստանը* նույնանուն են, ինչպես ենթադրել է Ս. Երեմյանը, այլ, որ այն սկզբում ընդհանրապես գոյություն չի ունեցել և մտել է *Սյուս Չաքանդի* տարածքի մեջ, որն անտիկ ժամանակներում վարչականորեն կապված է եղել Սյունիքի հետ:

Ելնելով այն իրողությունից, որ *Վականիք-Վայկունիքից* սկսած գավառները տեղադրված են աշխարհագրական հերթականությամբ՝ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ և հանկարծ գավառացանկում հայտնված *Սյուս Չաքանդ* գավառը բոլորովին չի գտնվում *Վայկունիքի* հարևանությամբ, պետք է ենթադրել, որ Արցախը Սյունի ընտանիքի կրտսեր ժյուղին հանձնելու ժամանակ Արցախին է միացվել *Չաքանդ* գավառի մի մասը, որը դարձել է երկրամասի կենտրոնական իշխանանիստ գավառը և այդ պատճառով դրվել է գավառացանկի սկզբում: Ժամանակի ընթացքում *Սյուս Չաքանդ* գավառը բաժանվել է երկու մասի, որից մեկը պահպանել է *Սյուս Չաքանդ* անունը, իսկ երկրորդը ստացել է *Սիսական-ի-Ոստան* կամ *Սիսական-ի-Կոտակ* կամ *Սիսական Ռոտաստակ* անունը: Ուստի, եթե *Սյուս Չաքանդը* բաժանումից հետո զբաղեցրել է *Ամարասի վանքի շրջակայքը*, ապա *Սիսական-ի-Ոստանը* տարածվել է մինչև Երասխ գետը՝ հյուսիսում սահմանակցելով *Սյուս Չաքանդին*: Միայն այս կերպ կարելի է բացատրել նշված գավառի հայտնվելը *Պաժկանքից* հետո:

Արցախի վերջին գավառները՝ *Քուստի-Փառնեսը* կամ *Քուստի-Փառնեսը* և *Կողքը*, գտնվում են Սևանի և Մռավի լեռնաշղթաներից հյուսիս: Նրանք գործնականում կապված չեն Արցախի հիմնական գավառների հետ քիչ թե շատ հարմարավետ ճանապարհներով, ինչը կասկածի տակ է առնում նրանց սկզբնապես Արցախի մաս կազմելը: Պետք է ենթադրել, որ սկզբնապես նրանք առանձին գավառներ չեն էլ եղել և մաս են

կազմել համապատասխանաբար *Գարդման* և *Շակաշեն* գավառների: Ս. Երեմյանը, նույնացնելով *Սյուս Չաքանդը* *Սիսական-ի-Ոստանի* հետ, նկատում է, որ Արցախի գավառների թիվը մեկով պակասում է, ուստի փորձել է *Քուստ-ի-Փառնեսի* մեջ տեսնել երկու գավառ՝ *Քուստի* և *Փառնես*⁵⁶, ինչը բնականաբար ճիշտ չէ, քանի որ *Քուստին* չի կարող օգտագործվել առանց *Փառնեսի* կամ այլ անվան: Նա *Քուստին* տեղադրել է *Շամշադին-Տավուշի* շրջանում, իսկ *Փառնեսը*՝ *Փառիսոս* (ներկայումս՝ Ղալաքենդի - Յ. Բ.) քաղաքի շրջակա տարածքներում: Իրականում *Քուստի-Փառնեսը* պետք է տեղադրվեր *Գարդմանի* հարավակողմում, Շամքոր գետակի վերին հոսանքի շրջանում, որտեղ իրոք գտնվել է *Փասիաս* քաղաքը, որն այժմ ավերակ է: Դատելով գավառի *Քուստ-ի-Փառնես* տարրը՝ թերցումից, թերևս կարելի է ենթադրել, որ նշված տարածքը հանձնվել է հայոց Փառնե կաթողիկոսին և այնուհետև վերածվել է առանձին ինքնուրույն գավառի:

Այս գավառից էլ արևելք գտնվել է Կողք գավառը, որտեղ նշանավոր է եղել *քարախունկի* կամ *պաղլեղի* հանքը ուշ ժամանակների *Փիփի* կամ *Ջազլիկ* գյուղի մոտ:

Մեզ անհայտ պատճառներով՝ ավելի շուտ քաղաքական, քան տնտեսական, քանի որ դրանց միացումը Արցախին տնտեսապես ոչ մի կերպ չի արդարացվում, հիշյալ երկու գավառները IV դարից ոչ շուտ միացվում են Արցախին, որով ամբողջանում են վերջինիս 12 գավառները: Վերջին երկու գավառների տարածքն սկզբում պետք է գտնվեր *Շակաշեն-Գարդմանացիքի* մեջ և այնուհետև պետք է անջատվեր նրանցից ու միացվեր *Արցախին*:

Մեզ մնաց քննարկելու մեկ հարց ևս: Արդյո՞ք Աղվանից մարզպանության կազմում սկզբնապես տրված են եղել *Արցախի* և *Ուտիքի* 20 (Ուտի Առանձնակի հետ միասին) գավառները: Որոշ տեղեկություններ կարծես թե հավաստում

⁵⁶ Ս.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 88, 90:

են դրա բացակայությունը և ավելի ուշ շրջանի խմբագիրների կողմից ընդմիջարկություն լինելը: Այսպես՝ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության ձեռագրերից մեկում, որը հրատարակել է Ք. Պատկանյանը, ասվում է, որ Աղբանիա-Աղվանքը ունի «...և այլ գաւառս, զորս ի Դայոց հանեալ է. *Շակաշէն, Գարդման, Կողթ, Ջաւէ և այլ քսան գաւառ* մինչև ցիառնամն Երասխայ ի Կուր գետ»⁵⁷: Ստացվում է անհեթեթություն: Այլ խոսքով Աղվանից մարզպանության մեջ մտել են ոչ թե 20, այլ 24 գավառ, ինչը պարզապես սխալ է, քանի որ նշված 4 գավառները մտնում են հենց այդ 20 գավառների մեջ: Երբ մենք դիմում ենք Փավստոս Բուզանդի երկին, ապա մի շատ հետաքրքիր իրողության ենք հանդիպում: Պարզվում է, որ Աղվանից կոչված թագավորությունը Արշակ Բ-ի կրած անհաջողությունների շրջանում մեծ Դայքի թագավորությունից գրավում է Ուտի, Շակաշեն, Գարդմանաձոր, Կողթ և նրանց շուրջ գտնվող մի շարք գավառներ⁵⁸: Եթե մի պահ մոռանանք Ուտի գավառի հիշատակությունը, ապա կտեսնենք, որ հիշյալ տեղեկությունները գործնականում նույնանում են: Այլ խոսքով, «Աշխարհացոյց»-ի վերոհիշյալ ձեռագիրը գրվել է Փավստոս Բուզանդի երկի որոշակի ազդեցության ներքո: Ավելին, կարելի է առանց սխալվելու ասել, որ «Աշխարհացոյց»-ում սկզբնապես եղել է ոչ թե «...*Շակաշէն, Գարդման, Կողթ, Ջաւէ*», այլ «*Շակաշէն, Գարդման, Կողթ, Ուտի*», քանի որ եթե աշխարհագրական հերթականությունը միանգամայն օրինաչափ է Ուտի գավառի դեպքում, ապա հիշյալ հաղորդման մեջ *Տուսի* կամ *Տուչկատակի* բացակայությունը անհնարին է դարձնում *Կողթից* հետո *Ջավէի* հիշատակությունը: Թվում է, թե Փավստոսի նկարագրությունը կատարված է շրջանաձև: Սկզբում հիշատակվում է *Շակաշէնը*, այնուհետև նրանից արևմուտք գտնվող *Գարդմանը*, վերջինից

հարավ-արևելք գտնվող *Կողթը* և դրանից հետո դեպի արևելք տարածվող *Ուտին*: Մենք չենք կարող բացատրել, թե ինչու «Աշխարհացոյց»-ի մեջ *Ուտին* փոխարինվել է *Աղուեի* աղավաղված *Ջավէ* գրությամբ, սակայն ակնհայտ է, որ այդ հատվածը կրում է որոշակիորեն Փավստոսի երկի ազդեցությունը: Դետաքար, կարելի է գալ միանշանակ այն եզրակացության, որ Աղբանիա-Աղվանքը «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրվել է միայն Կուրի ձախափնյակի գավառներով: Ավելի ուշ Փավստոսի երկի ազդեցությամբ որոշ ձեռագրերի մեջ հայտնվել է Կուրի աջափնյակի 4 գավառների հիշատակությունը և նոր դրանից հետո 20 այլ գավառների հիշատակությունը՝ առանց գավառները կոնկրետ նշելու: Այն պահից, երբ «Աշխարհացոյց»-ի Աղվանից մարզպանության նկարագրության մեջ տրվեցին 20 գավառներն անվանապես, պարզ դարձավ, որ հիշյալ 4 գավառները պարզապես ավելորդ են: Այսուհանդերձ նմանատիպ ձեռագրերի պատճառով 24 գավառների հանգամանքն այնքան ամուր էր նստած որոշ ուսումնասիրողների ուղեղում, որ Մ. Բարխուդարյանցն Արցախ-ուտիքյան գավառների թիվը համարել է 24:

Ահա այսպես են մեզ ներկայանում Դայոց Արևելից կողմերի *Արցախ* և *Ուտիք* աշխարհների վարչական բաժանումների զարգացումն ու պատմությունը:

⁵⁷ К. Патканов. Армянская география VII века по р.х. СПб., 1877, էջ 17.

⁵⁸ Փավստոս Բուզանդ, դպր. Ե, գլ. ԺԳ:

ԱԼԵՔՍԱՆ ՅԱՎՈՐԵԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ արևելագիտության ինստիտուտ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐՑԱՆԻ ՀԱՐՁԼԱՆՔ ԵՒ ՊԻԱՆՔ ԳԱՄԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի

Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի (նահանգի) տասներկու գաւառներից միայն Հարջլանքը (տարբ. Հարճլանք, Հարճլանք) եւ Պիանքն են, որոնց յիշատակութիւնը հայկական սկզբնաղբիրներում սահմանափակում է բացառապէս «Աշխարհացոյց»-ի երկու գաւառացանկերով (Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի եւ Բուն Աղուանք երկրին Ե դարում միացուած ուտիք-արցախեան գաւառների թուարկումներում): Այլ վկայութիւնների բացակայութեան հետեւանքով նրանց տեղադրութեան ոչ դիրքին խնդիրը մասնագետները լուծել են ինչ-ինչ վարկածներով, որոնք հակասում են հարեւան գաւառների՝ աղբիրագիտական աւելի ծաւալուն հիմքերով կատարուած տեղորոշումների պատկերին: Նոր տեղորոշման փորձը կարող է յաջող լինել միմիայն «Աշխարհացոյց»-ի աւելի ուշադիր ընթերցանութեան եւ մնացեալ աղբիրների յարակից տուեալների աւելի զգոյշ օգտագործման դէպքում:

Իր սկզբնական վիճակում Մովսէս Խորենացուն վերագրուող «Աշխարհացոյց»-ի վերը նշուած (այդպէս՝ նաեւ մնացեալ) գաւառացանկերում երկու-երեք (երբեմն չորս) անուններից բաղկացած թուարկման խմբաշարերի բացայայտումը (ըստ Բ. Յարութիւնեանի) թոյլ է տալիս նկատել, որ Հարջլանքը եւ Պիանքը երկի հեղինակի պատկերացմամբ (եւ թերեւս նրա առջեւ փռուած Մեծ Հայքի մի հիմնաւորք քարտէզում) գտնուել են Արցախի կենտրոնական գաւառների թում: Այդ նահանգի նկարագրութեան հատուածում, սկսելով նրա գլխաւոր Միւս Հաբանդ գաւառից՝ հայ աշխարհագետը տալիս է ար-

ցախեան հարաւային եւ կենտրոնական գաւառների հետեւեալ մէկընդմէջ թուարկումները. Վակունիք → Բերձոր // Մեծ Իրանք → Մեծ Կուանք → Հարջլանք // Սուխանք → Պիանք → Պածկանք (յաջորդ Սիսական-ի Կոտակ գաւառը նահանգի ամենահարաւում է, իսկ ապա յաջորդող Քուստ-ի Փառնէսը եւ Կողթը՝ ամենահիւսիսում): Բուն Աղուանքին միացուած ուտիքարցախեան կենտրոնական գաւառների թուարկման խմբերը (ամենահիւսիսին վերաբերող Շակաշէն → Գարդման // Քուստ-ի Փառնէս → Կողթ // Աղուէ → Տուս-Քուստակ խմբերից յետոյ) այսպիսին են. Ուտ-Ռոստակ → Ռոտ-Պացեան // Մեծ Կուանք → Մեծ Իրանք → Պիանք → Հարջլանք (սրանց յաջորդում են հարաւային, հետագայում բացի վերջինից Դիզակի իշխանութեան, ապա թագաւորութեան մաս կազմած գաւառները՝ Պածկանք → Սուխանք // Վակունիք → Բերձոր // Փոքր Հաբանդ → Սիսական-ի Կոտակ → [Տրի] → Առանձոտ):

Առաջին գաւառացանկում Հարջլանքին հարեւան Մեծ Իրանք (կամ Մեծ Առանք) եւ Մեծ Կուանք (կամ Մեծ Կողմանք) գաւառների տեղորոշումները, շնորհիւ այլ աղբիրներում նրանց մասին եղած մեծաքանակ յիշատակումների, նոր գրականութեան մէջ հաստատուն են: Առաջինը տարածում էր Տրտու գետի միջին հոսանքից հարաւ՝ ներառելով նաեւ Խաչեմագետի հովիտը եւ Շիկաքար ամրոցի շրջանը արդէն Կարկառի աւազանում, իսկ երկրորդը՝ Տրտուի միջին հոսանքից հիւսիս՝ ներառելով նաեւ Մռաւի լեռնաշղթայի հիւսիսարեւելեան փեշերը մինչեւ դաշտաբերան: Ընդ որում Տրտուի գետահովտում երկու գաւառների դէպի արեւմուտք տարածման սահմանը ճշտելու համար աղբիրների ուղղակի վկայութիւնները պակասում են:

Մեր նախորդ աշխատանքներում ցոյց տրուած, որ բաւարար հիմքեր կան Վակունիքը (կամ Վակունիս, իսկ Մովսէս Դասխուրանցու մօտ պահպանուած Դիզակի ութ գաւառների ցուցակում՝ Վերին Վայկունիք) հաստատապէս տեղորոշելու Հակարի գետի Շալուայ ձախ օժանդակի հովտում, Արցախը

Սիւնիքից բաժանող նրա միւս՝ Յոջանց օժանդակի եւ Արցախեան լեռնաշղթայի միջեւ, հիսիսում մինչեւ Յակարիի եւ Տրտուի ջրբաժան Բեւեռաթափի լեռները: Այստեղ իր անունը ցայսօր անփոփոխ պահպանած Վաղագին գիւղի մերձակայ Վաղազնոյ գետը Վակունիս բնակավայրի հետ միասին է հանդէս գալիս դեռեւս Գոչավանքի 1246 թ. շինարարական վիճագրում («Վակունիս ի Վաղազնոյ գետովն...»), որի շնորհիւ առաջ է գալիս Վակունիս տեղանունը Վաղագինի դիմացի (դէպի հիւսիս-արեւմուտք) լանջին Բչանիս յորջորջմամբ գիւղանուն հետ համադրելու հնարաւորութիւնը: Այս Վակունիսից 9 կմ հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Արախիշ (վերածուած Արիքլուի, սակայն առջեւում՝ Արախշուն հանդամասով) գիւղում ԺՁ դ. ընդօրինակուած երկու ձեռագրերից մէկում գրութեան վայրը նշուած է՝ «ի յերկիրն Վ[ա]կունիս, ի գ[ե]աւոս, որ կոչի Արախիշ», իսկ «Ծար երկրի» Մոս գիւղում 1653 թ. ընդօրինակուած ձեռագրի ստացողը կոչուած է՝ «բնական ի յերկրէն Մաղաւոյ, ի գեղջէն Րախիշոյ»: Ուշմիջնադարեան Մաղաւուզ (տարբ. Մաղայոզ) գաւառի տեղորոշումը Շալուայի գետահովտում կասկածի ենթակայ չէ, քանի որ գրչագրերում ու վիճագրերում յիշուած են նրա Արտաշիբի (ներկայիս Արտաշաւի, Վաղագինից 2 կմ հարաւ) եւ Բազմատուն (հմմտ. Բիւլիւղուզ [*Բիւրատուն*] յորջորջումով գիւղը՝ եւս 6 կմ հարաւ) բնակավայրերը: Ըստ ԺՁ դ. մի յիշատակարանի՝ Վակունիս երկրում էր նաեւ Յովատուն (միւս ձեռագրի յիշատակարանում՝ Յաւատուն, իսկ երկրորդ անունով՝ Յընկուզակ) գիւղը, որի անունը համադրելի է թւում Սուվատ գիւղատեղիի յորջորջմանը՝ Վաղագինից 6 կմ հիւսիս:

Ընդ սմին Տրտու գետի վերին հովիտը, ուր աւանդական սխալով տեղադրում էր Վայկունիք գաւառը (Մովսէս Դասխուրանցու կողմից յիշատակուած Վայունիք գիւղանուն հետ զուգորդութեան՝ իրապէս ոչ բաւարար փաստարկով) եւ որը զարգացած միջնադարից կոչւում էր Ծար գաւառ (իր կենտրոնական բնակավայրի անունից), վաղ միջնադարում անհրա-

ժեշտ է համարել Սիւնիք աշխարհի հիւսիսարեւելեան Սոթք գաւառի մի մասը: Ստեփաննոս Օրբէլեանը, օգտա-գործելով վաղ շրջանի տուեալները (մինչեւ Թ դ. փոփոխութիւնները)՝ Ծարը թուարկում է Տաթեւի վանքին պատկանող եւ Աղուանից երկրին (իմա՝ Արցախին) սահմանակից շրջանների շարքում («Ըմբի խոռն, Ծար գաւառ, Աղահեջ»): Սիւնեաց 12 գաւառների գիւղացանկերում Սոթքի 75 (76) հարկատու բնակավայրերի ցուցակի վերջին հատուածում պատմիչը նշում է ոչ միայն Ծարը, այլեւ ուրիշ գիւղանուններ, որոնք համադրելի են Տրտուի վերնահովտում եղած բնակավայրերի հետ: Օրինակ. Գետաբակք (=Գետամէջի վանք), Երերի եւ Վարժակի աղբիւր (հմմտ. Ջերմաջուր); Յոնջենք (=Յաճաւ. հմմտ. Աղահեջքում Յունչաւք - Յոջանց [*Յոջանք*] զուգորդութիւնը), Եղջերունիք (հմմտ. Մարալդամի), Աւձի գետ եւ Աւձէն (հմմտ. Օտղշլաղ): Մի այլ գլխում նա Սիւնիքի 30 նշանաւոր վանքերի թւում յիշատակում է «Դադէի վանքը»: Բջնիի Ս. Աստուածածին եկեղեցու հարաւային պատի 1031 թ. արձանագրութեան մէջ Յայոց կաթողիկոսութեան կենտրոնական արքեպիսկոպոսութեան սահմանները նկարագրում են այսպէս. «յարեւելից ի Ծար գետոյ մինչեւ ի գետն Ախուրեան»: Ուշ միջնադարում եւս աշխարհացոյցեան Սոթքի (չփոթել այդ գաւառի ձեւաւորումից առաջ գոյութիւն ունեցած աւելի մեծ տարածքով Ծաւղեացոց իշխանութեան հետ) արեւմտեան եւ արեւելեան մասերը (Սիմէոն Երեւանցու «Ջամբռ»-ում՝ «յայսկոյս լերինն» եւ «յայնկոյս լերինն») յաճախ ընկալւում էին իբրեւ մէկ ամբողջութիւն (նշելի է լոկ, որ այս շրջանում Դադիվանքի տիրոյթը հանդիսացող Ծար գաւառն ընդգրկում էր նաեւ Թութսուի հովիտը եւ Չափար գիւղի ու Խաղարավանքի շրջակայքերը):

Յարակից գաւառների սահմանների նշուած ճշգրտումներից յետոյ հնարաւոր է համարել, որ աշխարհացոյցեան Յարջլանք գաւառը կարող էր ընդգրկել հէնց Տրտուի Թութսու վտակի աւազանը՝ հարեւան ինչ-ինչ տարածքների հետ միասին:

Թութխուի հովտում Հարջլանք գաւառանուանը որոշակի նմանութիւն է դրսեւորում ժմ դարից Օրուջլու յորջորջմամբ գիւղի անունը՝ Կարասու վտակի գետաբերանում (նրա վերնահովտում «Ջամբ»-ը նշում է Սեւաջուր բնակավայրը): Օրուջլուի հետ իրաւացիօրէն համադրում է «Ջամբ»-ի Հալուճ գիւղանունը (Սլ. Սարգսեան)՝ Թութխուի հովտի Ապահէն (=Բենա-Քիլսեալու՝ Ղալա լեռան լանջին), ճումէն (=Ջումարդ), Ջուար (=Ջուլֆուգարլու), Մոս (=Մոզքենդ), Սեւաջուր, Մեծ եւ Փոքր Դաւաջխուր (=Խալլանլու) եւ չորս այլ գիւղերի շարքում: Հաշուի առնելով Հայաստանի (նաեւ յարակից երկրների) տեղանուններում հնդիրանական Ռ-Լ եւ Լ-Ռ հնչիւնական անցումների յաճախակիութիւնը՝ Հալուճ անունը կարող է դիտուել իբրեւ Հարջլանք գաւառանուան հետ ուղիղ կապ ունեցող:

Վերջինիս հետ աւելի ուղղակի կապը նկատելի է Հարջանտուս տեղանուան դէպքում, որը յիշուած է Գանձասարի կաթողիկէի 1240 թ. շինարարական վիմագրում, Հասան Ջալալ իշխանի նուիրատուութիւնների հատուածում («գեղորայս Սաչեղ, Հարջանտուս, Բոլորքոչն, :Ա: Լուծ ի Խաչինաճոր, Նորաշինկան գետն, Այգեստանս, Եղգընգմի»): Այստեղ թուրքուած անունները յայտնի չեն հաստատապէս Մեծ Իրանքում գտնուած Գանձասարի վանքին մօտիկ եւ վիմագրական ու այլ յիշատակումներ ունեցող տեղանունների թւում, իսկ Նորաշինկան գետը համադրելի է Խաչենագետի վերնահովտի՝ ժմ դարից Թագաքենդ յորջորջուող գիւղի անուան հետ: Դրանից հնարաւոր է ենթադրել, որ Հասան Ջալալի նուիրաբերած կալուածքները (այդ թւում եւ Հարջանտուսը) գտնուել են Խաչենագետի վերին վտակների շրջանում: Այդ դէպքում նկատելի է, որ Հարջլանք գաւառանուան հետ որոշակիօրէն համադրելի կարող է դիտուել նաեւ Գանձասարից քիչ արեւմուտք յառնող լեռնագագուածի Խոջայեւորտ (Ղոջաղուրդ) յորջորջումը, որն իր բարձրութեամբ (2389,3 մ) չի գիջում աւելի արեւմուտքում Թութխուի եւ Խաչենագետի ջրբաժան Արցախեան լեռնաշղթայի գագաթներին (2100-2300 մ) եւ որը հիւսիսից սեղ-

մելով՝ Խաչենագետի ընդարձակ վերնահովտը բաժանում է նրա մեղ միջնահովտից: Աւելացնենք, որ այդ լեռանը կարող է վերաբերել զարգացած եւ ուշ միջնադարի 3 կալուածացանկերում (սիկելներում) յիշուած Հարգաքար (Հարագաքար, Հարցլուդայա) լեռնանունը: Դժուար չէ նաեւ նկատել, որ Խոջայեւորտով դէպի արեւելք ձգուող շղթայի Արծաթահանքի լեռներ անուան հիման վրայ հնարաւոր է առաջ քաշել այն վարկածը, թէ հաւանաբար պատահական չէ Հարջլանք անուան հիմքի նմանութիւնը բնիկ հայերէն «արծաթ» բառի (նաեւ «սպիտակ» նշանակութեամբ) հնդեւրոպական *Hark'- հիմքին (որից՝ խեթ. harki-, հին հնդկ. rajatā-, յուն. 'arguros, հին պարսկ. ardata-, լատ. argentum եւ այլն):

Նշենք, որ ըստ Յովհ. Կարագեոզեանի՝ Հարջլանք-Հարճլանքը յիշուած է բիսինական Ռուսա Ա արքայի Օովինարի սեպագրում (սինիք-արցախեան 23 երկրների թւում)՝ հայերէնի սեռական հոլովով դրուած (առանց աճական Հ-ի եւ բառամիջում Կ>Օ>Ճ հնչիւնափոխութեան ենթակայ Կ-ով) «Երկիլա» անուանաձեւով: Բայց վերջինիս հիմքը «արկտոս»-«արջ» բառով ստուգաբանելու եւ Քիրս [<Խիրս] լեռան հետ կապելու հեղինակի փորձը դժուար է ընդունել: Նշուած լեռնանունը մեզ աւելի հաւանական է թւում բխեցնել պարզապէս հայերէն «քերծ» («ժայռ») բառի նոր պարսկերէն յորջորջումից:

Յաւելելի է, որ ժԳ դարի մի Աւետարանի յիշատակարանում՝ «Գանձասար մենաստանի» մասին ասւում է՝ «ի գլուխ սահմանաց Խաչենոյ», որը կարող է լինել արծագանքը Մեծ Իրանք եւ Հարջլանք գաւառների միջեւ հիմաւորց սահմանի: Եւ վերջապէս, եթէ ընդունելի է Հարջլանքի տեղորոշումը Թութխուի աւազանում ու Խաչենագետի վերնահովտում, ապա կարելի է նաեւ որոշ նմանութիւն նկատել գաւառանուան եւ ուշ միջնադարում յայտնի Մրջմանց (1581 թ. սիկելում՝ Մարջամանց [<Մարջամանց], ժմ դարից՝ Մարջումակ, Մերջիմեկ) տեղանուան միջեւ՝ վերջինիս մէջ տեսնելով Հայաստանի հիւսիսում դիտուող անուանակերտ Մ նախդիրի յաւելում (ինչպէս՝

Ալզեթի [«Ազլեթի»] - Մանգղեաց փոր, Եգր - մեգրել, Մազազ - Ազա [երկիր]: Իսկ դրա հիման վրայ հնարաւոր է ենթադրել, որ աշխարհացոյցեան Զարջլանք գաւառի մէջ կարող էր լինել նաեւ Տրտուի աջափնեայ, նոյնպէս ուշագրաւ Արազ(չայ) անուանումով վտակի հովիտը (Բերդաձորի Ա. Գրիգորի եւ Խաղարավանքի շրջակայքերով հանդերձ)՝ Արծաթահանք լեռան հիւսիս-արեւմտակողմում:

Աշխարհացոյցեան գաւառների թուարկման տրամաբանութեան բացայայտումից յետոյ առաւել ընդունելի տարբերակ կարող է համարուել Պիանք գաւառի տեղորոշումը Կարկառի ձախափնեայ վերին վտակների գետահովիտներում, այն է՝ Վարարակնի, Տրակետի, Մեղրագետի եւ Պտրեցիքի: Երկտեմք, որ Վարարակնի համար ասուածը վերաբերում է այդ վտակի միայն ձախափնեակին, քանի որ նրա աջ ափին արդէն սկսւում էր մշտապէս Ամարասի կամ Գտչավանքի եպիսկոպոսութեանը ենթակայ եղած հարաւային Արցախի հատուածը (ուշ միջնադարում՝ Ղիզակի, Վարանդայի եւ Քոչիզի մելիքութիւնների կազմում, վերջին երկուսը՝ շուտով միաւորուած), ուր աղբիւրները յիշատակում են Շօշու (մի յիշատակարանում՝ Շուշու) եւ Զառիստ (տեղորոշումը՝ որոշ թեականութեամբ) գիւղերը:

Պիանք գաւառի նշուած գետահովիտներում տեղանունների ակնյայտ համադրումներ առայժմ չեն նկատուում, բայց կարելի է թոււմ, որ միայն այդ տեղորոշման դէպքում են իրար համադրելի դառնում «Աշխարհացոյց»-ի երկու բաժինների գաւառախմբերը: Առաջին գաւառացանկի խմբում (Մուխանք → Պիանք → Պաժկանք) Պիանքը հարաւային Արցախի՝ արեւելքից արեւմուտք թուարկուած երկու գաւառների միջեւ է, իսկ երկրորդում (Մեծ Իրանք → Պիանք → Զարջլանք) նրա դիրքը միջակայ է արդէն կենտրոնական Արցախի երկու գաւառների միջեւ (ընդ որում դրան հետեւում է հարաւային նոյն՝ «Պաժկանք → Մուխանք» գաւառախմբի յիշատակութիւնը): Նշենք, որ Մուխանքի տեղադրութիւնը թերեւս հանրայայտ է (Սեւջուր

կամ ճարտարի գետակի ու Խոնաշէնի հովիտներում եւ Կարկառի միջնահովտի աջափնեակում), իսկ Պաժկանքի տեղորոշումը Վարարակնի ու Կարկառի աջափնեակում եւ Բովուրխանի լեռնազանգուածից հարաւ, մինչեւ «Վաչագանի վեպ»-ի «Պարզկանք» գաւառի (տարբ. Պազկանք, Պարսկանք) Վե[հ]կերտ (>Քերթ) գիւղը ներառեալ, ճշտուել է (թէեւ որոշ կասկածով) Գտչավանքի վիմագրի մասին մեր աշխատանքում («Հանդէս Ամսօրեայ», 1999):

Կատարուած ճշգրտումները թոյլ են տալիս քննարկման ներկայացնել երկու ուշագրաւ թուացող դիտարկումներ՝ հետագայում աւելի խոր հետազօտման ակնկալիքով:

ա) Տրտուի վերնահովիտը՝ Զարջլանքին յարակից Ծար գաւառի հատուածը (կամ գուցէ ամբողջ Սոդքը) Մեծ Իրանքի (տուեալ դէպքում՝ արդէն Խաչենի) իշխանների տիրոյթներին է միացուել (ըստ Մովսէս Դասխուրանցու տեղեկութեան) Սահլ Սմբատեանի իշխանութեան հաւանաբար վերջին տարիներին՝ Բաբեկի ձերբակալումով Արաբական խալիփայութեանը մատուցած նրա նշանակալի ծառայութեան դիմաց: Իսկ դեռեւս Թ դարի 20-ական թթ., ըստ Մովսէս Դասխուրանցու եւ Ստեփանոս Օրբէլեանի՝ միեւնոյն ողբերգական դիպուածին վերաբերող տեղեկութիւնների համադրութեան՝ «Դադոյի վանքի խորածորը» եղել է Սիւնեաց իշխանների տիրոյթ: Այս պահի փոփոխութիւնից յետոյ է միայն, որ Տրտուի վերնահովիտը (Ծար, Վերին Խաչեն) սկսում է ինչ-ինչ ենթատեքստերում կոչուել նաեւ Փոքր Սիւնիք (առաջինը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի մօտ), որը որեւէ չափով չպետք է շփոթել Արցախի՝ «Աշխարհացոյց»-ի եւ Մովսէս Դասխուրանցու ուղղակի տեղեկութիւններով յստակ տեղորոշուող վաղմիջնադարեան ամենահարաւային Սիսական-ի Կոտակ (կամ Սիսան, Սիսական Ոստան) գաւառի հետ:

բ) Ե դ. Սալման իբն Ռաբիա զօրավարի նուաճումների նկարագրութեան մէջ ալ-Բալազուրի արաբ պատմիչի նշած վեց գաւառներից (ըստ Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի թարգմանութեան՝

«Շակշին [=Շակաշեն], Միսկուան [=Մեծ Կուանք], Ուղ [=Ուտի Առանձնակ], Միսրիան [=Մեծ Իրանք], Յարջալիան [=Յարջալանք], Տիար» վերջինի անունը գուցե կարելի է ոչ թե համադրել հարաւային Ուտիքի Տրի (Ֆիզուլու շրջանում եւ դէպի հարաւ ու արեւելք) գաւառանուան հետ, այլ փնտրել Պիանքի վերը ճշտուած տարածքում՝ իբրեւ վարկած ենթադրելով նրա կապը Տրակետ [<Տրագետ] գետանուան հիմքի հետ: Այս դէպքում կը ստացուէր, որ արաբական տուեալ զօրաշարժը, գոնէ Թ դարի արաբ պատմիչին հասած լուրերի համաձայն՝ ինչ-որ կերպ չի դիպել հարաւային Արցախի գաւառներին: Այդպիսի տարբերակով տեղորոշման փորձը հնարաւոր է կիրառել դեռեւս բիւսական Սարգիս Բ արքայի Գանձադռան սեպագիր տարեգրութեան Տերիա երկրանուան կապակցութեամբ, որը յիշուած է Կույալքա (>Մեծ Կուանք՝ Տրտուի հովտում) եւ Ուխունե (>Խոխանա[բերդ]՝ Խաչենագետի հովտում) երկրներից յետոյ (համադրումներն՝ ըստ երջանկայիշատակ Յովհ. Կարագեոզեանի, 1998):

ՔՆԱՐԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ԳՊՄԻ պատմության ամբիոն

ԻՇԽԱՆԱԶՈՒՆ ՏԻԿՆԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻՆ ԱՐՑԱՆՈՒՄ XII-XIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հասարակական գործունեությամբ աչքի ընկած իշխանագլուխ կանանց մասին հիշատակվում են մատենագրական և վիճագրական սկզբնաղբյուրներում: Արցախում կանանց հասարակական գործունեությունը չէր սահմանափակվում ձեռնարկված շինարարությամբ և նվիրատվությամբ, այլ իշխանական տոհմերում աչքի ընկած կանայք լավագույն կերպով իրենց դրսևորել են նաև որպես իշխանության տերեր, հմուտ ղեկավարներ ու դիվանագետներ:

Այն, որ միջնադարյան Հայաստանում կանայք օժտված են եղել հողատիրության իրավունքով՝ համահավասար տղամարդկանց հետ, ինքնուրույն տերեր են եղել «հայրենիք»¹ կոչված հողերի, այսինքն՝ ժառանգական կալվածքների, գանձագին հողերի, գյուղերի այգիների և այլ անշարժ գույքերի, որոնց նկատմամբ ունեցել են ազատորեն տնօրինելու լիակատար իրավունք, հնարավորություն են տվել հայ կնոջը ինքնատիպ ձեռագիր թողնելու հասարակական բոլոր ոլորտներում: Արցախի պատմության մեջ իրենց հետքն են թողել այլ իշխանական տոհմերից Արցախ հարս եկած կանայք՝ Դովիդ, Մինա խաթունը, Արզու խաթունը, Խորիշահը և ուրիշներ:

Միջնադարյան Հայաստանում իշխանագլուխ կանայք կրել են «պատրոն կամ պարոն» կոչումները, որը փաստում են ձեռագրերի հիշատակարաններում և վիճագրերում տեղ գտած վկայությունները: Սրանում բնորոշվել է կնոջ սոցիալ-

¹ С. Егиазаров. Изследования по истории армянского права публичнаго и частнаго. Вып. 1, Киевъ, 1919, с. 73.

իրավական դրությունը: Կրելով այս տիտղոսները՝ կանայք ոչ թե սոսկ ձևականորեն են իմաստավորել իրենց սոցիալական պատկանելությունը տիրապետող ազնվական դասին, այլ ցուցաբերել են իրենց տիրական իրավունքները ավատական կալվածքների նկատմամբ: Այս իրավունքը թույլ է տվել հայ կնոջը կատարել նվիրատվություններ, գյուղերն ազատել հարկերից, ծավալել շինարարական գործունեություն և այլն²: Պատրոններն իրականացրել են տարաբնույթ գործառույթներ³:

Բազմաբնույթ գործունեությամբ հայտնի դարձավ Ներքին խաչենի իշխան Վախթանգի կինը՝ Սարգիս Ջաքարյանի դուստր Խորիշահը: Վախթանգի և Խորիշահի անունից գրված հիշատակարաններում պահպանված վկայությունը խոսում է այն մասին, որ 1212 թ. նա ամուսնու հետ մասնակցել է Մեծիրանից կամ Ս. Հակոբա վանքի կառուցմանը, իսկ 1216-ից սկսած՝ Գանձասարի փառահեղ վանքի շինությամբ⁴: Այս մասին վկայում է Ս. Հակոբա վանքի արևմտյան եկեղեցու սրահի բացվող մուտքից վեր պահպանված արձանագրությունը. «:ՈՎԱ: /1212/ ԹԻԻ. ԵՍ ԽՈՐԻՇԱՀ, ԱՍՈՒՍԻՆՆՆ ՎԱԽՏԱՆԳԱ ՏՐ. ԽԱԶԼԵՆՈՅ, ՂՈՒՍՐ ՄԵԾԻՆ ՍԱՂԳՍԻ, ՔՈՅՐ ԶԱՔԱՐԻ ԵՒ ԻԲԱՆՈՅ, ՎԵՐԸՍԻՆ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵՎԵՂԵՑԻՍ ՄԵԾԱՐԱՆԻՑԻ ՓՐԿՈՒԹԻՆ ՀՈԳՈՅ ԻՍՅՈՅ Ի ԲԱՐԵԽԱԼԻ ՉԱԲԱԿԱՅ ԻՍՈՅ...»⁵:

Գանձասարի գլխավոր տաճարը հիմնարկվել է Հասան Ջալալ Դոլա իշխանի և նրա մայր Խորիշահի կողմից (1216 թ., ավարտվել է 1238 թ. և օծվել 1240 թ.)⁶: Արձանագրությունը պահպանված է տաճարի հյուսիսային պատին, պատուհանի

² Խ. Սամուելյան, Հայ հին իրավունքի պատմություն, հ. 1, Ե., 1939, էջ 246-247:

³ Գ. Գրիգորյան, Պատրոն տերմինը միջնադարյան հայ աղբյուրներում, Հայոց պատմության հարցեր, Ե., 2005, թիվ 6, էջ 168:

⁴ Բ. Ուլուբաբյան, խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 142-144:

⁵ ԴՀՎ 5, էջ 12, N 2:

⁶ Նույն տեղում, էջ 36:

երկու կողմերում. «ՅԱՆՈՒՆ ՍԲ. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱԻՐ ԵՒ ՈՐԴՈ ԵՒ ՀՈԳՈՅՆ ՍՐԲՈ ԱՅՍ ԳԻՐ ԱՐՁԱՆԻ Է ՋՈՐ ՏՎԻՂ ԵՍ, ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱ ԱՅ. ԶԱԼԱԼ ԴԱԻԼԱՅ ՀԱՍԱՆ, ՈՐԴԻ ՎԱԽՏԱՆԳԱ, ԹՈՌՆ ՄԵԾԻՆՆ ՎԱՍԱՆԱ, ԲՆԱԿԱԼՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԲԱՐՁՐ ԵՒ ՄԵԾ ԱՐՑԱԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԽԱՆԲԵՐԴԻ, ՅՈՔՆԱՍԱՀՅԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱԲ: ԶԻ ՀԱՅՐ ԻՍ Ի ՎԱԽՏԱՆ ԿԵՆԱՅ ԵԼԻՑՂ ԻԻՐ ԱՍՏԵԱՑՍ ԱՆԴԱՐՁ ԿՏԱԿԻ ՀԱՍԱՏԵԱՑ ԻՆՁ ԵՒ ՄԱԻՐՆ ԻՍ ԽՈՐԻՇԱՀԻ, ՈՐ ԵՐՂ ՂՈՒՍՐ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻՆ ՍԱՐԳՍԻ՝ ԶԻ ՇԻՆԵՑՈՒՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻ Ի ԳԵՐԵԶՂՄԱՆԱՍԱՆ ՀԱՐՑ ՄԵՐՈՑ Ի ԳԱՆՁԱՍԱՐ, ՋՈՐ ՍԿՍԵԱԼ ՄԵՐ: ՈԿԵ: (1216) ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ...»⁷:

Արցախում նվիրատվական և շինարարական գործունեությամբ աչքի ընկավ Արզու խաթունը՝ Հաթերքի իշխան Վախթանգի կինը (Կայենի ու Մահկանաբերդի տեր և Տփղիսի ամիրա Քրդի դուստրը): Իր ամուսնու հետ միասին Արզու խաթունը նպաստել է Հյուսիսարևելյան Հայաստանի նշանավոր կենտրոնի՝ Նոր Գետիկ վանքի հիմնադրմանը (1191 թ.): Բազմաթիվ արձանագրություններ և գրավոր տեղեկություններ վկայում են, որ XII դարից սկսած վանքի հովանավորողը եղել է Արցախի ամենանշանավոր Վախթանգյան տոհմը: Առավել նշանակալից վաստակ ունի Վախթանգյան տոհմի տիկին Արզու խաթունը⁸:

Արցախի նշանավոր վանական համալիրներից Դադի կամ Խուրթա վանքում (Դադի վանք է կոչվել Թադևոս առաքյալի 70 աշակերտներից Դադի անունով, կամ Խուրթավանք, քանի որ կառուցված է Խուրթի (բլրակի) վրա)⁹ XIII դ. շինարարա-

⁷ ԴՀՎ, 5, էջ 38, N 82, տե՛ս նաև՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 156-157:

⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 157, տե՛ս նաև՝ Բ. Ուլուբաբյան, նույն տեղում, էջ 145-146, ԴՀՎ, 6, էջ 65, N 127:

⁹ Բ. Ուլուբաբյան, Դադի կամ Խուրթա վանք, «Էջմիածին», 1971, թիվ 6, էջ 62:

կան մեծ աշխատանք է ծավալել Արզու խաթունը¹⁰: Նա է կառուցել Դաղի վանքի շենքերից ամենագեղեցիկն ու մեծածախսը՝ ս. Նշան կոչվող գմբեթավոր եկեղեցին, որն իր ճարտարապետական և կառուցողական վարպետությամբ Արցախի լավագույն հուշարձաններից մեկն է¹¹:

ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՅ. ՀԱԻՐ ԵՒ ՄԻԱԾՆԻ ՈՐԴՈՅ ՆՈՐԱ ՅԻ. ՔԻ. ԵՒ ՊԱՐԳԵՒԱՔԷ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԶՈԳՈՂ. ԵՍ ԱՐՁՈՒՆԱԹՈՒՆԱ ՆՈՒՄԱՍ ԱՂԱԽԻՆ ՔԻ. ԴՈՒՍՐ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ ՔՐԴԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒՄԻՆ ՎԱԽՏԱՆԿԱ ԹԱԳԱՌՈՐԱԶՆՈՏՆ. ՀԱԹԵՐՔՈ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՎԵՐԻՆ ԽԱԶԵՆՈ ՅՈՒՄՈՎ ՄԵԾԱՒ ՇԻՆԵՂՅԻ ԶՍԲ. ԿԱԹՈՂԻԿԵՍ Ի ՏԵՂՈՋ ՀԱՆԳՍԱՐԱՆԻ ԱՌՆ ԻՍՈ ԵՒ ԶԱՒԱԿԱՑ ԻՍՈՑ..... ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԵՑԱՔԷ ԺԱՌԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ԳԵՒՂՍ ԵՒՂ ԿԱՐԱԿՍ ԻՐԵԱՆՑ ՍԱՀՄԱՆԱՔԷՆ, ԶԱՊԱՀԵՆ ԵՒ ԶԵԶԱՐԱԾԱՆՑ ԵՒ ԶԲԸՃԱՆՑ ԵՒ ԶՎԱՆԱԶԱՒՈՐՆ ՈՐ Ի ՎԱՅՐ ԶՈՐՂ, ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՏՈՒՆ ՅԱՐՓԱ... (գմբեթավոր եկեղեցու հարավային պատի կենտրոնական կամարի մեջ)¹²:

Երկու եղբայրներ՝ Մարտիրոսը և Գրիգորը, և առաջինի կինը՝ Թամարը, որոնք հարուստ էին, բայց ոչ ազնվական, բարի նախանձով լցված Արզու խաթունի նկատմամբ, 1231 թ. Դաղի վանքի մոտ կառուցում են Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Այնուհետև, ումն Գեորգ և նրա կինը՝ Կատան, վերջինիս հարավային կողմում ավելացնում են ևս մի խորան¹³:

Դաղի վանքի գմբեթավոր եկեղեցու արձանագրություններից մեկում հիշատակվում է Սևադա Հաթերքցի իշխանը իր կնոջ՝ Թաճերի հետ միասին, որոնք վանքին նվիրել են այգի. «ԿԱՄԱԲՆ ԱՅ. ԵՍ ՍԵՒԱԴԱ ԻՇԽԱՆ ՈՐԴԻ ՍՄՊԱՏԱ ԵՒ ԱՍՈՒՄԻՆ ԻՍ ԹԱԾԵՐՆ ՏՈՒԱՔ Ի ՀԱՅՐԵՆԵԱՅՂ ՄԵՐՈՑ Ի ԴԱԴԻ ՎԱՆՍ

¹⁰ Բ. Բոյաջյան, Հայ կանանց դերը միջնադարյան հուշարձանների կառուցման գործում (9–13-րդ դդ.), ԼՀԳ, 1978, թիվ 9, էջ 80:

¹¹ ԴՀՎ, 5, էջ 197:

¹² ԴՀՎ, 5, էջ 198–199, N 708:

¹³ Վ. Հաջուկի, Հայոսիին պատմության առջև, Վենետիկ, 1936, էջ 226:

ԶԿԱՐՄՆԱՍԱՓԱ ԱՅԳԵՆՆ...»¹⁴:

Դաղի վանքին նվիրատվություններ է կատարել Հասան Ջալալի կին Մամբանը: Վանքին նվիրել է հող, ջրաղաց, արծաթե տուփ, շուրջառ, նաև Ի (20) շինականատուն: Այս արձանագրությունը ցույց է տալիս, որ կանանց ունեցվածքի մաս են կազմել նաև «շինականատուն»¹⁵ կոչված կառույցները. «ԿԱՄԱԲՆ ԱՅ. ԵՍ ՄԱ-ՍՔԱՆ ԴՈՒՍՐ..... ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ԴԱԴԵՎԱՆԻՍ ԵՒ ԵՏՈՒՂ ԻՍ ՀԱՅՐԵՆԻՔՆ... ՈՐ ԻՍ ԵՂԱՐՔՆ ԵՏՈՒՆ ԻՆՁ ԵՒ ԵՍՂ ԿԱՄԱՔ ՏՈՒԻ Ի ՍԲ. ԿԱԹՈՂԻԿԵՍ :Ա: | ԶՈՐԵՑԱՅՐՈՂ, :Ի: (20) ՇԻՆԱԿԱՏՈՒՆ, :Ա: ԶԱՂԱՑ...»¹⁶:

Դաղի վանքի գմբեթավոր եկեղեցու բեմի գոգավորության վրա, ներքուստ, պատուհանից հարավ պահպանված արձանագրությունը վկայում է Մամբանի և որդու՝ Գրիգորի հետ կատարած նվիրատվության մասին. «ԱԲԳՆՈՒԹԲ. ԱՅ. ԵՍ ՄԱՍՔԱՆ, ԱՍՈՒՄԻՆ ԱՐԻԱԿԱՆՆԻՆ ՀԱՍԱՆԱ ԵՒ ՈՐԴԻ ՄԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐՔ ԳՈՒՈՎ ՏԵՂՈՅՍ ՀՂԱՅՐԵՆԱՔԷ ԵՒ ՄԵՐ ՊԱՐՈՆԵՔՆ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆ :ԶԾԶ: (1307) ԹՎԻՆ, ՏՎԱՔ Ի ՍԲ. ՈՒՆՏԻՍ ԶԾՈՎԱՏԵՂ, ԶԶԱԶՈՒՈՒՆՑ, ԶԸԶՈՒԼԵՎՂԱՆՑ...»¹⁷:

Նույն Մամբանը 1251 թ. կառուցել է ս. Ստեփանոս եկեղեցու (գտնվում է Արցախի Վաճառ գյուղատեղում) դամբարանի մատուռը. «ԵՍ ՄԱՍՔԱՆ, ԱՍՈՒՄԻՆ ԶԱԼԱԼ ԴԱԼԻՆ, ԹՈՈՆ ԲԱՂԱՑ ԹԱԳԱՌՈՐԻՆ, ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ՏՎԻ ԱԼԾՈ ՅՈՂՂ ԵՒ ԱՅԳԻ ԶԻՍ ԱՅԳՈՅՆ ՊՏՈՒՂՆ...»¹⁸:

Դաղի վանքին նվիրատվություն են կատարել Վախտանգ և Նանա ամուսինները. «ԿԱՄԱԲՆ ԱՅ. ԵՍ ՎԱՂՏԱՆԳ ՈՐԴԻ ՍՄ-

¹⁴ ԴՀՎ, 5, էջ 202, N 714:

¹⁵ Շինականատունը շինականների, գյուղացու հետ առնչվող որևէ շինություն է, տուն կամ հաստատություն: Շինականատուն բարդությունը ցույց է տալիս, որ նվիրատուները վանքերին օտարել են ոչ թե առանձին շինականների, այլ նրանց ամբողջ ընտանիքը: Տե՛ս Վ. Ավագյան, Վիժակյան արձանագրությունների բառաքնություն, Ե., 1978, էջ 248–249:

¹⁶ ԴՀՎ, 5, էջ 200, N 710:

¹⁷ ԴՀՎ, 5, էջ 206, N 724:

¹⁸ ԴՀՎ, 5, էջ 80, N 239:

ՊԱՏԱ, ԾԱՌԱ ՅԻ. ԵՒ ԱՍՈՒՄԻՆ ԻՄ ՆԱՆԱ ԱՂԱԽԻՆ ՔԻ. ՄԻԱԲԱ-
ՆԵՑԱԶԼ ԴԱՂԵ ՎԱՆԱՅՆ ԵՒ ՏՈՒԱՔ Ի ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՄԵՐՈՑ ԶՇԵ-
ՀԱԶՈՐԵՑՆ ԵՒ ԱՅԳԻ ՄԻ Ի ԽՈՋԵՆԵԿՍ Ի .. ԿՆԱՄԱՐԳ...»¹⁹:

1224 թ. իշխանաց իշխան Վախտանգի մահից հետո գահերեց իշխանական աթոռը մնացել էր առանց օրինական ժառանգի: Ի վանե Ջաքարյանը գահերեցության ժառանգորդ չունեցող Հաթերքի իշխանության տիրույթները միացրեց Վերին Խաչենի կամ Ծարա իշխանությանը: Իշխանության աթոռն զբաղեցնող Դոփը (Ի վանեի քույրը) դարձավ Խաչենի մեծագույն մասի լիիրավ տնօրենը: Դոփն ինքն էր գլխավորում իշխանությունը²⁰:

Դոփն իր եղբայր Ի վանե Աթաբեկի հովանավորությամբ և ամեն տեսակ օժանդակությամբ Ծարա իշխանության համար ստեղծում է մի արտոնյալ վիճակ Արևելյան Հայաստանի մանր իշխանությունների շարքում: Եվ պատահական չէ, որ Վերին Խաչենի այս իշխանությունը հետագայում, XIII դ. կեսից սկսած, կոչվում էր Դոփյան: Հայ իրականության մեջ արտակարգ երևույթ էր, երբ իշխանական տոհմը կոչվում էր կնոջ անունով: Դոփն էր դարձել գերդաստանի ազդեցիկ ներկայացուցիչը, զավակների խնամակալը, ինչպես նաև իշխանության կառավարիչն ու գլխավորը²¹:

Սա խոսում վկայություն է այն մասին, որ միջնադարյան Հայաստանում կինը մեծ տեղ է գրավել հասարակության մեջ և մասնակցել է երկրի, իշխանության կառավարման գործընթացին: Մեծ է Դոփի դերը Խաչենի իշխանության գոյության ժամանակ: Դոփը, որ ամուսնացած էր Վախտանգի որդի Հասանի հետ, մեծ ազդեցություն ուներ ընտանիքում, հայտնի է շինարարական և նվիրատվական գործունեությամբ: Դոփն ապրել է երկար և, քանի որ որդիներն անչափահաս էին, հետագա իշխանապետական գործարքներում նա է հանդես եկել

¹⁹ ԴՀԿ, 5, էջ 202, N 715:

²⁰ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 147–148:

²¹ Նույն տեղում, էջ 152:

որպես գերդաստանի իրավական տնօրեն, գերդաստանին ժառանգություն հասած տիրույթների տեր ու տիրական²²:

Դոփն արձանագրություններում և գործնական հարաբերություններում լիիրավ իրավունքով էր հանդես գալիս նույնիսկ այն ժամանակ, երբ որդի Գրիգորն իշխանապետ էր և ներկայանում էր որպես Ծարա ու շրջակաների տեր²³:

Խաղարի վանքի (Մարտակերտի շրջան) մատուռի հյուսիսային պատին, արտաքուստ պահպանված արձանագրության համաձայն՝ Դոփը կառուցել է իր տեգր Հովհաննեսի կերտած տաճարի զավիթը 1226 թ., նաև մի մատուռ և վանքին տվել բազմաթիվ ընծաներ. «ԹՈՒԻՆ :ՈՅԴ: (1226). ԵՍ ԴՈՓՍ, ԴՈՒՍՏՐ ՍԱՐԳՍԻ, ՔՈՅՐ ԶԱՔԱՐԵԻ ԵՒ ԻՎԱՆԵԻ ՇԽԵՑԻ ԶԳԱԴԻԹՍ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ԵՒ ԶՄԱՏՈՒՌՍ ԵՒ ՏՎԻ ԶԱԲԵՏԱՐԱՆՍ ԵՒ ՅԱՆԿԱԲԱ ԿՈՒՅ ԵՐԿԻՐՆ ԵՒ ԶԻՍ ՀԱՎԿՈՒԴԵՆԱՅ ՄԱՍԱՂԻՍՆ...»²⁴:

Խաղարի վանքի կանգուն և կիսավեր շենքերի վրա պահպանված արձանագրությունները վկայություններ են պահպանում նաև Տարսայիճ Օրբելյանի դստեր՝ Ասփեի կամ Ասփայի՝ Գրիգոր Դոփյանի կնոջ շինարարական և նվիրատվական գործունեության մասին. «Շնորհիւն Քրիստոսի ես Ասփե դուստր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճին... զիմ յարդար ընչից կանգնեցի բեմք սեղան ի զենմանն Քրիստոսի ... և տվի զմեր խաս հողն, բլրի հանդի զենեկական, :Ա: բահի ջուր...»²⁵:

Վանքից ներքև Թարթառ գետի կամուրջի մոտ կանգնեցված խաչքարի վրա պահպանված արձանագրության համաձայն կամուրջը կապել է Ասփան. «Կամաւն այ. ես Ասփայ դուստր մեծ իշխանին Տարսայիճին և Սինախաթունին և ամուսին հսկայազօր իշխանին Գրիգորի, որդւոյն մեծ իշխանին

²² Նույն տեղում, էջ 156–157:

²³ Նույն տեղում, էջ 160:

²⁴ ԴՀԿ, 5, էջ 127, N 420:

²⁵ ԴՀԿ, 5, էջ 129, N 431:

Հասանայ աջի, տն Աղուանից. կապեցի զխաչս, շինեցի զկամուրջս՝ յիշատակ հոգւոց մերոց անցելոց, ներկայի և ապագայր...»²⁶:

Արցախում նվիրատվական գործունեությամբ հայտնի դարձավ Հասանի ամուսին Ռուզուբանը՝ Ելիկում Օրբելյանի դուստրը: Արձանագրությունը պահպանված է Մեծիրանից վանքի գավթի արևելյան պատի հյուսիսային մասում. «ԹՎԻՆ: ԶԺԳ: (1264) ԿԱՄԱԲ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆՆԱՅ. ԵՍ ՌԶՈՒՔԱՆ ԱՆԱՐԺԱՆ ԱՂԱԽԻՆ ՔԻ. ԱՍՈՒՍԻՆ ՀԱՍԱՆԱՅ, ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԼԾ ԻՇԽԱՆԻՆ ԷԼԻԳՈՒՄԻՆ, ՊԱՐՈՆ ՄԱԻՐՆ ԹԱՄԹԵԻ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՏԱՆՍ ՄԵԾԻՐԱՆՑ ԸՆԾԱԻՔ. ՏՐ...»²⁷:

Ելնելով վերոհիշյալ վկայություններից՝ կանայք ոչ միայն ծավալել են շինարարական և նվիրատվական գործունեություն, այլև եղել են հմուտ ղեկավարներ ու դիվանագետներ: Արցախի իշխանական տան կանանց գործերը վառ ապացույց են հասարակական հարաբերություններում կնոջ ունեցած բացառիկ դերի:

²⁶ ԴՀՎ, 5, էջ 130, N 433:

²⁷ ԴՀՎ, 5, էջ 16, N 14:

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ պատմության ինստիտուտ

ՊԱՏՄԱԳԻՐ ՀԱՆՈՐ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՇՈՒՇԻԻ ՄԱՍԻՆ

Արցախի XVIII դ. երկրորդ կեսի և XIX դ. սկզբների պատմությունն արտացոլող սկզբնաղբյուրների շարքում կարևոր տեղ է գրավում Երուսաղեմի միաբան Հակոբ սարկավագ Զաքարյան Շուշեցու «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» պատմագրական երկը՝ գրված «յամին 1853 ի սուրբ Երուսաղէմ»¹, որի ձեռագիրը պահվում է Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, 2734 թվահամարի տակ: Այս ձեռագրից XX դ. սկզբին կատարված մի ընդօրինակություն պահվում է Մատենադարանում 10659 համարի տակ: Հ. Զաքարյանի պատմության մեկ այլ արտագրություն՝ կատարված Մատենադարանի արխիվի նախկին վարիչ Հ. Աբրահամյանի ձեռքով, գտնվում է Մատենադարանում պահվող նրա անձնական ֆոնդում²:

Սույն աշխատության հեղինակ Հակոբ Զաքարյանի մասին քիչ բան է հայտնի: Անհայտ է նաև նրա ծննդյան թվականը, սակայն հեղինակը նշում է, որ իր նկարագրած դեպքերից «յոյժ սակաւուցն ի յետին ժամանակի ականատես լեալ» (էջ 376): Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ նա ծնվել է XIX դարի 10-ական թվականներին: Հակոբ Զաքարյան Շուշեցին 1851-1865 թթ. եղել է Երուսաղեմի միաբան և այնտեղ 1853 թ. գրել «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» պատմա-

¹ *Յակոբ սրկ. Զաքարեան, Պատմութիւն գաւառին Արցախու, Մատենադարան, ձեռ. 2734, էջ 1*: Այս երկի հրատարակությունը մեր առաջաբանով և ծանոթագրություններով տես *Մաղալեան Ա., Յակոբ Զաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատութիւնը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2006, թիւ 1-12, էջ 317-394* (այսուհետև շարադրանքում հղելու ենք այս հրապարակման էջերը):

² Մատենադարան, Հ. Աբրահամյանի արխիվ, թղթ. 98, վավ. 259:

գրական երկը, 1860-1861 թթ. ընդօրինակել «Ամտառ ալաբանութեան» գիրքը³, 1862-ին ձեռնադրվել վարդապետ, իսկ 1865-ին՝ հրաժարվել միաբանությունից: Այլ տեղեկություններ նրա մասին չգիտենք:

Անցնելով Հ. Ջաքարյանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատության ներկայացմանը, նախ նշենք, որ հայագիտությանը ոչ անհայտ Տ. Տեր-Գրիգորյանը «1940-ական թվականներին թարգմանել է այն ռուսերեն և տրամադրել Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտին, որտեղ և պահվում է 924 թվահամարի տակ, ձեռագիր վիճակում»⁴: Հետագայում այս աշխատությանը նվիրված հոդվածով հանդես է եկել Ռ. Տիտանյանը⁵:

Հակոբ Ջաքարյանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատությունը սկսվում է Արցախում վաչկատուն թուրքական ջիվանշիր ցեղի մի ճյուղի՝ սարջալլուների ցեղապետ Փանահ խանի հաստատման և Շուշիի բերդի վերակառուցման ժամանակներից: Այստեղ հեղինակը պարզորոշ ներկայացնում է Փանահի խորամանկ քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ, որոնց մոլորեցնելու, պառակտելու, մի մասին իր կողմը գրավելու միտումով առերևույթ «բարություն, հանդուրժողականություն» է ցուցաբերել նրանց նկատմամբ՝ անտարակույս, հաշվի առնելով նաև Արցախի մելիքների գործությունը: Սակայն, հետագայում, ինչպես նշում է հեղինակը, երբ նրան հաջողվում է Արցախում ամրապնդել իր դիրքերը, ցույց է տալիս իր իսկական դեմքը: Հեղինակը չափազանց պատկերավոր է ներկայացրել Փանահ խանի՝ անառիկ մի վայրում բերդ ունենալու ցանկությանը Վարանդա գավառի տիրակալ Մելիք-Շահնազարի տված արձագանքը. «Կոչեաց խանն զմե-

³ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 8, Երուսաղեմ, 1977, էջ 298-299:

⁴ Ռ. Տիտանյան, Նորահայտ նյութեր 1793-1795 թթ. Շուշի բերդի հերոսական պաշտպանության մասին, «ԼՂԳ», 1966, թիվ 9, էջ 29:

⁵ Ռ. Տիտանյան, նշվ. աշխ., «ԼՂԳ», 1966, թիվ 9, էջ 28-41:

ծամեծս եւ զիշխանս յերկուց ազգաց, ասէ ցնոսս՝ կամիմ զի բերդ մի տալ շինել, բայց չգիտեմ տեղի մի ամուր եւ յարմար. յառաջեաց Շահնազարն եւ ասէ՝ ցուցից մեծութեանդ լեռն մի, որ արօրադիր է գեղջին Շուշոյ. բաց ի տեղոյն ոչ գտանէք յայլ ուրէք ամրագոյն քան զայն՝ եւ ըստ կամաց ձերոց յարմար շինութեան բերդաքաղաքի» (էջ 330): Այլ աղբյուրներից հայտնի է, թե ինչու էր Վարանդայի տիրակալը իր մելիքության տարածքում գտնվող այդ պաշտպանական ամրությունը ավսեփ վրա մատուցում քոչվոր ջիվանշիրցուն, այստեղ կարևորն այն է, որ Հ. Ջաքարյանն այս տողերը գրում էր Ռաֆֆու «Խամսայի մելիքությունները» երկի լույս տեսնելուց մոտ երեք տասնամյակ առաջ, ընդ որում՝ Երուսաղեմում, միանգամայն անծանոթ Անդրկովկասում այդ շրջանում գրված Միրզա Աղիգյոզալբեկի «Ղարաբաղ-նամե» և Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի (Հովսեփ Ներսիսյանց) «Շշմարտացի պատմություն» աշխատություններին: Այդ առումով այս տեղեկությունն ունի չափազանց կարևոր նշանակություն:

Այնուհետև Հ. Ջաքարյանն անցնում է Շուշիի վերակառուցման աշխատանքների նկարագրությանը: Այդ մասին նա գրում է. «Եւ այսպէս յարին եւ ի քիրտն հայոց զոգցես կանկնեցան պարիսպք քաղաքին, եւ մեծաշէն ապարանքն խանին եւ ամենայն կազմուածքն, որ ի նմա»: Ապա հեղինակն ավելացնում է. «Յետ լրանալոյն շինութեան պարսպի եւ աշտարակաց բերդին անուանեցին բերդաքաղաք Շուշի, զի վայրն այն, որպէս յիշեցաք, ագարակ է գեղջին Շուշոյ, վասն այնր անուամբ գեղջին յորջորջեցին զքաղաքն» (էջ 331-332):

Կարևոր նշանակություն ունեն նաև Շուշիի բնակիչների մասին Հ. Ջաքարյանի հաղորդած տեղեկությունները. «Եւ մինչեւ ցայսօր ժողովուրդն Շուշոյ՝ որք յազգես մերմէ եմ՝ բաժանին ի չորիս թաղս կամ վիճակս՝ ագուլեցիք, դազանչեցիք, մեղրեցիք եւ բուն դարապաղցիք» (էջ 382): Հայտնի է, որ Երնջակ գավառի Շահկերտ (Ղազանչի) ավանի բնակիչներից շատերը 1750 թ. Նախիջևանի Հեյդարկուլի խանի զորքի դեմ

Այնուհետև, առանց ռուս-պարսկական 1804-1813 թթ. պատերազմին անդրադառնալու, հեղինակն անցնում է ռուս-պարսկական հաջորդ պատերազմի որոշ ուշագրավ դրվագների ներկայացմանը: Այդ մասը, որը կրում է «Յաղագս վիպասանութեան. յայտարարութիւն գործեալ իրաց Հայկազն Մատաթեան Յօհաննէս սպասաւարի ռուսաց» վերնագիրը, նվիրված է զորավար Վալերիան Մադաթովի (Ռոստոմ Մադաթյան, 1782–1829) քաջագործությունների ներկայացմանը 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում¹⁴: «Անդրկովկասյան կորպուսի հրամանատար գեներալ Ա. Երմոլովը, որը մեծապես գնահատում էր Վ. Մադաթովի ռազմական փորձառությունը և անձնական քաջությունը, նրան նշանակեց հրամանատար այն ջոկատի, որը պիտի շտապեր կասեցնելու Աբբաս Միրզայի բանակի առաջխաղացումը»¹⁵: Այստեղ հեղինակը վիպական շնչով պատմում է 1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին տեղի ունեցած Շամխորի հաղթական ճակատամարտի, Գանձակի գրավման և գեներալ Վ. Մադաթովի իրականացրած դարադադյան արշավանքի մասին: Ե՛վ Հ. Ջաքարյանը, և՛ XIX դարի պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովն իր «Ճշմարտացի պատմություն» երկում ոչ քիչ էջեր են նվիրել զորավար Վ. Մադաթովի գործունեության ներկայացմանը¹⁶: Սակայն, եթե Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը, գտնվելով Արցախ ներխուժած Աբբաս Միրզայի քեռու՝ Ամիր խան սարդարի զորաբանակում, հանգամանորեն ներկայացնում է պարսկական բանակում տիրող իրավիճակը, ապա Հ. Ջաքարյանն իր հերթին մանրամասնորեն նկարագրում է Վ. Մադաթովի մարտավարական հնարք-

¹⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Кавказцы или подвиги и жизнь замечательных лиц, действовавших на Кавказе. Жизнеописание ген.-л. В. Мадатова и ген.-м. Бурцова. СПб., 1859, с. 30–46, Կեանք գեներալ-լեյտենանտ կենազ Մատաթովին, Շուշի, 1870, էջ 78–119, Жизнь ген.-л. князя Мадатова. СПб., 1874, с. 91–139.

¹⁵ Վ. Թերզիբաշյան, Գեներալ-լեյտենանտ Վ. Մադաթով, Ե., 1942, էջ 15:

¹⁶ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Ե., 2000, էջ 105–137:

ները Շամխորի ճակատամարտում, որոշ լրացումներ ավելացնելով գոյություն ունեցող պատմական գրականությանը:

Այս մասին հաջորդում է «Յաղագս պեսպես վիպասանութեանց: (Այլ պատմութիւն): Պատմական վիպասանութիւն» վերնագիրը կրող մի հատված, որտեղ ներկայացված է հայ մարտիկ Պետրոս Ջարքագովի սխրանքը Կովկասյան պատերազմում:

Աշխատության վերջում տեղ է գտել առաջին մասի մի ստվար հատվածի լրամշակված և խմբագրված տարբերակը, որը հեղինակը պայմանական նշանով և «տե՛ս Երես 10, շարունակություն կրկին նախագիծ օրինակն գործոյս, այս նշանն և լից զպակասութիւն պատմութեանս, որ անդ կայ» գրությամբ մուծել է առաջին գլխի մեջ: Ըստ երևույթին, հեղինակը մտադիր է եղել ընդարձակել իր պատմությունը, սակայն հասցրել է անել միայն այդքանը:

Վերջում նշենք, որ Հ. Ջաքարյանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատությունը գերծ չէ նաև փաստական որոշ սխալներից: Այսպես, Փանահի խանության սկիզբը հեղինակը համարում է 1780 թվականը, մինչդեռ նա, համագործակցելով Վարանդայի Մելիք-Շահնազար Բ-ի հետ, վերջինիս թողտվությամբ դեռևս 1752-ին էր հաստատվել Արցախի սրտում: Այնուհետև, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ռ. Տիտանյանը, «Շուշեցին ոչինչ չի ասում պատմական այն իրողության մասին, որ 1795 թ. առձան վերջին, երբ Աղա Մուհամմադ խանին չի հաջողվում գրավել Շուշին, նա Արցախում թողնում է փոքր զորախումբ՝ պաշարումը շարունակելու նպատակով և ինքը հիմնական զորքով անցնում Վրաստան, գրավում և ավերում նրա մայրաքաղաքը: Չի ասված նաև այն մասին, որ Աղա Մուհամմադ խանի հրոսակները Թիֆլիսն ավերելուց հետո որոշում են ծնեռել Մուղանի դաշտում՝ զարմանք պատերազմական գործողությունները վերսկսելու միտումով և թե ինչպես ռուսական զորքերի՝ դեպի Անդրկովկաս շարժվելու լուրը հարկադրում է Աղա Մուհամմադ խանին թողնել Մուղա-

նր և վերադառնալ Պարսկաստան»¹⁷: Յ. Ջաքարյանը հազվադեպ է նշում նաև իր նկարագրած դեպքերի տարեթվերը:

Իսկ զորավար Վ. Մադաթովի գործունեության նկարագրության մեջ որոշ դեպքերում նկատվում են իրադարձությունների հաջորդականության խախտումներ: Այսպես, Գանձակի գրավումը, որը տեղի է ունեցել 1826 թ. սեպտեմբերի 4-ին¹⁸, ներկայացվում է 1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին տեղի ունեցած Շամխորի ճակատամարտից առաջ: Իսկ պարսից բանակը դեպի «բարեբեր կողմանս վերին հայոց»¹⁹ «զբոսանքի» առաջնորդողը ոչ թե Իրանի 1797-1834 թթ. շահը՝ Ֆաթալին էր, այլ նրա ավագ որդի, թագաժառանգ Աբբաս Միրզան:

Սակայն, այս ամենին զուգահեռ պետք է նշել, որ Յ. Ջաքարյանը «բերում է Շուշի բերդաքաղաքի պաշտպանության այնպիսի հետաքրքրական մանրամասնություններ, որոնք բացակայում են հայկական մյուս աղբյուրներում, մի հանգամանք, որ առավել գնահատելի է դարձնում Յ. Շուշեցու «Պատմութիւնը»²⁰: Իսկ Յ. Ջաքարյանի աշխատության մեջ առկա որոշ թերությունները, որոնք ամենևին էլ չեն նսեմացնում այս պատմագրական երկի արժեքը, թերևս առաջ են եկել իր նկարագրած դեպքերը հիշողությամբ վերարտադրելու պատճառով: Նկատենք նաև, որ հեղինակը ընթերցողների ներողամտությունն է հայցել իր երկում տեղ գտած հնարավոր անճշտությունների համար. «Զօր ինչ պատմեցաք եւ ունենք պատմել զգաւառէս ի լսելոց անտի ի հաւուց կամ ի հարց մերոց՝ զորս ի յիշողութեանս իմում մնացեալն էր ի բազմաց սակաւագոյնս գրեցի՝ խնդրեմ ներել, վասն զի քանի մի անուանք ի պատմութեանս փոխարկեալ են ի յատկութենէ իւրեանց. ի

¹⁷ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, էջ 21:

¹⁸ Տե՛ս АКАК, Тифлис, 1875, т. VI, ч. II, с. 374:

¹⁹ Մատենադարան, ձեռ. 2734, էջ 15բ:

²⁰ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, էջ 20, նաև՝ Պ. Չորանյանի գրախոսությունը Ռ. Տիտանյանի կազմած գրքի մասին, «ԼՀԳ», 1982, թիվ 6, էջ 100:

յիշողութեամբ լինելոյ զգործս եւ զանցս, որ ընդ նոսա՝ օտար անուամբ, յորջորջեցի զնոսա» (էջ 356):

Յ. Ջաքարյանի «Պատմութիւնն» ընթերցելիս երևում է, որ նա գրողի ձիրք է ունեցել: Դա նկատվում է հատկապես պատերազմական տեսարանների՝ նրա պատկերավոր նկարագրություններից, երբ հեղինակի գրիչը պարզապես վերածվում է թշնամուն հայրենի երկրից վտարող մարտիկի: Նրա աշխատությունն ընթերցվում է մեծ հետաքրքրությամբ:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ Հակոբ Ջաքարյան Շուշեցու պատմությունը, չնայած որոշ ակներև չափազանցություններին, Վարդան Օձնեցու «Նոր քաղաքական և եկեղեցական պատմութիւն Հայաստան աշխարհի Մեծի և Փոքու»²¹ և Առաքել Կոստանյանցի երկհատոր «Պատմութիւն Արցախի»²² աշխատությունների հետ մեկտեղ կարևոր սկզբնաղբյուր է Արցախի XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի պատմության համար:

²¹ Մատենադարան, ձեռ. 4331:

²² Մատենադարան, ձեռ. 7822, 7823:

ՄԵԼԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱՅԱՆ

Արցախի պետական պատմա-հայրագիտական
քանդաքանի տնօրեն

ՇՈՒՇԻՒ ՎԵՐԱԾՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆԻ

Աղվանից կաթողիկոսական աթոռի շուրջ բավական լուրջ տարածայնություններ էին առաջացել 18-րդ դ. վերջերին և 19-րդ դ. առաջին տասնամյակներում: Այս տարածայնությունների հիմնական պատճառը պետք է որոնել հատկապես արտաքին և, ինչ-որ չափով, նաև ներքին հանգամանքներում: Այսպես, օրինակ, եթե Աղվանից հոգևոր առաջնորդը աջակցություն էր ստանում Գանձակի խանի կողմից, ապա բնականաբար նա միաժամանակ արժանանում էր խանի հակառակորդների թշնամական վերաբերմունքին: Տարաբախտաբար, քաղաքական այս հակասությունների մեջ ներքաշված էր նաև էջմիածինը: Եվ քանի որ Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսը առանձնապես չէր համակրում Աղվանից հոգևոր առաջնորդի հավանական թեկնածու Սարգիս Հասան-Ջալալյանցին, ուստի և ամեն կերպ խոչընդոտում էր, որպեսզի Հայ Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը չանցնի նրան: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը նույնիսկ բանադրեց Սարգսին, որի պատճառով նկատելիորեն թուլացան նրա դիրքերն անգամ իր կողմնակիցների շրջանում: Բավական երկարատև ներեկեղեցական այս պայքարի արդյունքում, ինչպես նաև էջմիածնի հետ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով, ի վերջո Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը հրաժարվում է կաթողիկոսությունից:

Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի հատուկ շրջաբերական կոնդակով 1815 թ. Աղվանից կաթողիկոսությունը վերացվում է, և նույն կոնդակով նախկինում Աղվանից կաթողիկոսության մեջ ընդգրկված թեմերը միավորվում են՝ կազմելով

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ենթակայության տակ գտնվող մետրապոլիտություն: Մետրապոլիտի աստիճան ստանալով՝ Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը նշանակվում է թեմի առաջնորդ¹:

Աղվանից կաթողիկոսության վերացումը, անշուշտ, բացասական հետևանքներ ունեցավ ազգային պետականությունից զրկված Հայոց Արևելից կողմանց հայության համար, քանի որ այն հայությանը միավորող միակ ազգային հաստատությունն էր՝ թեկուզ և իր բացասական կողմերով հանդերձ: «Որքան կենդանի եղած է Աղուանից կաթողիկոսութիւնն, նույնքան պայծառ եղած են Աղուանից վանքերը: Բայց այս կաթողիկոսութեան մահից յետոյ՝ օրեցօր յափշտակված են վանօրեից կալուածներն, ցրուած են միաբանութիւններն և քայքայված են վանքերը»²:

Եվ այսպես, 1815-1828 թթ. Արցախի հոգևոր թեմը առաջնորդեց Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը. «...ծեռնատուութեան աշխարհական իշխանութեան օրինաբանեալ Տէրութեանն Ռուսաց վեր առաւ պատիւ և կոչումն կաթողիկոսական, և տուաւ միւսնոյն անձին փոխան այնր կորման պատիւն մետրապոլութեան յկրքեպիսկոպոսական պաշտաման»³:

Երկրամասում 19-րդ դարի սկիզբը նշանավորվեց քաղաքական նոր իրադարձություններով: 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո, որն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով, հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանում կնքված հաշտության պայմանագրով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև Ղարաբաղի, Գանձակի և հարակից մի շարք այլ խանություններ: Այս պայմանագիրը հայ ժողովրդի համար ընդհանուր առմամբ, իր դրական կողմերով հանդերձ, նաև բացասական որոշ հետևանքներ ուներ, թեկուզ

¹ Մկրտումյան Լ., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը 17–19-րդ դարերում, Ե., 2006, էջ 20:

² Մ. Բախտուտարյան, Արցախ, էջ 156:

³ Յովհ. Շահխաթունեան, էջ 349:

և այն պատճառով, որ հայ ժողովուրդը միաժամանակ հայտնվել էր երեք առանձին տիրակալությունների տիրապետության տակ: Ինչ վերաբերում է Հայոց եկեղեցուն, ապա արտաքին քաղաքական այս բաժանումները, անշուշտ, ավելի էին նպաստում ներեկեղեցական հակասությունների սրմանը: Տվյալ պարագայում Արցախի հոգևոր թեմը, գտնվելով ռուսական կայսրության տիրապետության տակ, իսկ Հայոց Մայր Աթոռը՝ պարսկական, բավական լուրջ արգելքներ էին հարուցվում նրանց միասնական գործելակերպի համար:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի աթոռակալության շրջանում, չնայած Եփրեմ կաթողիկոսի կողմից նրա դեմ հարուցված բազմաթիվ խոչընդոտներին, նա մշտապես հնազանդորեն էր կատարում էջմիածնի կողմից տրվող պատվիրանները: Դրա մասին հստակ վկայված է Մատենադարանում պահվող նրա նամակում⁴: Արցախի թեմին առնչվող վավերագրերից մեկում վկայված է, որ «Արցախի թեմի առաջնորդ Ջալալեան արքեպիսկոպոսը հոգևոր ջերմեռանդ ծառայութեան համար Ալեքսանդր Երկրորդ կայսեր կողմից պարգևատրվել է սուրբ Վլադիմիրի երկրորդ աստիճանի շքանշանով (1820, 30 օգոստոսի, Ցարսկոյե սելօ)»⁵:

Չնայած Պարսկաստանի կողմից հարուցվող արգելքներին՝ 1821 թ. Շուշի այցելեց Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսը, որը մեծաշուք ընդունելության արժանացավ թե՛ ժողովրդի և թե՛ անգամ Ղարաբաղի Մեհտի-ղուլի խանի կողմից: Եփրեմ կաթողիկոսը որոշ ժամանակ մնաց Շուշիում՝ միջոցներ ձեռնարկելով հենց այնտեղ Ներսես Աշտարակեցուն հանդիպելու համար: 1822 թ. Շուշիում կայացած հանդիպումից հետո Եփրեմ կաթողիկոսն ու Ներսես Աշտարակեցին այցելեցին Գանձասար, որտեղ նրանց մեծ շուքով դիմավորեցին Արցախի թեմի առաջնորդ Սարգիս Հասան-Ջալալյանցն ու Արցախի հո-

⁴ Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Ե., 2001, էջ 9, 10:

⁵ Նույն տեղում, էջ 11:

գևորական բարձր խավը: Գանձասարում կայացած այս հանդիպումը Արցախի թեմի առաջնորդի վեհության ու մեծահոգության ևս մեկ վկայություն է, քանի որ, անտեսելով տվյալ ժամանակաշրջանում Հայ եկեղեցու երկու մեծությունների անբարեհաճ վերաբերմունքն իր անձի նկատմամբ, որի արդյունքում նա ենթարկվել էր թե՛ եկեղեցուն ընդունված դաժան պատժին՝ բանադրանքին, և թե՛ զրկվել կաթողիկոսական կոչումից, նա արժանավայել ընդունելություն կազմակերպեց և մեծ պատվով էլ ճանապարհեց: Այդ մասին բոլոր մանրամասները ներկայացրել է դեպքերի մասնակից Մ. Թադիադյանը⁶:

Այսպիսով, տարաբնույթ փաստերի քննության արդյունքում անժխտելիորեն պետք է ընդունել Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի ազգանվեր ծառայությունները: Հոգևոր առաջնորդը հոգ է տարել նաև Գանձասարի վանքի բարեկարգման ուղղությամբ՝ իրականացնելով վերանորոգումներ, որի մասին վկայված է վանքի տարածքում պահպանված արձանագրության մեջ: Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը վախճանվել է 1828 թ. և հուղարկավորվել Գանձասարի վանքի գավթում. «Այս է տապան Սարգիս Աղուանից կաթողիկոսին, որ է յազգեն Ջալալ Դօլին, թվին ՌՄՅԷ (1828)»⁷: Նրա աթոռակալության ողջ ժամանակաընթացքում Գանձասարը շարունակում էր մնալ որպես արցախահայության հոգևոր կենտրոն:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի մահից միայն երկու տարի հետո՝ 1830 թ. նոյեմբերի 13-ին, Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակով Ղարաբաղի թեմի մետրապոլիտ կարգվեց նրա եղբորորդի Բաղդասար Հասան-Ջալալյանցը:

1836 թ. մարտի 11-ի՝ Ռուսական կայսրության կողմից հաստատված «Յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսավորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան» հատուկ կանոնադրությամբ՝ հայտնի «Պոլոժենիե» անվամբ, կայսրության տի-

⁶ Թադիադյանց Մ., ճանապարհորդութիւն ի Հայս, Կալկաթա, 1847, էջ 270-330:

⁷ Դիվան հայ վիճագրության, պրակ V, Արցախ, Ե., 1982, էջ 66:

րապետության տակ գտնվող հայոց եկեղեցին բաժանվում է 6 թեմերի՝ Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի, Վրաստանի, Շիրվանի, Երևանի և Ղարաբաղի⁸։ Կանոնադրության մեջ հատուկ կետով նշված էին նաև առանձին թեմերի աշխարհագրական սահմանները։ Ղարաբաղի թեմի մեջ ներառված էին Շաքի և Թուլիշ գավառները։ Համաձայն էջմիածնի սինոդի հրամանով 1837 թ. կազմված «Հայ եկեղեցու վիճակագրությունը Կովկասում» օրագրության տվյալների, Ղարաբաղի թեմի մեջ ընդգրկված էին՝ «3 վանք, 53 եկեղեցի, 32 ժամատուն, 1 եպիսկոպոս, 6 վարդապետ, 2 աբեղայ, 117 ավագ քահանայ և քահանայ, 10 սարկավագ, 98 դպիր, 6 կոյս և 3 դպրոց»⁹։ Իսկ 1840 թ. կազմված վիճակագրության համաձայն՝ նրանում ներառված էին երեք քաղաքներ՝ Շուշի, Նուխի, Լենքորան և 156 գյուղ, որոնք բոլորը միասին ունեին 7167 տուն հայ ազգաբնակչություն¹⁰։

1839 թ. Ղարաբաղում ստեղծվել է վանական կառավարություն, որի հիմնական խնդիրներն էին. «Ա. կառավարել զգործս... զի կատարեսցին իսկութեամբ ամենայն եկեղեցական կանոնք և կարգադրութիւնք ի վանս իւրեանց։ Բ. պահպանել յամենայն ողջութեամբ զշարժական և զանշարժ կայս ընդ տեսչութեամբ նոցունց եղեալ վանիցն և ունել զմշտնջեմական հոգացողութիւն վասն կանոնաւոր կիրառութեան եկամտից և բարեկարգութիւն նոցին։ Գ. պահպանել զճիշտ հաշիվս ամենայն եկամտից և ծախուց վանիցն, զոր ի միասին ըստ ցուցակացն ամենայն շարժական և անշարժ գոյից նոցին առաջ առնել ի վախճան իւրաքանչիւր ամի ի վերահաստատութիւն կոնսիստորէիս...»¹¹։ Մի շարք վավերագրեր փաստում են, որ վանական կառավարության մեջ նախ և առաջ

ընդգրկվում էին հեղինակություն վայելող հոգևորականներ, որոնք պատասխանատու էին եկեղեցական կանոնների, ժամերգությունների, կարգադրությունների ճշտորեն կատարման համար։

Ղարաբաղի թեմի հոգևոր կենտրոնը նոր կանոնադրությամբ դարձավ Շուշին, որտեղ էլ տեղակայվեց առաջնորդարանը։ 1837 թ. հուլիսի 1-ին Ռուսական կայսերական հրամանով թեմի առաջնորդ նշանակվեց Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը¹²։ Ղարաբաղի թեմի առաջնորդը նույն թվականին օծվեց նաև էջմիածնում, որից հետո վերադարձավ ու հաստատվեց Շուշիում։ Լեոյի բնորոշմամբ. «Շուշին դառնում էր հոգևոր կենտրոն այն հայության համար, որ ապրում էր երեք քաղաքներում (Շուշի, Նուխի, Լենքորան) և դրանց վերաբերուող գաւառներում»¹³։

Շուշին Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոնի վերածվելու գործում մեծ ներդրում ունեցավ Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը։ Հատկանշական է, որ նրա կյանքի և գործունեության բոլոր ուսումնասիրողները հատուկ պատկառանքով են խոսում հոգևորական այս գործչի մասին՝ նրան ներկայացնելով որպես ազգանվեր, մեծ ժողովրդականություն վայելող առաջնորդի։ «Արդեն այն հանգամանքը, որ մի անդամալոյծ եկեղեցական ծէսերը կատարում էր յատուկ բազկաթռչի մեջ նստած և որին ձեռքերի վրա էին այս ու այն կողմ տանում, ցոյց էր տալիս, թե որքան կարևոր նշանակութիւն ունէր մետրապոլիտը ժողովրդի և հոգևոր իշխանության աչքում։ ...Նա մի ստեղծագործող ոյժ էլ էր, որ ուղղութիւն էր տալիս, որին նայում էին պատկառանքով... Անդամալոյծ առաջնորդը հարկաւոր դէպքերում այցելութիւններ էր անում իր ժողովրդի անդամներին, երբ հարկաւոր էր ազդու միջամտութիւն գործել զանազան առիթներով»¹⁴։ Եվ ընդհանրապես, բազմաթիվ

⁸ Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք 19-րդ դարում, մաս Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 557։

⁹ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 14։

¹⁰ Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 7։

¹¹ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 14։

¹² Նույն տեղում, էջ 116։

¹³ Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 97։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 118։

փաստեր կան, որոնք վկայում են, որ Բաղդասար մետրապոլիտը մշտապես կանգնած է եղել ժողովրդի կողքին ու պաշտպանել է նրա շահերը:

Տնտեսական ծանր վիճակում էր ինչպես ժողովուրդը, այնպես էլ նրա հոգևոր հաստատությունը: Եվ այս ամենի հիմնական պատճառներից մեկը տիրող անօրինականությունն ու առանձին անհատների կողմից ցուցաբերվող կանայականությունն էր, որի դեմ անմիջականորեն պայքար ծավալեց թեմական առաջնորդը: Թեմի մեջ ներառնված եկեղեցիների մեծ մասը տարբեր պատճառներով զրկվել էր վանքապատկան կալվածքներից, իսկ դրանք հետ վերադարձնելը բավական լուրջ հիմնախնդիր էր, որն էլ դարձավ Բաղդասար մետրապոլիտի հիմնական մտահոգություններից մեկը¹⁵: Վանքապատկան կալվածքների վերադարձման, ինչպես նաև երբեմնի մեծաշուք վանքերի վերանորոգման հիմնահարցը, որից կախված էր վանքերի հետագա գոյությունը, նրա ներկայացմամբ բազմաթիվ անգամներ քննարկման է դրվել նաև Մայր Աթոռում: «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարի՝ Արցախի հոգևոր թեմին նվիրված գրքում զետեղված են Բաղդասար մետրապոլիտի բազում գրությունները թեմում ընդգրկված բազմաթիվ եկեղեցիների վերանորոգման կապակցությամբ: «Շինարարական եռանդը Բաղդասար մետրապոլիտի գործունեության պատառուկ կողմն է կազմում: Մենք տեսանք, որ նա երիտասարդությունից աշխատում էր խաչելի աւերուած վանքերի և մանաւանդ Գանձասարի վերաշինութեան վրայ: Այդ հոգատարութիւնը նրա մէջ անշէջ մնաց և առաջնորդական պաշտօն ստանալուց յետոյ, չը նայած որ անդամալուծութիւնը, ըստ երևոյթի, չը պիտի թոյլ տար նրան աջողութեամբ զուլխ հանել խոշոր շինարարական ձեռնարկութիւնները»¹⁶:

¹⁵ Այդ մասին տե՛ս *Մաղախեան Ա.*, Խաչեն գաւառի տիրակալ Հասան-Ջալալեանների տոհմը ԺԵ–ԺԹ դարերում, «Բազմավեպ», 2006, թիւ 1–4, էջ 283–284:

¹⁶ *Լեռ*, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 127:

Բաղդասար մետրապոլիտի արժանահիշատակ ձեռնարկումներից է նաև նրա ծավալած կրթալուսավորական գործունեությունը, որի առաջին քայլերից մեկն էլ տպագրական գործն էր: Բազելցի քարոզիչներից գնելով Շուշիում նրանց հիմնած տպարանը, հոգևոր առաջնորդը մեծ ջանքեր է գործադրում տեղում հրատարակչական գործը պատշաճ մակարդակին հասցնելու ուղղությամբ: Անշուշտ, տպագրվող հիմնական նյութը եկեղեցական բովանդակություն ուներ: Բայց և, Լեռյի խոսքերով ասած. «Մենք չը պիտի մոռանանք ոչ մի դէպքում, որ տպարանը իւրաքանչիւր տեղում յայտնագործում է եղած գրական ոյժերը և նպաստաւոր մթնոլորտ է պատրաստում՝ նոր ոյժեր առաջ բերելու համար: Միևնույն դերը ճշտութեամբ կատարում էր տպարանը և Շուշիում»¹⁷: Տպագրված գրքերի շարքում հիշատակման է արժանի Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից» երկը՝ տպագրված 1839 թ.: Տպագրական գործը իրականացվում էր ծանր պայմաններում՝ ռուս չինովնիկների խիստ հսկողության տակ: Մետրապոլիտը մեծ պատասխանատվություն էր կրում հրատարակած գրքերի բովանդակության համար, ուստի և ստիպված էր գավառապետի հարցումներին պատասխանել, որ տպարանում հրատարակվում են միայն հոգևոր բնույթի գործեր, այն էլ էջմիածնի սինոդի թույլատրությամբ:

1838 թ. Շուշիում բացվել է Ղարաբաղի թեմական դպրոցը, որի հիմնադրման մասին մանրամասն տեղեկություններ չեն պահպանվել, «գիտենք միայն, որ դա աղքատության մեջ ծնուած մի փոքրիկ հիմնարկութիւն էր»¹⁸: Սակայն հոգևոր առաջնորդի գործադրած բացառիկ ջանքերի շնորհիվ հետագայում հոգևոր այս դպրոցը կարողացավ ոչ միայն գոյատևել, այլև մինչև իր գոյության ավարտը՝ 1920 թ., դարձավ հայ

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 124:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 183:

կրթամշակութային կյանքի կարևորագույն օջախներից մեկը: Այն իր գործունեությամբ ավելի բարձրացրեց Շուշիի համարվել՝ հաղորդելով նրան հոգևոր կենտրոնից զատ, նաև գիտական ու կրթալուսավորական կենտրոնի մեծագույն դերակատարություն:

1854 թ. հունիսի 27-ին իր մահկանացուն կնքեց Արցախի թեմի առաջնորդ 80-ամյա Բաղդասար Չասան-Ջալալյանը: Լեռնի վկայությամբ նրա մահը մեծ սուգ էր ոչ միայն արցախահայության, այլև նույնիսկ ռուսների ու թուրքերի համար¹⁹: Չամաձայն իր կտակի՝ հոգևոր առաջնորդը հուղարկավորվել է Գանձասարում:

ԼՂՈՒԱՐԳ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ պատմության ինստիտուտ

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԻՍԱԳՐԱՎՈՒՄԸ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՔԱՐՈՉՉՈՒԹՅԱՆԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ

Բողոքականության ալիքները հայության միջավայր գալիս էին տարբեր կենտրոններից: Արևմտահայության մեջ առաջին բողոքական քարոզիչները եկան ԱՄՆ-ից, իսկ Արևելյան Չայաստան՝ Եվրոպայից:

Սարգիս արքեպիսկոպոս Չասան-Ջալալյանի վախճանից (1828 թ.) մինչև Բաղդասար եպիսկոպոսի՝ Արցախում միտրոպոլիտ նշանակվելու ժամանակաշրջանը, օտար միսիոներներն ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Շուշիում: Ռուսական կառավարությունը, նպատակադրվելով մահմեդական և այլ ոչ քրիստոնյա հպատակների մեջ քրիստոնեական հավատը տարածել, ինչպես նշել է Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, 1823 թ. «արտօնած էր Յելուետիոյ Բասիլիա (Basel) աւետարանական յարանուանութեանց անդամներէն երկուքը Շուշի հաստատուիլ եւ այդ նպատակին աշխատիլ»¹: Սակայն շուտով պարզվեց բազելցի միսիոներների բուն նպատակը: Նրանք, իբրև թե մահմեդականներին չկարողանալով դարձի բերել (ինչն իրականում իրոք դժվարին խնդիր էր), բուռն գործունեություն ծավալեցին հայերի միջավայրում: Սկզբնական ժամանակաշրջանում, հոգևոր վտանգը չգիտակցելով, հայ հասարակության տարբեր խավեր ոգեշնչվեցին նրանց մշակութային գործունեությամբ: Ինչպես նշել է Մ. Օրմանյանը, «Չայերն ալ նորութեանց հետամուտ՝ շուտով գրաւուեցան, մինչեւ իսկ եկեղեցականներ ալ անոնց համակրեցան եւ յարեցան»²: 1827 թ. Շուշիում բազելցի միսիոներներ Ավգուստ

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ս: Էջմիածին, 2001, էջ 4296:

² Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 177:

Վիտրիխը ու Ֆելիցիան Չարենբան ավետարանական ուսումնարան բացեցին, որի աշակերտների թիվը մեկ տարում հասավ 130-ի: Շուտով Շուշիում բացվեց ևս երկու դպրոց: Գյուղերում ևս բացվեց երեք դպրոց՝ յուրաքանչյուրը 20–30 աշակերտներով: Իրենց կրթական-դավանափոխական գործունեությանը զուգահեռ միսիոներները զարկ տվեցին տպարանային գործին: Ընդ որում, կրոնաբարոյական գրքերի հրատարակությունները նրանք իրականացնում էին աշխարհաբարով³:

Ինչպես նշել է Մ. Օրմանեանը, «Երբոր գործը հետզհետե կ'ընդարձակուէր, Ազգային Եկեղեցւոյ հաւատացելոց եւ պաշտօնէից մէջ դժգոհութիւններն ալ շատցան, էջմիածին ալ զգացուեցաւ, եւ Եփրեմ կաթողիկոս իր վերջին օրերը կառավարութեան դիմեց, եւ Կարբեցիին ալ կրկնելու հարկ եղաւ»⁴:

Եփրեմ կաթողիկոսը 1830 թ. հոկտեմբերի 8-ին «իր հրաժարականին բացաձայն ծանօթութիւնը» հանձնել էր սինոդին⁵: Հոկտեմբերի 15-ին սինոդը Եփրեմ կաթողիկոսին տեղեկացրել էր, որ ցավով լսեց նրա վերջնական հրաժարագիրը և խնդրեց կնիքը իր մոտ պահել մինչև նոր օծյալը նստի կաթողիկոսական աթոռին⁶: Հովհաննես Կարբեցին 1831 թ. մարտի 16-ին ընտրվեց և հունիսի 30-ին հաստատվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս⁷:

1830 թ. սեպտեմբերի 12-ին «Բարձր բարեծնունդ կառավար երկրիս Ղարաբաղու» Ալեքսանդր Միխայլովիչ Միկլաչևսկուն ուղղվել է մի գրություն, որում հակիրճ ամփոփված են

³ Շուշիի տպարանից լույս տեսան հայերեն և այլ լեզուներով բազմաթիվ գրքեր (Բ. Կարապետեան, Շուշի բերդաքաղաքը (Պատմությունը մինչև 1920 թ.), Ե., 2000, էջ 166–167):

⁴ Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 4296:

⁵ Ա. Երիցեանց, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 602:

⁶ Դիան Հայոց պատմութեան, գիրք Ա-Բ, 1780–1834, Թիֆլիս, 1893, էջ 262–265:

⁷ Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 4163–4164, 4168:

այն հիմնադրությունները, որոնցով ապացուցվում է միսիոներների քարոզչության վտանգավորությունը: Բողոքը գրված է եզակի դեմքով. «*Ես ոգւով չափ ուրախ լինէի, եթէ փաստորքն գերմանացի ուսուցանէին մանկանց իմոյ ազգի միմիայն զգիտութիւն մարմնական, առանց վնաս հասուցանելոյ Սուրբ եւ Առաքելական Եկեղեցւոյ նոցին: Սակայն նոքա ընդ կաթին գիտութեան ջամբեն մանկանց զարիւն հերետիկոսութեան, ըստ որում են ինքեանք*»: Այնուհետև գրության մեջ համառոտ կերպով բերվում են գերմանացի միսիոներների քարոզած դավանաբանության առաջացման պատճառը և դրա դրույթները. «*Քանզի աղանդապետ նոցին Մարտինոս Լուտեր կրօնաւոր գերմանացի ապստամբեցոյց զբազումս ի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ, եւ ուսոյց զերկու խորհուրդս եկեղեցւոյ միայն ընդունիլ՝ զմկրտութիւն եւ զհաղորդութիւն, եւ ոչինչ համարել զպսակ, զկարգ քահանայութեան, զապաշխարութիւն, զդրոշմն եւ զվերջին օծումն, որովք հաստատի Եկեղեցին ուղղափառաց Յունաց, Հռովմայեցւոց եւ Հայոցս: Եւ ուսոյց իւրոցն, ի բաց հերքել զամենայն արտաքին արարողութիւնս Եկեղեցւոյ Սրբոյ, եւ զՆորին հանդիսաւոր զարդս. խոտել ուսոյց զսրբուհւոյ Աստուածածնի բարեխօսութիւն եւ ամենայն սրբոց, եւ զնոցին պատուական մասունս անարգել եւ արհամարհել: Նաեւ ոչինչ համարել զծոմապահութիւն եւ զվիճակ մաքուր կուսութեան... Վասն որոյ պարտականութիւն իմ է մաքրել զԵկեղեցի Սուրբ՝ չտալով հրաման աշակերտել մանկանց իմոյ ազգին այնպիսի աղանդաւորաց, որք հրաման ունենալով քարոզել զԱւետարանն մահմէտականաց, քարոզեն զհւրեանց թիւր վարդապետութիւն ազգիս Հայոց, որ ի հազար հինգհարիւր ամաց հետէ ընդ Սուրբ Եկեղեցւոյ Յունաց կապակցեալ փայլէ ուղղափառ վարդապետութեամբ: Չարմանալին այս է. զի ի միջոցի հազար հինգհարիւր ամաց ոչ ոք լուաւ, թէ հայ ոք համարձակեալ իցէ ասել, թէ սուտ է բարեխօսութիւն սուրբ Աստուածածնի եւ ամենայն սրբոց, կամ պատուել զպատկերս կռապաշտութիւն է. իսկ այժմ, ի գալ փաստորաց*

հատկորձակ ասեն աշակերտք նոցին զայնպիսիս, ուրեմն փաստորքն են պատճառ այսոցիկ հայիոյութեանց: Ես որպէս յառաջն ասացի սիրող եմ գիտութեանց, բայց ոչ հերետիկոսութեանց, զի որպէս Կայսերական Եկեղեցւոյ է դաւանութիւն, նոյնպէս եւ մերն, եւ հակառակն Եկեղեցւոյ մերուն, հակառակ է Կայսերականին. եւ դուք զայսչափս իմանալով ողջ լերուք»:

Նամակը ստորագրել է Ամենայն Յայոց Եփրեմ կաթողիկոսի փոխանորդ («ի կողմանս Ղարաբաղու եւ այլոց») Ջաքարիա վարդապետը: Վավերագրի վերջում՝ ձախ կողմից, ամսաթվին («Յամրոցս Շուշուայ ի 12 սեպտեմբերի 1830») հաջորդում է. «Վկայիմք՝ որ ի ամենայն բանիցն: Մերոք արքեպիսկոպոս: Մահտեսի տէր Առաքել: Մահտեսի տէր Աստվածատուր: Տէր Խաչատուր Գրիգորեան: Տէր Ստեփան: Քահանայք Սուրբ Աստուածածնի Եկեղեցւոյն»: Իսկ Ջաքարիա վարդապետի ստորագրութեանը աջ կողմից հաջորդում են հետևյալ ստորագրութիւնները. «Պօղոս վարժապետ վարդապետ եւ յաջորդ: Տէր Կարապետ: Տէր Յովհաննէս: Տէր Գրիգոր: Տէր Թադէոս: Քահանայք Ամենափրկիչ Եկեղեցւոյ»⁸:

Ըստ սույն վավերագրի ներկայիս հրատարակութեան ենթավերնագրի՝ այն ներկայացված է եղել «Շուշիի հասարակայնութեան» կողմից, իսկ վերջում էլ նույն կերպ գրված է. «Բազմաթիւ ստորագրութիւններ»⁹: Նախ և առաջ, այստեղ վավերագրի գրանցման համարը նշված է 63, այնինչ դա վրիպակ է, քանի որ բնագրում 68 է: Երկրորդ, ինչպէս պարզ երևում է ստորագրութիւնից և գրութեան՝ առաջին դեմքով գրված լինելուց, դրա հեղինակը Ջաքարիա վարդապետն է: Երրորդ՝ վավերագրի վերին ձախ անկյունում Ջաքարիա վարդապետը գրել է. «Պատճեն թղթոյն զոր կամէի տալ տեղւոյս նաչալնիկին, սակայն առ ղուբերնատորն յղեցի»: Զորրորդ, «բազմա-

թիւ ստորագրութիւնները» պատկանում են Արցախի թեմի հոգևորականութեանը¹⁰:

Ջաքարիա վարդապետը, հիմք ընդունելով իր նախորդ գրութիւնը, մեկ այլ գրութիւն ուղարկեց Ալեքսանդր Միխայլովիչի վերադասին¹¹. զգուշացնելով միսիոներների քայքայիչ գործունեության մասին: Այս գրութեան սկզբում կրկնվում է նախորդի բովանդակութիւնը, այնուհետև ասվում է. «...Ի գալն իմ այսր գործով հոգեւորականաւ, տեսի եւ հաւաստեցի, զի փաստորքն լուստերանականք, որք ընկալեալ ունելով զիրաման քարոզելոյ զԱւետարանն անհաւատից եւ չկարողանալով, սկսեալ են զմանկունս հայոց քրիստոնէից ձրի ուսուցանել, եւ ըստ կաթին գիտութեան խառնել զարիւն հերետիկոսութեան, ասելով մանկանցն, թէ սուտ է բարեխօսութիւն սրբուհւոյ Աստուածածնի եւ ամենայն սրբոց, եւ անարգելի են մասունք սրբոց, եւ զպատկերս պատուել կռապաշտութիւն է...: Չայտսիկ ես, ի թուղթ արձանացուցեալ՝ վկայութեամբ քահանայական դասու՝ կամէի տալ տեղւոյս նաչալնիկ բարձր բարեծնունդ Ալեքսանդր Միխայլովիչ Միկլաչէվսկոյն. սակայն իմանալով, թէ նա եւս զայսմանէ Ձեզ ունի յայտնել, համարձակեցայ զնոյն գրութիւն առ Ձեզ առաքել ի վերձանութիւն...»:

Ջաքարիա վարդապետը հատուկ նշում էր, «...պարտականութիւն իմ է մաքրել զԵկեղեցի Սուրբ՝ չտալով հրաման աշակերտել մանկանց իմոյ ազգին», և այնուհետև՝ «Խնդրեմ ուրեմն խոնարհաբար ի Գերագանցութենէ Ձերմէ գրել զայսմանէ ուր արժանն է, զի փաստորքն դադարեցին յուսուցանելոյ եւ ի քարոզելոյ մանկանց հայոց զաղանդն իւրեանց, որ է ներհակ Կայսերական Սուրբ Եկեղեցւոյ, զի մի գուցէ ծագեցի աղմուկ խռովութեան ի հասարակութենէ եւ բազումք ի ռամ-

¹⁰ Այդ ստորագրութիւնները ինքնըստինքյան մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Յայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի պատմութիւնը ուսումնասիրելիս:

¹¹ Գրութեան հրատարակիչը նշել է, որ նամակը ուղղված է եղել «Ելիզավետպոլի նահանգապետին» (ՎՅԵՊ, գիրք Թ, էջ 59):

⁸ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 68, վավ. 419բ:

⁹ Վավերագրեր Յայ Եկեղեցու Պատմութեան, գիրք Թ, կազմեց՝ Ս. Բեհբուդյանը, Ե., 2001, էջ 58:

կաց կարծելով՝ թե փաստորաց թիւը քարոզութիւն հրամանաւ կայսեր է՝ թուլասցին ի ջերմեռանդութենէ, որ առ տէրութիւն»։ Ձաքարիա վարդապետի նամակի վերջավորությունը և ստորագրությունը հետևյալն է. «Որպէս ամենասրբազան պատրիարքն մեր գրեալ է աւասիկ զայսմանէ առ Գերագանցութիւն Ձեր, նոյնպէս ինձ պարտ վարկայ գրել»։ Այստեղ եւս Ձաքարիա վարդապետը ստորագրել է որպէս Հայոց ամենասրբազան պատրիարքի, այսինքն՝ կաթողիկոսի փոխանորդ¹²։

Այստեղ հիշատակված *ամենասրբազան պատրիարքը* գրության թվագրումով (1830 թ. սեպտեմբերի 24) եփրեմ կաթողիկոսն է¹³։ Նա մինչ Ձաքարիա վարդապետի գրությունը ռուսական կայսրության պաշտոնյաներին արդեն տեղեկացրել էր միսիոներների քայքայիչ գործունեության մասին։

Ինչպես տեսնում ենք, այն ժամանակ բողոքական քարոզությունը Հայ Առաքելական եկեղեցու հայրերն ընկալում էին որպէս հերետիկոսություն, որի սերմանման եղանակները և դրանից եկող վտանգները այնպես էին ընկալվում, ինչպես մեր օրերում աղանդավոր քարոզիչների գործունեությունը։ Ընդհանրապես դարեր շարունակ Հայ Առաքելական եկեղեցու հայրերը կարողացել են, հայ ժողովրդի հոգևոր ոլորտներին սպառնացող վտանգի դեպքում, ճիշտ գնահատել իրավիճակը և պահպանել սուրբ հավատը սրբապղծումից։

Չնայած բազելցի քարոզիչները ջանացին արդարանալ, թե իրենք հայերին հրապուրող չեն, ռուսական կառավարությունը 1835–1837 թթ. հրամանագրերով արգելեց նրանց գործունեությունը¹⁴։ Նրանք հեռացվեցին Շուշիից, սակայն իրենց գործունեությունը շարունակեցին Շամախիում։

¹² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 68, վավ. 419ա։

¹³ Այս կարգով ճշտվում է նաև եփրեմ կաթողիկոսի՝ ռուսական կառավարությանը ուղարկած դիմումի մասին Մ. Օրմանյանի վերոհիշյալ հաղորդման թվագրումը։

¹⁴ Այս ժամանակաշրջանում ռուսական կայսրությունում հաստատվել էր «Պոլոժենիե» անունով հայտնի՝ Հայ Առաքելական եկեղեցուն վերաբերող կանոնադրությունը (1836 թ. մարտի 11)։

Բողոքականությունը հայերի միջավայրում հաստատվեց ոչ թե բուն Հայաստանում, այլ օտարության մէջ՝ Կոստանդնուպոլսում 1847 թ.¹⁵։

Թե՛ *Ռեֆորմացիան* և թե՛ նրա բովանդակած բողոքականությունը օտար երևույթ էին հայ ժողովրդի համար։ Ավելին, այն ժամանակ, երբ հրամայական խնդիր էր օտար տիրապետության դեմ համախմբվելու անհրաժեշտությունը, միսիոներական քարոզչությունը դավանաբանության և հասարակական ոլորտներում պառակտիչ դեր էր կատարում։ Ինչպես միջնադարում քաղկեդոնականությունը, այնպես էլ XIX դարում բողոքական միսիոներությունը պարտություն կրեց Արցախում։

¹⁵ Մ. Օրմանյան, Եզվ. աշխ., էջ 4292–4294։

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ
ԱրՊՀ

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ 19-ԲԳ ԳԱՐՈՒՄ
ԵՎ ՆՐԱ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

XIX դարի սկզբներին Ռուսաստանի հետ Արցախի միացումից հետո աշխուժացավ գիտամշակութային կյանքը և մասնավորապես հայագիտությունը: Օրեցօր Շուշին դառնում էր Այսրկովկասի հայության ինչպես տնտեսական, այնպես էլ մտավոր կենտրոններից մեկը:

Հասարակական-քաղաքական կյանքը նոր խնդիրներ էր առաջադրում նաև հոգևոր-մշակութային գործիչներին: Լուսավորության և մասնավորապես հայագիտության զարգացումը, դժնդակ ժամանակներին դիմակայած ժողովրդին գրին ու գրականությանը հաղորդակից դարձնելը հայ գործիչների առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էր: Նոր ժամանակը հրամայաբար թելադրում էր, որպեսզի նախ և առաջ մատաղ սերնդի կրթության գործը համապատասխանեցվի իր պահանջներին, այն է՝ աշխարհականացմանն ու ժողովրդականացմանը, մանկավարժական առաջավոր մեթոդների և կրթական միասնական համակարգի կիրառմանը: Շուշիում հայագիտական մտքի կենտրոնի դերը ստանձնում է 1838 թ. բացված Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգևոր դպրոցը, որտեղ տարբեր տարիների դասավանդել են հայագիտության ակնառու գործիչներ Պ. Պռոշյանը, Մ. Բարխուդարյանը, Ս. Մանդինյանը, Մ. Աբեղյանը, Լ. Մանվելյանը, Ե. Լալայանը, Ա. Կանայանը, Ստ. Դեմուրյանը, Վրթ. Փափազյանը, Հ. Աճառյանը, Ա. Զիլինգարյանը, Ն. Աղբալյանը, Ս. Մելիքյանը, Լ. Թախտաջյանը (ակադ. Ա. Թախտաջյանի հայրը), Ա. Տեր-Պողոսյանը, Հ. Մուսայելյանը, Խ. Սամվելյանը և ուրիշներ: Նրանց շնորհիվ դպրոցներում փոխվել են ուսուցման հին ձևերը, կազմվել են

նոր ուսումնական ծրագրեր և դասագրքեր: Վերոնշյալ գործիչները ոչ միայն դասավանդել են, այլև հենց այդ տարիներին ստեղծել համահայկական, ինչու չէ՝ նաև համամարդկային նշանակության ստեղծագործություններ:

Թեմականի բազմաթիվ շրջանավարտներ, իրենց կրթությունը շարունակելով արտասահմանյան բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում, դարձել են նշանավոր գիտնականներ, մշակութային, հասարակական պետական գործիչներ՝ Սիմոն Հախումյանը, Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանը (Տմբլաչի Խաչան), Լեոն, Արսեն Տերտերյանը, Գաբրիել Գուլիքեխյանը և ուրիշներ:

Հայագիտական մտքի զարգացումը Շուշիում պահանջում էր հայ մտավորականներից ուժերի գերլարում, քանզի ժամանակի պահանջներին համահունչ հայագիտության առաջընթացը հնարավոր էր միայն ռուսական արքունիքի կողմից տարվող մեծապետական-շովինիստական քաղաքականությանը դիմակայելու միջոցով: Հայ մտավորականների համառ ջանքերի շնորհիվ միայն Շուշիում հնարավոր դարձավ դպրոցներում հայագիտական առարկաների դասավանդումը: Նշվածի փաստացի վկայություններից է նաև 1889 թ. «Նամակ Ռուսական կառավարութեան կողմից նորից դպրոցներում կրօնի և հայոց լեզվի դասաւանդումը թոյլատրելու վերաբերյալ» գրությունը¹:

19-րդ դարում Շուշիում հրապարակ են եկել բառարանագիտական և հայոց լեզվի քերականությանը նվիրված աշխատություններ: 1829 թ. Շուշիում լույս տեսավ Պողոս Ներսիսյանց Ղարաբաղցու «Համառոտ հայկական քերականութիւն», 1830 թ. Հովսեփ վրդ. Արցախեցու «Համառոտ բառագիրք ի գրաբարէ յաշխարհաբարն (ի պիտոյ համբակաց)» ուսումնասիրությունները և 1840 թ. «Առաջին մասն փիլիսոփայութեան, որ ասի տրամաբանութիւն» քերականության դա-

¹ Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ., Ե., 2001, էջ 356:

սագիրքը: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Գոշավանքի վանահայր Առաքել վրդ. Կոստանյանցի երկհատորյա մատենագրությունը, որն արժեքավոր աղբյուր է Արցախի մեկիքությունների և նրանց առնչվող հարցերի, առավելապես՝ Արցախ-Ռուսաստան քաղաքական առնչությունների պատմության համար²:

19-րդ դարում Շուշիում հայագիտության բնագավառում արժանի ներդրում է կատարել Միրզա Ֆարուխը (Յարություն Ներսեսի Ղարաբաղցի): Նա ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ 1805 թ. գերվել և տարվել է Պարսկաստան և քանի որ տիրապետում էր արևելյան և եվրոպական մի քանի լեզուների, նրան պետական ծառայության են ընդունում, դառնում է Թեհրանի սարդարի քարտուղարը: 1826–28 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ նրան հաջողվում է փախչել գերությունից և հիմնավորվել հայրենի քաղաքում՝ Շուշիում: Այստեղ էլ նա, համագործակցելով Բազելի ավետարանական քարոզչական ընկերության ներկայացուցիչների հետ, ձեռնամուխ է եղել գիտական-ուսումնական աշխատությունների հրատարակմանը: Գրել է Ղարաբաղի պատմությունը՝ «Թարիխ-Սաֆի» վերնագրով, որտեղ շարադրված են սկզբից մինչև 1820-ական թվականների իրադարձությունները:

Հայագիտական մտքի նոր վերելքը Շուշիում կապված է հայ պատմագիտության երախտավոր Լեոյի (Առաքել Բաբախանյան) անվան հետ, որը ծնվել է Շուշիում, ուսանել տեղի թեմական դպրոցում: Նրա՝ 60-ի հասնող կապիտալ աշխատությունների, հարյուրավոր հոդվածների մեջ ամփոփված են հայոց պատմության և գրականության բազմապիսի հարցեր: Լեոյի ուսումնասիրությունները գրված են հայրենասիրական շնչով և լեզվական հրապուրիչ բարձր ոճով: Լեոյի աշխատու-

² Առաքել վարդապետ, Դիզակի մեկիքությունը, Նիսբեր հայ մեկիքութեան մասին, պր. Ա. Վաղարշապատ, 1913:

յունների մի զգալի մասը՝ «Վեպ թե պատմություն» (1887), «Կույր աղջիկը», «Վահան Մամիկոնյանը» (1888), «Իմ հիշատակարանը», «Սպանված հայրը» (1891), «Թաթախման գիշերը» (1892) և այլն, առաջին անգամ տպագրվել են Շուշիում:

Ականատեսի հավաստմամբ Արցախի պատմության կառույց, առ այսօր վիճահարույց շրջանի (1917–23 թթ.) մանրամասները ներկայացրել է Միրզա Տեր-Սարգսյանը, որի «Կաթիլներ» խորագրով արձակ գործերի ժողովածուն հրատարակվել է Շուշիում 1914 թ.:

Հայագիտության այն ժամանակների համար նոր ուղղության՝ հնագիտական-հետազոտական աշխատանքների հիմնադիրը դարձավ Խաչիկ Դադյանը, որը հրատարակչական և գիտամանկավարժական լայն գործունեություն էր ծավալել Շուշիում: Սովորել է Շուշիի թեմական դպրոցում, այնուհետև Շուշիում աշխատել որպես ուսուցիչ: 1884–94 թթ. միաժամանակ զբաղվել է հնագիտական պեղումներով, վարել է զանազան պաշտոններ, կազմակերպել թանգարաններ, զբաղվել հետազոտական աշխատանքներով: Արցախում նա հնագիտական ուսումնասիրություններ է կատարել Առաջածոր, Քուլատակ գյուղերի շրջակայքում և Սաղսաղան բերդում: Նա միաժամանակ հավաքել է նաև հայոց պատմությանն առնչվող բազմաթիվ վավերագրեր և հանձնել Ս. Էջմիածնին: Նմանատիպ աշխատանքներ Խ. Դադյանը կատարել է նաև Մակվում, Խոյում, Սալմաստում, Ուրմիայում: Նրա անվան հետ են կապված Զվարթնոցի, Դվինի, Արմավիրի պեղումները: Հավաքել է ժողովրդական երգեր, գրի առել Մեծ եղեռնի ականատեսների պատմածները և այլն: Այդ ամենի արդյունքում այսօր հայագիտական մեծ արժեք է ներկայացնում Հայաստանի Ազգային արխիվի՝ Խաչիկ վրդ. Դադյանի ֆոնդը:

Անգնահատելի է ականավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանի դերը հայ ազգագրության և հնագիտության զարգացման բնագավառում: Ժնկի և Լոզանի համալսարաններում հիմնավոր կրթություն ստանալուց հետո նա 1896 թ. Շուշիում

հիմնեց «Ազգագրական հանդեսը»: Իր շուրջը համախմբելով ժամանակի լուսավոր մարդկանց՝ Ե. Լալայանը նոր աստիճանի հասցրեց ազգագրական-մարդաբանական-հնագիտական աշխատանքների դրվածքը ոչ միայն Հայաստանում, այլև ամբողջ Կովկասում: Ընկերության և նրա անխոնջ ղեկավարի ջանքերով ժողովված բազմապիսի նյութերը հիմք հանդիսացան Վրաստանի և Հայաստանի պատմության թանգարանների հիմնադրման համար:

Շուշիում է ծնվել և մինչև 1878 թ. ապրել հայ արձակի դասականներից մեկը՝ Սուրաբանը (Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյանը): Նա գրական ճանաչման արժանացավ իր «Ռուզան կամ հայրենասեր օրիորդ» (1881) պատմական դրամայով: Սուրաբանի ստեղծագործությունների գլուխգործոցն է «Գևորգ Մարգալետունի» պատմավեպը:

Հայ ազգագրության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Տմբլաչի Խաչանը (Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանց): Նրա առաջին ստեղծագործությունը՝ «Ղըլցե կնանոց պընըրփեշակը», որը, գրված հայրենի բարբառով, աչքի է ընկնում գունեղ պատկերներով և ժողովրդական իմաստություններով: Նա գրել է նաև մանկական ստեղծագործություններ, պիեսներ, կատարել թարգմանություններ, հավաքել ժողովրդական հեքիաթներ, խաղիկներ և այլն:

Շուշիում հայագիտական մտքի զարգացումը անհնարին է պատկերացնել առանց հրատարակչական գործի կազմակերպման: Այս գործի երախտավորները դարձան Բազելի քարոզչական ընկերության գործիչները, Բաղդասար միտրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանը, Միրզաջան Մահտեսի Հակոբյանցը, Երվանդ Լալայանը և ուրիշներ: Հայտնի փաստ է, որ 1874 թ. մինչև 1920 թ. Շուշիում լույս են տեսել 21 անուն թերթ և հանդես, որից 19-ը հայերեն և 2-ը՝ ռուսերեն: Շուշիում հրատարակված պարբերականները տարբեր հոսանքների գաղափարախոսներ էին, ունեին շեշտված դիրքորոշում հասարակական-քաղաքական հրատապ հարցերի նկատմամբ, ինչպիսիք

էին՝ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, ազգային մշակույթի ստեղծման, աշխարհաբար գրական լեզվի մշակման հարցերը և այլն: Այս տեսանկյունից կարևորվում են «Հայկական աշխարհ» (1874 թ.), հրատարակիչ՝ Խորեն Ստեփանյան, «Գործ» հանդեսը՝ խմբագիր-հրատարակիչ Սիմեոն Հախումյան, «Ազգագրական հանդեսը»՝ խմբագիր-հրատարակիչ Երվանդ Լալայան և այլն:

Այսօրինակ նվաճումներով Շուշին ոտք դրեց 20-րդ դար:

ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԵՊՀ

ՇՈՒՇԵՑԻ ԳԵՆԵՐԱԼ-ԱԳՅՈՒՏԱՆՏԸ.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԱԶԱՐՅԱՆ

1837 թ. Ռուսաստանում իշխանուհի Մադաթովա-Սաբլուկովայի ջանքերով լույս տեսավ «Իշխան Մադաթովի կյանքն ու գործունեությունը» գիրքը՝ Ա. Խոմյակովի, Ի. Բակունինի և Մ. Կոցերուի հեղինակությամբ: Առաջին երկուսը եղել են Վ. Մադաթովի համհարզները, իսկ երրորդը նրա հետ է եղել Ղաղստանում՝ լեռնականների դեմ պատերազմի ընթացքում: Գիրքն այնքան հետաքրքրություն էր առաջացրել ընթերցողների շրջանում, որ 1863-ին ունեցավ իր երկրորդ հրատարակությունը: Ի դեպ, գրքի հայերեն հրատարակությունը կատարվել է Շուշիում¹:

Տասնամյակներ անց ռուս պատմաբան, գեներալ-լեյտենանտ Վասիլի Պոտտոն համոզես եկավ մեծածավալ մեկ այլ աշխատությամբ՝ «Գեներալ-ադյուտանտ Իվան Դավիդովիչ Լազարև»: Գեղեցիկ ձևավորված այս գիրքը լույս տեսավ Թիֆլիսում 1900 թ.: Վերնագիրն արդեն հուշում է, որ այն ամբողջովին նվիրված է հայազգի նշանավոր զորավար, ծնունդով շուշեցի գեներալ Զովհաննես Լազարյանի կյանքին ու գործունեությանը. «Գեներալ-ադյուտանտ Իվան Լազարևը պատկանում է նշանավոր այն զորապետերի թվին, - գրում է Վ. Պոտտոն, - որոնք ականայից իրենց վրա են սևեռում ժամանակակիցների ուշադրությունը և հետո միայն իրենց անունը հանձնում պատմությանը՝ օրինակ ծառայելու ապագա սերունդներին»²:

Վ. Պոտտոյի այս գրքի պատմագիտական արժեքն այն է, որ Զովհաննես Լազարյանի հերոսական կյանքի և ռազմական փառքի նկարագրությունները հեղինակը կատարում է Կովկասում խմորվող կարևորագույն իրադարձություններին զուգահեռ: Ընթերցողը, միաժամանակ, հստակ պատկերացում է կազմում 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի պատմական կարևոր անցքերի մասին: Ռուս պատմաբանն այստեղ մանրամասն ներկայացնում է Ղարաբաղում տիրող իրավիճակը 16-րդ դարից սկսած, անդրադառնում է հայ մելիքություններին, ռուս-պարսկական պատերազմում Շուշիի՝ 1826 թ. հերոսական պաշտպանությանը և այլ հարցերի:

Ուստի կարծում ենք, որ հայրենի պատմագիտությունը մեծ պարտք ունի հայ նշանավոր զորապետերի կյանքն ու գործունեությունը պատմագիտական պատշաճ լուսաբանության արժանացնելու խնդրում: Եվ, ընդհանրապես, հայ ռազմական պատմագիտությունը, ունենալով մարտական բազմադարյան ավանդույթներ, առաջին քայլերն է անում միայն, ինչը պատմաբանների և ռազմագետների ներկայիս մեր ներուժի պայմաններում արդարացված է: Ներկա հրապարակումն առաջին հերթին այդ նպատակամղումն ունի. ներկայացնել հայազգի գեներալներից մեկին, որն իր անունը փառավոր կերպով է ամրագրել ռուսական ռազմական պատմության մեջ: «Կովկասյան գործիչների շարքում Իվան Դավիդովիչ Լազարևը պատկանում է այն քչերի թվին, որի անունը կարողալիս ապագա սերունդը պիտի կանգ առնի ականա զարմանքով և խորը հարգանքով: Նա հազվադեպ ծնունդ էր, փայլուն և մեծագույն տաղանդ, որն ամենուրեք, որտեղ որ լիներ, իրենից հետո թողել է փառավոր հիշատակ: ...Լազարևը չունեւ ոչ անվանի գերդաստան, ոչ հարստություն, ոչ կապեր վերններում... Անսովոր միտք և հսկայական ունակություններ, որի առջև ականայից խոնարհվում էին բոլորը՝ ահա նրա ուղու և պանծալի ծառայական կարիերայի միակ շարժիչը... Կովկասի

¹ Կեանք գեներալ-լեյտենանտ կնեազ Մատաթովին, Շուշի, 1870:

² В. Потто, Генерал-адъютант Иван Давидович Лазарев, Тифлис, 1900, с. 5.

ժողովուրդների մոտ նրա խոսքը օրենքի ուժ ուներ»,— գրում է Վ. Պոտտոն³:

Հովհաննես Լազարյանը ծնվել է 1820 թ. Շուշիում, դա-
րաբաղյան սովորական ընտանիքներից մեկում: Երիտասարդ
հասակում եղել է արհեստավոր, որոնցով այդքան հարուստ և
հռչակված էր քաղաքը: 19 տարեկանից սկսվում է Հովհաննե-
սի մարտական կենսագրությունը, որը նրան պիտի տաներ դե-
պի ռազմական փառքի ամենաբարձր դասիները: 1839 թ. նա
ծառայության է մտնում նշանավոր Շիրվանյան հետևակային
գնդում, որը Կովկասյան կորպուսի փառաբանված հրամանա-
տար Ա. Երմոլովն անվանում էր հռոմեական տասներորդ լե-
գեոնը: Հենց այստեղ էլ Հովհաննես Լազարյանը ստանում է իր
մարտական առաջին պարգևը՝ Գեորգիայան խաչը:

Ռազմական ձիրքով օժտված երիտասարդը չէր կարող
դուրս մնալ ռուս հրամանատարների ուշադրությունից. արդեն
22 տարեկանում Հովհաննես Լազարյանը ստանում է սպայի
աստիճան, և քիչ անց նրան է վստահվում շիրվանյան գնդի
հրացանակիրների հինգերորդ գումարտակի հրամանատա-
րությունը. «Նա բարի և սիրելի ընկեր էր, մարտական լավ
սպա և այդքանը միայն»,— գրում է Պոտտոն:— Ոչ ոք նրանում
չէր տեսնում ապագա ռազմական փառքի այն տեղը, որը
պետք է զբաղեցներ նա Կովկասի պատմության մեջ՝ իր անու-
նը անմահացնելով Գունիքի և Կարսի նշանավոր օպերացիա-
ներում: Նրան սպասում էր միայն պատահականությունը, որն
էլ իրեն սպասեցնել չտվեց»⁴: Դա 1848-ին էր, Ախտա ամրոցի
տակ, երբ կովկասյան լեռնականների առաջնորդ Շամիլն իր
բազմահազարանոց ջոկատով փորձում էր գրավել անառիկ
համարվող այս բերդը, որի պաշտպանությունը հանձնարար-
ված էր դադստանյան ջոկատին, որի կազմում կռվում էր նաև
Հ. Լազարյանը: Ի դեպ, չմոռանաք նշել, որ այս ջոկատի

հրամանատարն էր մեր մեկ այլ հայրենակից, փառաբանված
գեներալ Մովսես Արղության-Դոլգորուկին: Ռուսական բանա-
կի վիճակը բավականին ծանրացավ. գրոհը, որ պիտի բացեր
ճանապարհը դեպի պաշարված բերդը, կարծես թե չէր
ստացվում. այդ ժամանակ Լազարևը վերցնում է 7-րդ գումար-
տակը և նետվում գրոհի: Այս քաջասրտությունը այնքան
տպավորիչ է լինում, որ մյուս գումարտակները ևս, անտեսելով
դիմահար կրակը, նետվում են միասնական գրոհի, որն
ավարտվում է հաջողությամբ: Շամիլականները նահանջում
են, և բերդը մնում է անառիկ. այդ ժամանակ էլ ջոկատի հրա-
մանատար Արղությանը առաջին անգամ նկատում է վիրավոր-
ված իր հայրենակցին և նրան երաշխավորում ռազմական
բարձրագույն հրամանատարության առջև:

Շատ չանցած՝ նրան է վստահվում Սեխտուլիի խանութ-
յան կառավարումը: Լազարյանի համար խանության կառա-
վարումը հեշտ գործ չէր. լեռնականների համար քաղաքա-
ցիական և ռազմական կյանքի սահմաններ չկային. ողջ
երկրամասն ապրում էր մույն մարտական լարվածության մեջ:
Սակայն հայազգի կառավարիչը իրեն հատուկ սառնասրտու-
յամբ կարողանում էր «լեզու գտնել» ռազմաշունչ այդ բնակ-
չության հետ: Եվ եթե առանձին դեպքերում Լազարևը փոքր-
ինչ խիստ էր, սակայն մշտապես պահպանում էր ազնվութ-
յունն ու արդարամտությունը: Եվ որքան մարդկային որակ-
ների պիտի տիրապետեր այստեղի բարքերին օտար կառա-
վարիչը, որը, իր տրամադրության տակ չունենալով կանոնա-
վոր զորքեր, միայն փոքրաքանակ միլիցիայով կարողանում
էր սանձել տեղացի և հարևան ավարառու ցեղերի հարձա-
կումները: Հովհաննես Լազարյանին դա հաջողվեց. «Շնորհիվ
իր խորաթափանցության և քաջածանոթ լեռնականների
խառնվածքին»,— գրում է Պոտտոն,— նա գիտեր այն ամենը,
ինչը հարկավոր էր իր հարևանների մտադրությունը կռահելու
համար... Նրա անունն անգամ լեռնականներին սարսափազ-

³ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, 2-издание, М., 1898, с. 288.

⁴ Նույն տեղում, էջ 289:

դու էր դարձել հարևան անհանգիստ աուլների համար»⁵։ Եվ որպեսզի ավելի հեշտացներ տեղացիների հետ հարաբերվելու իր գործը, Լազարյանը կատարելության հասցրեց թուրքերենին տիրապետումը, որը մեկ անգամ չէ, որ հետագայում զարմանքի առիթ տվեց թուրքական բարձրաստիճան հրամանատարներին. չմոռանա՞նք հիշատակել, որ երբ 1877 թ. նոյեմբերին ընկավ Կարսը, Լազարյանն անձամբ բանակեց Կարսի թուրք պարետի հետ, և ինչպես նշում էին ականատեսները, վերջինս զարմացել էր Լազարյանի՝ թուրքերենի իմացությունից։ Այդուհանդերձ, «նրան մշտապես կարելի էր տեսնել լեռնականների շրջապատում, որոնք հաճախ էին գալիս նրա մոտ խորհուրդ հարցնելու և ընդհանրապես զրույցի բռնվելու համար»⁶։ Նրա համբավը շուտով հասավ նաև իրեն՝ Շամիլին, և այն դերը, որ նա ունեցավ լեռնականների վերջին իմամի հանձնման մեջ, միմիայն խոսում է լեռնականների շրջանում նրա բացառիկ վստահության մասին։

1859 թ. օգոստոսին, երբ ընկավ Շամիլի վերջին հանգրվան Գումիքը, Հովհաննես Լազարյանը նրան գերողների մեջ էր։ Ի դեպ, քչերին է հայտնի, որ Շամիլի գերեվարումը իրականացրել են մեր երեք հայրենակիցները՝ Լորիս Մելիքովը, Արշակ Տեր-Ղուկասովը և Հովհաննես Լազարյանը։ Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ երբ Շամիլը հասկանում է, որ կռվելն անիմաստ է, հարցնում է ռուսներին, թե այստեղ է արդյոք գնդապետ Լազարյանը և եթե այստեղ է, ապա թող ինքը միայն գա բանակցությունների։ Փաստորեն իմամը ցանկացել էր Լազարյանից լսել իրեն առաջարկվող պայմանները և նույնիսկ խորհուրդ հարցնել նրանից։ Ի դեպ, նույն կարծիքին էր նաև Կովկասի կառավարիչ իշխան Բարյատինսկին և քաջատեղյակ լեռնականների շրջանում Լազարյանի ունեցած մեծ համբավին՝ նրան է հանձնարարում Շամիլի հետ բանակցելու

առաքելությունը։ Միաժամանակ, ռուսական ճամբարում բուլորն էլ գիտակցում էին, թե որքան դժվար էր լինելու այդ գործը և որքան ռիսկ և վտանգավորություն կար դրանում։ Գնդապետ Լազարյանը հանձնարարությունը ընդունում է միանգամից և պատրաստակամ. նա Շամիլի ճամբար է գնում միայնակ՝ առանց ուղեկիցների։ Հայազգի գնդապետը մյուրիդներին ողջունում է արևելյան ձևով և նույնիսկ ցույց չի տալիս, թե նրանց մեջ ճանաչում է Շամիլին, թեպետ առանձնակի դժվարություն չէր այդ ամբոխի մեջ նկատել ձիուն նստած և մռայլ տեսք ընդունած Ղադստանի ահեղ տիրակալին։ Մի փոքր լռությունից հետո, դիմելով Շամիլին, Լազարյանն ասում է. «Շամիլ, ողջ աշխարհին է հայտնի քո քաջության և փառքի մասին, քանի կանգուն եմ այս լեռները։ Ենթակվիր ճակատագրին և հանձնվիր ռուսաց տիրակալի բարեհաճությանը. դրանով դու կփրկես մնացյալներին, որոնք քեզ հավատարիմ մնացին քո տխրության պահերին։ Ցույց տուր, որ դու մեծ ես ինչպես երջանիկ, այնպես էլ տխրության ժամանակ...»⁷։ Շամիլը սկզբում այնպիսի պայմաններ է դնում, որին սակայն Լազարևը լիազորված չէր պատասխանելու և բանակցությունների ընթացքն այնպես է փոխում, որ Շամիլը ստիպված ընդունում է նրա առաջարկած պայմանները, և գերված Շամիլին բերում են Կովկասի կառավարչի վրանը։ Մի պահ նույնիսկ բանակցությունների խափանման լուրջ պատճառ կար և միայն Լազարյանի դիվանագիտական ճկունության շնորհիվ այն անցանկալի ավարտ չունեցավ։ Ի դեպ, կառավարչի և իմամի թարգմանչի դերը ստանձնել էր գնդապետ Հովհաննես Լազարյանը։

Նույն՝ 1859-ին, Հովհաննես Լազարյանն արդեն գեներալ-մայորի ուսադիրներով ղեկավարում էր այն նույն դադստանյան ջոկատը, որը երկու տասնյակ տարի շարունակ կռվում էր Շամիլի դեմ։ Ջոկատի հրամանատարության հետ

⁵ Նույն տեղում, էջ 290։

⁶ Նույն տեղում, էջ 291։

⁷ Նույն տեղում, էջ 292։

մեկտեղ Լազարյանը ստանձնում է նաև Դաղստանի օկրուգի կառավարումը: Չմոռանալով նշել նաև, որ Շամիլը հեռանալուց առաջ վերջին անգամ տեսակցում է Լազարյանին, տեղի մյուրիդներին հրամայում է անխոս կատարել Լազարյանի հրահանգները և աջակից լինել նրան: Հետաքրքրական է, որ Լազարևը իր համար կենտրոն էր ընտրել նույն Գումիք առևտր...

1866 թ. Լազարյանը ստացավ գեներալ-լեյտենանտի զինվորական աստիճան. ռազմական բազմաթիվ փառքերի արժանացած շուշեցին դրան լիովին արժանի էր: Լազարյանը ստանձնեց հետևակային 21-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունը:

Հ. Լազարյանի ռազմական կենսագրության ամենափառավոր էջն, անշուշտ, 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն էր: Լազարևի առաջին մարտը այդ պատերազմում Ալաշայի բարձունքներում տեղի ունեցած կատաղի ճակատամարտն էր, որի ժամանակ իր տրամադրության տակ ունեցած ջոկատով թափանցեց թուրքերի թիկունք և փակեց վերջիններիս ճանապարհը դեպի Կարս: 1877 թ. հոկտեմբերի 2-3-ի այս հանդուգն ռազմական օպերացիան Լազարևին բերեց Գեորգիի 3-րդ աստիճանի շքանշան: Սակայն հայազգի զորապետի հաղթության դափնին այդ պատերազմում Կարսի բերդի գրավման նշանավոր օպերացիան էր: «Երբ ռազմական խորհրդում դրվեց Կարսի գրավման հարցը, մասնակիցների ծայրերը բաժանվեցին: Շատերն արտահայտվեցին այն բանի օգտին,– գրում է Պոտտոն,– որ նկատի ունենալով մոտալուտ ձմեռը՝ հարկավոր է զորքերը տեղավորել տներում, իսկ Կարսի պաշարումը հետաձգել մինչև հաջորդ տարի: Մյուսներն, ընդհակառակը, պաշտպանեցին այն տեսակետը, որ դա միայն հնարավորություն կտա թուրքերին ուշքի գալ նախորդ պարտություններից և ամրանալ Կարսում՝ ավելի զորեղացած: Բոլորից ջերմեռանդ վերջին տարբերակը պնդում էր Իվան Լազարևը՝ գտնելով, որ Կարսի գրավումը հնարավոր է և պետք է կատարվի այժմ և ուրիշ ավելի նպաստավոր պահ մեզ համար

այլևս չի ներկայանալու: Նրա համոզվածությունն ու խոսքի եռանդը,– շարունակում է հեղինակը,– հաղթող դարձավ մյուս տեսակետների հանդեպ և Կարսի գրավման հարցը համարվեց լուծված»⁸:

Բերենք հայ զորապետին բնութագրող մի քանի քաղվածքներ ևս. «Նախատեսվող գիշերային գրոհի գաղափարը ռազմական խորհրդում բուռն վեճերի առիթ դարձավ,– գրում է նա,– բայց ի վերջո բոլորն էլ համաձայնվեցին Լազարևի եզրակացության հետ, որը գիշերային գրոհը համարում էր հաջողության գլխավոր երաշխիքը»⁹: «Նոյեմբերի 3-ի գիշերը գեներալները հավաքվեցին Լազարևի վրանում: Զրույցը մոտակա գրոհի մասին էր, և Լազարևի մեջ վերջնականապես հաստատվեց այն համոզմունքը, որ անհրաժեշտ է օգտվել ընթացիկ ցրտերից և լուսնային գիշերներից, որպես գրոհին նպաստող հանգամանքներ: ...Զինվորների մարտական ոգին բարձրացնելու համար... նա թույլտվություն խնդրեց անձամբ հանձնելու Գեորգիայան խաչերը ստորին անձնակազմին, որոնք աչքի էին ընկել մարտերում և չէին հասցրել ստանալ իրենց պարգևները»¹⁰: Եվ վերջինը՝ «Գնդակները թռչում էին ամենուր... հանկարծ Լազարևի ետևում իրարանցում սկսվեց. շատերն իջան իրենց թամբերից: Լազարևը կռահեց, թե բանն ինչն է, սակայն նույնիսկ ետ չշրջվեց և միայն հարցրեց՝ ով է վիրավորվել: «Պորուչիկ Լազարևը,– պատասխանեցին նրան երերացող ձայնով: Հեռացնել,– կարճ պատասխանեց գեներալը: Նրա աչքի նույնիսկ մեկ մկանն անգամ չչարժվեց սիրելի հարազատի (պորուչիկ Լազարևը նրա եղբոր՝ Բաբաջանի որդին էր՝ Հ.Հ) վիրավորվելու լուրը լսելիս»¹¹:

⁸ В. Потто, Генерал-адъютант Иван Давидович Лазарев, с. 327–328.

⁹ Նույն տեղում, էջ 334:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտին Հովհաննես Լազարյանը համարվում էր ժամանակի ամենատաղանդավոր զորապետերից մեկը. հայազգի գեներալ-լեյտենանտն այս անգամ արժանանում է ռուսական ռազմական բարձրագույն պարգևներից մեկին՝ Գեորգիի 2-րդ աստիճանի մեծ խաչով շքանշանի, իսկ 1878 թ., երբ արդեն պատերազմն ավարտված էր, Պետերբուրգում Գեորգիայան տոնակատարության ժամանակ արժանացավ գեներալ-ադյուտանտի կոչման: Նույն թվականին էլ Հովհաննես Լազարյանը նշանակվում է կովկասյան 2-րդ կորպուսի հրամանատար, իսկ մեկ տարի անց՝ 1879 թ.՝ Լորիս Մելիքովից հետո արդեն ողջ կորպուսի հրամանատարն էր: Նրան էին վստահվում հրամանատարական ամենաբարձր պատիվները:

Նոր էր ավարտվել ռուս-թուրքական պատերազմը, երբ ռուսական արքունիքը զորապետերին առաջադրեց ռազմական նոր խնդիր. օրակարգում էր Միջին Ասիայի գրավումը: Մինչ այդ Միջին Ասիայում ռուսական երկու ռազմարշավ ավարտվել էր անհաջող: Ի դեպ, ռազմական առաջին օպերացիան գլխավորել է մեր մեկ այլ հայրենակից, որի անունը մեզանում քչերին է հայտնի. գնդապետ Մարկոզովը (Մարկոսյան): Ռազմական այս արշավի նախապատրաստությունն ու իրականացումը դրվում են գեներալ-ադյուտանտ Հովհաննես Լազարյանի վրա: Ռուսական բարձրաստիճան զինվորականության միահամուռ կարծիքով ընտրությունը միանգամայն ճիշտ էր. «Այս ընտրությունը, — գրում է Պոտտոն, — կատարվել էր ամենայն պատասխանատվությամբ և արդեն կարելի էր չկասկածել նրա հաջողությանը, քանի որ Լազարևի հուժկու անունը այնքան ազդու էր ասիացիների շրջանում, և վերջապես նրա վճռական պահվածքն ու խոսքը այնքան մեծ տպավորություն գործեցին տեղացիների վրա, որ նրան միանգամից կոչեցին Բատիր-Սարդար (Բատիր՝ գլխավոր հրամանատար — Զ. Զ.):

Սակայն ճակատագիրը թույլ չտվեց ավարտել սկսված ռազմական նախապատրաստությունը. շուշեցի գեներալ-ադյուտանտը իր մահկանացուն կնքեց հեռավոր թուրքեստանյան տափաստաններում: Քաջարի ու երկաթյա Հովհաննես Լազարյանը վարակվում է համաճարակով և հանկարծամահ լինում: Դա 1879 թ. օգոստոսի 14-ն էր, երբ դեռ նոր էր բոլորել փառապանծ գեներալի 59-րդ տարին: Հովհաննես Լազարյանի դին տեղափոխում են Թիֆլիս, որտեղ էլ հայկական Ս. Մարիամ եկեղեցուն կատարվում է նրա հոգեհանգստի արարողությունը: Հովհաննես Լազարյանը թաղվեց հայկական Վանք եկեղեցու բակում. նրա հուղարկավորությանը ներկա էր ողջ Թիֆլիսը. «Մարմարյա գրանիտի վրա համառոտ արձանագրում է. Գեներալ-ադյուտանտ Հովհաննես Դավթի Լազարև. 1820–1879: Գրանիտը կլանգնի դարերով, սակայն նրանից առավել ամուր է կենդանի խոսքը, որը սերունդներին պետք է հասցնի այս փառապանծ զորապետի, քաղաքացու և կառավարչի փայլուն և հերոսական գործերը: Նման մարդիկ արժանի են ունենալու իրենց կենսագրությունը և չի կարելի չափսոսալ, որ այդ մասին քչերը գիտեն»¹²: Կարծում ենք՝ այս խոսքերը լիովին բավական են ավարտի համար, սակայն մեկուկեսդարյա հեռավորությունը նույնիսկ չի փոխում մեր նույն մտահոգությունը...

¹² Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, с. 296.

ՇՈՒՇԻԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

19-րդ դարի II կեսից աստիճանաբար վերելք է ապրում Շուշիի մշակութային կյանքը: 1836 թ. ցարական կառավարության կողմից պարտադրված հայ եկեղեցու կանոնադրության՝ «Положение»-ի համաձայն Ռուսական կայսրության հայաբնակ վայրերը բաժանվում էին վեց թեմի՝ իրենց հոգևոր առաջնորդներով և թեմական դպրոցներով: Դրանցից մեկը Ղարաբաղի թեմն էր, որի առաջնորդամիստ կենտրոնը դառնում է Շուշին: Այդ թեմի մեջ էին մտնում Շուշի, Նուխի, Լենքորան քաղաքները շրջակա 156 գյուղերով, 7167 ծուխ-ընտանիք հայ բնակչությամբ¹: 1838 թ. Շուշիում բացվում է թեմական հոգևոր դպրոցը: Սկզբում սոսկ կրոնական առարկաներ դասավանդող դպրոցն աստիճանաբար անցնում է նաև բնագիտական առարկաների դասավանդման: Թեմական դպրոցի ծրագիրը մեծապես կախված էր հոգևոր առաջնորդի և Վեհափառ Հայրապետի կարգադրություններից: Դարի կեսից սկսվում է նոր հոսանքների՝ գաղափարների մուտքը Շուշի: Իբրև առևտրականների քաղաք՝ հարաբերություններ ունենալով ռուսական խոշոր կենտրոնների հետ՝ Շուշին դրսից ներգրավում է ընդունակ և երիտասարդ ուժեր, որոնց միջոցով նոր գաղափարներ էին թափանցում այնտեղ: Դեռևս Ներսես Աշտարակեցու ժամանակ բոլոր թեմական դպրոցներում նրա կողմից նշանակվեցին աշխարհական գործակալներ, որոնք հետագայում ընտրվում էին ժողովրդի քվեով: Հոգևորականների դեմ տարած աշխարհական հոգաբարձուների հաղթա-

¹ Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 97:

նակի շնորհիվ 1863 թ. Շուշիի թեմականի տեսուչն է դառնում Պետրոս Շանշյանը, ով, Մոսկվայի և Պետերբուրգի համալսարաններում կրթություն ստանալով, դառնում է Փարիզի Սորբոնի համալսարանի ունկնդիր, իսկ 1849 թ. վերադառնում է Թիֆլիս և Ներսես Աշտարակեցու կողմից նշանակվում Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ: Նրա տեսչության շրջանը տևեց մինչև 1857 թ. և պատմության մեջ մեծարվեց «Շանշեան դար» անունով: Լեոն այդ մասին գրում է. «Ամենքերի պատմական իրողութիւն է մնում, որ Շանշեանը հայ առաջադիմութեան ռահվիրաներից մեկն էր... համոզմունքի շիտակ զինվոր»: Շարունակելով Պ. Շանշյանի բնորոշումը՝ Լեոն դիպուկ ընդգծում է. «Ազգային ուժեղ ինքնագործունեութիւն եվրոպական լուսավորութեան առաջնորդութեամբ – ահա Շանշեանցի կառավարած դպրոցի նշանաբանը»²: Ներսեսի մահից հետո վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանի եռանդուն ջանքերով և նրա արևմտահայ գործակից Տերոյենց Չամուռճյանի մատնությամբ Պ. Շանշյանը Թիֆլիսից հեռացավ Պետերբուրգ, իսկ տեղի հոգևոր առաջնորդը զեկուցում էր նորընտիր կաթողիկոս Մատթեոս Չուխաճյանին, որ հազիվ կարողացել է ցրել Շանշյանի աշակերտներին: Այդ դեպքերից 5 տարի անց «Շուշու հասարակութեան առաջադեմ մասը միտք յղացավ նոյն այդ Շանշեանի ձեռքը յանձնել Ղարաբաղի թեմական դպրոցը»³: Դա տեղի էր ունեցել 1863 թ. հոկտեմբերին թեմի նոր հոգևոր առաջնորդի խնդրանքով և կաթողիկոսի բարեհաճությամբ: Սակայն 1865 թ., երբ Ղարաբաղի թեմի հոգևոր առաջնորդը դարձավ նույն Սարգիս Ջալալյանը, նրա միջամտությամբ Շանշյանը դարձյալ հեռացվեց այս անգամ Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչի պաշտոնից: Նրան հետևեցին բազմաթիվ տեսուչներ, հաճախ՝ արժանավոր մտավորականներ, երբեմն՝ անարժաններ: Նրանցից

² Նույն տեղում, էջ 283, 284:

³ Նույն տեղում, էջ 286:

ամեն մեկը իր հետքն էր թողնում թեմականի պատմության վրա. Դազարոս Աղայանը, Պերճ Պռոշյանը, Սեդրակ Մանդինյանը մեծ ջանքեր ներդրեցին թեմականը ժամանակի գաղափարներին հաղորդակից դարձնելու գործում: Մանդինյանի ժամանակ թեմականը հասնում է զարգացման բարձր աստիճանի: Նա հատուկ դասարան է բացում, որը պատրաստում է ուսուցիչներ տարրական դպրոցների համար: Նրա ջանքերով և գործուն մասնակցությամբ Շուշիում բացվում է հասարակական գրադարան, հրատարակվում են գրքեր, Սիմեոն Հախումյանի խմբագրությամբ՝ «Գործ» ամսագիրը:

Ուսուցիչների հոգատար ձեռքերի տակ թեմականում հասունանում է նոր ժամանակների շնչով լի, հայրենասիրական ոգով տոգորված մի նոր սերունդ՝ թեմականի 80-ականների աշակերտության սերունդը: Ցարական կառավարությունն այդ գործընթացը կանխելու համար որոշակի քայլեր ձեռնարկեց: Վերահաս վտանգի մասին Մանդինյանը հայտնեց թեմականի հոգաբարձությանը: 1881 թ. մարտին նա տեղեկություն էր ստացել, որ իշխանությունները Շուշիում պետք է բացեն պետական արտոնություններով ապահովված ռեալական ուսումնարան: Նույն 1881 թ. սեպտեմբերին բացվեց ռեալական դպրոցը, որտեղ դասավանդումը տարվելու էր պետական պաշտոնական լեզվով՝ ռուսերենով: Մինչ այդ քաղաքի ունեվորները իրենց զավակներին գրագիտության համար ընդունել էին տալիս թեմական դպրոց: Ռեալականի բացումից հետո կապվում են նրա հետ: Այնտեղ ուսուցումը տարվում էր ռուսերենով: Ռուսացման քաղաքականության առաջին քայլն էր դա, որին 1880-ականների երկրորդ կեսին հաջորդեց հայկական դպրոցները փակելու հրամանը: Նորընտիր կաթողիկոս Մակար Թեղուտցու ջանքերով 1886 թ. վերաբացվեցին հայկական դպրոցները, սակայն նրանց գործունեությունը սեղմված էր կաշկանդող զսպանակներով: Այդ ժամանակ էլ թեմականի տեսուչն է դառնում Լևոն Սարգսյանը՝ ՀՅԴ-ի հիմնադիրներից մեկը, որը հետագայում հեռացավ կուսակցութ-

յունից և նույնիսկ պայքար սկսեց այդ կուսակցության դեմ: Լևոն Սարգսյանի ջանքերով թեմականը բարձրացավ նոր աստիճանի, սակայն նրա գոյությունն ընթանում էր պայքարի հորձանուտում, աշակերտական բուռն ցույցերի, հոգևորականության դավերի, աշակերտությունը ցրելու, առաջադեմ ուսուցիչներին դպրոցից հեռացնելու միջոցառումներով: Այլ էր իրավիճակը ռեալականում. ուսումնական առաջին տարիներին թույլատրվեց հայերենի ուսուցում, մյուս բոլոր առարկաները դասավանդվում էին ռուսերեն: 1887–88 ուս. տարուց սկսած՝ հայոց լեզուն հանվեց դասավանդումից մինչև 1906 թ., երբ այն նորից դասավանդվեց, դրան միացան նաև հայոց պատմության դասերը⁴: Ըստ երևույթին այդ ռուսացման ուժացման քաղաքականությունն էր պատճառը ռեալականի աշակերտության մեջ ընդգծված հակառուս, ավելի ճիշտ՝ հակացարական տրամադրությունների: Այդ հաստատության շրջանավարտների գերակշռող մասը, հոգու խորքում հավատարիմ մնալով հայկական քաղաքակրթությանը, դարձավ ժամանակին իշխող համամարդկային գաղափարների դավանող: Աշոտ Հովհաննիսյանը «Հուշեր անցյալից» հոդվածում Շուշին բնորոշում է իբրև «կովկասահայերի մտավորականության ինքնատիպ հանգույցներից մեկը»⁵, որն անդրադարձնում էր Ռուսաստանում և Կովկասում գոյություն ունեցող ազգային, սոցիալական, նաև քաղաքական հակասությունները: Ներագային հակասություններ էին զգացվում թեմականի և ռեալականի շուրջն ընթացող բանավեճերում և պայքարում: Սկզբում «Նոր դարի» և «Մշակի», որ ավելի ճիշտ կլինեք բնութագրել պահպանողականների և ազատականների, վիճաբանություններն ընթանում էին ազգային-ծխական հարցերի շուրջ, որոնք քողարկվում էին հոգևոր առաջնորդների և թեմական դպրոցի տեսուչի, նաև ուսուցչական կազմի միջև եղած տարակար-

⁴ Հ. Գրիգորյան, Գ. Հարությունյան, Շուշիի ռեալականը, Ե., 2001, էջ 40–51:

⁵ Աշ. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, Ե., 1969, էջ 76:

ծություններով: Տարբեր հոսանքներին պատկանող թեմականի ուսուցիչների հակասությունները փոխանցվում էին նաև աշակերտական կազմին: 1880-ականների կեսերից սկսած՝ Շուշիի երեք ուսումնական հաստատություններ որոշակի դեր էին խաղում ամբողջ Ղարաբաղի հասարակական կյանքում. առաջինը թեմական դպրոցն էր, երկրորդը՝ ռեալականը, երրորդը՝ քաղաքային դպրոցը: Վերջին երկուսը ռուսական դպրոցներ էին, իսկ առաջինը Արցախի թեմի հոգևոր դպրոցն էր: Չմայած հոգևոր անվանումին՝ նրա շրջանավարտների նույնիսկ ամենափոքր մասը չէր ընդունում հոգևորական կոչում. այդ դրպրոցն արդեն ուներ տասնյակ տարիների ավանդույթներ, աչքի էր ընկնում համազգային ճանաչում ունեցող բազմաթիվ ուսուցիչներով, դրանց հետ հավասար, գուցե և առավել բարձր հռչակ ստացան նրա շրջանավարտները՝ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալները: Այդ երեք դպրոցների շուրջն էր համախմբված մյուս դպրոցների աշակերտությունը: Այդ դպրոցների մեջ մեր ազգի համար մեծ նշանակություն ունեցավ թեմական դպրոցը, որի շուրջ XIX դարավերջին և XX դարասկզբին համախմբվել էր ողջ Ղարաբաղի «գործունեա, առաջաւոր երիտասարդութիւնը»⁶ որը, ըստ Լեոյի, ազդարարում էր «Նոր ժամանակների սկիզբը»: Թեմականի և ռեալականի աշակերտներն ունեին իրենց խնորատիպ և ձեռագիր աշակերտական թերթերը, որոնք լույս էին տեսնում ամիսը մեկ անգամ: Ռեալական դպրոցի թերթը ռուսերեն էր, կրում էր «Искра» անունը: Այն խմբագրում էր Միքայել Շահգեղյանը: Թեմականն ուներ «Կոկոն» թերթը, որը խմբագրում էր Թուման Թումյանը: Թեմականի կրտսեր դասարանցիներն ունեին դարձյալ խնորատիպ «Ծիածան» թերթը, որը լույս էր տեսնում Արսեն Տերտերյանի, Նիկոլ Պողոսյանի, Սիմոն Նարինյանի համատեղ ջանքերով⁷: Դպրոցներում գործում էին նաև աշա-

⁶ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 182:

⁷ Թվարկած անձանցից XX դարի կեսերը հասավ միայն ականավոր գրականագետ Արսեն Տերտերյանը, մյուսները՝ ազատագրական պայքարի նվիրյալներ, իրենց կյանքը զոհաբերեցին այդ պայքարում:

կերտական միություններ, որոնք իրենց անվանում էին «ինքնազարգացման խմբակներ»: Այդպիսի մի խմբակ էր ղեկավարում թեմականի աշակերտ Սարգիս Յովհաննիսյանը, որին քաղաքի ոստիկաններն առիթ էին փնտրում ձերբակալելու համար: Երբ թեմականի տեսուչ դարձավ Բենիկ վարդապետը, սկսեց դպրոցը մաքրել «անբարեհույս տարրերից» և 1899 թ. սկզբից դպրոցից հեռացրեց Սարգիս Յովհաննիսյանին, մի փոքր ուշ դարձյալ 12 «անբարեհույսների»: Սարգիսը՝ հետագայում Սերգեյ, ավելի ուշ՝ Արամ Մանուկյանը, կարողացավ ընդունվել Երևանի թեմական դպրոցը և 1901 թ. ավարտեց այն բարձր ցուցանիշներով: Երևանի թեմականի տեսուչն էր, ճիշտ է դարձյալ հոգևորական, բայց արտակարգ հայրենասեր մի անձնավորություն, դարձյալ ղարաբաղցի Գարեգին Յովսեփյանը՝ Սարդարապատի ճակատամարտի Ղևոնդ Երեցը: Միանգամայն համաձայն ենք ակադ. Զ. Սիմոնյանի հետ, որն իր արժեքավոր աշխատության մեջ XX դարասկիզբը բնութագրում է իբրև ղարաբաղցի հեղափոխականների ֆենոմենի շրջան⁸: Իսկ դարձյալ շուշեցի, այդ իրադարձությունների ականատես և մասնակից Աշոտ Յովհաննիսյանը ուշագրավ որակավորում է տալիս թեմական և ռեալական դպրոցների շրջանավարտներին: Թեմականի աշակերտները համարյա առանց բացառության դարձան ազգային-ազատագրական պայքարի ազատամարտիկներ: 19-րդ դարի 90-ականների վերջերից սկսած դեպի «Երկիր»՝ Արևմտյան Հայաստան մեկնող զինատար խմբերի անդամների մեծ մասը թեմականի շրջանավարտներն էին: Ռեալականի աշակերտների հայացքներն ուղղվեցին դեպի Զյուլիս. նրանց մեծ մասը դարձան ականավոր մարքսիստներ: Իհարկե, եղան նաև բացառություններ. ռեալականի աշակերտներից ոմանք՝ Միքայել Վարանդյանը և Մարգար Ժամհարյանը, սկզբում նաև Լևոն Աթաբեկյանը, որը հետագայում ընդունվեց սոցիալիստ-հեղափոխականների շարքերը,

⁸ Զ. Սիմոնյան, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Ե., 2003, էջ 596:

դարձան ՀՀ-ի անդամներ, դարձյալ իրենց կյանքը տարբեր ձևով նվիրեցին հայ ազատամարտին: Նոր կազմավորվող ազգային կուսակցությունների անդամների մեջ դարձյալ աչքի էին ընկնում դարաբաղցիները: Շուշիի երիտասարդությունը սկզբում գտնվում էր հնչակյան կուսակցության ազդեցության տակ: 1890-ական թվականներին երկիր մեկնեցին շուշեցի հնչակյաններ Գաբրիել Կաֆյանը, Բարսեղ Ջաքարյանը և Մարտիկ Սարուխանյանը: Առաջինն զբաղվեց իր կուսակցության գաղափարական քարոզչությամբ, հնչակյան սկզբնական կազմակերպություններ ստեղծեց երկրում: Վերջին երկուսը քաջաբար զոհվեցին, Մարտիկ Սարուխանյանը մասնակցեց 1896 թ. Վանի ինքնապաշտպանությանը և արմենական Մկրտիչ Ավետիսյանի, դաշնակցական Պետոյի հետ ղեկավարելով մարտերը, զոհ գնացին Պարսկաստանի ճանապարհին: Դարասկզբին որպես ֆիդայիներ, ՀՀ-ի գաղափարախոսության քարոզիչներ Արևմտյան Հայաստան մեկնեցին շուշեցի երիտասարդներ Իսաջան Առաքելյանը, Թուման Թումյանը (Թորգոմ), Եգոր Առստամյանը (Մենակ), Նիկոլ Պողոսյանը (Վանա Իշխանը), Սերգեյ Հովհաննիսյանը (Արամ Մանուկյան): Նրանցից ամեն մեկի կյանքը ազատագրական պայքարի մի ողիսական է: Նրանց մասին գրել են թե՛ հուշերի հեղինակներ, թե՛ պատմաբաններ: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» յոթատորյակի էջերը լի են այս անձնավորությունների սխրանքների նկարագրությամբ: Թեթևակի անդրադառնալով նրանց: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Թուման Թումյանի կյանքը: Շուշիի թեմականն ավարտելուց հետո ստացել է զինվորական կրթություն, արժանացել սպայական աստիճանի, բայց թողել է այն, անցել Կարս՝ զինատար խումբ կազմելու և երկիր մեկնելու համար: Կարսում նրան հաջողվում է իր շուրջը համախմբել փորձառու մարտիկների, որոնց մեջ էին ռուսական բանակի ենթասպաներ, զինվորներ, թվով 30 հոգի. խմբի անդամները հետագայում հռչակվեցին (Քեռի, Տուրբախ, Սեպուհ և ուրիշներ): Ռուբենի բնորոշմամբ նրանք «ամենքն ալ մեկ-մեկ պատմական

դեմքեր դարձան... աննշար չանցան»: Թումյանն ընդունեց Թորգոմ անունը, իսկ իր խմբին տվեց «Մորիկ» անվանումը: Այդ խումբը բարեհաջող հասավ Սասուն, և դրա մեջ մեծ ավանդ ուներ Մենակը (Եգոր Առստամյան):

Ծնունդով Վարանդայի գավառից, Շուշիի թեմականն ավարտած Եգորը մեկնում է Կարս: Նա քաջ զինակցում է, որ զինատար խմբերի հաջողությունը մեծ չափով կախված է ճանապարհի ճիշտ ընտրությունից: Երկիր անցնելու, Սասուն հասնելու 200–300 կմ ճանապարհն անցնելու համար պետք էր որոշել ուղին, հանգրվանները, թշնամու շարժումը: Անհրաժեշտ էր լավ ճանաչել տեղանքը: Մենակը ծալտված, գյուղացու կերպարանքով անցնում է Խնուսի և Բասենի շրջանները, մի քանի անգամ հասնում է Սասուն և դառնում է կատարյալ ուղեկցորդ՝ «վալադ»: Նրա տված ցուցումներով «Մորիկ» խումբն անվնաս հասնում է Սասուն: Հրայրի պնդումով Թորգոմը մտնում է Սասնո հրամանատարական կազմի մեջ, բայց ՀՀ-ի ընդհանուր ժողովին մասնակցելու համար թողնում է Երկիրը՝ կրկին վերադառնալու նպատակով: Մենակը շարունակում է ուղեկցորդի իր գործը Կարսից Բասեն, ապա Խնուս-Սասուն ուղիներով: Նկրուզի և Խանի խմբին օգնություն հասնելու ժամանակ նա զոհվում է:

Շուշիի թեմականի լավագույն աշակերտներից էր նաև Իսաջան Առաքելյանը, որը Կարս մեկնողներից առաջիններից էր: Դպրոցի շնորհաշատ աշակերտներից էր նա, ՀՀ-ին անդամագրվեց, կատարում էր բազմաթիվ պատասխանատու հանձնարարություններ: Սակայն նրա մեծ երազը Երկիր անցնելն էր: ՀՀ-ն նրան ուղարկում է Կարս՝ նախապատրաստվելու և Երկիր անցնելու համար: Այնտեղ մի խումբ ընկերներով (5 հոգի) ձեռնամուխ են լինում ռումբ պատրաստելու գործին: Երբ թվում էր, հաղթահարված են բոլոր դժվարությունները, ռումբերը պայթում են. հինգ ընկերներն էլ զոհվում են: Գիշտ դիտողություն է անում Ռուբենը. «Ասիկա թող դաս

լինի, որ կամքեն, բաղձանքեն ավելի անհրաժեշտ է գիտության հմտությունը»⁹:

Ընդհանուր ժողովից վերադառնալուց հետո Թորգոմը որսորդ Գևորգի հետ կազմում է «Որսկան» անունով 61 հոգիանոց մի նոր խումբ՝ երկիր անցնելու: Բայց այս խումբը չունեցավ «Մրրիկի» հաջողությունը: Սասունն արդեն պարտվել էր: Թորգոմը մտածում էր՝ հարձակվելով թուրքական սահմանի վրա, նրանց զորքերի մի մասը կքաշի դեպի սահմանը և կթեթևացնի Սասունի վիճակը: Խմբի կազմում էին մտավորականներ՝ ուսանող, բժիշկ, նույնիսկ հարուստ ընտանիքների զավակներ, որոնք, ամեն ինչ թողած, գնում էին Հայաստանի համար կռվելու: Օլթիի մոտ սահմանն անցնելու ժամանակ ռուս սահմանապահ զորքերը շրջապատում են նրանց դիրքերը և լուր տալիս թուրքական զորքերին: Ռուս սահմանապահների հրամանատար Բիկովը օգնության է շտապում թուրքերին, և «Որսկան» խումբն ընկնում է կրկնակի կրակի տակ: Թորգոմը հրամայում է ռուսների վրա զնդակ չարձակել, կռվել միայն թուրքերի դեմ, իսկ ինքը պատվիրակ է ուղարկում ռուս հրամանատարի մոտ՝ բացատրելու իրենց նպատակը: Ռուսները բանտարկում են իրար ետևից ուղարկված երկու պատվիրակի և շարունակում կռիվը: Հայերը ստիպված անձնատուր են լինում ռուսներին, բայց գնդակահարվում են, սպանվում է նաև Թորգոմը: Բիկովը հավաքում է 27 սպանվածների դիակները, նկարվում և արժանանում թուրք և ռուս հրամանատարության շնորհակալությանը: «Որսկան» զինատար խմբի կազմում զոհվում են բազմաթիվ նվիրյալ շուշեցիներ:

Թեմականի աշակերտներից Կարս էր անցել նաև Նիկոլ Պողոսյանը: Նրա ուսուցիչները Նիկոլին ներկայացնում էին իբրև բնածին տաղանդի, որը կարող էր դառնալ ցանկացած բնագավառի լավագույն մասնագետ: Չտանելով Շուշիի թեմա-

⁹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 1, Թեհրան, 1987, էջ 150:

կանի խիստ ռեժիմը՝ Նիկոլը մեկնում է Երևան, ընդունվում այնտեղի թեմականը, բայց այն էլ չավարտած՝ անցնում է Կարս: Այդտեղ իր համար ընտրելով Իշխան անունը՝ զինվորագրվում է Նևրուզի՝ երկիր անցնող «Հանք» խմբին: Կարսից մտնելով թուրքական Բասեն, 1903 թ. սեպտեմբերի 18-ին արյունալի բախում են ունենում թուրքական Դալի-բաբա գյուղում տեղի զորքերի հետ¹⁰: Քչերին է հաջողվում փրկվել, դրանց թվում էր Նիկոլ-Իշխանը: Այդ անհաջողությունը չի ընկճում և չի վիատեցնում նրան, այլ ստիպում է խորհել արշավախմբային մարտավարության սխալ կամ ճիշտ լինելու հարցի շուրջ: Անդրկովկասից ռազմական ուժեր և ռազմամթերք անցկացնելու նպատակով ստեղծված հայդուկային արշավախմբերը տալիս էին բազմաթիվ զոհեր՝ չկատարելով իրենց առաջ դրված խնդիրները: Այդ պատճառով էլ ազգային կուսակցությունների ղեկավարները հանգում են այն համոզման, որ անհրաժեշտ է հրաժարվել արշավախմբեր ստեղծելուց, պետք է երկիր ուղարկել կարող և ունակ անհատ գործիչներ, ժողովրդին տեղում կազմակերպելու և նախապատրաստելու համար: Բայց կուսակցությունների մարտավարության փոփոխությունից առաջ մնան եզրակացության էր հանգել հրաշքով փրկված Նիկոլ-Իշխանը, որին հաջողվեց անցնել երկիր: Վահան Փափագյանի հետ հասնելով Վասպուրական՝ անցավ Ռշտունիք և մեծ գործունեություն ծավալեց ՀՀԴ-ի տեղական կազմակերպությունների հիմքերն ամրապնդելու համար: Նա երկար մնաց այդտեղ, վայելեց տեղի հայության սերն ու հարգանքը և իր մահկանացուն կնքեց 1915-ին՝ Վանի ինքնապաշտպանական մարտերից առաջ, զոհ գնալով երիտթուրքերի խարդավամքներին:

Արդեն նշել ենք, որ Շուշիի թեմականի աշակերտներից էր նաև Սարգիս Հովհաննիսյանը՝ Սերգեյը, ապագա Արամ Մանուկյանը՝ 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանության ղեկա-

¹⁰ Հ. Սիմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 605:

վարներից մեկը, Վանի նահանգապետը, Սարդարապատի հերոսամարտի կազմակերպիչներից մեկը, Հայաստանի առաջին հանրապետության ներքին գործոց նախարարը, որի մասին գրվել են բազմաթիվ գրքեր:

Բազմաթիվ են շուշեցի նվիրյալ հայրենասերները: Բոլորի մասին խոսել հնարավոր չէ. ցանկանում են մի քանի խոսք ասել նրանցից մեկի՝ Կոստի Համբարձումյանի մասին, որն ի տարբերություն վերը նշվածների, ավարտել էր Շուշիի ռեալականը, Մոսկվայում և Գերմանիայում կատարելագործել գիտելիքները հոգեբանության բնագավառում, այնուհետև թողել ամեն ինչ, անցել Խոյ, հսկում էր Երկիր անցնող ուղիները, ճանապարհում խմբերը, հոգում նրանց հոգսերը: Ձեռներեց, չարքաշ, բոլոր պայմաններին հարմարվող այդ համեստ մարդը 1905-ին Պարսկաստանից անցել էր Անդրկովկաս և մեծ գործունեություն ծավալել հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ: 1909 թ. Դաշնակցության դատի ընթացքում հանձն է առնում Ռուսաստանի ՀՀԿ կազմակերպությունների գոյությունը փրկելու գործը: 1914-ին նորից երկրում էր, Վասպուրականում, երբ Արամ Մանուկյանը թողնում է նահանգապետությունը, Կոստին փոխարինում է նրան: Մասնակցում և ղեկավարում է Պարսկաստանի կռիվները, սպանվում Սային-Կալայի մոտերքում՝ չտեսնելով իր երազած Հայաստանի անկախությունը, որի լուրը արդեն լսել էր: Առավել հետաքրքիրն այն էր, որ նրա եղբայրը հայտնի բուլշևիկ Սաքո (Սարգիս) Համբարձումյանն էր, որը կարևոր պաշտոններ է վարել նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանի հանրապետությունում, եղել է առողջապահության ժողկոմ, 1925–29 թթ.՝ Ժողկոմխորհի նախագահ, հետագայում՝ ստալինյան բռնությունների զոհ¹¹:

Շուշիի մի հետաքրքիր ընտանիք էր ցարական չինովնիկ Հարություն Բեկզադյանի ընտանիքը, որի 7 տղաները ստացել էին բարձրագույն կրթություն: Ավագը՝ Տիգրանը, դաշնակ-

ցության համակիր էր, Հայաստանի I հանրապետության դեսպանն էր Վրաստանում: Նրանից փոքրը՝ Հովսեփը, բժիշկ էր, Էսեռական (սոցիալ-հեղափոխական) կուսակցության ակտիվ գործիչ: III որդին՝ Ալեքսանդրը, բուլշևիկ էր, Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական և պետական գործիչ, ռազմհեղկոմի անդամ, Խորհրդային Միության դեսպան Հունգարիայում, անհատի պաշտամունքի զոհ: IV եղբայրը միապետական էր, կռվել է բուլշևիկների դեմ, Խորհրդային իշխանության հաղթանակից հետո ապրել էր Հունաստանում, որի բանակում ծառայելով հասել էր գնդապետի աստիճանի: V եղբայրը դարձյալ սոցիալիստ-հեղափոխական էր, Անդրկովկասի Էսեռների աչքի ընկնող գործիչներից: Մյուս երկու եղբայրները քաղաքական կյանքին չեն մասնակցել: Չնայած գաղափարական տարաձայնություններին՝ յոթ եղբայրները արտակարգ սիրով կապված էին իրար հետ¹²:

Չենք կարող թեկուզ հպանցիկ չխոսել հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ դարձյալ շուշեցի նվիրյալների՝ Նիկոլ Դումանի և Վարդանի (Սարգիս Մեհրաբյանի) գործունեության մասին, որոնցից առաջինը ղեկավարում էր Երևանի հայության պաշտպանությունը, երկրորդը՝ Ղարաբաղի հայության պաշտպանության գործը:

Մենք հիմնականում ուշադրությունը բևեռեցինք թեմական դպրոցի սաների վրա: Բայց պակաս նշանավոր չէին նաև ռեալականի սաները: Ռուսական մշակույթի ազդեցության տակ նրանք համակվում են մարքսիստական գաղափարներով, ծառայում գիտական սոցիալիզմի գաղափարախոսությամբ. Բոգդան և Լյուդվիգ Կունյանցներ, Ալեքսանդր Բեկզադյան, Վլադիսլավ Կասպարով, Սարգիս Կասյան, մշակույթի, գիտության տարբեր բնագավառների բազում գործիչներ¹³ և դրանց շարքում նշանավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիս-

¹² Հ. Սիմոնյան, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, էջ 82–83:

¹³ Տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Գ. Հարությունյան, Շուշիի ռեալականը:

¹¹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 278:

յանը, որի երկու փոքր, բայց տարողունակ հողվածները արտակարգ պատկերացում են տալիս Շուշիի մտավորականության մասին: Ռեալականի մարքսիստ սաները իրենց հոգու խորքում մնացին իսկապես հայ, մեծատառով մարդ, և պատահական չէ, որ մինչև խորհրդային կարգերը ապրողները դարձան ստալինյան բռնությունների զոհ: Ես միանգամայն համաձայն եմ Բագրատ Ուլուբաբյանի հետ, որ այսօրվա հեռվից նայելով «Շուշիի թեմական դպրոցի գործունեությանը (ես կավելացնեի և ոչ միայն թեմականի), չես կարող հպարտությամբ չլցվել նրա համար, որ այնտեղ են գործել մեր ազգային մշակույթի փառավորված բազմաթիվ գործիչներ»¹⁴: Այդ ետնախորքի վրա պատահական չէր, որ Արցախյան շարժման օրերին արցախահայությանն օգնելու նպատակով ոտքի կանգնեց ողջ աշխարհում սփռված հայությունը: Դա հայ ոգու միասնության առհավատչյան էր և գիտակցումն այն հանգամանքի, որ Արցախի հարցի օրինավոր լուծումը սկիզբն էր հայ պահանջատիրության հետագա քայլերի:

¹⁴ Բ Ուլուբաբյան, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994, էջ 196:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱԼԵԲՍԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՇՈՒՇԻԻ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՔՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ 1916–1926 թթ.

Առաջին աշխարհամարտը, 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունն ու դրան հաջորդած տարիները բեկումնային ժամանակաշրջան դարձան ցարական Ռուսաստանի տարածքում և մասնավորապես Անդրկովկասում բնակվող հայության համար: Անդրկովկասում ծայրահեղ սրվեց երկրամասի վարչատարածքային վերաբաժանման խնդիրը՝ ազգային-էթնիկական սկզբունքի հիման վրա: Ցարիզմի իրականացրած վարչատարածքային բաժանումն Անդրկովկասում չէր բխել ո՛չ էթնիկ, ո՛չ աշխարհագրական-տեղագրական և ո՛չ էլ տնտեսական նկատառումներից, ինչի արդյունքում էլ խնդիրը կարգավորելու փորձերը բախվում էին երկրամասի 3 տիտղոսակիր ազգությունների՝ հայերի, վրացիների և թաթարների հակադիր դիրքորոշմանը՝ բացառելով համաձայնության գալու որևէ հնարավորություն: Էթնիկ և տնտեսական առանցքի շուրջ Անդրկովկասի վարչական տարածքների սահմանների փոփոխության նախագծերն ու առաջարկները 1917–1918 թթ. լուրջ առարկությունների հիմք դարձան հայկական և շատ դրվագներում միասնաբար հանդես եկող վրաց-թաթարական կողմերի միջև:

1918 թ. մայիսին՝ անդրկովկասյան հանրապետությունների հռչակումից հետո, Հայաստանի տարածքի անբաժան և պատմական մասը կազմող Ղարաբաղի հարցը դարձավ հայադրբեջանական խնդիրների առանցքը: Ադրբեջանի նորաստեղծ պետության ձգտումները և հարուցած վեճերը ոչ միայն Ղարաբաղի, այլ նաև Նախիջևանի ու Ջանգեզուրի պատկանելիության շուրջ չունեն որևէ նախահիմք:

Շուշիի գավառի և ընդհանրապես Լեռնային Ղարաբաղի

բնակչության մեջ հայերի՝ մեծամասնությունը լինելու փաստը առարկության ենթակա լինել չի կարող: Ղարաբաղի բնակչության ազգային կազմի մասին հավաստի տեղեկություններ կարող ենք քաղել ցարական Ռուսաստանի վիճակագրությունից, ըստ որի 1916 թ. Շուշի քաղաքի 43.869 բնակիչներից 23.396-ը հայեր էին, 19121-ը՝ մահմեդականներ (ըստ անգլ. տվյալների՝ 19091), 1249-ը՝ ռուսներ, մյուսները՝ վրացիներ, լեռնականներ, եվրոպացիներ: Քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը (53.33%-ը):

Անդրկովկասի հայ բնակչության վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ կան բրիտանական արխիվներում: Համաձայն 1917 թ. տվյալների՝ Ղարաբաղն ընդգրկում էր մոտ 13.850 քառ. կմ տարածք՝ Ղազախ, Ելիզավետպոլ, Շուշի, Ջևանշիր և Կարյազինո գավառների մի մասով և 255.000 հայ բնակչությամբ: Այս տարածքներում բնակվում էին 72.500 մահմեդականներ, իսկ հայերը կազմել են ամբողջ բնակչության 75.46%-ը¹: Նույն թվականին տպագրված «Кавказский Календарь»-ում հայ բնակչության վերաբերյալ տվյալներն ունեն հետևյալ տեսքը.

1. Ղազախում՝ 61000 հայ,
2. Ելիզավետպոլում՝ 52000 հայ,
3. Ջևանշիրում՝ 22000 հայ,
4. Շուշիում՝ 98000 հայ,
5. Կարյազինոյում՝ 22000 հայ²:

Ցարական Ռուսաստանի վիճակագրության մեջ Ղարաբաղին վերաբերող տվյալները ամբողջովին չեն ներառել երկրամասի մի շարք պատմական մասեր (Գյուլիստան, Վարանդա, Խաչեն, Դիզակ, Ջրաբերդ), այդ իսկ պատճառով դժվար է պատկերացում կազմել բնակչության ամբողջական թվի մա-

սին: Արցախահայության վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի տվյալները (1914 թ. Ղարաբաղի Հայոց թեմն իր մեջ ընդգրկում էր 206.768 լուսավորչական հայ³): Ղարաբաղի հայ բնակչության մասին առավել հավաստի տվյալներ, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, պարունակում են Թիֆլիսում գտնվող անգլիական զորքերի հրամանատարությանը տրամադրված հայկական տվյալները, որոնք վերաբերում են 1917 թվականին, և ուր ներկայացված է հայ բնակչությունն ըստ գյուղերի⁴: Ըստ վերոհիշյալ տվյալների՝ Ղարաբաղի լեռնային մասի բնակչությունը կազմել է մոտ 240.000 մարդ, ընդ որում հայերը մեծամասնություն են կազմել Ելիզավետպոլի, Ջևանշիրի, Շուշիի, Կարյազինոյի շրջաններում, ուր նրանց թիվը 194 հազար էր: Նույն տվյալների համաձայն՝ Շուշի քաղաքի հայ բնակչությունը կազմել է 21.151 մարդ:

1918 թ. ընթացքում Ղարաբաղի հայ բնակչության նկատմամբ ցեղասպան քաղաքականությունը շարունակեց թուրքական զորահրամանատարությունը՝ կոտորածներ կազմակերպելով մասնավորապես Ելիզավետպոլի նահանգի հայության շրջանում, ապա նաև սեպտեմբերին ջարդի ենթարկելով Բաքվի հայությանը: Թուրք-ադրբեջանական հայաջինջ քաղաքականության զագաթնակետը հանդիսացավ Շուշիի հայության կոտորածը 1920 թ. մարտի 10–23-ը, որի արդյունքում Շուշին հայաթափվեց:

1920-ական թթ. Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ ազգաբնակչության վերաբերյալ թվական և այլ տվյալներ արձանագրվել են 1923 թ. ԽՍՀՄ մարդահամարով: Այսպես, 1923 թ. մարդահամարով Ադրբեջանական ԽՍՀ քաղաքաբնակ հայության թի-

¹ Armenia, Political and Ethnic Boundaries 1878–1948, London, 1998, p. 477.

² Նույն տեղում, էջ 479, Кавказский Календарь на 1916 г. Тифлис, 1917, с. 194–195.

³ Վ. Բալայան, Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Ե., 2002, էջ 293:

⁴ Ա. Ղարիբյան, Արցախի բնակչության ազգային կազմի շուրջ (ըստ 1917 թ. տվյալների), Արևելագիտական ժողովածու, հ. 4, Ե., 2004, էջ 104–109:

վը կազմում էր 77.002 մարդ: Անշուշտ, Ադրբեջանական ԽՍՀ քաղաքային հայ բնակչության գերակշիռ մասը բնակվում էր հենց Բաքվում, որի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներն ավելի ամփոփ են հաջորդ մարդահամարների ժամանակ: Ավելի ընդգրկուն վիճակագրական արդյունքներ են վեր հանված 1926 թ. դեկտեմբերի 17-ի ԽՍՀՄ Համամիութենական առաջին մարդահամարով: Այս մարդահամարով վերջնականապես ճշգրտվում են 1920-ական թթ. Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ ազգաբնակչության թիվը, տեղաբաշխումն ու այլ գործընթացներ, ուր ընդգրկված էր թե՛ քաղաքային, թե՛ գյուղական բնակչությունը:

Հայերն Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում՝ ըստ 1926 թ. դեկտեմբերի 17-ի մարդահամարի

	ամ-բողջը	արական	իգական	Մայրենի լեզու				գրագետ	գրագետ ազգ. լեզվ.
				հայ	ռուս	ժևուշ	լիմ		
Ադրբեջանական ԽՍՀ ⁵ , որից՝	282.004	144.877	137.127	276.223	4039	239	1503	93.739	84.312
1. ԼՂԻՄ	111.694	56.225	55.469	111.624	55	8	7	25.792	25.703
2. Նախիջևանի ԽՍՀ	11.276	5643	5633	11223	16	15	22	3757	3705
3. ք. Բաքու	76.656	39.904	36.752	72.569	3806	37	244	40.408	32.318
4. ք. Գանձակ	16.148	8.218	7.930	15.930	83	11	124	7067	6721

Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ ազգաբնակչությունը 1926 թ. մարդահամարով կազմում էր հանրապետության ամբողջ բնակչության 12,4%-ը: Ադրբեջանական ԽՍՀ քաղաքային հայ

⁵ Всесоюзная Перепись населения 1926 года, т. XIV. Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика. Азербайджанская ССР. М., 1929, с. 12.

բնակչությունը կազմում էր 103.280 մարդ: Բաքվում (արդյունաբերական-գործարանային շրջանի հետ) էր կենտրոնացած ադրբեջանահայության 27,1%-ը, իսկ Գանձակում՝ 5,7%-ը: Բաքվի գավառում (առանց Բաքու քաղաքի) ևս մեծաթիվ հայ ազգաբնակչություն կար, որոնց թիվը հասնում էր 7541 մարդու: Գյուղական շրջաններում բնակվում էր ընդամենը 429 հայ: Գավառի հայ ազգաբնակչությունը գլխավորապես կենտրոնացած էր արդյունագործական գործարանային շրջանում (7112 մարդ): Արդյունագործական գործարանային շրջանում բնակվող հայությունը կենտրոնացած էր Լենին-Սուրխաթական շրջանում՝ 4792 մարդ, Բիբի Եյբաթում՝ 1928 մարդ, Բինի-գադում՝ 392 մարդ:⁶

Բավականին բարձր էր ադրբեջանահայության մեջ հայերենին տիրապետողների թիվը, որոնք այն համարում էին իրենց մայրենի լեզուն, նրանց տոկոսային կշիռը կազմում էր 97,9%, իսկ 1,4%-ի համար մայրենի լեզուն ռուսերենն էր: Գրագետ էր հանրապետությունում բնակվող հայության 33,2%-ը: Ադրբեջանական ԽՍՀ հայության գերակշիռ մասը՝ 63,4%-ը, գյուղաբնակ էր և ցրված հանրապետության բոլոր գավառներում անխտիր: Առանձին դիտարկենք ԼՂԻՄ-ը և ԼՂԻՄ-ի մեջ չմտած, բայց պատմական Արցախի լեռնային կամ դաշտային մաս կազմող գավառների հայ բնակչությանը վերաբերող տվյալները ևս: Այսպես.

1. Գանձակի (առանց քաղաքի) գավառի հայ ազգաբնակչությունն իր թվաքանակով ամենամեծն էր Ադրբեջանական ԽՍՀ գավառների մեջ, ուր բնակվում էր 41.861 հայ, որոնցից 40.895-ը գյուղաբնակներ էին: Գավառի մյուս 2 քաղաքները՝ Ելենենդորֆն ու Շամխորը, նույնպես հայաբնակ էին, ընդ որում նրանց հայ բնակչությունը մի քանի անգամ գերազանցում էր տեղի թուրք (ադրբեջանցի) ազգաբնակչության թիվը: Գավառի գյու-

⁶ Итоги всесоюзной Переписи населения 1926 года по г. Баку и Промыслово-Заводскому Району, т. 1. Издание Баксовета, 1929, с. 42.

ղական շրջաններից (Ղայրա) Աղջաքենդիում (8.975 հայ կամ 91,8%), Բանանցում (Բայանում՝ 12.409 հայ կամ 99,7%), Սլավյանովկայում (8396 հայ կամ 75,5%), Չայքենդում (6413 հայ կամ 76,5%) հայ ազգաբնակչությունը գերակշռում էր իր թվաքանակով, զգալի թիվ էր կազմում Ելենենդորֆում՝ 3017 մարդ կամ շրջանի բնակչության 43,4%-ը: Գանձակի գավառի մյուս գյուղական շրջաններում ևս առկա էր հայ ազգաբնակչություն, որոնց թիվը մի քանի տասնյակից մի քանի հարյուր մարդ էր կազմում:

2. Ղազախի գավառի հայ ազգաբնակչության թիվը 3632 մարդ էր, որոնցից 2020-ը բնակվում էր Ձևգամի գյուղական շրջանում: Հայաբնակ էին նաև գավառի քաղաքային բնակավայրերը՝ Ղազախում՝ 414 հայ, Թովուզում՝ 404 հայ, Աղստևում (Աղստաֆա)՝ 171 հայ:
3. Աղդամի գավառում բնակվող 2525 հայից 1917 մարդ բնակվում էր Թարթառ (Տերտեր) քաղաքում և համանուն շրջանի գյուղական վայրերում: Հայաբնակ էին նաև Եվլախ, Աղդամ քաղաքներն ու Բարդայի գյուղական շրջանը (250 հայ):
4. Ջեբրայիլի գավառի 625 հայ բնակիչների կեսից ավելին՝ 383 մարդ, բնակվում էր Կարյագինո (Սարդար) քաղաքում և համանուն գյուղական շրջանում: Հայաբնակ են նաև գավառի Հորադիզ, Ջեբրայիլ, Չանգելան և Խանլիխ գյուղական շրջանները:
5. Քուրդիստան գավառի 373 հայ բնակիչների հիմնական մասը բնակվում էր Մուրադխանլի և Ղուբաթլու գյուղական շրջաններում, իսկ Լաչինում հայերի թիվը 66 մարդ էր (քաղաքի բնակչությունը 435 մարդ էր):

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ (ԼՂԻՄ)

1923 թ. կազմավորված ԼՂԻՄ-ն ուներ 2 քաղաք և 5 գյուղական շրջաններ, ընդամենը 125.159 բնակիչներով, որոնց

89,2%-ը (111.694 մարդ) հայեր էին, 10%-ը՝ թուրքեր (12.592 մարդ): ԼՂԻՄ քաղաքներում բնակվում էին 2817 հայեր, որից Ստեփանակերտում՝ 2724, իսկ Շուշիում՝ ընդամենը 93 հայ: Ղարաբաղի և Հարավային Կովկասի խոշոր հայկական կենտրոն Շուշիում Աղրեջանի մուսավաթական կառավարության իրականացրած ջարդերի և հայաթափության արդյունքում վերացվել էր քաղաքի գերակշիռ մասը կազմող հայ բնակչությունը, իսկ Շուշիի շրջանի գյուղերում ևս իրավիճակը նույնն էր. ամբողջ շրջանում բնակվում էին ընդամենը 8 հայեր: Շուշի քաղաքն ու համանուն շրջանը բնակեցված էր 9220 թուրքերով (ԼՂԻՄ թուրք բնակչության 73,2%-ը), որոնք արիեստականորեն ձևավորված աղրեջանական Քուրդիստանի հետ մեկտեղ նպատակ ունեին թուլացնել Ղարաբաղի կապը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ: Լեռնային Ղարաբաղի ԻՄ գյուղական շրջաններում բնակվում էին 108.877 հայ և ընդամենը 7349 թուրք բնակիչներ: Այսպես.

1. Վարանդայի շրջ.՝ 28.190 հայ, 650 թուրք,
2. Ջրաբերդի շրջ.՝ 29.292 հայ, 1914 թուրք,
3. Խաչենի շրջ.՝ 26.702 հայ, 22 թուրք,
4. Դիզակի շրջ.՝ 24.685 հայ, 443 թուրք,
5. Շուշիի շրջ.՝ 8 հայ, 4320 թուրք:

Լեռնային Ղարաբաղի ԻՄ հայ ազգաբնակչության 99,9%-ի համար մայրենի լեզու էր ազգային լեզուն՝ հայերենը: Գրագետ էր ԼՂԻՄ հայ բնակչության 23%-ը:

Նախիջևանի ԻԽՍՀ

Աղրեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ գտնվող Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում բնակվում էր 11.276 հայ: 1926 թ. Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ն ուներ 3 քաղաք, բաժանված էր 8 գյուղական շրջանների, որոնցում ամխտիր առկա էր հայ ազգաբնակչություն: Նախիջևան քաղաքում բնակվում էր 1065 հայ, որը կազմում էր քաղաքի բնակչության 10,3%-ը, իսկ Օրդուբադում՝ 77 հայ: Ջուղա (Ջուլֆա) քաղաքի հայ ազգաբնակչությունը (293

մարդ) իր թվաքանակով գերազանցում էր տեղի թուրք բնակչությանը: Նախիջևանի ԻԽՍՀ Փառակա գյուղական շրջանում հայ ազգաբնակչության թիվը հասնում էր 2789 մարդու և կազմում էր ամբողջ շրջանի բնակչության 60,8%-ը: Հայ բնակչության թվաքանակով երկրորդը Նարինանովկայի շրջանն էր, ուր բնակվում էին 2004 հայեր, ապա Տումբուլի շրջանը՝ 1529 հայով: Կիվրախի գյուղական շրջանում բնակվում էին 1079 հայեր, Ապրակունիսում՝ 876, Ջուղայում՝ 848, Բաշ-Նորաշենում՝ 455 և Օրդուբադում 261: Նախիջևանի ԻԽՍՀ գյուղական շրջանների հայության ընդհանուր թիվը 9841 մարդ էր, իսկ քաղաքային բնակչության թիվը՝ 1435: Նախիջևանի ԻԽՍՀ հայ բնակչության 99,5%-ի համար հայերենը մայրենի լեզու էր:

1930-ական թվականներին Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ ազգաբնակչության թիվը շարունակական աճ է դրսևորել, ինչն ակնհայտ երևում է 1939 թ. Համամիութենական մարդահամարով վեր հանված վիճակագրական տվյալներից:

Հայերն Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում՝ ըստ 1939 թ. մարդահամարի

	ամբողջը	բնակչության մեջ %-ներով	քաղա- քային	գյուղա- բնակ
Ադրբեջանական ԽՍՀ ⁷ որից՝	388.025	12,1	171.101	216.924
1. ԼՂԻՄ	132.800	88	10.555	122.245
2. Նախիջևանի ԻԽՍՀ	13.350	10,5	3016	10.334
3. ք. Բաքու	118.703	14,7	118.703	—

Արդեն 1939 թ. մարդահամարով Ադրբեջանական ԽՍՀ քաղաքային հայության տոկոսային կշիռն աճել էր և կազմում էր 44%: Միայն Բաքու քաղաքում բնակվում էր ադրբեջանահայության 30,5%-ը: Քաղաքային հայ բնակչության

շրջանում աճ է առկա թե՛ ԼՂԻՄ-ում, թե՛ Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում: 1926 թ. արդյունքների համեմատ՝ 21,3%-ով (38.200 մարդով) աճել է նաև գյուղական հայ բնակչության թիվը: ԼՂԻՄ-ի հայ ազգաբնակչության թիվը աճել էր 18,8%-ով (21.106 մարդով), որն այնքան էլ բարձր ցուցանիշ չէր, եթե նկատի ենք առնում, որ Բաքվի հայության թիվը նույն ժամանակահատվածում աճել էր 42.047 մարդով (54,8%-ով): Բաքվի հայ ազգաբնակչության թվի կտրուկ աճը մեծ մասամբ պայմանավորված էր գյուղական շրջաններից հայության արտահոսքով:

Այսպիսով, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին նվիրաբերված մի շարք հայկական և հայաբնակ գավառներ (Ղարաբաղ, Նախիջևան) և նրանց բնակչությունը հայկական էին, որոնք, դառնալով քաղաքական, կուսակցական պետական շահերի զոհ, բռնակցվել և հայտնվել էին ՀԽՍՀ հարևան հանրապետության կազմում: Դեռևս ցարական Ռուսաստանի կազմում գտնված ժամանակ Անդրկովկասի խոշոր տնտեսական և քաղաքական կենտրոններում հայ ազգաբնակչությունը գերակշռում էր ոչ միայն իր թվաքանակով, այլև զբաղեցնում էր ամուր դիրքեր քաղաքական, տնտեսական, առևտրական, կրթական-գիտական և այլ ոլորտներում: Պատահական չէ, որ անգամ մուսավաթականների՝ 1918 թ. Բաքվում իրականացրած հայկական ահավոր սպանդից հետո տեղի հայ բնակչությունը դեռևս 1920-ական թվականներին իր թվաքանակով գերազանցում էր Երևանի հայությանը:

Այսպիսով, ընդամենը 10 տարվա ընթացքում՝ 1916–1926 թթ., փոփոխվեց հայկական պատմական Արցախ երկրամասի թե՛ բնակչության թնիկ կազմի տեսակարար կշիռը, թե՛ սահմանները: Այդպիսին էր երկրամասի հայ մեծամասնության նկատմամբ վարած ադրբեջանական քաղաքականության արդյունքները: Պատմական Արցախ երկրամասի լեռնային և ցածրադիր կամ դաշտային շրջաններում միասին 1926 թ. դեկտ. 17-ի մարդահամարով բնակվում էր 176.458 հայ (Ադրբ. ԽՍՀ-ում՝ 282.004 հայ):

⁷ Всесоюзная Перепись населения 1939 год. Основные Итоги, с. 71.

- ա. 1916 թ. համեմատ Ղարաբաղի հայության թվաքանակը մեկ տասնամյակ անց նվազել է մոտ 80.000-ով (համեմատելով 1917 թ. անգլ. տվյալների հետ՝ 78.542 մարդով):
- բ. Ղարաբաղի հայության ընդհանուր թվի նվազմանը զուգընթաց՝ ամբողջությամբ հայաթափվեց Շուշի քաղաքը և շրջանը, ավելին՝ այն բնակեցվեց մահմեդական բնակչությամբ:
- գ. 1916–1926 թթ. դարձան այն բեկումնային ժամանակաշրջանը, երբ հայաթափվեցին Շուշին, Գանձակը և բազմաթիվ այլ հայկական բնակավայրեր, սեպ խրվեց մայր Հայաստանի և Արցախի միջև արհեստածին Կարմիր Քուրդիստանի միջոցով:
- դ. Ադրբեջանի կառավարող շրջանակների նպատակաուղղված հակահայ գործելակերպի արդյունքում Ղարաբաղից հայության արտահոսքը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին:

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ պատմության ինստիտուտ

ՂԱՐԱԲԱՂԸ ԵՎ ՇՈՒՇԻՆ
ԻՆԲՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ
(1917 թ. ՄԱՐՏ-ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ)

Ղարաբաղի պատմության հետազոտության փուլը բացառիկ է: Այն բեկումնային էր ողջ ռուսական կայսրության ու նրա ազգերի քաղաքական ապագայի առումով, ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքի գործադրման ու կայունացման, անկախության գործընթացի տեսանկյունից:

Ղարաբաղի համար փետրվարյան հեղափոխությունը դրսևորվեց որպես յուրահատուկ կապող օղակ 18-րդ դարի հուժկու ազատագրական շարժման և 1988-ի համահայկական ընդվզումի ավանդույթների ու պայքարի ձևերի միջև: Ինչպես 1917 թվականին՝ ցարիզմի, այնպես էլ 1988-ից՝ գորբաչովյան վարչակարգի դեմ ծավալվող պայքարում ազգային և ժողովրդավարական մարմինների ստեղծումը ուղեկից հանդիսացավ ոչ միայն 1917–1921 թթ. իրադարձությունների, այլև Արցախյան ազատամարտի համար:

Եվ վերջապես, 1917 թ. ևս փայլեց Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների գերդաստանի աստղը: Նրանց թվում էին գեներալ-մայոր, գեներալ-լեյտենանտներ Նիկիտա, Նիկոլայ, Միքայել, Պավել Մելիք-Շահնազարյանները: Արշակ Մելիք-Շահնազարյանը Ռուսաստանի հողագործության մինիստրի տեղակալն էր, Սամսոնը զոհվեց 1920 թ. Շուշիի մարտերում, Անդրեյը ՀՀ բանակում հեծյալ գնդի հրամանատար էր, Շուշիի քաղաքագլուխն էր Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյանը:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության, ցարի հրաժարականի լուրերը մարտին հասան նաև Ղարաբաղ:

Ամբողջ երկիրը, այդ թվում և Հայաստանը ուշադրութ-

յամբ հետևում էին Պետերբուրգի ամեն մի քայլին, երբեմն արձագանքներն առավել բուռն և արմատական կերպարանք էին ձեռք բերում, քան կենտրոնում, այնուամենայնիվ տիրապետողը մնում էր սպասողական տրամադրությունը:

Մարտի 6-ին ժամանակավոր կառավարության նախագահ իշխան Գ. Լվովին, Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարին ու Թիֆլիսի քաղաքագլխին միաժամանակ ուղարկվեցին Շուշիի քաղաքագլուխ Գ. Մելիք-Շահնազարյանի հեռագիրը, որոնք խոստանում էին պահպանել «անխախտ հանգստություն»: Առաջին օրերը նշանավորվեցին նաև աշակերտական ցույցով, որն արժանացավ քաղաքագլխի ինչ-որ տեղ հարկադիր ողջույնին և ի վերջո Մեջիդի հրապարակում վերածվեց հանրահավաքի¹:

Հեղափոխությունից հետո երկրում ստեղծվեց երկիշխանություն: Հայաստանում Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի՝ Օզակոմի ձևավորումից հետո կազմավորվեցին նահանգային, գավառային, քաղաքային և գյուղական գործադիր կոմիտեներ: Ըստ իրենց զանգվածային բնույթի և հանընդհանուր տարածման, այս մարմինների հետ 1917 թ. սկզբում չէր կարող մրցել և ոչ մի հասարակական-քաղաքական ինստիտուտ:

Ղարաբաղում մարտի 13-ին ձևավորվում է Շուշիի ժամանակավոր գործադիր կոմիտեն, որի գործունեության շրջանակն ընդգրկելու էր Շուշիի, Կարյազիմոյի, Ջևանշիրի, ինչպես նաև Ջանգեզուրի գավառները: Այս փաստը մասամբ լուսաբանում է այն կարևորագույն հիմնահարցը, թե վարչական-տարածքային առումով ինչ էր իրենից ներկայացնում Շուշիի գավառը, Ղարաբաղ պատմական հասկացությունը 1917 թվականին: Նշենք, որ մինչև հեղափոխությունը Ղարաբաղը մտնում էր Շամախու, հետո էլ Ելիզավետպոլի նահանգների կազմի մեջ:

Երկիշխանությունը Ղարաբաղում դրսևորվեց այլ ձևով:

Այստեղ գործող զինվորական պատգամավորների խորհրդին և Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեին զուգահեռ, գործում էր մի երրորդ մարմին՝ Շուշիի գավառական կոմիսարիատը: Վերջինիս բնորոշ դրական պահպանողականությունը փոխանցվում էր նաև քաղաքային դումային:

Շուշիի մենշևիկների «Փայլակ» թերթը գրում էր. «Մեր սոցիալ-քաղաքական հայացքներով, միանգամայն հակառակ լինելով Ղարաբաղի նորակազմ կոմիտեի մեծամասնությունը կազմող անդամներին, մենք այնուամենայնիվ ընդունում ենք առաջիմ նրա իրավասությունն ու իշխանությունը, իբրև Գերագույն ժամանակավոր կառավարության մի մասնիկ ու նրա ենթակա մի մարմնի, որ հանձն է առել Ղարաբաղի կյանքը դուրս բերել նոր պետական ու քաղաքական ճանապարհի վրա: Հայ մենշևիկները Ղարաբաղում փաստորեն իշխանությունը թողնում էին տեղի ազդեցիկ բուրժուազիայի տնօրինությանը, ստանձնելով միայն վերահսկողության պարտականությունը:

Օզակոմի օբյեկտիվորեն ձևավորվող անկարողությունը, որը ժամանակին որակվում էր որպես «անիշխանություն», իր արտացոլումը գտավ նաև Ղարաբաղում:

Հայտնի է Պետերբուրգի Պետական խորհրդի քարտուղարի օգնական հայազգի Եվանգուլովի «Հաշվետու գրությունը» միմիստր նախագահին Օզակոմի գործունեության և նրա վերակազմության անհրաժեշտության մասին: Այդ փաստաթուղթը այսպես է նկարագրում անցումային շրջանը. «Ամբողջ հին վարչակարգը անմիջապես, իհարկե, վերացվեց և բնակչությունը, որը մնացել էր առանց իշխանության, թողնվել էր սեփական բախտին՝ չունենալով մույնիսկ պատրաստի օրինակներ, որոնց կարող էր նմանակել, ստիպված էր հնարել իշխանության իր ձևերը»: Քաղաքներում ստեղծվեցին գործադիր կոմիտեներ՝ քաղաքային ինքնակալությունների՝ զենստվոների գլխավորությամբ: Այդպիսին էր հենց Շուշիի գավառական կոմիտեն: Երկրամասում երկիշխանության և մասնավորապես դեմոկրատական մարմինների ամրապնդմանն ու կա-

¹ Տե՛ս Փայլակ, Շուշի, 1917, 9 մարտի:

յունացմանը, ըստ Եվանգուլովի, խանգարում էր վարչական ոչ ճիշտ սահմանազատումը: Որպես միակ ելք նա առաջարկում էր Կովկաս ներմուծել զենստվային կառավարման ձևը, որը վերջին հաշվով ազգային հարցի լուծման կուլտուրազգային ավտոնոմիայի ծրագիրն էր պաշտպանում: Եվանգուլովյան վերադարձը դեպի զենստվային շարժում դեմոկրատական հեղափոխության ինչ-որ չափով կայունացնելու քաղաքականությունն էր, որով տեղական նորաթուխ իշխանության մարմինները կամրապնդեին իրենց նվաճած դիրքերը:

Այդ հակասություններն իրենց արտահայտությունը գրտան մահ Ղարաբաղի գավառամասում: Այստեղ ևս տեղական կոմիտեները պետք է ունենային ժամանակավոր բնույթ, մինչև որ կիրավիրվեր Սահմանադիր ժողովը: Նախատեսվում էր գավառական կոմիտեները բաժանել 4 աստիճանի՝ ըստ յուրաքանչյուրի գործունեության համապատասխան շրջանի: Այդպիսի կոմիտեներ ստեղծվում են Շուշիում (18 թաղերի ժողով) և գավառի աչքի ընկնող բնակավայրերում: Դրանք միաժամանակ պահպանում էին կազմավորման և գործունեության ազգային բնույթը:

Ինչ վերաբերում է խորհուրդներին, ապա Երկիշխանությունն այս իմաստով Ղարաբաղում դրսևորվեց ի դեմս Ղաթարի պղնձահանքերի բանվորական պատգամավորների խորհրդի գործունեության:

Ղարաբաղի, մասնավորապես վերջինիս կենտրոն Շուշիի համար հետփետրվարյան հասարակական-քաղաքական կյանքի ակտիվացումը հիմնականում կապվեց ավանդական դարձած կրթական-լուսավորական վերափոխումների, դպրոցի ազգայնացման, դեմոկրատացման խնդիրների հետ:

Շուշիի աշակերտական միությունը մասնակցեց 1917 թ. ապրիլի 5-ին Բաքվում բացված Հայ աշակերտական համագումարին: Երևանի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Գանձակի և Շուշիի աշակերտական միությունները այստեղ միավորվում են ընդհանուր «Հայ աշակերտական միության»

մեջ²: Միությունն իր առջև նպատակ էր դնում վերացնել «կուսակցական խլրտումները» և պաշտպանել նոր կառավարությանը: Այս տրամադրությունը իր նոր զարգացումը ստացավ մայիսի 13–18-ը Թիֆլիսում կայացած «Համընդհանուր կովկասյան աշակերտության միության սահմանադիր ժողովում»: Անդրկովկասի 28 քաղաքների ներկայացուցիչներն այստեղ փորձեցին հիմք դնել երկրամասի բոլոր ազգությունների աշակերտության միավորման գործընթացին, որը դեմոկրատական հեղափոխության և ազատության անմիջական դրսևորումը պետք է որակել:

Դպրոցի ազգայնացմանն էր ուղղված մահ Շուշիում մայիսի 8–9-ը կայացած շրջանի ուսուցչության համագումարը, որն իր պատգամավորներն ուղարկեց Թիֆլիսում մայիսի 11-ին կայացած համագումարին: Հայ ուսուցչական համագումարը, որպես հասարակության մի հատված, լիակատար և անվերապահ վստահություն էր հայտնում ժամանակավոր կառավարության ապրիլյան ճգնաժամի արդյունքում ստեղծված կոալիցիոն կառավարությանը: Քաղաքական նույն մթնոլորտն էր տիրում մահ մայիսի 2-ին Բաքվում կայացած Համառուսական հայ ուսանողության համագումարում, որտեղ իր կշիռն ուներ Շուշիի երիտասարդությունը: Կանխազգալով մոտալուտ փորձությունների վտանգը, Անդրկովկասի ազգերի փոխհարաբերության խնդիրը քննարկելիս արտահայտվեց այն միտքը, որ ռուսաստանյան հեղափոխությունը բոլորի երազանքն էր, և նրա ամրապնդմանը պետք է նպաստեն բոլոր ազգերը:

Հունիսյան ճգնաժամը և երկրում բոլշևիզմի ակտիվացումը Շուշիում արտահայտվեցին պարենային հուզումներով: Հունիսի 27-ին, ծայրահեղ կարիքից դրդված, Շուշիի չքավոր բնակչության հատվածը հավաքվեց քաղաքային շուկայում և պատրաստվում էր ավերածությունների ու խանութների թա-

² Տե՛ս Քայլեր, Գանձակ, 1917, հ. 2, մայիս:

լանի, որը ժամանակին մարեց մենշևիկների ակտիվ միջամտությամբ և փաստորեն կանխեց հնարավոր ազգամիջյան բախումը: Մենշևիկյան խաղաղության կոչը իր արտահայտությունը գտավ նույն օրը հրավիրված Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեի արտակարգ որոշման մեջ: Նշվում էր, որ անհրաժեշտ է բարեփոխել Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեն, քաղաքային Ղուևան, Պարենային կոմիտեն ու սրանց հարակից կազմակերպությունները:

Անդրկովկասի ազգային հարցի սուր խնդիրը իր վրա էր վերցրել Օզակունը, որը սպեցիֆիկների բնութագրմամբ «իրենց միսիան ավելի շատ համարեցին ազգային, քան պետական», ինչը ենթադրեց ստում նշանակում էր անկարողությունից ավելի սրել ազգամիջյան հարաբերությունները:

Ժամանակավոր կառավարության հրավիրած Մոսկվայի օգոստոսյան պետական խորհրդակցության ժամանակ մենշևիկ Չխենկելին հայտնեց, որ «Անդրկովկասի ազգերը համերաշխ են և մինչև այժմ ոչ մի սեպարատ քայլի չեն դիմել»:

Ազգային տեսանկյունից Անդրկովկասի տարանջատման հարցը բարձրացվել էր դեռ մինչև հեղափոխությունը՝ 1909 և 1916 թթ. զեմստվային խորհրդակցություններում: Այստեղ հայ ներկայացուցիչները առաջ էին քաշում սահմանների վերափոխման հարցը և ցարիզմի պայմաններում ստիպված իրենց առաջինը արհեստականորեն հիմնավորում էին տնտեսական փաստարկներով, այն ինչ եղավ նաև 1921 թ., բայց արդեն բոլշևիկների հեղինակությամբ: Քանի որ ազգային տարածքային վերաբաժանումը հայերի, մասնավորապես Ղաշնակցության նախաձեռնությունն էր, ուստի վերջինս գրեթե միշտ հանդիպում էր վրաց-թաթարական արդեն ձևավորված համատեղ դիմադրությանը: Այս առումով անհիմն էին Անդրկովկասում հայերի ցրվածությունը շեշտող պատճառաբանությունները:

Ռուսական բյուրոկրատիան միանգամայն հարմար էր համարում այս մասնատված վիճակը, որի պայմաններում անխուսափելի էին ազգամիջյան ընդհարումները, և հեշտանում

էր «բաժանիր, որ տիրես» մարտավարությունը:

Այսպես, օրինակ, Ղարաբաղի արևելյան գավառները միացվել էին Ելիզավետպոլի նահանգի մահմեդական բնակչություն ունեցող գավառներին, Բորչալուի, Ախալքալաքի գավառները մտցվել էին Թիֆլիսի նահանգի մեջ, իսկ Կարսի ու Կաղզվանի շրջաններն անընդմեջ ռուսական էմիգրացիա էր ուղարկվում: Բարենպաստ վիճակը հօգուտ Ադրբեջանի բացատրվում էր նրանով, որ այդ բնակչության նկատմամբ կիրառվում էր ոչ թե ազգային, այլ կրոնական՝ կոնֆեսիոնալ եղանակը: Թեև վիճելի տարածքները ճնշող մեծամասնությամբ բնակեցված էին հայերով, սակայն տարածքային առումով ապագա Հայաստանը կունենար 10000 կմ² տարածք՝ 230.000 բնակչությամբ, այսինքն՝ 30% բնակչություն կազմող հայերը կստանային հողային տարածքի 5%-ը, վրացիները, հավասար թիվ կազմելով հայերի հետ, ձեռք կբերեին հողի 42%-ը, 8 անգամ ավելի, իսկ թաթարները՝ 53%-ը³:

1917 թ. վրաց մենշևիկները գտնում էին, որ տարածքային ինքնավարության սահմանները հաստատվում են ըստ այս կամ այն ժողովրդի ռեալ տեղաբաշխման: Միաժամանակ հաշվի էին առնվում տնտեսական և կենցաղային պայմանները: Ազգային սահմանների փոփոխման դեպքում պետք է կիրառվեր հանրաքվե վիճելի տարածքներում:

Վրաց սոցիալ-ֆեդերալիստները դեռ 1917 թ. հասկանալի պատճառով բարձրացնում էին տարածքային ամբողջականության պահպանման պահանջը: 1917 թ. ամռանը Օզակունի խորհրդակցությունը, հակադրվելով հայկական գծին, փակուղի մտավ: Վարչական վերաբաժանումն այս անգամ էլ վերաբերում էր ոչ միայն Ելիզավետպոլի ու Երևանի, այլև Թիֆլիսի նահանգներին ու Կարսի մարզին: Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև հոկտեմբերի 14–15-ը Չխենկելու նախաձեռնությամբ

³ Стів Армяно-грузинский вооруженный конфликт. Баку, 1919, с. 3.

յամբ ժողովանիայի ու զեզեչկորու մասնակցությամբ կայացած Օգակոմի ընդլայնված խորհրդակցությունը: Ավետիք Շահխաբունյանի արտահայտությամբ, վերաբաժանման հարցում «հայկական նախագծի դեմ սկսվեց վրաց-թաթարական արշավը, այս անգամ որպես վարչական վերաբաժանման դեմ արհեստականորեն ստեղծված երկարաժամկետ զենք»⁴:

Հիմնականում այսպես Ղարաբաղը պետք է ընդուներ հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, որը դարձավ 1918–1921 թթ. իրադարձությունների գլխավոր առիթը և շարժիչ ուժը:

ՀԱՄԼԵՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ պատմության ինստիտուտ

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ 1917–1920 թթ.

Հայ ազգային կուսակցությունների 1885–1920 թթ. գործունեությունը, ըստ էության, հայ ժողովրդի նոր պատմաշրջանի վերջերի և նորագույն պատմաշրջանի առաջին երկու տասնամյակների զուգորդված պատմությունն է: Այս շրջանը հայոց պատմության թատերաբեմին ներկայանում է հայ ժողովրդի ազգային, քաղաքական և սոցիալական կյանքի վայրիվերումներով, ազգային-ազատագրական շարժման պատմական զարգացման հեռանկարների տեսակետից բեկումնային ու ճակատագրական իրադարձություններով և պատմաշրջանին բնորոշ գաղափարաքաղաքական բարդ ու խորքային գործընթացներով: Ծնվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, նրա առջև ծառացան տարածքային խնդիրներ, ենթարկվեց Թուրքիայի երկու արշավանքներին, կնքվեցին Հայաստանին առնչվող մի քանի չարաղետ պայմանագրեր, նրա սահմանները ավելի ու ավելի սեղմվեցին:

Այնուամենայնիվ հարց է ծագում, ինչու՞ այսպես ստացվեց, որո՞նք էին մեր ազգային կորուստների, ինչու չէ՞ նաև շարունակական սխալների ու բացթողումների պատճառները, կարո՞ղ էր հայությունը խուսափել այդ ծանր ու կորստաբեր ճանապարհից:

Այս հարցերի պատասխանները գտնել հնարավոր չէ՝ առանց տվյալ ժամանակաշրջանում հայկական կյանքը տնօրինող քաղաքական ուժերի ռազմավարությունը և մարտավարության ձևերը խորքային ու անկողմնակալ վերլուծության ենթարկելու: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցությանը, քանզի տվյալ ժամանակաշրջա-

⁴ А. Шахатунян. Административный передел Закавказского края. Тифлис, 1918, с. 124.

նում ՀՀ-ն էր հայության քաղաքական կյանքի ղեկավար և ուղղություն տվող ուժը:

Հետաքրքրությունը այս պատմաշրջանի և ՀՀ-ի պատմության հանդեպ միշտ էլ եղել է խիստ արդիական: Այդ շրջանի պատմական իրադարձությունները լուսաբանվել են Հայաստանի և Սփյուռքի պատմաբանների բազմաթիվ աշխատություններում: Հեղինակները, անխուսափելիորեն կրելով տվյալ դարաշրջանի գաղափարաքաղաքական դրոշմը, իրենց ուսումնասիրությունները կառուցել են վերաբերմունքի և գնահատականների երկու տրամագծորեն հակադիր տեսակետների վրա: Մի ուղղությունը հանրահայտ փաստերն ու պատմական իրողությունները և նրանցում ՀՀ-ի խաղացած դերակատարության արդյունքները միտումնավոր, թե նյութի թերիմացության, որը քիչ հավանական է, հետևանքով կեղծել ու խեղաթյուրել է: Փաստենք, որ ժամանակին բուլշևիկների հակադաշնակցական, ասել է թե հայոց անկախ պետականության դեմ ծավալած անպտուղ քարոզարշավի փորձը ներկա իրողությունների պայմաններում ունեցավ շարունակություն: Մերօրյա «պատմաշինարարները» ևս կեղծում ու խեղաթյուրում են ՀՀ Դաշնակցության գործունեությունը՝ դարասկզբին (ֆիդայական շարժում, 90-ական թվականների կոտորածներ, երիտթուրքերի հետ գործակցություն, Մեծ եղեռն, կամավորական շարժում և վերջապես Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հռչակում):

Բայց և այնպես հարց է ծագում, ի վերջո, ինչո՞ւ, ո՞րն է հեղինակների նպատակը, և ի՞նչ քաղաքական դրդապատճառներով են նրանք առաջնորդվում: Պատճառները բազմաթիվ են ու բազմաշերտ, որոնք, անշուշտ, կարոտ են գիտական անաչառ և խորքային ուսումնասիրության:

Սակայն դա ամենևին էլ չի նշանակում, թե ՀՀ-ի անցած պատմական ուղին, փաստերն ու իրադարձությունները կողմնակալ դիրքերից ներկայացնող ուսումնասիրություններ ու հրապարակումներ չկան, որոնցում հեղինակները վարդա-

գույն են ներկայացնում կուսակցության վաղ շրջանի գործունեությունը, ցույց չեն տալիս իրականության ճշմարիտ պատկերն Առաջին Հանրապետության իշխանությունների և կառավարող կուսակցության թույլ տված ակնհայտ սխալներն ու բացթողումները, որոնց մասին Հովհ. Քաջագունին ժամանակին գրել է. «Հէինք հասկանում, որ մեր սեփական դաստիարակության համար մեծ կարիք ունեինք, որ մի զորեղ օպոզիցիա կանգնած լիներ մեր կողքին, միշտ զգաստ պահեր մեզ, կարգի հրավիրեր և թույլ չտար, որ դուրս գայինք օրենքի և իրավասության սահմաններից... Չկար և կառավարություն, սա ևս ենթարկված էր բյուրոյին, բյուրոն մի տեսակ գործադիր մարմինն էր պետության մեջ: Բուլշևիկյան սիստեմ էր սա...»¹:

Ինչպես արդեն նշել ենք, հակադաշնակցական քարոզարշավում շահարկվող թեմաներից մեկը Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունն է, մասնավորաբար տարածքային հիմնահարցերում կառավարության քաղաքականությունը: Մեծ հաշվով խոսքը վերաբերում է նաև «վիճելի» տարածքների հիմնահարցին:

1917 թ. փետրվարին ռուսական կայսրությունում պայթեց դեմոկրատական հեղափոխությունը և մաքրեց տարավ Ռոմանովների ավելի քան երեքհարյուրամյա ցարական իշխանությունը: Հեղափոխության փոթորկումների ալիքը ցնցեց նաև էթնոկրոնական ու մշակութային խալտաբղետ ազգային կազմ ունեցող Կովկասը: Կտրուկ ակտիվացավ նաև կովկասահայության քաղաքական կյանքը:

Հեղափոխությունն ազատության միջոցով անկախության հույսեր արթնացրեց Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգների կազմում եղած հայկական և հիմնականում հայերով բնակեցված մյուս գավառների հայության մեջ: Անկախության գործընթացի սկիզբը դրեց արցախահայությունը, երբ 1917 թ. մարտի 12-ին բնակչության բոլոր խավերի ներկայացուցիչ-

¹ Հովհ. Քաջագունի, ՀՀ Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923, էջ 37-38:

ների մասնակցությամբ ընտրեց 42 հոգուց կազմված տեղական իշխանության մարմինը՝ գործադիր կոմիտեն: Մինչ այդ Շուշիում ստեղծվել էր բանվորական ներկայացուցիչների խորհուրդ, որին շուտով միացան նորաստեղծ զինվորական և գյուղացիական համամուն խորհուրդները, որոնք գտնվում էին սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցության տակ:

ՀՀ Ղաշնակցությունը, որն իրոք համազգային քաղաքական ուժ էր և ստանձնել էր նաև արևելահայության հասարակական-քաղաքական կյանքի ղեկավարությունը, կանգնած էր այդ գործընթացների ակունքներում:

Արցախի համար բախտորոշ այդ օրերին ՀՀ Ղաշնակցության «Ապառաժի» (Ղարաբաղ և Ջանգեզուրի մի հատվածը) կենտրոնական կոմիտեն հատուկ կոչով դիմեց գավառի հայ բնակչությանը և նրա քաղաքական ուժերին: Բավական հավասարակշռված, նպատակասլաց ու մարտական էր կենտրոնական կոմիտեի տարածած կոչը, որի առանցքն էին կազմում ժողովրդի և նրա քաղաքական ուժերի միասնության ու կազմակերպվածության ապահովման, լայն ժողովրդավարական ու ազգային ազատությունների ճանապարհով գոյություն ունեցող խնդիրների լուծման նպատակ ունեցող արցախահայության և նրա քաղաքական ուժերի կոնկրետ անելիքները: «Ի՞նչ պետք է լինի մեր անելիքը» հարցին կոչը պատասխանում էր՝ նեցուկ լինել նոր կառավարությանը և պատրաստ լինել ինքնազոհությամբ նվաճված ազատությունը ամրապնդելու համար: Այսպիսի ճակատագրական օրերին, երբ դրսից թշնամին է սպառնում, իսկ ներսից՝ հին կարգերի կողմնակիցները, երբ վճռվում է դասակարգերի և ազգերի բախտը, — շարունակում ենք կարդալ կոչում, — պետք է լռեն կուսակցական և ազգային տարածայնությունները, անհապաղ խմբվել, խտացնել շարքերը դիմադրելու համար հակահեղափոխական փորձերին և իրականացնելու լայն ժողովրդական ազատություններ»²:

² Արև, 27 մարտի 1917 թ.:

Ամբողջ շարադրանքից հետևում է, որ հեղափոխության հաղթանակից և ցարական ինքնակալության տապալումից հետո Լեռնային Ղարաբաղն իրեն դուրս էր դրել Ելիզավետպոլի նահանգի կազմից (նրա կազմում էր 1868 թ. և դարձել էր հայկական առանձին ինքնավար իշխանություն):

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը նոր ընթացք տվեց զարգացող դեպքերին և փոխեց քաղաքական իրադրությունը: Այս ընդհանուր վայրիվերումների հորձանուտից անմասն չէին Անդրկովկասի երկրները: Նոր Ռուսաստանի խորհրդային ղեկավարության անհեռատես քաղաքականության հետևանքով քայքայվեց ու մերկացավ Կովկասյան ռազմաճակատը: Այն պահին, երբ Անդրկովկասի սահմանը պաշտպանող ռուս զինվորները, չպարպելով վերջին փամփուշտը, ճանապարհ տվեցին թուրքական զորքին, Հայաստանը մնաց մեն-մենակ թուրքական հայակուլ հարձակման դեմ հանդիման: Երկիրը տագնապալի օրեր էր ապրում: 1918 թ. գարնանը Անդրկովկասում ծավալվող իրադարձությունները բազում որոգայթներ էին պատրաստել մի ոտնաչափ հողի վրա իր ազգային ինքնությունը և ֆիզիկական գոյությունը հրաշքով պահպանած հայ ժողովրդի համար: 1918 թ. մայիսի վերջերին (26–28) փլուզվեց Անդրկովկասի Ղաշնային Հանրապետությունը. Վրաստանը, Ադրբեջանը և Հայաստանը հռչակվեցին անկախ պետություններ: Հայ քաղաքական կուսակցությունների մեջ (ավանդական և ոչ ավանդական) ՀՀԴ-ն քաջություն և համարձակություն ունեցավ ռազմաքաղաքական ծանր պայմաններում, երբ արդեն Արարատյան դաշտը ոտնակոխ էին անում թուրք զինվորները, ստանձնել նորանկախ հանրապետության կառավարման ղեկը, մեծ հաշվով ողջ կովկասահայության քաղաքական կյանքի ղեկավարությունը:

Հայաստանի Հանրապետության ողջ գոյության ընթացքում Ադրբեջանի հետ հարաբերությունները լարված բնույթ ունեին: Հիմնական պատճառը տարածքային-սահմանային վեճերն էին: Այդ հանրապետության առաջին քայլերը եղան

հայկական տարածքների՝ Լեռնային Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի նկատմամբ նվաճողական ունեցությունները:

«Հայոց արևելից կողմանց» առանցքը կազմող Արցախ աշխարհի բազմադարյան պատմության ամենածանր ու դրամատիկ իրադարձություններով լի ժամանակաշրջաններից մեկը թերևս 1918–1920 թվականներն են: Հենց այդ տարիներին էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը դարձավ «վիճելի» տարածք:

Այս գավառում տիրող կացությունը չէր տարբերվում Մայր Հայաստանին բաժին ընկած ճակատագրից, բացառությամբ այն անսահման կորուստների ու զրկանքների, որոնք մինչ այդ նա կրել էր՝ հայտնվելով մեկուսացման մեջ: Ամենուրեք տիրում էին անիշխանություն ու քաոս, տնտեսական ճգնաժամը անմախաղեպ չափերի էր հասել, բնակչությունը ահաբեկված էր թուրք-թաթար-քուրդ եռյակի չղադարող ավազակաբարո վայրագություններից, քաղաքական կրքերն ու ազգամիջյան հակամարտությունները հայերին և մահմեդականներին մղում էին փոխադարձ վրիժառության և անխոհեմ քայլերի: Այս պայմաններում, եթե արցախահայությունը ցանկանում էր ապահով ու անխոցելի մնալ թուրք-թաթարական մահաբեր սպառնալիքից, պետք է դիմեր հավասարակշռված և վճռական քայլերի: Հարկ է փաստել, որ Լեռնային Ղարաբաղի հասարակական-քաղաքական կյանքը ուղղորդող քաղաքական կուսակցությունները դրսևորեցին անհրաժեշտ կամք ու վճռականություն՝ գավառում ստեղծված կացությունը շտկելու, հայության դիմադրողական ոգին բարձրացնելու, նրան իր չընդմիջվող բնօրրան հողի վրա ազատ և անվտանգ ապրելու պայմաններ ստեղծելու համար:

Ակնհայտ է, որ այդ ժամանակ հենց ՀՀԴ-ն էր այդ խնդիրների իրականացման համար գավառի հայության ուժերը բռնկեցող առանցքային քաղաքական ուժը: Հարություն Թումյանը՝ դեպքերի անմիջական մասնակիցը, նշում է. «...Իրավ է, Լեռնային Ղարաբաղում այդ ժամանակ չկար հասարակական

ուժեղ հենարան ունեցող մեկ այլ քաղաքական հակակշիռ ուժ»³:

Արցախյան գոյապայքարում ՀՀ Դաշնակցության ղեկավար դերը իր կոնկրետ դրսևորումը ստացավ հետևյալ առաջնահերթ խնդիրների լուծման մեջ.

ա) տեղական իշխանության մարմինների ստեղծում,

բ) գոյապայքարի կազմակերպում և ղեկավարում,

գ) բնակչության սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծում,

դ) Հայաստանի Հանրապետության հետ կապերի հաստատում.

Հանգամանքների բերումով գավառի հայությունը այդ խնդիրները լուծելու էր համընթաց, ուստի գործը սկսելուց առաջ ՀՀ Դաշնակցությունը հարաբերություններ հաստատեց գավառում եղանակ ստեղծող քաղաքական այլ ազդեցիկ ուժերի՝ սոցիալ-դեմոկրատների, սոցիալիստ հեղափոխականների և Հայ ժողովրդական կուսակցության հետ:

Նշված խնդիրների լուծումը, անշուշտ, մեծապես պիտի նպաստեր լարվածության թուլացմանը, որոշակի հիմքեր ստեղծեր գավառի նորմալ կենսագործունեության և կնճռոտ խնդիրների արդարացի լուծման համար: Այդ գործընթացի սկզբում անհրաժեշտաբար վերականգնվեցին տեղական իշխանության մարմինները, քանզի 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի դրությամբ գավառում գրեթե իշխանություն չկար: Գոյություն ունեցող միակ տեղական մարմինը՝ 72 հոգուց կազմված գործադիր կոմիտեն, ըստ էության, անգործության էր մատնված:

1917 թ. նոյեմբերին Արցախի քաղաքական կուսակցությունների ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը իր կազմից ընտրեց «Հայ

³ Հ. Թումյան, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917–1920 թթ. (պատմական ակնարկ), էջ 12:

հեղափոխական կուսակցությունների և կազմակերպությունների ժամանակավոր խորհուրդ»՝ բաղկացած 14 հոգուց (հետագայում կոչվեց «Միջկուսակցական բյուրո» կարճ անունով):

Ազգային կոմիտե ստեղծել էր նաև Շուշի քաղաքի մահմեդական բնակչությունը:

1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին Միջկուսակցական բյուրոյի և Մուսուլմանների ազգային կոմիտեի համաձայնությամբ կազմվեց նոր մարմին՝ Միջազգային կամ Ազգային կոմիտե անունով, բաղկացած 13 հոգուց (վեց հայ, վեց մուսուլման և մեկ չեզոք անձ, որպես ղեկավար):

Իրադրությունը բարդանում էր: Ադրբեջանի կառավարությունը և օսմանյան թուրքիան հստակ ծրագրեր ունեին Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին ենթարկելու խնդիրն արագորեն լուծելու համար: Ադրբեջանի կառավարությունը գավառի հայությանը ճնշելու համար տնտեսական շրջափակումը դարձրել էր պետական քաղաքականություն: Ուժերի անտեղի մսխումից ու անգործությունից Ղարաբաղի կառավարման համակարգը խաթարվել էր: 1918 թ. հուլիսի 16-ին ինքնավարության Միջկուսակցական բյուրոն, փոխարենը ստեղծվեց նոր մարմին, որը կոչվեց «Ղարաբաղի հայ ժողովրդական կառավարություն» կամ «Կոմիսարների խորհուրդ»:

Կոմիսարների խորհուրդը և նրա նորանշանակ գլխավոր լիազորները բնակչության մեջ մեծ ծավալի աշխատանք տարան՝ նրան գավառի գյուղացիության առաջիկա համագումարին նախապատրաստելու համար: 1918 թ. հուլիսի 22–26-ին Շուշիում տեղի ունեցավ առաջին համագումարը, որը Լեռնային Ղարաբաղը հռչակեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, լուծարեց հեղափոխական ուժերի ստեղծած ազգային ճակատի ժամանակավոր կառավարությունը և կազմեց նոր կառավարություն, որն ստացավ «Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն» անունը: Վերջինիս իշխանությունը տա-

րածվում էր ինչպես Շուշի քաղաքի, այնպես էլ ողջ գավառի վրա:

Կառավարության յոթ անդամներից (ներկայացնում էին Ղարաբաղի գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերը) միայն երկուսն էին դաշնակցական՝ Եղիշե Իշխանյանը (նախագահ, ներքին և արտաքին գործերի կառավարիչ) և Հարություն Թումյանը (զինվորական գործերի կառավարիչ):

Ժողովրդի կողմից ընտրված օրինական կառավարության ստեղծումով Ղարաբաղում ներքին կյանքը սկսեց աստիճանաբար մտնել բնականոն հունի մեջ: Թվում էր, որ գտնվել է իրավիճակը շտկելու և հայ-ադրբեջանական հակամարտության մեղմացման խաղաղ ելքը:

Գավառը բնականոն կյանքին վերադարձնելու ժողովրդական կառավարության գործադրած ջանքերը, ինչպես ապացուցեցին հետագա դեպքերը, «սկսեցին տհաճություն պատճառել թուրքերին»⁴:

1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը մտան Բաքու և գազանաբար հոշոտեցին քաղաքի հայ բնակչությանը: Կասկած չկար, որ թուրքական զորքերը շրջվելու էին դեպի Արցախ: Լեռնային Ղարաբաղը խաղաղ ճանապարհով Ադրբեջանին ենթարկելու թուրքական բանակի հրամանատարության անհաջող ջանքերին, որին արցախահայության երկրորդ (սեպտեմբերի 6–13) և երրորդ (սեպտեմբերի 17–22) համագումարները կտրականապես ոչ էին ասել, շուտով գումարվեց ռազմական ուժի գործադրումը: Սեպտեմբերի 22-ին թուրք-թաթարական միացյալ զորքերը ներխուժեցին Լեռնային Ղարաբաղ և լայնածավալ մարտական գործողությունների անցան Դաշբուլից (Քարազուխ) մինչև Միրուշենլի: Սեպտեմբերի 22–23-ին թշնամու զորքերը գրավեցին ու թալանեցին Միրշալու, Դահրազ, Վարազաբուն, Փիրջամալ, Խանաբադ, Քարազուխ, Խրամորթ գյուղերը և սրի քաշեցին բնակչության

⁴ Մշակ, 23 փետրվարի, 1919 թ.:

ծի մասին: Սեպտեմբերի 24-ին հակառակորդը մտավ Շուշի: Շուշին ընկել էր, սակայն կանգուն էին Զիվանշիրը, Զրաբերդը, Դիզակը և Վարանդան: Տեղական և հիմնավոր նախապատրաստությունից հետո թուրք-ազերիների զորքերը շարժվեցին դեպի Վարանդա և Դիզակ:

ՀՀԴ-ն՝ որպես Արցախի հայ իրականության ամենաազդեցիկ քաղաքական ուժ, նրա գոյապայքարի խորհրդանիշ, ճակատագրական այս պահին գավառին սպառնացող ռազմակալության վտանգը չեզոքացնելու և կանխելու ուղղությամբ դրսևորեց արտակարգ ճկունություն, զանգվածներին սղխրանքների մղելու բացառիկ հմտություն: Բնակչությունը ոտքի կանգնեց: Ամենուր ստեղծվեցին աշխարհագրային ջոկատներ: Հոկտեմբերի 18-ին Մամնա գյուղի մոտ թշնամին խայտառակ պարտություն կրեց և նահանջեց Շուշի, որ հետո ծալված հեռանար:

1918 թ. աշնանն արդեն հայտնի դարձավ, որ թուրքիան ներկայացնող ռազմական խմբավորումը պարտություն է կրում: Հոկտեմբերի 30-ին կնքվեց Մուղրոսի զինադադարը, որով թուրքիային պարտադրվեց զորքերը հետ քաշել մինչև 1914 թ. սահմանը: Նա իր զորքերը հանեց նաև Լեռնային Ղարաբաղից:

Թուրքերի հեռանալուց հետո նրանց տեղը զբաղեցրին բրիտանացի գաղութարարները՝ գեներալ Թոմսոնի գլխավորությամբ: «Խաղաղարար» առաքյալների գալով վիճակն ավելի էր բարդացել. անկախության համար մշտադիմում պայքարող արցախցիներ և նրա կյանքը տնօրինող քաղաքական ուժերն այժմ հայտնվեցին երկրնտրամբի մեջ. շարունակել ապավինել սեփական բազկի ուժին, թե՞ հավատալ բրիտանական ներկայացուցչությանը, որի պնդմամբ «տարածքային խնդիրները պետք է լուծվեն Փարիզի խաղաղարար խորհրդածողովում», և խորհրդածողովն ի լուր աշխարհի ազդարարել է, թե «ուժով ձեռք բերված որևէ բան ամենալուրջ կերպով կվնասի այդ միջոցներին դիմողների սեփական շահերին...»:

Բրիտանացիների հրապուրիչ քարոզների ազդեցությամբ տեղական և անհավասար պայքարից թուլացած ու հոգնած արցախցիները և նրանց քաղաքական ուժերը մի պահ կորցրեցին զգոնությունը:

Հավատալով այդ խոստումներին՝ Չանգեզուրում գտնվող Անդրանիկը դադարեցրեց իր ռազմարշավը դեպի Ղարաբաղ: Իսկ անգլիացիները շարունակում էին աննկատ ուժեղացնել ճնշումը հայկական կողմի վրա՝ գավառը Ադրբեջանի կառավարությանը հանձնելու համար: 1919թ. հունվարի 15-ին Ադրբեջանի կառավարությունը, իհարկե, ունենալով Թոմսոնի համաձայնությունը, Ղարաբաղ-Չանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ նշանակեց քուրդ խոսրով բեկ Սուլթանովին: Հայաստանի կառավարությունը բողոք հայտնեց Ադրբեջանի կառավարությանը և Անդրկովկասում տեղակայված անգլիական զորքերի հրամանատարությանը՝ պնդելով, որ ինքն այդ նշանակումը չի կարող համարել Ադրբեջանի թեկուզ ժամանակավոր գերիշխանության հաստատում այն շրջանների վրա, որոնք պետք է ենթարկվեն Սուլթանովի իշխանությանը և պահանջեց հետ քաշել զորքերը Ղարաբաղից⁵:

Արցախահայությունը տվեց ավելի խրոխտ ու կտրուկ պատասխան. «Ղարաբաղը չի ճանաչել և չի ճանաչելու իր սահմաններում Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը»⁶:

1919 թ. հունվարի 21-ին Հանրապետության կառավարությունը քննարկեց վերոհիշյալ հարցը և ընդունեց այդ գավառներում ժամանակավոր վարչություն հաստատելու որոշում, ըստ որի՝ Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հայաբնակ շրջանները, կազմելով Հայաստանի անբաժան մասը, ղեկավարվում են հանրապետության կենտրոնական կառավարության կողմից հաստատված օրենքներով:

⁵ Ժողովուրդ, 29 ապրիլի 1919 թ.: Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 180:

⁶ Ժողովուրդ, 29 ապրիլի 1919 թ.:

Հայաստանին չհաջողվեց իր իշխանությունը Ղարաբաղում դարձնել կայուն: Գավառի հայությունը հարկադրված էր վարել իր գործերը սեփական իշխանությամբ:

Մի՞թե ակնհայտ չէ, թե ինչ էր նշանակում Հայաստանից կտրված, արտաքին աշխարհից մեկուսի Ղարաբաղի հանդեպ բրիտանացիների բացահայտ ադրբեջանամետ քաղաքականությունը:

Ծնշումների ոչ պակաս թիրախ էր դարձել և Հայաստանը: Մարտի 28-ին երևանում վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հետ հանդիպման ժամանակ այդպիսի փորձ կատարեց գեներալ Թոմսոնը: Դրան նախորդել էր մարտի 26-ին Բաքվում բրիտանական ուժերի հրամանատար գնդապետ Շատելվորտի և Շուշիի քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք Շահնազարյանի ու Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ասլան Շահնազարյանի՝ ժամանակին մեծ աղմուկ հանած հանդիպումը: Ադրբեջանի գերիշխանությունը ճանաչել տալու գնդապետի ջանքերն ապարդյուն անցան: Նա զայրացած էր հատկապես Ա. Շահնազարյանի հաստատականությունից: «Ամենից անհաշտը հայերից, – գրում էր Շատելվորտը, – դաշնակցության հայտնի անդամ Ասլան Շահնազարյանն է: Ես այդ պարունին բազմիցս զգուշացրի վերադառնալ Շուշի և բնակչությանը համոզել ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը: Նա հայտարարեց, որ ինքը մտահոգված չէ այդ պայմանով վերադառնալ Շուշի»⁷:

1919 թ. ապրիլի կեսերին թրքասիրությունը Շատելվորտին բերեց Շուշի: Բնավ չկասկածելով իր առաքելության հաջողության վրա, գնդապետը հետո պիտի համոզվեր, որ Արցախի անկախության խնդրում ՀՀԴ «Ապառաժի» կենտրոնական կոմիտեն և Հայոց Ազգային խորհուրդն անդրդվելի են: Շատելվորտի պահանջը մեկն էր՝ Արցախը պետք է համարվի Ադրբեջանի մաս: Նրա պահանջով գավառի հայությունը Շուշիում հավաքվեց համագումարի: 5-րդ համագումարը (ապրի-

լի 23–29), Շատելվորտի «Ղարաբաղի ժամանակավոր իշխանության վարչական ծրագիրը» գեկուցումը ենթարկելով համակողմանի քննության, որոշեց. «...Համագումարն անընդունելի է համարում ամեն մի վարչական ծրագիր, որը որևէ կապ կհաստատի Ադրբեջանի հետ...»⁸: Բրիտանացին «տհաճ» ընդունելության արժանացավ նաև Զանգեզուրում, ուր նա մեկնել էր նույն առաքելությամբ:

Սակայն դա չխանգարեց մուսավաթականներին, որպեսզի հունիսի առաջին օրերին հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներ կազմակերպեն Շուշի քաղաքում և նրա շրջակա մի քանի գյուղերում: Չճշտված տվյալներով զոհվել էր ավելի քան 700 մարդ⁹:

Արցախում այս օրերին տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությամբ, բողոքներով ու խնդրագրերով հեղեղված էր ժամանակի մամուլը¹⁰:

Կատարվածը դատապարտեցին նաև Հայաստանի կառավարությունը և Շոշ գյուղում հրավիրված գավառի հայության 6-րդ համագումարը (1919 թ. հունիսի 28–30)¹¹:

Նկատի առնելով հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների և դրանց ուղեկցող թալանի ու ավերածությունների հետևանքով զավառում ստեղծված խառնակ վիճակը, սոցիալ-տնտեսական բարդ կացությունը և բնակչության բարոյահոգեբանական ընկճվածությունը, Հայոց Ազգային խորհուրդը և «Ապառաժի» կենտրոնական կոմիտեն դիմեցին համատեղ մարտավարությունում կտրուկ փոփոխությունների. ծանրության կենտրոնը տեղափոխեցին հակառակորդի պահանջներին ժամանակավորապես հարմարվելու և նրա հետ լեզու գտնելու դաշտ, որպեսզի բնակչությունը կարողանար լիաթոք շունչ քաշել և ուժերը վերականգնել:

⁸ Ժողովուրդ, 14 մայիսի 1919թ., «Արև», 30 ապրիլի 1919թ.:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, թ. 387, գ. 76, ց. 1, թ. 72:

¹⁰ Բ. Ուլուբաբյան, Արցախյան գոյապայքար, Ե., 1999, էջ 61:

¹¹ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1917–1921 թթ., Ե., 1996, էջ 170–180:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թթ. 9–10:

Այս տեսակետը պաշտպանություն գտավ նաև 6-րդ համագումարի որոշումներում¹²:

Փոխգիշումային որոշում կայացնելու ողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունն ընկան օգոստոսի 13-ին Շոշ գյուղում բացված 7-րդ համագումարի վրա: Նրա կողմից ընտրված հանձնաժողովը Սուլթանովի հետ ստորագրեց համաձայնագիր, ըստ որի՝ Լեռնային Ղարաբաղը մինչև Փարիզի խաղաղարար կոնֆերանսի կողմից հարցի վերջնական լուծումը ժամանակավորապես ընդունում է Ադրբեջանի իշխանությունը¹³: Եթե այսքանը բավարարում էր Ադրբեջանին լուծված համարելու Արցախի հարցը, ապա Հայաստանն էլ դա գնահատեց որպես հայության ազգատարածքային շահերի դեմ ուղղված գործարք և հունիսի 28-ին պաշտոնական բողոք հղեց Փարիզի վեհաժողովին, որ «Ղարաբաղը եղել է և կմնա որպես Հայաստանի անբաժանելի մաս»¹⁴:

1919 թ. սեպտեմբերին Ղարաբաղից (նաև ամբողջ Անդրկովկասից, բացառությամբ՝ Բաթումի) հեռացան անգլիական զորքերը: Արցախահայությունը մնաց իր ցավի ու ոգորումների հետ մենակ, պատմության համընդհանուր հոգսի մեջ անփոփոխ ճակատագրով:

Մինչդեռ Ադրբեջանը պատրաստվում էր մեկընդմիջտ իրեն ենթարկել Ղարաբաղը: 1920 թ. գարնանը Բաքուն Ղարաբաղի սահմանակից շրջաններում կենտրոնացրել էր ավելի քան 10 հազար զինվոր: Կազմակերպվեց քրդական մի դիվիզիա: Բաքվից Ղարաբաղ և Ջանգեզուր ուղարկվեց 90 վագոն՝ բեռնված զենքով ու զինամթերքով: Ազերիները գրավեցին Ասկերանի անցուղին և ապահովեցին Բաքվի կապը Շուշիի հետ: Եվլախ կայարանը լցված էր զենքի տարբեր տեսակներով ու ռազմամթերքով: Այդ ամենը խոսում է այն մասին, որ Ադրբեջանի կառավարությունը տրամադրվել էր շատ վճռա-

¹² Արձագանք, 16 հունիսի, 1919:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 9, թ. 67:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 223, առաջին մաս, թ. 143–144:

կան և պատրաստ էր նոր արյան խրախճանք սարքել Արցախի հողում: Սա գիտակցում էին Ղարաբաղի ղեկավարներն ու պատասխանատուները, և նրանց յուրաքանչյուր քայլ հավասարակշռված էր ու ,զգուշավոր՝ ամեն ջանք գործադրել լիցքաթափելու պայթյունավտանգ վիճակը գավառում: Եվ որքան էլ ցավալի է, այնուհանդերձ, գտնվեցին անխոհեմներ, որոնք իրենց արկածախնդրությամբ նետեցին արցախցիներին հրեշի երախը: Դրանք Հայաստանից այստեղ եկած արցախցի մի քանի գործիչներ էին: Թեև ՀՀԴ-ն չէր այս շարժման հեղինակն ու նախաձեռնողը, բայց նա էլ, ոգևորվելով զանգվածների տրամադրությունից, հետևեց այդ շարժմանը և ստանձնեց նրա ղեկավարությունը:

Մարտի 22-ին զավթիչն անցավ բացահայտ հարձակման Ադրբեջանի սահմանի ամբողջ երկայնքով՝ Գանձակից մինչև Մուսուլմանլար-Ջանգեզուր ծավալվեցին պատերազմական գործողություններ: Հայ ռազմիկներից և աշխարհագորայիններից կրած խայտառակ պարտության վրեժը Ադրբեջանը «լուծեց» Շուշի քաղաքի ու շրջակա գյուղերի հայ բնակչությանը անխնա կոտորելով: Ապրիլի սկզբներին ադրբեջանական բանակը կոտորածներ կազմակերպեց Շուշիի և Ջևանշիրի ավելի քան երեսուն հայկական գյուղերում: Ապրիլի 4-ին ՀՀ Դաշնակցության Երևանի ներկայացուցչական խորհուրդը, լսելով Ս. Վրացյանի զեկուցումը Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի վերջին դեպքերի մասին, որոշեց բոլոր միջոցներով օգնել կառավարությանը՝ ապահովելու համար այդ գավառների միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը¹⁵: Ապրիլի 11-ին կառավարությունը Ղարաբաղ գործ մտցնելու որոշում կայացրեց: Ապրիլի 14-ին Ջանգեզուրի կողմից Ղարաբաղ մտան Դրոյի զորամասերը և 3-4 օրվա ընթացքում ամբողջ գավառը, բացառությամբ Շուշիի և Խանքենդի, ազատագրեցին թշնամուց: Ղարաբաղ է հասնում նաև Նժդեհը Կապանի իր զորամասով և ամրանում Դիզակի շրջանում:

¹⁵ Հ. Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1917–1921 թթ., էջ 208–209:

Դրոյի և «Ապառաժի» կենտրոնական կոմիտեի ջանքերով կազմվեց Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարություն՝ Ասլան Շահնազարյանի նախագահությամբ: Կառավարությունը ընդունեց բանաձև Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորվելու մասին: Բանաձևը հաստատվեց արցախահայության 9-րդ համագումարի կողմից¹⁶:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին նոր սրություն հաղորդեց 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի խորհրդայնացումը: Բոլշևիկյան Ադրբեջանը, թիկունքում ունենալով քեմալական Թուրքիային, ցանկանում էր խորհրդային Ռուսաստանի «ազատարար» զորքերի միջոցով տեր դառնալ Ղարաբաղին և «վիճելի» մյուս տարածքներին:

Տրամաբանությունը հուշում էր, որ Ղարաբաղի խորհրդայնացումը օրերի հարց էր: Ապրիլի 29-30-ին Ղարաբաղի մի շարք վայրերում՝ Շուշիում, Կարյազիմյում, Ասկերանում և այլուր, ստեղծվեցին հեղկոմներ: Ապրիլի 29-ին ստեղծվեց Ղարաբաղի միացյալ հեղկոմը, որի նախագահ հռչակվեց Խոսրով բեկ Սուլթանովը:

Ի՞նչ եղավ այսքանից հետո, եղավ այն, որ Հայաստանից հեռագիր գնաց Բաքու՝ դուրս բերել զորքերը հայկական Ղարաբաղից, հետևեց պատասխան հեռագիրը Բաքվից՝ հայկական զորքերից մաքրել Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը: Փոխադարձ մեղադրանքներ պարունակող բողոքի հեռագրերի հոսքը Բաքվի և Երևանի միջև շարունակվեցին ևս մի քանի օր, իհարկե, ընդգրկելով և Մոսկվան:

Մայիսի 12-ին Շուշի եկավ Կովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի նախագահ Գ.Օրջոնիկիձեն: Մայիսի 18-ին այդ խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը Վարանդայի շրջանի Ղարաբուլաղ գյուղում հանդիպում ունեցավ Դրոյի հետ և Օրջոնիկիձեի անունից պահանջեց հայկական զորամասերը դուրս բերել Ղարաբաղից:

Քաղաքական հանգամանքները դասավորվեցին այն-

պես, որ մայիսի 27-ին հայկական փոքրաթիվ զորամասը Դրոյի գլխավորությամբ դուրս եկավ Ղարաբաղից և վերադարձավ Գորիս:

1920 թ. հուլիսի վերջերին Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը գտնվում էին ռուսական զորքերի ձեռքում:

Իրադրության այս պայմաններում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ստորագրված հայ-ռուսական համաձայնագրով նշված զավառները հայտնվեցին չեզոք գոտու կարգավիճակում և ենթակա էին ժամանակավոր օկուպացման ռուսական զորքերի կողմից: Այս տարածքները պետք էին Ռուսաստանին և Ադրբեջանին՝ արևելքում համաշխարհային հեղափոխության «պատվար» քենալական Թուրքիայի հետ անմիջական կապ ստեղծելու համար: Այդ անհեթեթ ու սնանկ գաղափարին զոհաբերվեցին հայ ժողովրդի ազգային-տարածքային և քաղաքական շահերը նաև այն բանից հետո, երբ Հայաստանը դարձավ խորհրդային: Այսպիսով, 1917–1920 թթ., երբ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը կանգնած էր իր հազարամյակների պատմության ամենաճակատագրական փորձության առաջ, ՀՅԴ-ն, որպես ժամանակի ամենաազդեցիկ քաղաքական ուժը, հանգեց զենքի ուժով Արցախի հարցը լուծելու գաղափարին: Եվ որպես ազատագրական պայքարի ղեկը ստանձնած կուսակցություն՝ տվյալ իրավիճակին ու պատմական պահին համապատասխան որդեգրում էր պայքարի այնպիսի ձևեր ու միջոցներ, որոնք հնարավորություն էին տալիս ըստ կարելիության հասնել առավելագույն հաջողությունների:

Այլ խոսքով՝ ՀՅ Դաշնակցության շնորհիվ էր նաև, որ այդ տարիներին արցախահայությունն անձնագոհաբար պայքարեց ու պաշտպանեց ափի չափ փոքր հայրենի հողի վրա ազատ և անկախ ապրելու իր բնական իրավունքը, որի տրամաբանական ու օրինաչափ արդյունքը պետք է դառնար Արցախը Հայաստանի Հանրապետության հետ վերամիավորումը:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 25, ք. 12:

ГАЙНЭ МАХМУРЯН
Институт истории НАН РА

ГУБЕРНАТОРСТВО КАРАБАХ–ЗАНГЕЗУР И БРИТАНСКАЯ ПОЛИТИКА 1918–1919 гг. В КАРАБАХЕ

Мы начнем с общеизвестного факта о том, что в ноябре 1918 г. Армянский особый ударный отряд А. Озаяна остановил свое продвижение в Шуши, что существенно повлияло на будущее города и края. Между тем рядом с этим общеизвестным фактом есть и ряд оставшихся в тени деталей. Телеграмма английского генерала, командующего в Баку, подписана 26 ноября. Это написанный от руки телеграфный бланк, без имени и воинского звания, подан 26-го числа в 21 час 42 мин. Он адресован “Генералу Андранику или командующему армянскими войсками в Шуше.” Далее следует текст о том, что отряд готовит атаку на город, между тем турецким войскам приказано покинуть край, а азербайджанским прекратить любые действия против армян. Телеграмма не запрещала перемещений отряда, она лишь запрещала атаковать турок или азербайджанцев под личную ответственность Андраника. И ее текст не исключал, что отряд уже вошел в город, потому что последней фразой было: “Со сего дня посылаю офицера в Шушу для свидания с вами. Английский генерал”¹.

Далее мы имеем депешу командующего войсками в Баку генерал-майора В.Томсона на гербовой бумаге с его подписью, но без даты — просто ноябрь 1918 г. Получена она 2 декабря в 4:30, а в тексте содержится фраза о вчерашней телеграмме. Если считать текст телеграммы подлинным, то депеша относится к 27 ноября, хотя в этом случае неясно, почему именно авторская депеша не имеет точного дня.

¹ Национальный архив Армении (далее: НАА), ф. 370, оп. 1, д. 52, л. 2-2А.

Адресованное Андранику и другим армянским командующим в окрестностях г.Шуши, послание утверждало, что армяне хотят напасть на уходящие из города турецкие войска. От них требовали не нарушать наступившего перемирия, и указывали, что “уклонение от исполнения инструкций” плохо отразится на рассмотрении армянских дел Парижской конференцией. В. Томсон добавил, что направляет курьеров, которым нужно выдать расписку о получении его обращения². Прямого запрещения занимать Шушу мирным путем или контролировать сам город не было.

Андраник подтвердил получение странной телеграммы, указав оба стиля вместе: 18 ноября/1 декабря. А теперь уточним: с учетом двух календарей, 26 ноября может иметь два варианта —

13/26-е число или 26 ноября/9 декабря.

Но мы знаем, когда был получен текст, и понятно, что пометка о получении 18 ноября/1 декабря начисто исключает второй вариант. Англичанин указал именно новый стиль. Он писал 13/26-го числа, а турецкие войска покинули Карабах 26 ноября/9 декабря 1918 г. И А. Озаян получил приказ остановить свое продвижение на Шуши за 7-8 дней до эвакуации турецких подразделений. Он только что вел с ними трехдневный бой прямо на границе края, и знал, как опасен враг, особенно для сопровождавших его отряд беженцев³.

У опекавшего их народного полководца были все основания сомневаться в подлинности телеграммы. У нас тоже. И когда В.Томсон подтвердил ее вес, он указал только месяц на депеше, оставляя вопрос о времени первого приказа открытым. Подобная неточность давала место для ма-

² Ibid., д. 39, л. 2.

³ Ibid., д. 40, л. 3; Արցախը կանչում էր Անդրանիկին (փաստաթղթեր), Ե., 1995, էջ 42, *Զարուհի Ե.*, Անդրանիկի եւ Հայկական առանձին հարուածող զօրանաւի հետ, Նիւ Երրսի, Ազգ, 1976, էջ 115–120, Նույնի՝ Հայկական առանձին հարուածող զօրանաւը, Ժեներալ Անդրանիկ, Պոսթոն, Ազգ, 1921, էջ 146–156:

невра во времени и пространстве. Во времени промежутки составлял 5 дней, позволявший проследить, как проходит эвакуация турок из карабахской цитадели. И далее, дуэль двух военных продолжилась.

В вышеупомянутой ответной телеграмме А.Озаяна от 18/1-го, адресованной бакинским властям и в Шуши, мы читаем: истребление тысяч западноармянских беженцев, желавших обосноваться в Карабахе, и скопление в Зангезуре многих семей, не имевших возможности вернуться домой в этот край; варварское обращение мусульман с его армянским населением и уничтожение большого села Каладараши — “все это заставило меня связать эти два соседних края” — Зангезур и Карабах⁴.

А поскольку в политике обе стороны часто работают с одними и теми же идеями, которые подчиняют своим собственным интересам, уже 15 января 1919 г. заявление британской военной миссии о Х. Султанове было адресовано жителям Зангезура, Шуши, Джеваншира и Джебраила⁵. Парижская конференция упоминалась обязательно. В казармах Степанакерта разместились первые 4 сотни “дикий дивизии.”⁶ А во всех дальнейших требования В. Томсона относительно “временного” генерал-губернаторства мы встречаем не отдельный Карабах, а единый Карабах-Зангезур⁷.

Причем Шуши часто указывали особо, через запятую, с учетом ее важного культурного и стратегического значения. В этом отношении примечателен эпизод с переговорами, которые командующий кавказским контингентом

Дж.Форестье-Уокер провел 7 февраля 1919 г. в Ереване. Он сразу сообщил о самостоятельности В.Томсона и предложил свое посредничество в вопросе о будущем края. “Возможно, что никто не будет об этом знать на конференции, так как это временно, но я берусь быть посредником с условием, что мое решение будет принято как обязательное,” — заявил генерал.

О. Качазнунни указал на этнический принцип урегулирования споров и повторил, что английское решение следует утвердить в ереванском парламенте и в Париже. Он открыто сомневался, что решение удовлетворит обе стороны, да и его гость не обещал чудес⁸.

Хорошо известно, что шушинцы, и карабахцы в целом, дружно противостояли британскому административному нововведению. И IV съезд, состоявшийся в городе 12-21 февраля, и демонстрации по поводу высылки в течение полудня Герасима Балаяна и Л.Зарафяна, и февральские патрули сипаев были яркой демонстрацией открытого противостояния⁹. Целый ряд протестов направлялся также из ереванского МИДа. 21 марта министр иностранных дел С.Тигранян писал военному представителю Великобритании в РА полковнику К.Темперли, что “Армения считает вопрос Карабаха тесно связанным с ее жизненными интересами.” Республика утверждала, что “1) Зангезур и армянский Карабах должны, как и в прошлом, оставаться независимыми от власти и влияния Азербайджана.

2) Если в данный момент британское командование считает невозможным включить эти регионы в территорию Республики Армения; нужно, чтобы Азербайджан в любом случае вывел свои войска из этого района;” там необходимо создать автономную администрацию под верховным руководством и контролем британского командования. Сам ге-

⁴ НАА ф. 370, оп. 1, д. 52, л. 1-1А.

⁵ Ibid., ф. 199, оп. 1, д. 12, ч. 2, л. 83-83А; ф. 200, оп. 1, д. 193, ч. 1, л. 40-40А.

⁶ Ibid., ф. 370, оп. 1, д. 40, л. 7-9; Արցախը կանչում էր, էջ 59-62:

⁷ НАА ф. 200, оп. 1, д. 244, л. 2; ф. 370, оп. 1, д. 40, л. 15-17; Արցախը կանչում էր, էջ 91-92, *Խախտիլան Ա. Հայաստանի Հանրապետության ծաղունքն ու զարգացումը*, Բեյրութ, 1968, էջ 179-180, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сб. док. и мат. Под ред. В. Микаеляна. Е., 1992, с. 83-84 (далее: Нагорный Карабах).

⁸ НАА ф. 199, оп. 1, д. 12, ч. 2, л. 127-139; д. 32, л. 42-64; ф.к. 4033, оп. 2, д. 962, л. 5-15, 25-32; д. 964А, л. 4-17, 27-36.

⁹ Արցախը կանչում էր, էջ 96-99:

нерал-губернатор должен быть англичанином¹⁰.

Эту точку зрения правительство активно поддерживало на его переговорах с В.Томсоном, состоявшихся в Ереване 28 марта 1919 г. Генерал-майор нанес двухдневный инспекционный визит в Карс, а затем приехал в столицу, где провел достаточно неблагоприятную беседу с министром внутренних дел А.Хатисяном, военным министром О. Ахвердяном и главой МИДа С. Тиграняном. Именно с этих резких споров о роли британского ставленника, а затем письменных пожеланий руководства РА и началось увязываемое обсуждение судьбы Карабаха, Зангезура, Шарура-Нахичевана и Карсской области¹¹. В результате англичане передали 19 апреля республике Карс, отказались к 9 мая от поползновений на Зангезур, ввели 13 мая армянскую администрацию в Нахичеван, напоминали об умиравших от голода беженцах и недействовавшей без их надзора железной дороге, но в вопросе Карабаха не уступали.

Конечно, слабость и обилие проблем в РА, ее зависимость от английского присутствия и помощи были плохим помощником ереванской власти. Главным аргументом в силовой политике служит отнюдь не дипломатия, а именно нехватка войск в Армении, чтоб утвердиться в Карсе или Нахичеване. Обороноспособность не была первым соображением армянского кабинета, потому что тогда, исторически оправданно, ждали развития международной обстановки. Но сегодня мы должны точно знать, что способность и готовность государства защищать своих граждан там, где их можно защитить, является его первой обязанностью. В этом отношении, Карабах с Зангезуром имели неоспоримое преимущество перед другими обсуждавшимися регионами. В

этом вопросе никогда и ни при каких обстоятельствах не должно быть ни малейших сомнений.

Зангезур имел возможность и пошел на острое военное противостояние англичанам. Он испортил с ними отношения, но британцы так и не решились применить в этом уголке Армении силу, и регион добился успеха. Что касается карабахской части задуманного ими губернаторства, то, во-первых, центральное правительство и его армия просто не смогли оказать достаточной помощи и, во-вторых, не хватало координации региональных усилий, чтобы в рамках предложенного объединения Карабах-Зангезур противостоять неприемлемым планам.

В качестве отклика на визит В. Томсона в Ереван и его политической атаки на Карабах 3 апреля полковник 39-й бригады Сесиль Клаттербак пересказывал начальнику разведсужбы на Кавказе генералу В. Бичу мнение майора Годфри Монк-Мейсона, что армяне Карабаха, под руководством дашнакцютюн, "относятся крайне непримиримо к возможности допустить Азербайджан в пределах чисто армянской территории. Они ничего общего не желают иметь с азербайджанским генерал-губернатором.

...Удаляя главарей, которые почти все без исключения принадлежат к дашнакцютюн, и заменяя их умеренными людьми, можно надеяться, что армянское общественное мнение примет более благоразумное направление." Далее интересная деталь: С. Клаттербак пишет В. Бичу в Тифлис, что Г. Монк-Мейсон повез в Шушу прокламацию, "*чья копия будет Вам скоро препровождена.*" Из нее армяне должны ясно понять, что британское командование поддерживает Х. Султанова и что никакая дальнейшая оппозиция недопустима. Заметим, что документ составляли на месте; что полевые офицеры не сомневались в поддержке вышестоящего звена и что они отнюдь не собирались считаться с мнением управляемых. Национальный вопрос решался принудительно, а желания и опыт самих шушинцев, которыми брались управлять, никого не интересовали.

¹⁰ НАА ф. 200, оп. 2, д. 121, л. 1-4.

¹¹ Ibid., ф. 199, оп. 1, д. 12, ч. 2, л. 174-176; д. 32, л. 173-177; ф. 276, оп. 1, д. 101, л. 14-15; ф.к. 4033, оп. 2, д. 962, л. 50-55; д. 964А, л. 56-61; Нагорный Карабах, с. 140-142; *Hovannisian R., The Republic of Armenia*, Berkeley & Los Angeles, 1971-1996, vol. I, p. 173-174.

“Вопрос о появлении азербайджанских войск в Шуше дал повод армянским слухам.” Г. Монк-Мейсон запросил своего протеже о количестве и расположении имевшихся у него войск. “Х. Султанов ответил, что войска подчиняются непосредственно военному министру,” который не позволял ему предоставлять подобные сведения. По оценке самих англичан, в городе стояли 2 роты и еще 1 батальон с эскадронами находились в Ханкенде. Их укрепляло присутствие Кязим-бея и других турецких офицеров, о которых англичане знали, а Х. Султанов защищал как мирных жителей, которых можно было переправить в Баку. При этом сделал вывод С. Клаттербак, курдский администратор ведет себя умеренно, а карабахцы — вызывающе, и их главарь волнует народ. Поэтому, сообщал британский полковник своему генералу, Г. Монк-Мейсон возвращался к 1 апреля в Шуши “с указаниями, чтобы окончательно дать понять армянам, что мы стоим за Азербайджан, ...и что мы не допустим дальнейшей помехи”¹².

5 апреля было опубликовано заявление командующего британскими войсками в Баку полковника Д. Шаттлворта с требованием к населению Карабаха, Зангезура, Шуши и Джебраила, чтобы оно беспрекословно подчинялось распоряжениям Х. Султанова¹³. Затем, 6 апреля командующий закавказскими силами В. Томсон написал О. Качазнуни, обобщив результаты его первой встречи с министром внутренних дел РА А. Хатисяном и дипломатическим представителем республики Л. Евангуляном. Переговоры проходили до 8-го числа, в них участвовали (дважды) В. Томсон и В. Бич, генералы А. Браф и В. Ассер. Но уже в первый день было решено, что жители могут вернуться в Карсскую область и Нахичеван. “При возвращении их вплоть до старой русской границы (1914 г.) вся возможная защита будет оказана британским командованием без различия националь-

ности и веры. Но те, которые перейдут старую русскую границу, в турецкую Армению, делают это на собственный риск”. генерал-майор не мог представить им там какую-либо защиту. Возвращение беженцев планировали завершить к концу месяца, после чего британские войска отзывали и вместо них оставляли только миссии. До 1 мая в каждом районе следовало организовать управление РА, поддержанное нужными силами ее армии.

Далее В. Томсон прямо связывал Карс, Нахичеван и Карабах: “Образ правительства, установленный в Шуше, предлагается, и я благосклонен к учреждению подобного правительства в Карсе и Нахичеване под названием как в Шуше”. Обратим внимание: англичане всегда давали понять, что они рассматривают Карабах как компенсацию за что-либо иное. В отличие от обсуждения одной проблемы многосторонние переговоры создают более опасную и сложную почву для торговли и обменов. При таком обмене, каждая сторона старается уступить то, что считает менее полезным, и получить то, что для нее важнее. Создается иерархия приоритетов. А поскольку англичане были несопоставимо сильнее и опытнее, будет разумным прислушаться к их оценкам: раз Карабах был так важен для них, значит он еще более важен для нас. А по этому пункту В. Томсон не оставлял никаких сомнений. Он требовал, чтобы Карабах оставался “под бакинским командованием и азербайджанским правительством”¹⁴.

Но ереванская власть не соглашалась с его позицией и искала поддержки других союзников, как и властей Грузии. Причем если француз А. Пуадебар сначала рекомендовал сдержанность, то американская миссия просила не сдаваться в вопросе Карабаха и умело взять Карс с Нахичеваном. По окончании всей серии переговоров А. Хатисян написал консулу США в Тифлисе Феликсу Виллобаю Смитту, что “правительство Республики Армения в вопросе о судьбе Ка-

¹² НАА ф. 199, оп. 1, д. 12, л. 84–85А.

¹³ Ibid., ф. 200, оп. 2, д. 55, л. 2–3.

¹⁴ Ibid., ф. 199, оп. 1, д. 12, ч. 2, л. 86–87, 162А–164А.

рабаха придерживается той же точки зрения, как и раньше, а именно — армянское правительство желает, чтобы нагорная часть Карабаха, населенная армянами, была объявлена вне азербайджанского карабахского генерал-губернаторства, и управление ею осталось в руках Национального совета в согласии с волей населения, а азербайджанские войска были немедленно уведены из пределов армянского Карабаха. Армянское правительство считает эту область неотъемлемой частью Армении. Контроль над управлением, который был бы установлен со стороны британского командования, мог бы осуществиться лишь лицом английской национальности в качестве генерал-губернатора над обеими частями Карабаха — армянской и мусульманской»¹⁵.

Эта точка зрения, напоминал А. Хатисян, была высказана им В. Томсону 28 марта в Ереване и подтверждена ему же 7 апреля в Тифлисе.

Одновременно председатель делегации РА на Парижской мирной конференции А. Агаронян направил 18 апреля письмо члену британской мирной делегации А. Тойнби. К нему прилагались «документы об армянской провинции Карабах» и меморандум о текущих событиях в Армении, основой для которого послужила отстававшая на целый месяц депеша С. Тиграняна. А. Агаронян жаловался, что поощряемые на местах турки и татары создают с помощью османских офицеров, их боеприпасов и военного снаряжения отдельные администрации в Нахичеване, Ахалцихе, Ахалкалаке, Карабахе и Сурмалу. Цепочка мятежей изолирует республику от Западной Армении, чтобы воспрепятствовать ее освобождению.

А. Агаронян требовал довести его послание до В. Меллета и осуществить демарши в компетентных кругах, чтобы полностью очистить край от турецких военных, направить союзнические контингенты в Шушу, оснастить национальную армянскую армию и пополнить ее состав «армянскими

контингентами, находящимися сейчас в разных странах»¹⁶.

Следующий документ международного характера, который я хотела бы привести, это письмо замминистра иностранных дел А. Хатисяна А. Агароняну от 6 мая 1919 г. Автор депеши резонно подчеркивал самовольность действий британского командования, преследовавшего в Карабахе не общесоюзнические, а собственные, имперские интересы. Параллельно замечу, что неправильно удивляться антидемократической, антинациональной и антинародной политике, осуществляемой империей. Империя на то и империя, чтобы использовать в собственных интересах подчиненные или зависящие от нее народы. Благо и согласие управляемых совсем не являются ее целью.

«Անգլիական հրամանատարությունը ցանկանում է որսի աշխարհը անտեղյակ պահել Կովկասի անց ու դարձերի հետ, որոնք կարող են քաղաքական աշխարհի ուշադրությունը գրավել և թերևս փոխել տալ բրիտանական հրամանատարության ինքնագլուխ կարգադրությունները, այս է պատճառը, կարծում ենք, որ անգլիացիք որոշ դժվարություններ են հարուցում Եվրոպայի, մանավանդ ձեզ հետ կանոնավոր հարաբերություն պահելու դեմ»: — «Английское командование стремится держать внешний мир в неведении о событиях на Кавказе, способных привлечь внимание политического света, изменяя таким образом самовольные распоряжение британского командования; мы считаем, что в этом причина создаваемых англичанами определенных сложностей для поддержания нами упорядоченных связей с Европой, и тем более с вами,» — писал А. Хатисян.

Апрельская передача РА Карса и Нахичевана должна быть вызвана распоряжениями сверху и самовольством ту-рок, указывал автор депеши. Но в Карабахе, Шуше, Зангезуре и Джебраиле ситуация не изменилась. Между тем, «Հայաստանի կառավարությունը չի կարող ընդունել երբևիցե, նույնիսկ ժամանակավոր կերպով, Ադրբեջանի իշխանությունը

¹⁵ Ibid., л. 88, 161.

¹⁶ Ibid., ф. 200, оп. 1, д. 193, ч. 7, л. 493–494А.

Ղարաբաղի վրա, որ կազմում է Հայաստանի անբաժանելի մասը: Գեներալ Ու. Տոմսոնին ուղղված... բողոքին մեջ պ. Ս. Տիգրանյանը առաջարկում է բրիտանական հրամանատարությունը հաստատել Ղարաբաղում, որ պետք է գործե տեղի Հայ ազգային խորհրդի աջակցությամբ, մինչև որ Ղարաբաղի խնդիրը իր վերջնական լուծումը գտնի Փարիզի կոնֆերանսում»: — «Мы не можем даже временно признать власть Азербайджана над Карабахом, являющимся неотъемлемой частью Армении. В... жалобе на имя генерала В. Томсона С. Тигранян предложил учредить в Карабахе британское командование, которое должно действовать на месте при содействии Армянского национального совета до тех пор, пока Карабахский вопрос не будет окончательно решен Парижской конференцией».

А. Хатисян пересказывал для А. Агароняна принудительные меры британцев: они даже попытались удалить Армянский национальный совет Карабаха. Весь его состав позвали в Баку, но совет счел целесообразным командировать только председателя и секретаря; которым не позволили вернуться. Остальных членов тоже удалили. Затем англичане, в лице Д. Шаттлворта, назначили в Шушу V съезд Карабахского совета, чтобы узнать мнение армянского населения края. «Համագումարը տեղի ունեցավ ապրիլի 23-ին և միաձայնությամբ վճռեց և ոչ մի պարագայի տակ, թեկուզ ժամանակավոր, չընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը: Առաջարկեցին մեր կառավարության հեռացնել Ա. Շահմազյանին Գորիսից, առարկելով, որ նա արհամարհել է բրիտանական իշխանություններին և հայտարարում է Գորիսը Երևանի շրջան: Կառավարությունը մերժեց կանչել պ. Ա. Շահմազյանին՝ հայտնելով, որ նրա հայտարարությունը Ղարաբաղի խնդրում կառավարության ունեցած տեսակետներին համաձայն է»: — «Съезд прошел 23 апреля и единогласно решил, что ни в коем случае, даже временно, не принимает власти Азербайджана. Нашему правительству было предложено удалить А. Шахмазяна из Гориса с возражениями, что он пренебрежителен к британским властям и объявляет Горис ереванским районом. Правительство отказалось отзывать А. Шахмазяна, известив, что

его заявление по Карабахскому вопросу соответствует точке зрения правительства».

Англичане стали прибегать к дезинформации. Х. Султанов еще не стал губернатором, но они не отказываются от этой мысли.

Английское командование желает создать протекторат из Азербайджана и Грузии. Если это верно, то оно старается увеличить азербайджанскую зону своего протектората¹⁷. Интересно, что замминистра повторял мнение Шушинского районного ЦК АРФ, высказанное в письме А. Озаняну от 23 и 26 февраля, 1919 г. К этому документу мы обратимся чуть позже, в выводах.

В скобках же дополним, что описанный А. Хатисяном V съезд проходил до 29 апреля. 25-го делегаты предупредили присутствовавшего на нем Д. Шаттлворта, что насильственное подчинение их власти Баку приведет к кровопролитию. На следующий день недовольный генерал покинул Шушу, и по прибытии в азербайджанскую столицу разрешил применять к карабахцам политические аресты, бойкот и запрет на собрания. Обеспокоенный Ереван тоже направил А. Хатисяна в Тифлис, где 3 мая прошли переговоры между и.о.министром-председателем и Л. Евангуляном, с одной стороны, и В. Томсоном, В. Бичем, А. Брафом. К. Дэви с их начальниками штабов — с другой. Руководству РА предъявили 20 пунктов обвинения по Карабаху и Зангезуру. В них входила руководящая и подрывная деятельность офицеров республики, ужасное положение татар, которым не позволяют кочевать на своему усмотрению, заявление А. Шахмазяна, что карабахские войска входят в армянскую армию и что Зангезур будет помогать им всем, чем сможет.

Зачитанная справка Д. Шаттлворта добавляла, что генерал не может понять, почему армянам не нравится политический альянс британцев с турецким союзником Азер-

¹⁷ Ibid., л. 222–225А; оп. 2, д. 55, л. 1–5; ф.к. 4033, оп. 2, д. 963, л. 130–136.

байджаном. Он не доволен, что на созванный им съезд не приехали зангезурцы. Ко всему добавлялось мнение Г. Монк-Мейсона, что татарских жителей Карабаха разоружать нельзя, иначе их жизнь будет в опасности. Армения же, вмешиваясь в краевые дела, "как бы объявляет войну Англии". Между тем "население живет мирно и возбуждается лишь агентами армянского правительства".

Последнее должно помнить, что ему помогли воссоединить Нахичеван и в случае непокорности возвращение беженцев будет приостановлено. Для возвращения Нахичевана ереванский кабинет должен отозвать А. Шахмазяна и всех карабахских агитаторов, а также издать прокламацию о недопустимости карабахской оппозиции азербайджанским властям. А. Хатисян отвечал полтора часа, выдвинув свои 11 пунктов. В них говорилось:

1. Правительство Армении признает Карабах неотъемлемой частью армянской республики, но до решения Парижской конференции считает необходимым управление областью возложить на английского генерал-губернатора английской национальности и Национальные советы армян и мусульман, первого — в армянском Карабахе, второго — в мусульманском (от Аскерана на восток).
2. Никого выслать из Карабаха армянское правительство не может, ибо не управляет Карабахом".
3. Оно имеет в крае "лишь двух официальных представителей: М. Арзуманяна и А. Шахмазяна.
4. Армянское правительство считает, что карабахские Национальные советы должны иметь свои вооруженные силы, кои не считаются частью Республики Армения, а потому давать им указания армянское правительство не может".
5. Оно "считает возможным дать совет Национальному совету в Зангезуре пропустить в горы мусульман-кочевников при условии, если их будут сопровождать британские войска и контролеры из армян и мусуль-

ман," но отдавать совету приказы у него нет ни права, ни возможности.

6. Армянское правительство вообще заявляет, что при созданных британским командованием условиях оно не может отвечать за происходящее в Карабахе, ибо не имеет там органов управления. Если же британское командование желает возложить на армянское правительство такую ответственность, "то должно сначала передать ему управление Карабахом наподобие Карсской области.
7. Армянское правительство не посылало и не имеет в Карабахе агитаторов, и если там имеются офицеры армяне или известные общественные деятели, организующие местные силы и защищающие идею непризнания в Карабахе азербайджанских властей, то это не есть результат действий или распоряжений армянского правительства, а искреннее и ясное выражение воли 300 000-ного населения Карабаха, изменить которое не в силах никто; и попытка изменить будет провокацией волнений в Карабахе, что противоречило бы принципам британской политики вообще".
8. Ставить же возвращение нахичеванских беженцев в связь с Карабахским вопросом, "было бы равносильно принципам турецкой политики: возлагать ответственность за невинных людей за действия третьих лиц" ...
9. Изложенную им точку зрения о будущем Карабаха исповедуют не только кабинет РА, краевой Национальный совет и АРФД, но и "все существующие политические партии Армении".
10. Поэтому продвижение в Нахичеван не будет сопровождаться воззваниями к карабахцам, потому что "мы его не разделяем по существу; население его не разделяет;" и мы скорее предпочтем прекратить нахичеванский поход.
11. Едущий в Шушу официальный представитель РА "О. Аргутинский имеет функции лишь заявить все выше-

изложенное и выслушать заявления ген[ерала Д.]Шаттлворта и вернуться назад, не давая от себя никаких ответов или решений". Выслушав эту речь, В. Томсон несколько раз потребовал удалить А. Шахмазяна из Зангезура и снял свои возражения по Нахичевану, хотя его позиция в вопросе о будущем карабахцев не изменилась к лучшему. Принявший у него 12 мая дивизию Дж.Н. Кори не изменил общего курса, и уже при нем Шуша подверглась крупному нападению¹⁸.

А пока вернемся к депеше А. Хатисяна от 6 мая, написанной сразу по возвращении в Ереван для республиканской делегации в Париже, и содержащей целый ряд существенных положений. Во-первых, англичане не только не реализовали своей идеи о губернаторстве Карабах-Зангезур, но и добились своего в его карабахской части только к 22 августа 1919 г. Во-вторых, причина их политики кроется не в расширении РА на запад, как это утверждали В. Меллет и А. Тойнби в Париже, а в более меркантильных, местных расчетах. И, в-третьих, англичане были неприятно последовательны в своем намерении. Они начали борьбу 15 января и вели ее до 22 августа, словно Карабах, помимо практических, имел для них и особое политическое значение.

При этом Д. Шаттлворт подчеркивал в Горисе при встрече с Зангезурским советом 9 мая 1919 г. факторы экономики, коммуникаций, границ и возможностей изоляции населения. Учитывались и оборонные возможности региона, причем англичанин характеризовал Аракс не как прямой выход на внешние рынки, а как природное препятствие; он стремился направить местные товары на Евлах, чтобы улучшить обеспечение занятого имперскими частями Баку¹⁹.

¹⁸ Ibid., ф. 199, оп. 1, д. 12, ч. 2, л. 141–143; см. также ф. 200, оп. 1, д. 309, ч. 1, л. 25.

¹⁹ Ibid., оп. 2, д. 37, л. 9–17; ф.к. 4033, оп. 2, д. 962, л. 33–38; United States National Archives, Washington D.C., Record Group 256

И Андраник не просто уходил, поскольку не мог прокормить беженцев и свой отряд — чтобы ослабить сопротивление армян, его вытесняли оттуда по прямому приказу В. Томсона²⁰.

Эта последовательная политика репрессий воплотилась при его преемнике в июньских нападениях 4–7-го числа на Шушу и окрестные Кайбалишен, Кркжан, Пахлул и Джамилли. 2 июня Г. Монк-Мейсон пригласил к себе руководство Совета и потребовал подписать радиограмму о согласии с его политикой. На следующий день стоявшие штаб-квартирой в Ханкенди подразделения Х. Султанова окружили шушинские армянские кварталы и потребовали сдать крепость. 4-го закрылись магазины и рынок, начались столкновения. Дальнейшие переговоры с британской миссией обнаружили, что Д. Шаттлворт отдал приказ о высылке руководства края. Армянские части передали крепость и окопы сипаям. А противник ничего не уступил. И 5 июня 2-тысячный отряд Султана Султанова атаковал Кайбалишен с его 700 жителями.

Ночью село было разрушено, на следующий день разорили Кркжан, Пахлул и Джамилли. Все это вызвало резкую реакцию в обществе, с печатными статьями и демонстрациями. 9-го числа Совет министров заслушал доклад А. Хатисяна по армяно-британским отношениям применительно к Карабаху²¹. Известия о жертвах и человеческих потерях в селах содержатся не только в отчете из Шуши подполковника С. Клаттербака для военного министерства Британии и Форин оффиса, но и в мемуарах Г. Гувера. Ведь сотрудники служб помощи тоже снабдили главу Американ-

Records of the American Commission to Negotiate Peace, documents 184.01602/60; 184.021/23.

²⁰ См. например текст радиограммы из письма британского представителя в Ереване генерала В.Ассера для С.Тиграняна от 24 февраля 1919 г. НАА ф. 200, оп. 1, д. 244, л. 2.

²¹ Ibid., ф. 199, оп. 1, д. 12, ч. 2, л. 119–120, 141–143; Нагорный Карабах, с. 293–303.

ской администрации помощи своими свидетельствами²².

17 июня руководитель армянского МИДа отправил А.Агароняну еще один обзор происходивших в Армении событий. Он отмечал, что наряду с успехами в Карсе, Кагызване, Шаруре и Нахичеване “вопрос Карабаха, Зангезура остается столь же замороженным [մեռած] и в плохом состоянии; он чреват крупными и болезненно крупными неуместными поступками [անստեղծություններով]”. Английское командование “покровительствует и защищает Азербайджан, свои права в этих местностях и преследует представителей Армении, как и наши вооруженные силы. Вследствие этого Карабах уже 2 недели стал местом боев и кровопролития, число наших жертв достигает тысячи, а может быть, и выше²³”.

В этот же день, специально командированный в Лондон секретарь армянской делегации М. Варандян с помощью Дж. Брайса посетил Форин офис, где его встретил помощник министра иностранных дел Дж. Тилли. Тот был осведомлен о событиях в Шуши, благодаря отчету С. Клаттербака, и жаловался на гибель в ней британских солдат. Дипломат слабо утешил посланца Армении, не дав ему повода для надежд²⁴. 21-го представитель РА подал через чле-

²² Отчет С. Клаттербака см: в НАА ф. 200, оп. 2, д. 58, л. 1–1А; См. также ф. 200, оп. 1, д. 291, ч. 9, л. 448–453А; Great Britain Foreign Office Archives, Public Record Office, London, class 371 Political/volume 3659, document 121318/file 512/index 58; далее: FO 371/3667, 123979/11067/58; FO 371/4158, 118411/521/44; FO 608/78, 342/1/6/226; Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. Ed. by E.L. Woodward and R. Butler. First Series. In 27 vols., Lnd., HMSO, 1947–1986, vol. 1, p. 132–136, 389–390; vol. 4, p. 704–705; Hoover H., The Memoirs of Herbert Hoover. Years of Adventure, 1874–1920. NY, Macmillan, 1952, p. 388; *Hovannisian R.*, Op. cit., vol. I, p. 177; *Абрамян Г.*, Политика английских завоевателей по отношению к армянам Арцаха (ноябрь 1918 – август 1919 гг.) – “Вестник общественных наук”, 1989, N 7, с. 13–23.

²³ НАА ф. 200, оп. 2, д. 49, л. 6.

²⁴ Ibid., оп. 1, д. 290, ч. 1, л. 25–26.

на Британского комитета Армении и члена Палаты общин А. Вильямса составленный Г. Корганяном меморандум о Карабахе военному министру Великобритании У. Черчиллю.

Дальше обратимся к отчету главы республиканской делегации о проделанной ею работе, отосланному в Ереван 30 июля 1919 г. А. Агаронян извещал, что в меморандуме Г. Корганяна «հարազատորեն պատմված է անցքերի զարգացումը, Ղարաբաղի ազգային խորհրդի և անգլիական հրամանատարության միջև տեղի ունեցած բանակցությունները, Ադրբեջանի ազդեցիկ շարժումներն ու զինվորական գործողությունները, դր.հ.Սուլթանովի արարքներն ու նրա ով լինելը»: – “подробно изложено развитие событий, переговоры между Карабахским национальным советом и английским командованием, агрессивные перемещения и военные действия Азербайджана, поступки и характеристика д-ра Х. Султанова”.

Он доложил, что оба британских министерства поддерживали курс В. Томсона-Дж. Кори. Там считали, что первый из них просто выполнял свои обязанности, но секретарь У. Черчилля А. Синклер сделал примечательное дополнение. Отвечая на врученный М. Варандяном меморандум, сэр Арчибалд сообщил, что министр приказал провести расследование и распорядился передать: «Ղարաբաղը հայերից առնելը և Ադրբեջանին կցելը grossly inaccurate է» – «այսինքն՝ «կոպտորեն անճիշտ է»: – утверждение об изъятии Карабаха из Армении и передаче его Азербайджану “ни на чем не основано и совершенно неточно”.

А. Агаронян привел весь английский текст и перевод ответа У. Черчилля А. Вильямсу от 23 июня. Ни министр, ни его секретарь не заявили, что Карабах должен подчиняться бакинскому МВД, но все же использованные для ответа слова немного двусмысленны²⁵. Что касается подлин-

²⁵ Ibid., л. 24–28; впервые приводится в: *Махмурыан Г.*, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918–1920 гг. Бремя белого человека, Е., 2002, с. 125.

ности цитаты, то у нас есть только армянские свидетельства, повторенные в письме из Еревана для Л. Евангуляна от 16 сентября 1919 г.²⁶ Найти соответствующую запись в лондонских документах пока не хватает возможностей.

Параллельно А. Агаронян и Нубар-паша подали записку о Карабахе находившемуся в Париже А. Бальфуру, но его помощник безуспешно успокаивал армян²⁷. Следует отметить, что летний эпизод с оценками по Карабаху не был единственным. Позже, на англо-французской встрече, состоявшейся 22–23 декабря в Форин офисе, политическая секция британской делегации в лице Р. Ванситарта и Э. Форбса Адама согласилась с пограничными решениями генерального секретаря МИДа Франции Ф. Бертело, по которым РА должна была включать Нагорный Карабах с Зангезуром. “Армянское население, которому предстоит сформировать новое государство, слишком мало, чтоб мы могли пренебрегать любой возможностью включать любую, заселенную по сути армянами территорию в его границы”, — написали эксперты. Их министр Дж. Керзон подтвердил, что нужно признать такое независимое государство “в принятых вчера общих границах”²⁸. Между тем долговременность обсуждений и затяжка с решениями Мирного конгресса о западной границе РА очень дорого обходилась обескровленному и обессиленному армянскому народу.

Разрыв между его правами, исходя из международных юридических норм, и его возможностями был огромен. Республика провозглашала, что берет на себя представительство интересов всех армян, но не имела сил, чтобы пол-

²⁶ НАА ф. 275, оп. 5, д. 101, л. 80–81А, на русском языке документ опубликован в: Нагорный Карабах, с. 341–342.

²⁷ НАА ф. 200, оп. 1, д. 290, ч. 1, л. 32–34; оп. 2, д. 62, л. 1–2; ф. 199, оп. 1, д. 222, л. 2–5; ф. 276, оп. 1, д. 101, л. 80; Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference. In 12 vols. Wash., US GPO, 1942–1947, vol. 10, p. 532–533.

²⁸ FO 371/4239, 166415/151671/44; FO 166415/151671/44/App.; British Documents, vol. 3, p. 954, 968.

ноценно утвердиться в Карабахе, Нахичеване и на границе 1914 г. И когда командующий Черноморской армией Дж. Милн направил запрос об июньском нападении на Шушу новому командиру 27-й дивизии Дж.Н. Кори, тот ответил, что никаких контрмер не требуется: Армения уже получила столько земли, сколько она может удерживать. Остается поддерживать сложившееся положение и ждать решения Парижской конференции.

Нужно отметить, что помощь республики Карабаху действительно была недостаточной. Из Еревана обращались в международные инстанции, выделяли деньги, направляли людей. Организация дела часто шла по партийным, а не чисто государственным каналам. Однако нехватка сил и координационных связей как с Ереваном, так и Зангезуром привели к соглашению от 22 августа, подписанному делегатами VII съезда. Дело не только в том, что оно было временным. Главное — что его заключили под прямым военным внешним диктатом.

Уже 28 августа министр-председатель РА А. Хатисян обратился к председателю Парижского конгресса Ж. Клемансо. Он приводил историю конфликта с 1918 г., напоминал, что А. Озanian прекратил движение на Шушу из-за настойчивого требования англичан, лишивших карабахцев такой надежной защиты. В. Томсон принял на себя охрану края, закончившуюся кровопролитием и эвакуацией имперских войск. Голод, бойкот, 6 разрушенных до основания сел, сотни убитых и полная изоляция от Армении были соавторами августовского соглашения.

“Правительство Армении, — говорилось в заявлении, — ...самым категорическим образом протестует перед ней против этого соглашения, навязанного населению Карабаха, составляющего в течение всего времени неразрывную часть Армении и насчитывающего в настоящее время 355 000 армянского населения против 133 600 различных мусульманских племен.

Будучи связано географически с Армянским нагорьем,

Карабах представляет естественную крепость Армении, без которой ее северо-восточная граница останется беззащитной. Навязывать Карабаху какое-либо правление, кроме армянского, означало бы идти против принципа свободного самоопределения наций²⁹. Между тем в Баку вооружили и оплатили августовские мятежи в Шаруре-Нахичеване, чтобы отвлечь внимание и армию РА.

“Правительство Армении, — заключал А. Хатисян, — еще раз заявляет о своей непоколебимой вере в... арбитраж Мирной конференции и абсолютно уверено, что конференция возьмет под свое особое и благое внимание столь жизненно важную для Армении карабахскую проблему”²⁹.

В скобках добавим, что и после уничтожения армянской Шуши 23 марта 1920 г. А. Хатисян писал главному британскому комиссару в Закавказье Дж. Уордропу о той же демографической картине, включая часть Карабаха в границы РА. Он делал это, отвечая на запрос о территориальных требованиях Армении, и напоминал о решении IV карабахского съезда, состоявшегося год назад³⁰. Момент был выбран не случайно. 28 февраля — 4 марта 1920 г., по требованию Х. Султанова, в Шуше и Шоше прошли два параллельных VIII съезда. Азербайджанская сторона потребовал полного политического и экономического слияния. РА ответила тезисом: больше никаких уступок. Вторая часть съезда, вдвое более представительная, чем собрание в Шуше, и ее председатель Д. Аракелян подписал резолюцию для Союзников, США, Закавказья и Х. Султанова, что население перейдет к вооруженному сопротивлению.

30 марта глава правительства РА направил еще одну телеграмму Дж. Уордропу, американцу-комиссару по делам помощи В. Гаскелю, представителю Франции Ш.-Мде Нонанкуру, представителю Италии М. Габбе и заместителю

²⁹ НАА ф. 200, оп. 1, д. 50, л. 121–124, 153–155, Нагорный Карабах, с. 332–334.

³⁰ НАА ф. 200, оп. 1, д. 556, ч. 1–2, л. 46–81.

Л. Евангуляна М. Туманяну об общем наступлении, развернутом против Карабаха и Зангезура. Свидетельствуя о гибели армян Шуши, министр-председатель отмечал, что целью нового наступления было “полное подчинение силой оружия” всего запланированного под губернаторство региона, “вопреки желанию населения и указаниям Мирной конференции и последней телеграммы лорда Дж. Керзона. Пользуясь миролюбием армянского правительства, не желавшего идти против решений Союзников, азербайджанское правительство” стремилось решить все пограничные проблемы до открытия запланированной для этого тифлисской конференции трех закавказских республик.

“Армянский народ не может безучастно относиться к систематической резне армян, ...и просит... предпринять самые энергичные и срочные шаги к приостановке наступления”. Кабинет Армении должен срочно узнать о принимаемых Союзниками мерах и достигнутых ими результатах³¹. На этот раз, просьба получила действенную поддержку: в середине апреля армия республики освободила Карабах, и состоявшийся 25–29 апреля 1920 г. IX съезд восстановил единство края со своей Родиной.

Но в Азербайджане установилась Советская власть, и 29–30-го числа сюда пришла Красная Армия. После двусторонних переговоров 25 мая вооруженные силы РА удалились, а в конце июня Советская власть установилась и в Зангезуре с Нахичеваном. Чтобы сохранить единство, ереванским властям требовалось подчиняться новой России. У них была возможность выбирать между Карабахом, к которому чуть позже добавились и Зангезур с Нахичеваном, — и проанглийским курсом. Второе обещало Севрский договор и Западную Армению, с учетом, что Севр означал войну, Армения же была не в состоянии воевать даже против ее бакинских противников. В итоге чисто партийный кабинет Еревана выбрал очень привлекательный Севр. Он не

³¹ Ibid., д. 486, ч. 143.

сумел использовать свой успех, чтобы привлечь новую Россию, позволил втянуть себя в очевидную для властей войну на два фронта, в результате которой ничего не приобрел на восточных рубежах и потерял все, что было мыслимо и немислимо — на западе.

Объясняя враждебное отношение британцев в вопросе Карабаха, А. Хатисян и А. Агаронян прежде всего писали, что Великие Державы намеревались создать жизнеспособное азербайджанское государство и компенсировать РА землями Западной Армении. Во-вторых, на повестке дня стоял вопрос о британском протекторате над Грузией и Азербайджаном. Армении же отводили другой державе — под американский мандат. Обращаясь 23 и 26 февраля 1919 г. к А. Озаяну, члены Шушинского районного ЦК АРФ отмечали, что «Անգլիան աչք ունի Կովկասի վրա. նա շահագրգռված է «Ադրբեջանի» և «Վրաստանի» հողերի ընդարձակման խնդիրներով, որովհետև այս վերջինների հողերի ընդարձակումը նշանակում է հենց իր ապագայի՝ բրիտանական Կովկասի սահմանների մեծացում: Ուրեմն այս հարցում Անգլիայի ու Ադրբեջանի շահերն իրար զուգահիշում են, և սրանով է միայն կարելի է բացատրել այն երևույթը, որ Բրիտանիայի բռնամի Ադրբեջանն այսօր մեծարվում է, իսկ նրա զինակից հայերս շարունակ քաշվում ենք»: — «Англия вожделеет к Кавказу, она заинтересована в расширении земель “Азербайджана” и “Грузии,” потому что расширение земель последних означает увеличение границ как раз ее собственного британского Кавказа. Следовательно, в этом вопросе интересы Англии и Азербайджана совпадают, и только этим можно объяснить явление, в соответствии с которым сегодня возвеличивают врага Британии — Азербайджан, а ее соратника армян постоянно сдерживают»³². Как мы помним, А. Хатисян разделял их оценку в письме А. Агароняну от 6 мая того же года.

Но это не все.

Армения была самой слабой республикой региона,

поэтому добиваться уступок за ее счет было легче. Во-вторых, у англичан было мало войск, и Карабах-Зангезур могли улучшить отношения в обмен за выкачиваемую из Баку нефть. Но главное, англичане распределяли в Закавказье сразу 4 региона. Это были Карс, Нахичеван, Зангезур и Карабах. При этом РА выделяли то, что было трудней удерживать, и отнимали то, что было легче защитить. А наличие голода, беженцев, железной дороги, работавшей только под охраной англичан, и потребность в американском продовольствии дополняли картину. Слабость отражалась и в письме А. Багратуни, направленном 12/25 декабря 1918 г. А. Озаяну, в котором утверждалось, что армянская власть в Карабахе не должна управляться из Еревана. Вопрос следует перенести на Парижскую конференцию. Лично я считаю это решение ошибочным и разделяю мнение А. Агароняна, что в Париже исходили из свершившихся фактов. Думаю, что как в прошлом, так и сейчас, политическая отделенность Карабаха была неперспективной и вредной. Политические же связи с Россией как с ведущей державой региона и в прошлом, и сейчас следует осуществлять через Ереван, на общих условиях субординации.

Между тем Лондонская конференция 1920 г. приняла предложение армянской делегации определить границы в Закавказье; Севрский договор признал возможность международного арбитража, если стороны не придут к общему решению; а самого арбитража не было.

Изучая прошлое, будет полезным отметить, что как А. Озаян, так и британское командование на местах видело Карабах в едином управлении с Зангезуром. Такое сочетание улучшает возможности международной торговли с Ираном, а при наличии еще одной, экономически действенной дороги на Варденис край получит второй полноценный маршрут для товарообмена. Да и туризм, как наиболее мирная отрасль экономики, должен развиваться здесь как рекреативный, так и познавательный, исходя из многих ценных памятников истории. Второе шире, чем паломничество,

³² Ibid., ф. 370, оп. 1, д. 40, л. 15–17, Արցախը կանչում էր, էջ 93:

так как привлекает больше людей и освещает меньше сохранившиеся в остальной Армении крепости и иные гражданские строения.

И последнее, позиция англичан по Карабаху не была неизменной. Когда их войска уходили из Закавказья и усиление бакинских властей стало терять актуальность, военный министр У. Черчилль объяснялся через своего секретаря, что их позиция не состояла в введении Карабаха в пределы Азербайджана, поскольку временный губернатор для Карабаха-Зангезура назначался только для охраны порядка. Когда зангезурцы оказали упорное сопротивление поползновениям Баку, англичане так и не решились применить оружие, хотя Д. Шаттлворта сопровождал отряд 54-го пенджабского полка на 11 машинах и двух броневиках³³. Таким образом, подчиненное Азербайджану губернаторство Карабах-Зангезур не состоялось; подчинение бакинскому МВД навязали только карабахской части этой единицы, причем с помощью блокады, арестов и уничтожения 4-7 июня 1919 и 23 марта 1920 г. Шуши и многих армянских сел.

Выводы

Всегда бесполезно, когда местная проблема становится объектом большой политики и решается далеко от места, где происходит конфликт. Чем дальше и выше принимается решение, тем больше риск, что вопросом станут манипулировать в собственных интересах. Лучше всего, когда вопрос решается на месте и собственными силами.

Не стоит также доверять предложениям заморозить ситуацию, когда есть силы для достижений, потому что свершившийся факт и собственные успехи — главные факторы, которые принимаются в расчет.

³³ НАА ф. 200, оп. 1, д. 291, ч. 8, л. 405-412А.

ՇՈՒՇԻ 1920 Թ. ԿՈՏՈՐԱԾԸ

1920 թ. փետրվարի սկզբին Շուշի ժամանած հայատյաց Խալիլ և Նուրի փաշաները ծրագրում են թուրք-թաթարական հարձակումը Ղարաբաղի հայության վրա: «Թուրքական զորքեր են կենտրոնացվում Կարյազինոյում և Ջանգեզուրին հարակից այլ շրջաններում: Փաստ է դառնում, որ ծրագրվում է թուրք-թաթարական դավադրություն Ղարաբաղի և ողջ Հայաստանի դեմ», - գրում էր «Յառաջը»¹: Հայերի դեմ թուրք-թաթարները ձգտում են օգտագործել տեղի և այլ բնակավայրերի քրդական ու մահմեդական ուժերին: Այդ մասին բազմաթիվ տեղեկություններ են հասնում ՀՀ կառավարությանը:

1920 թ. փետրվարի 28-ին Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդն իրականացնում է 8-րդ համագումարի իրավիրումը: Խ. Սուլթանովի ճնշման և սպառնալիքների պայմաններում հնարավոր չի լինում ապահովել համագումարի բոլոր անդամների ներկայությունը Շոշ գյուղում: Ազգային խորհուրդը չի կարողանում նույնիսկ նրանց մեծ մասին հաղորդել, թե որտեղ է կայանալու համագումարը: Ուստի համագումարի պատգամավորների մի մասը հավաքվում է Շուշիում (թվով 50 հայ), իսկ մյուս մասը՝ Շոշում (թվով 77-ը)²:

Այդուհանդերձ, 1920 թ. փետրվարի 28-ից մինչև մարտի 4-ը կայանում է Ղարաբաղի հայության 8-րդ համագումարը, որը քննության է առնում Ադրբեջանի կառավարության հետ 7-րդ համագումարի կողմից կայացրած ժամանակավոր համաձայնագիրը: Համագումարն արձանագրում է, որ Սուլթանովի՝ փետրվարի 19-ին արած այն հայտարարությունը, թե իբր

¹ «Յառաջ», 26 փետրվարի, 1920:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 20, 7. Հարությունյան, Լեոնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Ե., 1996, էջ 206:

խաղաղության վեհաժողովը չի կայանալու, և հայությունը պետք է ենթարկվի Ադրբեջանին, կոպիտ կերպով խախտում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը: Ի դեպ, ադրբեջանական կողմից նման խախտումները միակը չէին. ըստ համաձայնագրի 16-րդ կետի, որ զորքերի տեղաշարժ չպետք է կատարվեր Ղարաբաղի տարածքով, իսկ դրա անհրաժեշտության դեպքում պետք է ստացվեր Խորհրդի 2/3-ի համաձայնությունը, չէր կատարվել: 1919 թ. հոկտեմբերին 12.000-անոց ադրբեջանական զորքը Ասկերանի, Խանքենդի և Շուշիի տարածքով տեղափոխվում է Ջանգեզուրի սահմաններ: Այսպիսով, Ղարաբաղի հայերի 8-րդ համագումարը, հաշվի առնելով Ադրբեջանի կողմից համաձայնագրի խախտման փաստերը, քաղաքական վիճակի վերաբերյալ բանաձև է ընդունում: Բանաձևում համագումարը վկայում է իր հավատարմությունը համաձայնագրի կետերին և կոչ է անում Ադրբեջանին չխախտել դրանք, հակառակ դեպքում Ղարաբաղի հայությունը դիմելու է պաշտպանության համապատասխան միջոցների՝ այդ մասին տեղյակ պահելով դաշնակից երկրների հրամանատարությանը³: Նույն ժամանակ, սակայն, Շուշիի համագումարը Ադրբեջանին ենթարկվելու որոշում է ընդունում: Ադրբեջանական կողմը, զայրացած 8-րդ համագումարի որոշումներից, սկսում է ի կատար ածել Ղարաբաղի վերջնական հնազանդեցման իր վաղեմի երազանքը:

1920 թ. մարտի 20-ին Սուլթանովը վերջնագիր է ներկայացնում Ղարաբաղի ազգաբնակչությանը զինաթափվելու պահանջով, հակառակ դեպքում սպառնում է դիմել բռնի ուժի:

Քաղաքի պաշտպանության նպատակով Ղարաբաղի Ինքնապաշտպանության կենտրոնական մարմինը քաղաք է ուղարկում 90 ոստիկան և 160 զինված գյուղացիներ: Քաղաքում այդ ժամանակ կային ևս 400 կռվողներ, որոնք ենթարկ-

վում էին Ինքնապաշտպանական մարմնին և ոստիկանապետին: Քաղաքը, սակայն, չի կարողանում օգտագործել այս ուժերը, որտեղ իրենց մեղքի բաժինն են ունենում և Ինքնապաշտպանական մարմինը, և ոստիկանապետը:

Քաղաքի մտավորականությունը պառակտված էր:

Այս շրջանում Ղարաբաղ են վերադառնում ժամանակին անգլիացիների պահանջով երկրամասը լքած մի քանի հայ գործիչներ: Լարվածությունը Ղարաբաղի բնակչության շրջանում գնալով մեծանում է: Տեղեկություն է ստացվում, թե ադրբեջանական կողմը «Նովրուզ Բայրամի» օրը՝ մարտի 23-ին, համատարած հարձակում է սկսելու Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի վրա, իսկ մյուս կողմից՝ Անդրկովկաս են ներխուժելու բոլշևիկները:

Ադրբեջանական կողմը Ղարաբաղի վրա հարձակումը սկսում է մարտի 22-ին, երբ Սուլթանովն արդեն սկսել էր հայերի բռնի զինաթափումը և հարձակումը Շուշիի հայկական թաղամասի վրա: Հետ մղելով հակառակորդի հարձակումները՝ հայերն իրենց հերթին սկսում են Ղարաբաղից ադրբեջանական զորքերը վտարելու գործողություններ ծավալել: Մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը հայկական ուժերը գրոհում են Խանքենդի և Ասկերանի ուղղությամբ: Գրեթե առանց դիմադրության հայերին հաջողվում է գրավել Ասկերանը: Ադրբեջանական կողմը հայերի վրա մոր հարձակում է նախապատրաստում՝ համալրելով Աղդամի և Ասկերանի իր ուժերը: Ադրբեջանական 1500 զինվորներին օգնության են շտապում հսկայական թվով բաշիբոզուկներ. ծրագրվում էր հայերին ճնշել երկու ուղղությամբ: Ադրբեջանական կողմի բռնաճնշումների հետևանքով պարտիզանական բուռն շարժում սկսվեց Խանքենդում, Ասկերանում, Խոջալուում և Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի այլ վայրերում⁴:

³ Աշխատավոր, 1920, 13 ապրիլի, Խորհրդային Ղարաբաղ, 1989, 11 նոյեմբերի, 7. Թումյան, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917–1920 թթ.:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 45, թ. 1, Азербайджан, 28 марта, 1920, N 167, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 136:

Բնականաբար, այս իրադարձությունների մասին դաշնակիցների ներկայացուցիչներին (Հասկել, Ուորդրոպ, Նոմանկոպ, Գաբբա) ՀՀ կառավարությունը համապատասխան դիմումներով տեղյակ է պահում: Ադրբեջանական հարձակումը ներկայացվում է որպես թուրք սպաների նախաձեռնությամբ կատարված գործ: Սակայն ներկայացուցիչները չէին կարող գործնական ոչինչ ձեռնարկել, քանզի այլևս չէին տիրապետում իրադրությանը: Ասկերանի կորուստը թուրք-մահմեդական ուժերին ստիպում է մարտի վերջին վճռական արշավանք կազմակերպել: Սուլթանովը, նախատեսված ծրագրի համաձայն, մարտի 22-ին Նովրուզ Բայրամը նշելու պատրվակով զորքը խանքենդից տեղափոխում է Շուշի: Մուտք գործելով Շուշի՝ ադրբեջանական խուժանը ներխուժում է հայերի տները և պահանջում հանձնել զենքերը: Բռնությունների արդյունքում թուրք սպայի սպանությունը դառնում է հայերին կոտորածի ենթարկելու նոր պատրվակ, որի նախաձեռնողը կրկին Սուլթանովն էր: Վերջինս իր գործողությունները բացատրում էր Շուշի հայկական զինված խմբերի մուտքով: Ունենալով ռազմական ու թվական հսկայական գերակշռություն և պատրաստվածություն (մարտի 11–12-ին Բաքվից Ղարաբաղ և Ձանգեզուր էր ուղարկվել 90 վազոն զինամթերք)՝ մահմեդական զորքը և խուժանը մի ամբողջ օր՝ մարտի 23-ին, սպանդի են ենթարկում Շուշիի հայ բնակչությանը⁵: Դա յուրօրինակ պատասխան էր հայերի կողմից Ասկերանի գրավմանը: Կոտորածին զոհ է գնում մոտ 8.000 հայ: Սպանդից փրկված 5–6 հայեր ապաստանում են Ղարաբաղի մյուս շրջաններում: Հայերին պատկանող տները հիմնահատակ ավերվում են, իսկ ունեցվածքը թալանվում է: Թուրք-թաթարական կոտորածների ծրագիրը հետագայում շարունակվում է Ելիզավետպոլի գավառի Կարաչինար, Պարիս, Սանազբեկ, Վերինշեն և

⁵ Стен Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. В. Микаелян, АНАИИ. Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, с. 416:

Ներքինշեն, Էրքեջ, Աբլահ, Ղարադաղլու, Արմավիր, Սուլուկ, Գետաշեն բնակավայրերում⁶:

Կոտորածն սկսելու հետ մեկտեղ ահաբեկված հայությանը Գիգի աղան և Ռուբեն Շահնազարյանը հայտարարում են, թե Սուլթանովը երաշխավորել է նրանց անվտանգությունը, ովքեր ապաստան կգտնեն Բեկլարյանների տանը: Այս հայտարարությունից հետո մոտ 2000–3000 հայ կին-երեխա հավաքվում են հիշյալ տուն, որից հետո նրանց Սուլթանովի հրամանով լցնում են բանտերը, իսկ Ասկերանի անկումից հետո՝ կոտորում⁷:

Այսպիսով, կոտորածի արդյունքում ոչնչացվում է հնամենի հայաբնակ այդ քաղաքի հայ բնակչությունը: Ադրբեջանական զորքերը, իրենց հաջողություններից ոգևորված, մարտի 30–31-ին 10 թնդանոթներով սկսում են հարձակումները Ասկերան-Շուշի, Աղդամ-Խաչեն, Կարաչինար-Էրքեջ (Գյուլիստան) ուղղություններով: Խանքենդի կողմից մի առանձին զորաջոկատ է հարձակվում Գորիսի վրա, իսկ Ջեբրայիլի կողմից՝ Ղափանի վրա: Ապրիլի սկզբին, կոտորածներին ու ջարդերին զուգահեռ, թուրք-մուսավաթական զորքերը հարձակվում են Ասկերանի վրա: Վերջիններս, հսկայական առավելություն ունենալով (15-ը 1-ի դեմ), հանդիպում են հայերի հերոսական ու համառ դիմադրությանը և հետ շարտվում: Խայտառակ պարտությունների հետևանքով ադրբեջանական զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Սելիմովը պաշտոնանկ է արվում, և նրա փոխարեն նշանակվում է Խալիլ փաշան:

Տեղեկանալով, որ Ղարաբաղում սկսվել է լայնածավալ հարձակում, ՀՀ կառավարությունը որոշում է ռազմական օգնություն ուղարկել Ղարաբաղ. «Գորիս-Ավդալար-Շուշի գծով

⁶ Լեռնային Ղարաբաղ, 1989, 11 նոյեմբերի, 7. Թումյան, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում, ՀԱԱ, ֆ. 245, ց. 1, գ. 14, թթ. 75–77, Слово, 16 апреля 1920:

⁷ «Հայրենիք», 1923, թիվ 12, հոկտեմբեր:

Ղարաբաղ է մեկնել Ղրաստամատ Կանայանի գլխավորած Ձանգեզուր-Ղարաբաղի էքսպեդիցիոն ջոկատը, իսկ Ղափանի ուժերի մի մասից կազմված և «Հարավդարաբաղյան» անվանումը ստացած ջոկատը Նժդեհի հրամանատարությամբ մտել է Դիզակ»⁸։ Մինչ Հայաստանից օգնության ժամանումը հակառակորդին հաջողվում է ապրիլի 3-ին ճեղքել պաշտպանական գիծը և գրավել Ասկերանը։ Պաշտպանության հրամանատար Դալի Ղազարը հրամայում է նահանջել, որպեսզի հնարավորինս խուսափի զոհերից։ Հարկ է նշել, որ այս հրամանից հետո հրամանատարն ինքը, շարունակելով կռիվը, հերոսաբար զոհվում է դիրքերում։

Շուշիի հայության կոտորածը թուրք-մուսավաթական հայաջինջ քաղաքականության վառ դրսևորումներից է՝ հայ ժողովրդի պատմության սև էջերից, որը սրբագրվեց միայն արցախյան նորոշյա պայքարի հաջողությամբ։

⁸ Ա. Միմոնյան, Ձանգեզուրի գոյամարտը 1920–1921 թթ., Ե., 2000, էջ 43։

КЛИМЕНТ АРУТЮНЯН
Институт истории НАН РА

МАРШАЛ ИЗ АРЦАХА – А. А. ХАНФЕРЯНЦ – С. А. ХУДЯКОВ

В славной плеяде полководцев Советской Армии почетное место занимает талантливый сын армянского народа, маршал авиации Арменак Артемьевич Ханферянц, он же Сергей Александрович Худяков. Он был первым из армян, в годы Великой Отечественной войны получивших маршальское звание – 19 августа 1944 года.

А.А. Ханферянц родился 7 января 1902 года в селе Мец (Большой) Таглар, Гадрутского района Нагорного Карабаха¹, Елизаветпольской губернии Российской империи, в крестьянской семье. После смерти отца, по окончании четырех классов сельской приходской школы с отличием, в целях продолжения учебы в 1915 г. 14-летний Арменак уезжает в Баку, к дяде – Аркадию Галустову, работавшему икранщиком на рыболовных промыслах братьев Рычаговых. Для продолжения учебы нужны были деньги. Однако, поскольку дядя еле содержал свою семью, пришлось устроить племянника на работу – на промыслах братьев Рычаговых на острове Сара в Каспийском море, где он стал работать резчиком рыбы. С января 1917 г. Арменак уже работал подручным слесарем на железнодорожной станции Баладжары Бакинского железнодорожного узла². Международная ситуация в это время была очень накалена. Еще продолжалась Первая мировая война, когда в феврале 1917 г. в Россий-

¹ Военная энциклопедия в восьми томах, т. 8. М., 2004, с. 343.

² Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (в дальнейшем – ЦАМО РФ). Личное дело С.А. Худякова. Инв. N 1006, с. 4.

ской империи произошла буржуазно-демократическая революция, в результате которой царь Николай II отрекся от престола. 7 ноября того же года к власти пришли большевики, и в России была установлена Советская власть.

15 ноября 1917 г. в Баку, во главе с С. Шаумяном, был избран исполнительный совет, провозгласивший в Баку Советскую власть. В тот же день совсем еще юный А. Ханферянц добровольно вступил в ряды Забратского отряда Бакинской Красной гвардии. В начале 1918 г., с целью оказания помощи Бакинскому Советскому правительству, в Баку был послан отряд Г.К. Петрова, и Забратский отряд был объединен с отрядом Петрова. В рядах этого отряда А. Ханферянц принимал активное участие в боях за защиту советского Баку от нападения турок. 25 апреля 1918 г. в Баку был создан Совет Народных Комиссаров во главе со Степаном Шаумяном. Красногвардеец А.А. Ханферянц в одном из боев был ранен в левую ногу, но после лечения снова вернулся в отряд и продолжал сражаться³. 25 июля 1918 г. пала Бакинская коммуна. Советская власть в Баку была низложена. В этой акции приняли участие английские войска. Англичане с помощью эсеров — меньшевистских агентов арестовали руководителей Бакинской коммуны и многих ее защитников, в том числе А. Ханферянца. 14 сентября 1918 г., под натиском турецких войск, англичане оставили Баку и на пароходах отплыли в Туркменистан, где 20 сентября 1918 г. расстреляли 26 бакинских комиссаров во главе со Степаном Шаумяном.

Части отряда красногвардейцев, в котором находился и А. Ханферянц, удалось сбежать из-под стражи и на рыболовном баркасе доплыть до Астрахани. Однако перед высадкой в Астрахани переполненный людьми баркас перевернулся. Кто умел плавать, самостоятельно добрался до бере-

га. А. Ханферянц, выросший в горном крае, не умел плавать. Боевого товарища спас командир отряда Сергей Худяков. С этого дня Арменак Ханферянц и Сергей Худяков стали друзьями.

В ноябре 1918 г. в Астрахани, из остатков отряда Петрова и других подразделений красных частей, был сформирован 1-й Советский железный полк 11-й Красной Армии. А. Ханферянц был назначен помощником начальника команды конных разведчиков — Сергея Александровича Худякова, своего спасителя. С декабря 1918 г. по февраль 1919 г. А. Ханферянц сражался на Кизлярском фронте, принимая активное участие в ликвидации остатков банд братьев Бичераховых⁴. В одном из боев был смертельно ранен Сергей Худяков. Умирая на руках друга — А. Ханферянца, Худяков приказал ему взять на себя командование отрядом и вывести отряд из окружения. Арменак с честью выполнил приказ. Вскоре после этого, 23 февраля 1919 г., его назначили начальником команды конных разведчиков. При оформлении документов он попросил записать себя под новой фамилией — фамилией погибшего командира-побратима. С этого дня Арменак Артемьевич Ханферянц стал Сергеем Александровичем Худяковым. С марта 1919 г. начальник команды конных разведчиков С.А. Худяков — А.А. Ханферянц принимал активное участие в боях на Царицынском и Камышинском фронтах против генерала Деникина, где был ранен в щеку и тяжело контужен в спину, однако оставался в строю. С апреля 1920 г. по апрель 1921 г. С.А. Худяков в составе 1-го кавалерийского полка 20-й стрелковой дивизии 11-й Красной Армии принял участие в боевых операциях в направлении Баку—Ереван—Тбилиси⁵, в результате которых в Азербайджане, Армении и Грузии была установлена Советская власть. В этих боях молодой красный командир С.А. Худя-

³ Там же, л. 12.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

ков отличился своей храбростью и командирскими навыками. Командование выдвинуло его на должность помощника командира кавалерийского эскадрона, затем — командира эскадрона. С 3 мая 1921 г. по 11 мая 1922 г. С.А. Худяков был командиром пограничного эскадрона Джульфинского пограничного участка. 13 мая 1921 г. молодой, подающий надежды командир был направлен на учебу в г. Тбилиси — на кавалерийские курсы усовершенствования командного состава.

По окончании учебы 18 мая 1923 г. С.А. Худяков отбыл в распоряжение 1-го конного корпуса. 1 июня того же года он был назначен командиром взвода 7-го Червоно-казачьего кавалерийского полка 2-й Черниговской кавалерийской дивизии, которая дислоцировалась в г. Изяславе (ныне Хмельницкая область Украины). В июне 1923 г. С.А. Худяков был уже помощником командира 3-й сотни, а в мае 1924 г. стал командиром 4-й сотни 9-го Червоно-казачьего кавалерийского полка. 10 октября 1924 г. парторганизацией 9-го полка С.А. Худяков был принят в члены ВКП(б). В том же месяце С.А. Худяков стал командиром 3-й сотни 10-го Червоно-казачьего кавалерийского полка 2-й Черниговской кавалерийской дивизии. В ноябре 1924 г. командование корпуса, учитывая успешную службу С.А. Худякова, направило его в Ленинград на Кавалерийские курсы усовершенствования командного состава⁶. В марте 1925 г., после окончания курсов, С.А. Худяков вернулся в родную дивизию, где был назначен командиром кавалерийского эскадрона 10-го Червоно-казачьего кавалерийского полка. Одновременно со службой С.А. Худяков за три года экстерном сдал экзамены средней школы и в 1927 году получил аттестат зрелости⁷. В 1926–1928 гг. С.А. Худяков исполнял обя-

занности начальника полковой школы младшего командного состава, начальника штаба полка. В 1928 г. он женился на Варваре Петровне Леляк, взявшей фамилию мужа. Сын Варвары Петровны от первого брака — Владимир (1926 г. рождения) был усыновлен С.А. Худяковым, давшим ему свою фамилию. В июне 1929 г. С.А. Худяков был направлен в 9-й кавалерийский полк 2-й кавалерийской дивизии на должность начальника полковой школы. В том же году у него родился сын — Виктор. В сентябре 1930 г. С.А. Худяков получил назначение на должность начальника штаба полка, прослужив в этой должности в кавалерийских войсках до октября 1931 года⁸.

“В октябре 1931 г. служба С.А. Худякова претерпела крутой поворот, — пишет в своей книге Б. Соколов. — Партия, в которую он вступил еще в 1924 году в рамках так называемого “ленинского призыва”, бросила лозунг: “Трудовой народ, строй воздушный флот!”. 29-летнего кавалериста направили учиться на командный факультет Военно-воздушной академии имени Н.Е. Жуковского”⁹. После удачной сдачи вступительных экзаменов в октябре 1931 г. С.А. Худяков был зачислен в списки слушателей 1-го курса инженерно-командного факультета академии. На втором курсе С.А. Худяков освоил профессию летчика-наблюдателя, а в дальнейшем окончил школу военных летчиков. Он отлично летал на самолетах “Р-5” и “УТ-2” и т. д.¹⁰ В мае 1936 г. с оценкой отлично по 1-му разряду С.А. Худяков окончил академию в звании капитана. После окончания академии капитан С.А. Худяков был назначен начальником оперативного отдела штаба 5-й тяжелобомбардировочной авиабригады военно-воздушных сил Белорусского особого

⁶ Соколов Б. Истребленные маршалы. Смоленск, 2000, с. 254.

⁷ ЦАМО РФ. Личное дело маршала авиации С.А. Худякова, № 1006, л. 14.

⁸ Там же, л. 36.

⁹ Соколов Б. Указ. соч., с. 254.

¹⁰ Российский государственный военный архив (в дальнейшем — РГВА), ф. 25874, оп. 2, д. 701, л. 17.

военного округа¹¹. В марте 1937 г. майор С.А. Худяков был выдвинут на должность начальника 1-го отделения штаба ВВС Белорусского особого военного округа. В июне 1938 г. полковник С.А. Худяков был начальником тыла, а в феврале 1940 г. — начальником штаба ВВС БОВО¹². Будучи начальником штаба ВВС БОВО, полковник С.А. Худяков с февраля 1940 — по июнь 1941 гг. проявил себя блестящим организатором, особенно во время учебных сборов. Сформировав штаб ВВС округа и наладив его работу, он систематически контролировал работу штабов авиационных соединений, устранял имеющиеся недостатки, оказывая им всяческую помощь и поддержку. За отличные показатели в деле боевой и политической подготовки частей ВВС округа за 1940-1941 гг. и проявленные мужество и храбрость в Западной Белоруссии¹³ полковник С.А. Худяков указом ПВС СССР от 28 февраля 1941 г. был награжден орденом Красной Звезды¹⁴.

22 июня 1941 г., когда фашистская Германия совершила вероломное нападение на СССР, начальник штаба ВВС Западного фронта¹⁵ полковник С.А. Худяков находился на лечении в госпитале. Однако, презрев болезнь (у него были проблемы с позвоночником), он выписался из госпиталя и немедленно приступил к исполнению своих обязанностей. В неимоверно трудных условиях полковник С.А. Худяков смог организовать работу штаба и наладить связь с

¹¹ Там же, ф. 2499, оп. 1, д. 252, л. 130 об., 146.

¹² 11 июля 1940г. БОВО был переименован в Западный особый военный округ — Зап.ОВО (Советская военная энциклопедия, т. 1. М., 1976, с. 434).

¹³ Западная Белоруссия, которая была захвачена Польшей в 1920 г., была освобождена войсками БОВО 17 сентября — 2 ноября 1939 г. и воссоединена с Советской Белоруссией.

¹⁴ ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 42436, д. 40, лл. 181, 185, оп. 686043, д. 92, л. 254 об.

¹⁵ 22 июня 1941 г. Зап. ОВО был преобразован в Западный фронт.

частями. Несмотря на весьма сложную обстановку (только Западный фронт потерял 738 самолетов, что составляло почти 40% численности самолетного парка¹⁶), летчики Западного фронта вступили в бой с фашистскими стервятниками и сбили более 100 самолетов противника¹⁷. До 9 июля на аэродромах противника было выведено из строя 348 вражеских самолетов, а 752 самолета было уничтожено в воздушных боях¹⁸.

С 10 июля по 10 сентября 1941 г. ВВС Зап. фронта активно участвовали в Смоленском сражении, в ходе которого немецко-фашистские войска впервые во Второй мировой войне вынуждены были прекратить наступление на главном направлении и перейти к обороне. Это позволило советскому командованию выиграть время для подготовки обороны Москвы и последующего разгрома врага в битве под Москвой (30.9.1941 г. — 20.4.1942 г.). Полковник С.А. Худяков с присущими ему энергией, волей, инициативой разрабатывал новые тактические приемы, совершенствуя формы и методы управления авиацией и предпринимая меры для массированного применения этих методов и улучшения взаимодействия с наземными войсками. На московском направлении противник потерял до 1400 самолетов, из них 85% были выведены из строя силами ВВС фронтов, благодаря чему был сорван план вражеского наступления на Москву¹⁹.

Заслуги полковника С.А. Худякова перед Родиной по достоинству были оценены советским правительством. Постановлением Совета народных комиссаров СССР от 29 октября 1941 г. ему было присвоено звание генерал-майора

¹⁶ Великая Отечественная война 1941-1945, кн. 1. М., 1998, с. 137.

¹⁷ Советские Военно-Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. М., 1968, с. 32.

¹⁸ Там же, с. 33, 40.

¹⁹ Там же, с. 70-72.

авиации²⁰. За умелое руководство штабом ВВС Западного фронта в ходе битвы под Москвой указом ПВС СССР от 20 января 1942 г. генерал-майор авиации С.А. Худяков был награжден орденом Красного Знамени²¹. 17 февраля 1942 г. он был назначен на должность командующего ВВС Западного фронта. Под его руководством ВВС фронта принимали активное участие в Ржевско-Вяземской операции с 8 января по 20 апреля 1942 г., в которой были задействованы силы Западного и Калининского фронтов. В этой операции противник был отброшен на западном направлении на 80–250 км, от немецко-фашистской оккупации были освобождены Московская и Тульская области, многие районы Калининской и Смоленской областей²². В середине апреля 1942 г. генерал-майор авиации С.А. Худяков был назначен начальником штаба ВВС Красной Армии. Своими глубокими военными знаниями, незаурядными организаторскими способностями и огромным боевым опытом С.А. Худяков способствовал формированию воздушных армий, которые на практике оказались самой удачной формой организационной структуры фронтовой авиации. В конце мая 1942 г. генерал-майор авиации С.А. Худяков был назначен командующим 1-й воздушной армией, которой он командовал в течение года. Под его командованием 1 ВА особенно отличилась в Ржевско-Сычевской (30 июля – 23 августа 1942 г.) и Ржевско-Вяземской (8 января – 20 апреля 1943 г.) операциях. 17 февраля 1943 г. С.А. Худякову было присвоено воинское звание генерал-лейтенанта авиации. 1-я воздушная армия сражалась в составе Западного фронта. За год своего командования С.А. Худяков многое сделал для того, чтобы 1 ВА стала одной из лучших в ВВС Красной Армии.

²⁰ Коммунист, 31.X.1941.

²¹ ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 42436, д. 40, лл. 181, 185, оп. 686043, д. 92, л. 254 об.

²² Советская военная энциклопедия, т. 7. М., 1979, с. 117–118.

За умелое руководство боевыми действиями 1 ВА Указом ПВС СССР от 10 июня 1943 г. генерал-лейтенант авиации С.А. Худяков был награжден орденом Суворова 2-й степени²³. Награждение полководческим орденом для С.А. Худякова было признанием его военного таланта и боевых заслуг перед Родиной. Получение этой высокой награды совпало с рождением сына — Сергея (1 июня 1943 г.) и повторным назначением его начальником штаба ВВС Красной Армии.

В качестве начальника штаба ВВС Красной Армии генерал-лейтенант С.А. Худяков принимал активное участие в подготовке действий авиации в летних наступательных операциях, особенно в Курской битве (5 июля–23 августа 1943 г.). Как представитель Ставки Верховного главнокомандования он лично координировал действия Воронежского и Степного фронтов. За умелое руководство штабом ВВС Красной Армии в период Курской битвы в октябре 1943 г. С.А. Худякову было присвоено звание генерал-полковника авиации, а указом ПВС СССР от 11 июля 1944 г. он был награжден орденом Суворова 1-й степени²⁴. После победоносного завершения Курской битвы генерал-полковник С.А. Худяков в качестве начальника штаба ВВС Красной Армии принимал активное участие в подготовке и координировании наступательных операций военно-воздушных сил в боях за освобождение Левобережной Украины, в битве за Днепр (25 августа–23 декабря 1943 г.) и освобождение Киева. В начале 1944 г. С.А. Худяков как представитель Ставки ВГК координировал действия авиации 1-го и 2-го Украинского фронтов в Корсунь-Шевченковской (24 января–17 февраля 1944 г.) наступательной операции. В дальнейшем он четко руководил действиями штаба ВВС Крас-

²³ ЦАМО РФ. Картотека награждения, учетная карточка маршала авиации С.А. Худякова — А. А. Ханферянца N 94/10, 93/11.

²⁴ Там же, ф. 33, оп. 686043, д. 92, л. 254.

ной Армии при освобождении Украины, Белоруссии, за что указом ПВС СССР от 29 июля 1944 г. был награжден орденом Кутузова 1-й степени, а указом от 19 августа того же года ему было присвоено военное звание маршала авиации²⁵. В том же году маршал авиации С.А. Худяков указом ПВС СССР от 3 ноября 1944 г. был награжден орденом Красного Знамени²⁶. По свидетельству Главнокомандующего ВВС Красной Армии — Главного маршала авиации, дважды Героя Советского Союза А.А. Новикова маршал авиации С.А. Худяков блестяще проявил себя в Ясско-Кишиневской (20-29 августа 1944 г.), Висло-Одерской (12 января — 2 февраля 1945 г.) и Берлинской (6 апреля — 8 мая 1945 г.) операциях и т. д.²⁷ Будучи начальником штаба ВВС Красной Армии, маршал авиации С.А. Худяков принимал самое деятельное участие в обеспечении челночных операций американской (союзной) авиации с полтавского аэродромного узла (лето — осень 1944 г.). С 4 по 11 февраля 1945 г. он участвовал в работе Ялтинской конференции глав правительств трех союзных держав в качестве советника И.В. Сталина по авиации, где выказал себя превосходным знатоком не только советской авиации, но и ВВС союзников, а также авиаций, действовавших на стороне фашистской Германии²⁸. По завершении Ялтинской конференции маршал авиации С.А. Худяков указом ПВС СССР от 21 февраля 1945 г. был награжден орденом Ленина²⁹.

В январе — июне 1945 г. начальник штаба ВВС Красной Армии, маршал авиации С.А. Худяков являлся ответ-

ственным редактором журнала “Вестник воздушного флота”³⁰.

Победоносно завершив Великую Отечественную войну, Советский Союз, согласно данному в Ялте обещанию, 9 августа 1945 г. вступил в войну с милитаристской Японией. Война продолжалась до 2 сентября и завершилась капитуляцией Японии. В военных действиях против Японии активное участие принимал и маршал авиации С.А. Худяков, командовавший 12-ой Воздушной армией Забайкальского фронта. “Как и на фронтах с фашистской Германией, маршал авиации С.А. Худяков в войне с империалистической Японией проявил высокое качество авиационного военачальника, возросшее оперативно-тактическое мастерство. Все операции, разработанные им, были успешно выполнены”, — отмечал генерал-майор, Герой Советского Союза Ашот Казарьян. — В Маньчжурской операции 12-я Воздушная армия под командованием маршала авиации С.А. Худякова широко использовала десантирование личного состава мотострелковых частей с посадкой самолетов на вражеские аэродромы. Тем самым авиационные дивизии впервые выполнили функции своеобразных передовых отрядов в наступлении. В это время это считалось новинкой в боевой практике советской авиации³¹. Десантными войсками были заняты города: Тунляо, Ляююань, Чанчунь, Мукден, Сыпинчай, порты Порт-Артур и Дайрен³².

За умелое руководство 12-й ВА в Хингано-Мукденской операции Главнокомандующий Советскими войсками на Дальнем Востоке маршал Советского Союза А.М. Василевский представил маршала авиации С.А. Худякова к званию Героя Советского Союза. Однако по распоряжению

²⁵ Правда, 20.VIII.1944.

²⁶ ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 717028, д. 376, л. 191.

²⁷ Красная Звезда, 12.I.2002.

²⁸ Военно-исторический журнал, 1982, N 1, с. 92-93 (статья полковника Е. Кояндера “Маршал авиации С.А. Худяков”).

²⁹ ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 717028, д. 198, л. 191.

³⁰ Попов Н.П., Горохов Н.А. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. М., 1981, с. 414.

³¹ Казарьян А.В. Война, люди, судьбы, кн. 1. Е., 1975, с. 38.

³² ЦАМО РФ, ф. 12-й воздушной армии, оп. 6134, д. 41, л. 89-91.

И.В. Сталина С.А. Худяков Указом Президиума Верховного Совета СССР от 8 сентября 1945 г. был награжден вторым орденом Кутузова 1-й степени³³.

После завершения Второй мировой войны маршал авиации С.А. Худяков до середины 1945 г. командовал 12-й ВА Забайкальско-Амурского военного округа, сформированной на базе Забайкальского фронта. 14 декабря 1945 г. С.А. Худяков был неожиданно арестован. Следствие длилось более 4 лет. 18 апреля 1950 г. С.А. Худяков — А.А. Ханферянц предстал перед Военной коллегией Верховного суда СССР. Его обвиняли в измене Родине, шпионаже, злоупотреблениях служебным положением. Верховный суд СССР приговорил его к высшей мере наказания — к расстрелу с конфискацией имущества³⁴. Приговор был приведен в исполнение в тот же день — в Москве, на Донском кладбище.

Трагической оказалась судьба семьи маршала. Супруга маршала и двое его сыновей — Володя и Сергей (Виктор) погиб в Великой Отечественной войне 1 сентября 1943 г.) как «члены семьи изменника Родины» были арестованы 13 января 1946 г. и высланы в Сибирь. Лишь после смерти И. В. Сталина и объявления всеобщей амнистии семья маршала вернулась из ссылки (21 мая 1953 года). Решением Военной коллегии Верховного суда СССР от 13 августа 1954 года³⁵ С.А. Худяков — А.А. Ханферянц был реабилитирован. Указом ПВС СССР от 6 июля 1965 года С.А. Худяков был восстановлен в воинском звании «маршала авиации» и в правах на награды³⁶. 19 августа того же года Партийная ко-

³³ Там же, ф. 33, оп. 686046, л. 200, л. 47-48.

³⁴ Архив Военной коллегии Верховного суда РФ, д. 9087, оп. 48, связка 364, л. 2-5.

³⁵ Там же.

³⁶ ЦАМО РФ, 9-й отдел. Личная карточка учета награждения маршала авиации С.А. Худякова — А.А. Ханферянца, N 94/10, 93/11.

миссия при Главном политическом управлении Советской Армии и Военно-Морского флота посмертно реабилитировала маршала авиации С.А. Худякова — А.А. Ханферянца, восстановив его в партии³⁷.

Память о маршале авиации А. А. Ханферянце — Худякове свято чтут на его родине. 9 мая 1961 г. одна из улиц и школа г. Алаверди (Армения) были названы именем маршала, а 9 мая 1980 г. в родном селе А.А. Ханферянца — Мец Таглар был открыт дом-музей маршала. Приказом министра обороны РА Сержа Саркисяна от 1 апреля 2005 г. Институт ВВС вооруженных сил Республики Армения назван именем маршала авиации Арменака Ханферянца.

³⁷ Там же, ф. 32, оп. 832014, д. 2, лл. 72, 86.

ԵՐԵՔ ԳՐՎԱԳ ՇՈՒՇԻԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳՐԻՑ

(20-րդ դար)

Շուշի քաղաքը հանդիսացել է հայ մշակույթի կենտրոն: Անդրկովկասում թիֆլիսից և Բաքվից հետո երրորդ տեղում էր: Այստեղ զարգանում էին արհեստագործությունը, առևտուրը և մշակույթը: Շուշին աշխարհին տվել է բազմաթիվ անվանի գիտնականներ, մշակույթի ներկայացուցիչներ, հեղափոխական գործիչներ, գինվորականներ: Լեռների վրա ծվարած այդ քաղաքը 1905 թ. ուներ 33187 բնակիչ: Այդ ժամանակ Շուշիում գործում էին թեմական, ռեալական, քաղաքային ուսումնարաններ, օրիորդաց գիմնազիա, Նիկիտա Խանդանիրյանի թատրոնը, տպարան, գրադարան, հիվանդանոց և այլ օջախներ: Հենց այդ ժամանակ է, որ հայոց պարծանք Շուշիի վրա սև ամպեր կուտակվեցին:

Դրվագ առաջին. Անդրկովկասում հայ-թուրքական ընդհարումները ոչ մի տեղ այն աստիճանի արյունալի չեն եղել, որքան Շուշիում և ողջ Արցախում: 1905 թ. Շուշիի հայկական և թուրքական մասերի, որոնք, ըստ Խաչիկ վրդ. Դադյանի, բաժանված էին 35 թաղամասերի¹, մեջտեղում ընկած էր հայկական շուկան՝ Մեծ մեյդանը, որը կոչվում էր նաև Թոփխանա: Թե՛ Մեծ մեյդանը և թե՛ քաղաքի երեք փողոցները՝ Թատրոնի, Ագուլեցոց եկեղեցու և Փոստի, որոնք կազմում էին քաղաքի զարդը, գտնվում էին թուրքերի ուշադրության կենտրոնում: 1905–1906 թթ. ազգային ընդհարումների ժամանակ Շուշիի պաշտպանության ղեկավարությունը իր վրա էր վերցրել 1897 թ. Խանասորի հերոսական արշավանքի հրամանատար

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, ք. 52:

Վարդան Մեհրաբյանը: Հայկական ամեն մի թաղամաս ուներ թաղապետ և օգնական: Թաղամասերի ռազմավարական կարևոր կետերը վերածվել էին դիրքերի, որտեղ ամեն մեկում հսկում էին 4–10 կամավորներ: Կազմակերպվել էին նաև թռուցիկ խմբեր²:

Շուշիում առաջին մարտերը տեղի են ունեցել 1905թ. օգոստոսի 16–22-ը: Առաջին օրը Մեծ մեյդանում և Աղաբեկանց ձորում ընկան 20-ից ավելի հայեր և թուրքեր: Չնայած հաջորդ օրը ցարական զորամասը դուրս եկավ փողոց, սակայն միայն դիտողի դերում էր: Բազմաթիվ բողոք-հեռագրեր ուղարկվեցին ցար Նիկոլայ 2-ին, փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին և նահանգապետ Տակայաշվիլուն:

Հայերը կռվում էին խիզախաբար: Օրինակ. 19-ամյա Իշխան Հեյբաթյանը իր վրա հարձակված թուրքերից սպանեց 17 հոգու³: Օգոստոսի 17-ին հայերը գերի վերցրին 100-ից ավելի թուրք կռվողների⁴: Այդ օրը հերոսի մահով ընկավ Շուշիի պայքարի ոգին՝ Մարգար ժամհարյանը⁵: Թուրքերը տեսնելով, որ ոչինչ չեն կարող անել, սկսեցին հրդեհել հայերի տները: Պայքարն ավելի սաստկացավ, երբ օգոստոսի 18-ին Շուշի ներխուժեցին Աղդամից իրենց ցեղակիցներին օգնության եկած թուրք կամավորները: Ղուճուղի կողմից սկսված հրդեհը տարածվում էր և իրար ետևից լափում բազմաթիվ շինություններ: Քամին փչում էր դեպի հայոց թաղամասի կողմը և ավելի տարածում հրդեհը: Հայերը, դուրս գալով դիրքերից, թշնամուն ետ մղեցին Քամու ալրաղացի և Ագուլեցոց եկեղեցու մոտից: Այդ օրը՝ 1905 թ. օգոստոսի 18-ին, թուրքերից զոհ-

² «Դրոշակ», 1905, N 12, էջ 184; Ա-ՂՕ, Հայ թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905–1906 թթ.), Ե., 1907, էջ 148–149. Մ. Վարանդյան, ՀՀ Դաշնակցութեան պատմություն, Ե., 1992, էջ 184, 7. Սյունյան, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 1, Ե., 2003, էջ 369 և այլն:

³ «Դրոշակ», 1905, N 12, էջ 184:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ «Հայրենիք» (Բոստոն), 1936, N 11, էջ 90:

վեցին 85, իսկ հայերից՝ 10 մարդ⁶:

Յոգեհը հասել էր սոսկալի չափերի: Թոփխանայից սկսած մինչև Խանի աղջկա աղբյուրը և Յին գերեզմանոցի թաղը հրդեհի մեջ էր: Եվ չնայած դրան մարտերը շարունակվում էին: Հաջորդ երկու օրերին հայերը տվել էին 40 զոհ և 68 վիրավոր, վառվել էին 370 մեծ և փոքր շինություններ, ոչնչացվել էր ապրանքներով լի 200 խանութ: Հայերի նյութական վնասները կազմեցին 5 միլիոն ռուբլի⁷: Թուրքերի զոհերի թիվը կրկնապատիկ էր, սակայն նյութական վնասը՝ նվազ. ավերվել և հրդեհվել էին 150 տուն և մի քանի խանութներ: Տնտեսական վնասը հասել էր 30 հազար ռուբլու:

Շուշիում հայ-թուրքական երկրորդ խոշոր ընդհարումը տեղի ունեցավ 1906 թ. հուլիսի 12–22-ը: Թուրքերը կարծում էին, թե գրավելով Շուշին՝ կոյուրացնեն թուրք քոչվորների վիճակը, որոնք իրենց անասունները սար էին տանում հիմնականում Շուշիի միջով: Այս արյունալի մարտերին մասնակցեցին 1000 զինված թուրք և 700 հայ ինքնապաշտպաններ: Հայերը հենց սկզբից դիմեցին հարձակման Ղուճլուղի թաղի դիրքեր: Հայերը իրենց ձեռքն էին վերցրել կռվի նախաձեռնությունը⁸: Քաղաքում գտնվող ռուսական զորքը գեներալ Գոլոշչակովի գլխավորությամբ մեկ պաշտպանում էին հայերին, մեկ՝ թուրքերին: Հուլիսի 12-ին հայերին հաջողվեց վառել թուրքերի տասնյակ տներ: Մշեցի Ավոն, Միսաքը, Հարութը և այլ կռվողներ իրենց հանդուգն գործողություններով և կոչերով հայ ինքնապաշտպաններին մղում էին սխրագործությունների: Մարտերի առաջին երկու օրում հայերը կրակել էին 80 հազար փամփուռ⁹: Հուլիսի 13-ին գավառից հայերին օգնության եկան 120 կռվողներ: Այդ օրը՝ կեսօրին, միանգամից սկսեց գործել հայերի 7 թնդանոթ, որը սարսափ առաջացրեց

⁶ Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 153:

⁷ «Դրօշակ», 1905, N 11, էջ 167:

⁸ «Ալիք», N 77, 1. 08. 1906:

⁹ Մ. Վարանդյան, նշվ. աշխ., էջ 130:

թուրքերի թաղամասում: Այդ գիշեր թուրքերը գտնվում էին Դերբենդյան գնդի պաշտպանության տակ: Հայերը փակել էին քաղաք մտնող ճանապարհները: Հուլիսի 13-ի երեկոյան թուրքական թաղամասում վառվում էր շուրջ 100 տուն: Թուրքերի խնդրանքով սկսվեցին բանակցությունները երկու կողմերի միջև: Այն ընդհատվեց, և հուլիսի 15-16-ը տեղի ունեցած մարտերի ժամանակ թուրքերը կորցրին 40 մարդ: Հաշտության բանակցությունները վերսկսվեցին հուլիսի 17-ին: Հուլիսի 22-ի առավոտյան կրակոցները դադարեցին: Միայն այդ վերջին օրը հայերը տվեցին 24 սպանված, թուրքերը՝ 190¹⁰: Այս երկրորդ ընդհարման ժամանակ թուրքերի թե՛ ֆիզիկական և թե՛ նյութական վնասները մի քանի անգամ գերազանցում էին հայերի վնասներին:

Դրվագ երկրորդ. 1905–1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների հետքերը դեռ չէին վերացվել, երբ կրկին տեղի ունեցան ավելի ողբերգական իրադարձություններ, որոնց հիմնական կազմակերպիչները մուսուլման վանդալներն էին: 1918–1920 թթ. ամենասարսափելի իրադարձությունները տեղի ունեցան Շուշիում, որի հետևանքով մոխրի վերածվեց քաղաքի հայկական թաղամասը: Դեռևս 1919 թ. հունվարին մուսավաթական Ադրբեջանի կառավարության կողմից անգլիական հրամանատարության համաձայնությամբ Ղարաբաղ-ձանգեզուրի նահանգապետ նշանակված հայության դահիճ Խոսրովբեկ Սուլթանովը վաղուց էր նախապատրաստվել Շուշիի հայկական թաղամասը մատնել հրի ու սրի: Նա նախօրոք Շուշիում և հարևան մուսուլմանական բնակավայրերում կենտրոնացնելով թուրք հրոսակների, սպասում է հարմար առիթի: Նախօրոք քաղաքի մուսուլմաններին բաժանվել էր նավթ և լուցկի ու հրամայվել անհրաժեշտության դեպքում թալանել հայերի ունեցվածքը և վառել բոլոր տները: 1920 թ. մարտի 22-ի երեկոյան, նովրուզբայրամի գիշերը (նոր տար-

¹⁰ Ա-ԴՕ, նշվ. աշխ., էջ 166, «Դրօշակ», 1906, N 8, էջ 115:

վա), լուր ստանալով, թե իբրև քաղաք է թափանցել հայկական մի ջոկատ ու փորձել հայկական թաղամասում գտնվող զորանոցներում տեղավորված թուրք ասկյարներին զինաթափ անել, հրամայում է «սրի ու հրի մատնել հայկական քաղաքամասը»¹¹: Մահմեդական մուլեռանդ խուժանը թուրք և՛ սպաների, և՛ ասկյարների գլխավորությամբ ներխուժում է հայկական թաղամաս, կողոպտում, հրդեհում տները, հասարակական շենքերը, անխնա կոտորում բնակչությանը: Բնակիչները չէին կարողանում դուրս գալ վառվող տներից, որովհետև դուրս եկողները զնդակահարվում էին: Այդ ժամանակ քաղաքի վրա նստած էր թանձր մառախուղ: Մեկը գոռում էր, թե Քարին տակ տանող ճանապարհը բաց է, այն գտնվում է հայերի ձեռքում: Անպաշտպան մնացած հայերը շարժվում են դեպի այդ կողմը: Վառվող տների բոցերը երկինք էին բարձրացել: Բնակչության մի մասը հավաքվել էր քաղաքի այգու մոտ և հույս ուներ, թե դահիժ Սուլթանովը կփրկի իրենց: Սակայն բոլորն էլ ջարդվեցին թուրքերի կողմից: Քաղաքից հազիվ դուրս եկավ և մահվան ճիրաններից փրկվեց 4880 հոգի: Մի քանի օրվա ընթացքում հայկական թաղամասը վերածվեց մոխրի և ավերակների: Արցախահայության համար այդ սարսափելի բարդուղիմեոսյան գիշերը Շուշիում գլխատվեցին հազարավոր տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ: Փրկվածները Քարին տակ գյուղից տանող արահետով մառախուղի միջով ցած են իջնում և անցնում Վարանդա ու Դիզակ: Քաղաքում մնացած 5000 մարդուց 2200-ը գերի են վերցվում, իսկ մնացածը գլխատվում են փողոցներում¹²:

Թիֆլիսում տպագրվող «Սլովո» թերթը գրել է. «Քաղաքի հայկական մասում չի մնացել քարը քարի վրա: Մուսուլմանական խուժանը մարտի 23-ին ներս է խուժել այդ մասը և սկսել սպանել հայ բնակիչներին: Մտնում էին տները, սպանում տան տերերին, հափշտակում բոլոր արժեքավոր իրերը և ապա

տունը հրդեհում... Ամենուրեք լսվում էին ճիչեր, հառաչանքներ և լաց...»¹³: Հայտնի վիճակագիր Բախշի Իշխանյանի հաշվումներով այդ օրերին Շուշիում զոհվել է 8988 հայ¹⁴: Ականատեսների վկայությամբ ամբողջ մեկ ամիս հրդեհը չէր մարում: Հայկական թաղամասի 7000 տնից հազիվ մի քանի շինություն է փրկվել հրդեհից: Վանդալները, ներխուժելով առաջնորդարան, գլխատում են Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպս. Տեր-Գրիգորյանին, գլուխը ցից հանում և պտտեցնում քաղաքի թուրքական թաղամասում: Այդ օրը զոհվեցին նաև Ղարաբաղի բուլճակների ղեկավար Ալ. Ծատուրյանը, հայտնի բժիշկ Յարամիշյանը, բանաստեղծներ Ջանուկյանն ու Փիրջանյանը, անվանի մանկավարժներ Թավրիզյանը և Տեր-Գաբրիելյանը, մշակույթի շատ գործիչներ: Այդ օրերին քաղաքում մուսուլմանների կատարած գազանությունների մասին ահա թե ինչ են պատմում ականատեսները: «Մենք, պատմում է տասնվեցամյա Սուրենը, - արթնացանք կրակոցներից: Ես ու հայրս դուրս եկանք բակ: Հանկարծ մեր բակ են ներխուժում զինված վեց թուրք: Երեք թուրք զնդակահարում են հորս: Կրակոցների վրա փախչում է մեր ամբողջ ընտանիքը: Թուրքերը նետվում են նրանց վրա: Երկու թուրք բռնաբարում են մորս և հետո սպանում: Հետո բռնաբարում են երկու փոքր եղբայրներիս ու նրանց էլ սպանում: Բռնաբարում են ավագ քրոջս և նրան էլ սպանում: Մի հաղթանդամ ասկյար բռնում է երեք տարեկան քրոջս՝ Անահիտի ոտքերից, գլուխը խփում պատին և մարմինը շարտում աստիճանի կողմը»¹⁵:

«Երբ թուրքերը ներխուժեցին բակ, - պատմում է Տաթևիկ Տեր-Սահակյանը, - սկսեցին բոլորին հերթով բռնել: Կանանց և աղջիկներին բռնաբարում էին, գեղեցիկներին վերցնում իրենց համար, իսկ մնացածներին սպանում: Տղաներին ևս

¹³ «Слово», 16 апреля, 1920:

¹⁴ «Յառաջ», 1 ապրիլի, 1920:

¹⁵ 3. Мелик-Шахназаров. Записки Карабахского солдата. М., 1995, с. 40-41:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, ք. 223:

¹² Նույն տեղում, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, ք. 165-166:

բռնաբարում էին ու սպանում: Այնուհետև սկսում են հաշվե-
հարդար տեսնել գերի տղամարդկանց և պատանիների հետ,
որոնց նախօրոք կապկպել էին: Նրանց հերթով բերում էին
կաշվի գոգնոցով դահիճի մոտ, որը սուր դանակը ձեռքին
նստած էր աթոռին: Առաջինը նրա մոտ բերեցին գեղեցկահա-
սակ, երկարամիտուք քահանա Տեր-Յարությունյանին: Նրա
ձեռքերը կապված էին թիկունքին, ոտքերը՝ շղթայված: Դահի-
ճը նրան պահում է մեջքի վրա, գլուխը դնում ծնկանը, հետո
բռնում միտուքը և ցուցադրաբար դանակով կտրում գլու-
խը...»¹⁶: Իսկ երբ հերթը հասավ Տաթևիկի 14 տարեկան տղա-
յին, նա արդեն կորցրել էր իր գիտակցությունը...

Դրվագ երրորդ. հավատարիմ մնալով իր հակահայ քա-
ղաքականությանը, թուրք-ազերիները նույնիսկ թույլ չտվեցին՝
հայերը վերականգնեն Շուշին: Ընդհակառակը, խորհրդային
իշխանության տարիներին ամեն ինչ անում էին Շուշիում բնա-
ջնջելու այն ամենը, ինչը հայկական էր: 1988 թ. մայիսին և
սեպտեմբերին այնտեղից արտաքսվեցին բոլոր հայերը, և քա-
ղաքը վերածվեց թուրք վայրագների որջի: Այստեղից օր ու
գիշեր «ալազաններով» և «գրադներով» ավերում էին մարզ-
կենտրոն Ստեփանակերտը: Արդեն 1992 թ. գարնանը Շուշիի
կրակակետերի ոչնչացումը դարձել էր պատմական անհրա-
ժեշտություն: Մինչ այդ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը
ոչնչացրել էին Տոդի, Մալիբեկլուի, Խոջավենդի, Դարադաղ-
լուի, Վերին Վիյսալուի, Խոջալուի և այլ կրակակետեր: Թուրք
բարբարոսները չէին դադարում Ստեփանակերտի և հարևան
բնակավայրերի հրետակոծումը: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նա-
խագահությունը 1992 թ. մայիսի 1-ին, դիմելով աշխարհի պե-
տություններին, տեղյակ պահեց, որ Լեռնային Դարաբաղի
բնակչությունը սովահար է, զուրկ ջրից, էլեկտրականությու-
նից, ապրելու հնարավորությունից¹⁷: Բավական է նշել, որ
1991 թ. նոյեմբերից մինչև 1992թ. մայիսի սկիզբը թուրքական

կրակակետերից Ստեփանակերտի վրա արձակվել էր 4741
արկ, որից մոտ 3 հազարը «գրադ» կայանքներից: Այդ հրետա-
կոծությունների հետևանքով զոհվել են 111, վիրավորվել 332
բնակիչներ՝ մեծ մասը կանայք, երեխաներ և ծերեր: Ավերվել
էր 370 շինություն¹⁸: Միայն մայիսի առաջին շաբաթում Շու-
շիից Ստեփանակերտի վրա արձակվել է 1000 արկ, որից 800
ռեակտիվ: Այդ ամենի հետևանքով զոհվել է 20 խաղաղ բնա-
կիչ, փլատակների են վերածվել հարյուրավոր բնակելի տներ
և մի շարք ձեռնարկություններ: Այդ օրերին անընդհատ Շուշի
էին ժամանում զինամթերքներով բեռնավորված մեքենաների
շարասյուններ: Մայիսի 7-ին հակառակորդի «Մի-21» երեք
մարտական ուղղաթիռներ գրոհեցին Շուշիի կողմից: Այդ օրը
Ստեփանակերտի վրա արձակվեցին 200 հրթիռ և մի քանի այլ
տիպի արկեր:

Ադրբեջանի «բնաջնջողական պատերազմի» քաղաքա-
կանության հետևանքով ԼՂՀ մայրաքաղաքում և այլ բնակա-
վայրերում ստեղծվել էր օրհասական կացություն: Չկար հե-
ղուկ վառելիք, իսկ մայիսի 1-ից լրիվ անջատվել էր էլեկտրա-
էներգիան: Հաց թխվում էր բացառապես զինվորների և հի-
վանդների համար: Հազարավոր ընտանիքներ մնացել էին ան-
օթևան: Հարյուրավոր ընտանիքներ ստիպված էին Ստեփա-
նակերտից տեղափոխվել գյուղեր: Ահա թե ինչու Շուշիի և
մյուս կրակակետերի ոչնչացումն ու Հայաստանի հետ ցամա-
քային կապի ապահովումը դարձել էին կենաց ու մահվան
հարց: Այդ էին թելադրում նաև երկրամասի շրջափակումը,
շուրջօրյա հրթիռակոծումը, ստեղծված ծանր վիճակը: Գերա-
գույն խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետ-
րոսյանը մայիսի 8-ի երեկոյան հաղորդել է Երևան. «Վերջին
շաբաթվա ընթացքում ադրբեջանցիները լայնածավալ հար-
ձակումներ էին գործում Ստեփանակերտի վրա: Վիճակն ան-
տանելի էր դառնում: Եվ մայիսի 7-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 43–44:

¹⁷ «Երկիր», 26. 05. 1992:

¹⁸ «Ազգ», 9. 05. 1992:

րանքների և ոգու արիության շնորհիվ: Շուշիում տեղի ունեցավ այն, ինչ հայտնի է վաղուց. եթե քո ոգին ավելի բարձր է, քան թշնամունը, ապա վաշտը կարող է հաղթել զնդին:

1992 թ. մայիսի 9-ին Շուշին ազատագրվեց: Հակառակորդը տվեց 300 զոհ, 600–700 վիրավոր, 13 գերի, իսկ հայկական կողմը՝ 57 զոհ, 120 վիրավոր: «Շուշիի ազատագրման համար» մեդալով պարգևատրվել են ավելի քան 1000 հոգի: Ըստ ԼՂՀ ԳԽ կազմած ցուցակի՝ Շուշիի ազատագրմանը անմիջականորեն մասնակցել են 775 հոգի²¹:

Շուշիի ռազմական գործողություններն առաջին լուրջ մարտական մկրտությունն էին ԼՂՀ ԻՊՈւ-ի համար և իրենց արժանի տեղը գտան հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության տարեգրության մեջ: Շուշիի ազատագրումը բարձրացրեց մեր ժողովրդի մարտական ոգին և բարոյահոգեբանական հարված հասցրեց թշնամուն, որը հետո չկարողացավ ազատվել պարտվողի հոգեբանությունից:

1992 թ. մարտի 11-ին ԼՂՀ ԳԽ-ն, դիմելով հանրապետության բնակչությանը, նշեց. «Արցախի ազատագրական պայքարը թևակոխում է իր բախտորոշ փուլը... Մենք ետ չենք կանգնի մեր ընտրած ուղուց: Ազատագրությունը գերադասում ենք կյանքից, որովհետև չենք դատապարտվել հավերժական ստրկության...»

Մեզ է վիճակված կերտել մեր ապագան, մեր պայքարը խարսխվում է մեր հավաքական կամքի, անմնացորդ նվիրումի և կազմակերպության վրա: Վերջնական հաղթանակի համար դառնա՞նք միասնական ոգի և մարմին»²²:

Շուշին հավերժ է ու մնայուն: Շուշին հայի հպարտությունն է, նրա գոյապայքարի ոգին:

ՄՀԵՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Շուշիի «Կամառ» գիտական կենտրոն

ՇՈՒՇԻԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ԵՎ ԼՂՀ ՁԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒԲ

Հայտնի է, որ «ԼՂՀ տոն և հիշատակի օրերի մասին ԼՂՀ օրենքով», որը ԼՂՀ նախագահի կողմից ստորագրվել է 1995 թ. դեկտեմբերի 25-ին, մայիսի 9-ը սահմանվել է Հաղթանակի, ԼՂՀ պաշտպանության բանակի և Շուշիի ազատագրման օր¹: Մայիսի 9-ը մաս Դաշտպանության բանակի օր հռչակելը կարելի է բացատրել Շուշիի հաղթանակի կարևորությամբ, ռազմագործողության գրագետ պլանավորման ու փայլուն կերպով անցկացման, ինչպես մաս առաջին անգամ մի քանի զորատեսակների ներգրավման ու նրանց փոխգործակցության ապահովման և այլ հանգամանքներով: Հիրավի, Շուշիի ազատագրման ռազմագործողության ընթացքում ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը և կամավորական ջոկատները լուրջ քննություն բռնեցին և ապացուցեցին միասնական լինելու առավելությունը: Պատահական չէ, որ Երկրապահ կամավորականներն իրենց՝ 1998 թ. նոյեմբերյան համագումարում մայիսի 8-ը հռչակել են Երկրապահի օր²:

Այս ամենով հանդերձ, մեր ուսումնասիրությունների ընթացքում չեն գտնվել իրավաբանորեն հիմնավոր փաստարկներ մայիսի 9-ը ՊԲ-ի ստեղծման օր համարելու օգտին: Ընդհակառակը, մեր կողմից վերհանված բոլոր փաստերը միահամուռ վկայում են, որ ՊԲ-ի կազմավորման համար ելակետ պետք է ընդունել 1992 թ. փետրվարի 24-ի ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի (ԳԽ) նախագահության որոշումը ԼՂՀ ինքնապաշտ-

²¹ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական արխիվ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 15, ք. 8–28:

²² «Երկիր», 12. 05. 1992:

¹ Տե՛ս «Կամառ» գիտական կենտրոնի արխիվ, ԼՂՀ օրենքներ, Գործ N 4, էջ 23:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», ք. 90, 1998 թ.:

պանության ուժերի (ԻՊՈՒ) մասին:

Փորձենք հիմնավորել մեր այս պնդումը՝ հենվելով արխիվային նյութերի և իրադարձությունների տրամաբանական զարգացման ու պատճառահետևանքային կապի վրա: Մասնավորապես արխիվային նյութերից հայտնի է դառնում, որ արդեն 1995 թ. դեկտեմբերի 5-ին ավարտվել էին «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տոն և հիշատակի օրերի մասին» ԼՂՀ Օրենքի նախագծի մշակման աշխատանքները, որի մասին ԼՂՀ խորհրդարանի* քարտուղար տիկին Է. Գաբրիելյանին ծանուցել է ԼՂՀ խորհրդարանի կրթության, գիտության, մշակույթի, առողջապահության, սպորտի և սոցիալական հարցերի մշտական (ժամանակավոր)* հանձնաժողովի նախագահ Ա. Սողոմոնյանը³: Օրենքի նախագծում Պաշտպանության բանակի օր էր նշված հունիսի 7-ը⁴: Մեր ուսումնասիրությունների և ժամանակի գործիչների հետ հարցազրույցների արդյունքում պարզվեց, որ հունիսի 7-ն ընտրվել է 1991 թ. այդ նույն օրը Հաղորդի շրջանի Ծամծոր գյուղի ազատագրման կապակցությամբ՝ որպես ինքնապաշտպանական ջոկատների ձեռք բերած առաջին հաջողություն: Կարծում ենք, այս ընտրության համար պակաս կարևոր դեր չի խաղացել այն ժամանակ ԼՂՀ պաշտպանության նախարար, ՊԲ հրամանատար, գեներալ Ս. Բաբայանի ազդեցությունը, քանի որ, ըստ որոշ կարծիքների, հենց այդ օրն է վերջինս Ա. Կարապետյանից, մեղմ ասած՝ «վերցրել» ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարությունը:

ԼՂՀ խորհրդարանը «ԼՂՀ տոն և հիշատակի օրերի մասին» Օրենքի նախագիծն առաջին ընթերցմամբ քննարկել է 1995 թ. դեկտեմբերի 11-ին, ապա հետաձգել հաջորդ օրվան:

* Այսպես է բնագրում:

³ ԼՂՀ Պետարխիվ, ֆ. 254, ց. 4, պ. մ. 16, կ. 2 (ԼՂՀ խորհրդարանի երկրորդ գումարման առաջին նստաշրջան. 1995 թ. դեկտեմբերի 8–26-ի նիստերի սղագրությունները), էջ 15:

⁴ Նույն տեղում, էջ 16:

Իսկ մինչ այդ նախագիծը ուղարկվել էր ԼՂՀ ՆԳ նախարարին, արդարադատության վարչության պետին, վարչապետին, պաշտպանության նախարարությանը, նախագահին*, և ստացվել են համապատասխան առաջարկություններ⁵: Դեկտեմբերի 12-ի քննարկման ժամանակ ժամանակավոր հանձնաժողովի նախագահ Ա. Սողոմոնյանը ներկայացրել է ստացված երեք առաջարկությունները. մայիսի 9-ը՝ նախագահի աշխատակազմի կողմից, սեպտեմբերի 3-ը՝ կառավարության կողմից, հունիսի 7-ը՝ Պաշտպանության բանակի կողմից: Հանձնաժողովի եզրակացությունը հետևյալն էր. քանի որ Պաշտպանության բանակն ինքն էր առաջարկում իր օրը, ուստի պետք է ընդունել հենց հունիսի 7-ը⁶: Սակայն ԼՂՀ ԳԽ խոսնակ Կ. Բաբուրյանի առաջարկությամբ ՊԲ-ի օրվա ընտրությունը հետաձգվեց՝ հաջորդ նիստում քննարկելու համար, մինչև առաջարկություններ ներկայացրած կողմերի ընդհանուր հայտարարի գալը:

Արխիվային նյութերի բացը լրացնելու նպատակով դիմեցինք ժամանակի գործիչներին: ԳԽ նախկին քարտուղար Է. Գաբրիելյանի և ժամանակավոր հանձնաժողովի նախկին նախագահ Ա. Սողոմոնյանի հետ մեր ճեպագրույցներից պարզ դարձավ, որ ԼՂՀ նախագահի աշխատակազմի առաջարկած օրն ընդունելու համար գլխավոր «փաստարկ» է համարվել տոն և հիշատակի օրերի քանակը հնարավորինս սահմանափակելու նպատակահարմարությունը⁷:

Երբ մեր կողմից վերհանվեց ու գիտական շրջանառության մեջ դրվեց Պաշտպանության բանակի կազմավորման իրավական թղթապանակը, բարձրաստիճան զինվորականներից մեկը, ի պաշտպանություն մայիսի 9-ի, հղում կատարեց ՀՀ Ձինված ուժերի Ներքին ծառայության կանոնագրին, որ-

* Բնագրում հաջորդականությունն այսպես է:

⁵ Նույն տեղում, էջ 6:

⁶ Նույն տեղում, էջ 11–12:

⁷ Հարցազրույցները կայացել են 2007 թ. ամռանը:

տեղ սահմանված է, որ զորամասի տարեկան տոնի համար կարող է ամսաթիվ ընտրվել զորամասի պատմության հիշարժան օրերից մեկը՝ կազմավորումը, շքանշանով պարգևատրվելը, Հայրենիքի թշնամու դեմ մղված մարտում տարած նշանակալից հաղթանակը, մարտական հերթապահությունն առաջին անգամ ստանձնելը: Մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, հիշյալ կանոնագիրքը ՀՀ Ազգային ժողովի համապատասխան օրենքով հաստատվել է 1996 թ. դեկտեմբերի 3-ին⁸, այսինքն՝ Պաշտպանության բանակի օրը ԼՂՀ օրենքով սահմանելուց գրեթե մեկ տարի ուշ: Եթե անգամ Շուշիի ազատագրումը փորձենք դիտարկել «թշնամու դեմ նշանակալից հաղթանակի» տեսանկյունից, միևնույն է, չենք կարող անտեսել «կազմավորման օրը», որն ի դեպ Օրենքով նախատեսված դեպքերից առաջինն է: Մեր խորին համոզմամբ ՊԲ-ի կազմավորման ուղին իրավական հարթության վրա բավական տեսանելի ուրվագծվում է, թեև մի շարք առանձնահատկություններից ու օբյեկտիվ պատճառներից ելնելով՝ նրա գաղտնի զարգացումներն իրավաբանորեն ձևակերպվել են բավական ուշ:

Ինչպես մեզ հաջողվել է ցույց տալ, 1992 թ. փետրվարի 24-ը շրջադարձային է եղել ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի կազմավորման համար⁹: Փաստորեն 1992 թ. փետրվարի 24-ին ԼՂՀ Ինքնապաշտպանության ուժերը պետական կարգավիճակ են ստացել, ինչը թելադրված էր ինչպես նախընթաց զարգացումներով, այնպես էլ առաջիկա կարևոր ռազմաքաղաքական խնդիրների լուծման անհրաժեշտությամբ: Մինչև 1992 թ. փետրվարի 24-ը Արցախի տարածքում տարերայնորեն ձևավորված աշխարհագորային կամավորական ջոկատները հաջողությամբ իրակա-

⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Զինված ուժերի Ներքին ծառայության կանոնագիրք, Ե., ՀՀ ՊՆ հրատ., 1997, էջ 1, 252 հավելված 5:

⁹ Տե՛ս *Հարությունյան Մ.*, Արցախյան պատերազմը և Պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991–1994 թթ.: Պատմ. գիտութ. թեկնածուի գիտակ. աստիճանի հայցման ատենախոսություն: Ե., 2001, էջ 158–159, *նույնի*՝ Պաշտպանության բանակ: Տե՛ս Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988–1994: Հանրագիտարան: Ե., 2004, էջ 549–554:

նացնում էին սահմանների և հանրապետության ներսում գտնվող թշնամական հենակետերին մերձակա հայկական բնակավայրերի պաշտպանության ոչ ոյուրին խնդիրը: Հենց այդ խնդրից էր բխում նաև ադրբեջանցիներով բնակեցված այն վտանգավոր կրակակետերի վնասագործման անհրաժեշտությունը, որոնք շրջափակել էին ճանապարհները, ավազակային հարձակումներ էին գործում խաղաղ բնակչության վրա և կողոպտում հանրային ու սեփական ունեցվածքը և, վերջապես, պարբերաբար գնդակոծում էին հայկական բնակավայրերը: 1991 թ. աշնանը Հադրութի շրջանում իրականացված ռազմագործողությունների շարքը, որոնց ընթացքում ազատագրվեցին «Կոլցո» գործողության ժամանակ բռնազավթված բնակավայրերի մի մասը և Տոզը, նույն տարվա դեկտեմբերին Ասկերանի շրջանի Ջամիլլուի, Լեսնոյի, Մարտակերտի շրջանի Իմերեթ-Քարավենդ, Ումութլու և Ստեփանակերտի արվարձան Կրկժանի համար մղված մարտերը, 1992 թ. ձմեռային պատերազմափուլի հաջողությունները Կրկժանում, Մալիբեկլուում, Ղարադաղլուում և Վերին Վեյսալուում, ցույց տվեցին Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի որակական աճն ու մարտունակության բարձրացումը, հրամանատարների ու ազատամարտիկների մարտավարական հմտությունների և փորձի բազմապատկումը: Փաստորեն, հասունացել էր այդ ուժերին իրավական կարգավիճակ շնորհելու պատմական պահը: Մյուս կողմից, Ստեփանակերտի օդանավակայանի ազատագրման ու Խոջալուի կրակակետերի ճնշման վճռորոշ ռազմագործողությունից առաջ պահանջվում էր հայրենի իշխանությունների աջակցությունը հայ ազատամարտիկներին, ինչը կբարձրացներ նրանց մարտական ոգին, կբազմապատկեր հաջողությունը նվաճելու վճռականությունը:

Վերոհիշյալ նկատառումներից ելնելով, ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ 1992 թ. փետրվարի 24-ի Հ. ՆԽ-0019-1 որոշումը ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի մասին կարելի է բնորոշել որպես նորաստեղծ հանրապետության

սահմանները հաջողությամբ պաշտպանող աշխարհագրոս-
յին-կամավորական ջոկատներին պետական ու իրավական
աջակցություն, յուրօրինակ խրախուսում և ամենակարևորը՝
համապատասխան կարգավիճակի շնորհում:

Այդ պատմական որոշումն ընդունելիս ԼՂՀ ԳԽ նախա-
գահությունը ելնում էր այն իրողությունից, որ Լեռնային Ղա-
րաբաղի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ տարվող ցեղա-
սպանության, թալանի ու բռնության քաղաքականությունը և
հայկական գյուղերի զանգվածային բռնատեղահանումը հան-
գեցրել են Լեռնային Ղարաբաղի շահերը պաշտպանելու կոչ-
ված կամավորական ջոկատների ստեղծմանը: ԼՂՀ բարձրա-
գույն օրենսդիր մարմնի նախագահությունը նկատի էր առնում
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ Ադրբեջանա-
կան Հանրապետության կողմից հարաճուն զավթողական
գործողությունները և, վերջապես, նպատակ է ունեցել հաշվա-
ռել զորահավաքային միջոցները և ապահովել հանրապե-
տության պաշտպանությունը:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը որոշել է կազմավորված
զինված ջոկատները ճանաչել որպես ԼՂՀ ինքնապաշտ-
պանության ուժեր և դրանք ենթարկել միասնական հրամանա-
տարության: Նկատենք, որ այս վերջին դրույթը կոչված էր
առանձին-առանձին գործող ջոկատների համախմբմանը, մեկ
հրամանատարության ներքո նրանց ջանքերի համատեղմանը:
Հիրավի, դա բարդ խնդիր էր, որի լուծման համար պահանջվե-
ցին մի քանի այլ որոշումներ, հրամանագրեր և... ժամանակ:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը շրջանների ու քաղաքների
գործկոմներին և զինկոմիսարիատներին հանձնարարում էր
մեկամսյա ժամկետում անցկացնել հանրապետության բոլոր
զինապարտների վերահաշվառում և զորակոչային տարիքի
քաղաքացիների հաշվառում:

Որոշման երկրորդ կետով ԼՂՀ ինքնապաշտպանության
ուժերում ներգրավված զինապարտները համարվում էին զո-
րակոչված: Այնուհետև, զինկոմիսարիատներին հանձնարար-

վում էր ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի շրջանային ստո-
րաբանությունների շտաբների հետ համատեղ կազմակերպել
ԼՂՀ շահերի համար պայքարում զոհվածների, անհայտ կո-
րած և հաշվված անձանց վերահաշվառում¹⁰:

Ակներևաբար, այս որոշմամբ իրավաբանորեն ձևակերպ-
վել է ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի (ԻՊՈՒ) պետական
կարգավիճակը, իսկ արդեն զինծառայության մեջ գտնվող
զինապարտները ճանաչվել են զորակոչված ԼՂՀ-ի զինված
ուժեր: ԼՂՀ-ի խորհրդարանական հանրապետության գերա-
գույն մարմնի նախագահության ընդունած որոշումն, անկաս-
կած, օրենքի ուժ ունի, հետևաբար ԼՂՀ-ի զինված ուժերի կամ
Պաշտպանության բանակի ստեղծումը պետք է համարել
փետրվարի 24-ը: Հավելենք, որ ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը
լիազորել էր ԳԽ Նախագահությանն՝ ընդունել օրենքներ և
դրանց հավասարեցված որոշումներ (եկեկով պատերազմա-
կան իրավիճակից): Դա նախկին պատգամավորները բացա-
տրում են նրանով, որ հակառակորդի ագրեսիայի պատճառով
պատգամավորների մի մասը, զենքը ձեռքին, մարտնչում էր
ԼՂՀ սահմաններում, ուստի հաճախ դժվար էր քվորում ապա-
հովել, ուստի ԳԽ-ն լիազորել էր Նախագահությանն լինել
մշտապես գործող մարմին և որոշումներ կայացնել...

Մայիսի 9-ը ՊԲ-ի օր հռչակելը կարելի է հասկանալ, քա-
նի որ այդ օրը ձեռք է բերվել փայլուն ռազմական հաղթանակ,
բայց ահա դժվար է համակերպվել այն մտքին, որ ՊԲ զին-
ծառայողների ծառայության ստաժը հաշվարկվում է 1992 թ.
սեպտեմբերի 1-ից: Ոմանք նույնիսկ պնդում են, որ ՊԲ-ն իբր
ստեղծվել է սեպտեմբերի 1-ին: Սակայն, փաստն այն է, որ
տակավին 1992 թ. օգոստոսի 14-ին «Պաշտպանական շրջան-
ներ կազմակերպելու և ուժերի ու միջոցների շրջանային լրա-
կազմի կազմակերպական-հաստիքային կառուցվածքի մա-
սին» ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեի (ԻՊԿ) նախագա-

¹⁰ ԼՂՀ Պետարխիվ, ֆ. 1, ց. 5, պ. մ. 13, կ. 1, ք. 24:

հի հրամանագրով ընդամենը ԻՊՈՒ-ի կազմավորման հերթական փուլն է նշանավորվել: Մասնավորապես, անցում է կատարվել ավելի խոշոր կանոնավոր ստորաբաժանումների (գումարտակների, դիվիզիոնների) վերակազմավորմանը (մինչ այդ մարտավարական միավորը վաշտն էր), ինչպես նաև ստեղծվել են 6 պաշտպանական շրջաններ: Փաստորեն, օգոստոսի 14-ի համապատասխան հրամանագրի կենսագործման երկար ու դժվարին ճանապարհին սեպտեմբերի 1-ը մյուս օրերից առանձնացել է սոսկ նրանով, որ ամսվա սկիզբն էր, ուստի նոր հրամանները գրվեցին, ու զինռոճիկները սկսեցին հաշվարկվել հենց այդ օրից: Ուստի, սեպտեմբերի 1-ը բանակի ստեղծման օր համարելը, ըստ մեզ, հիմնավորված չէ¹¹: Մինչդեռ, 1992 թ. փետրվարի 24-ի որոշումը ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի մասին հանդիսացել է բանակի ստեղծման իրավական հիմքը և ռազմապաշտպանական ոլորտի հետ կապված հետագա բոլոր որոշումների մեկնակետը...

Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ ՊԲ-ի ստեղծման գործընթացն ունեցել է 4 փուլ¹², որոնց ներկայացումը, կարծում ենք, ավելի համոզիչ կդարձնի մեր տեսակետը:

Սկզբնական փուլում՝ 1988 թ. փետրվարի 22-ից 1992 թ. փետրվարի 24-ի ընթացքում, ձևավորվել են մի շարք կամավորական ինքնապաշտպանական ջոկատներ ու աշխարհագորային խմբեր, որոնք սկզբնավորվել են Ասկերան ավանի վրա աղդանցիների հարձակումից ու սումգայիթյան եղեռնագործությունից անմիջապես հետո և, ինչպես նշվել է վերևում, պաշտոնական կարգավիճակ են ստացել 1992 թ. փետրվարի

¹¹ Տե՛ս *Հարությունյան Մ.*, Արցախյան պատերազմը և Պաշտպանության բանակի մարտական ուղին 1991–1994 թթ.: Պատմ. գիտութ. թեկնածուի գիտակ. աստիճանի հայցման ատենախոսություն, էջ 86–88, 129–130:

¹² Նույն տեղում, էջ 158–159, *Հարությունյան Մ.*, Պաշտպանության բանակ: Տե՛ս Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988–1994: Հանրագիտարան, էջ 549–554:

24-ին՝ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության համապատասխան որոշումով: Այդ ժամանակ ինքնապաշտպանական ջոկատների խնդիրն էր աղբբեջանցիների հարձակումներից պաշտպանել խաղաղ բնակավայրերը: Անհրաժեշտությունից դրդված՝ տեղերում ստեղծվում էին աշխարհագորային խմբեր, որոնց առավել վտանգավոր իրավիճակներում օգնության էին հասնում քաղաքներում կազմավորվող զինված խմբերն ու ջոկատները: Կային նաև հատուկ պատրաստություն անցած կամ զինվորական փորձառություն ունեցող կամավորների մարտունակ ջոկատներ, որոնք գործում էին հիմնականում Հյուսիսային Արցախում, Հադրութի սահմանամերձ գոտում, Շուշիի շրջանի հայկական գյուղերում և այլուր¹³: Հարկ է նշել, որ ջոկատների ստեղծումն ու գործունեությունը իրականացվում էին ընդհատակում, որովհետև դրանք ԽՍՀՄ իշխանությունների կողմից դիտվում էին օրենքից դուրս, իսկ ՆԳՆ Ներքին գործերին (ՆԶ) իրավունք էր վերապահված ցրել դրանք՝ առգրավելով առկա զենքն ու զինամթերքը:

Արցախի ինքնապաշտպանության պատասխանատուների խնդիրները որոշակի փոփոխություններ կրեցին ԼՂՀ տարածքից ԽՍՀՄ ՆԳՆ ՆԶ-ի ստորաբաժանումների դուրսբերումից (1991 թ. դեկտեմբերի 26-ից) հետո: Արցախ գործուղված Ա. Տեր-Թադևոսյանի ղեկավարությամբ նոր թափ ստացավ ինքնապաշտպանական ուժերի կազմավորումը: Հադրութի և Մարտունու շրջաններում դրանցում ընդգրկվեցին 400-ական, Ասկերանում, Մարտակերտում և Ստեփանակերտում՝ 500-ական մարտիկներ: 1991 թ. հոկտեմբեր- 1992 թ. փետրվար ժամանակահատվածում նվաճվեցին մի շարք ռազմական հաղթանակներ, որոնք ամրապնդեցին ինքնապաշտպանական ջոկատների դիրքերը, նկատելիորեն համալրվեց նրանց սպառազինությունը, հրամանատարական կազմը մարտավարա-

¹³ Ավելի հանգամանալից տե՛ս *Հարությունյան Մ.*, Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Ե., 2000, էջ 27–29:

կան փորձ ձեռք բերեց, բարձրացավ հայ ռազմիկների մարտական ոգին: Դրանք գործոններ էին, որոնք առավելագույնս նպաստեցին ազատամարտիկների մեջ սեփական ուժերի նկատմամբ վստահության ու հաղթելու վճռականության ձևավորմանը, որոնց շնորհիվ հաջողվեց համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում՝ մինչև 1992 թ. մայիսի 18-ը ճնշել ԼՂՀ-ի տարածքի թշնամական բոլոր կրակակետերը¹⁴:

Մշտապես կատարելագործվում էր նաև ղեկավարման համակարգը՝ կադրային ու կառուցվածքային բարելավումների միջոցով: Այսպես, ԼՂՀ ԳԽ նախագահության՝ 1992 թ. մարտի 4-ի որոշմամբ գնդապետ Ա. Տեր-Թադևոսյանը նշանակվեց Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատար, որի գործառնության պարտականությունները 1990 թ. սեպտեմբերի 10-ից, փաստորեն, կատարում էր Ա. Կարապետյանը¹⁵: Նույն օրը հաստատվեց նաև ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի կազմը՝ ԼՂՀ ԳԽ-ի խոսնակ Ա. Մկրտչյանի նախագահությամբ¹⁶: Իսկ մարտի 26-ին ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց Պաշտպանության կոմիտե (ՊԿ), որն այնուհետև վերանվանվեց Ինքնապաշտպանության կոմիտեի (ԻՊԿ), որի նախագահ նշանակվեց Ս. Սարգսյանը¹⁷: Նորաստեղծ մարմինը, առաջնորդվելով ԼՂՀ ԳԽ և Նախարարների խորհրդի որոշումներով ու կարգադրություններով, կազմակերպեց ինքնապաշտպանական ջոկատների միավորման, բանակի նյութատեխնիկական բազայի ստեղծման գործը, ձևավորեց ու ղեկավարեց ԻՊՈՒ վարչության աշխատանքները: Տեղին ենք համարում անդրադառնալ նաև ՊԿ-ն ԻՊԿ-ի փո-

¹⁴ Տե՛ս *Հարությունյան Մ.*, Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի կազմավորումը, «ԱրԴՀ գիտական տեղեկագիր», Ստ., 2000, 1, էջ 80–83:

¹⁵ *Հարությունյան Մ.*, Պաշտպանության բանակ: Տե՛ս *Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994: Հանրագիտարան*, էջ 552:

¹⁶ Տե՛ս *ԼՂՀ ՊԿ*, ֆ. 1, ց. 5, պ.մ. 13, կ. 1, ք. 29:

¹⁷ Տե՛ս *ԼՂՀ կառավարության արձանագրության բաժին*, ԼՂՀ ՆԽ 1992 թ. մարտի 26-ի նիստի արձանագրություն, հմ. 3, ք. 2:

խակերպելու հարցին: Մեզ չհաջողվեց որևէ վավերագիր գտնել, որտեղ ամրագրված ու հիմնավորված կլիներ այդ փոխակերպումը. ամենայն հավանականությամբ նման փաստաթուղթ չկա: Մեր կարծիքով Պաշտպանության կոմիտեն Ինքնապաշտպանության կոմիտեի է վերանվանվել 1992 թ. օգոստոսի 15-ից հետո, որպեսզի այդ օրը ստեղծված Պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ) անվան հետ շփոթմունքի տեղիք չտա:

ՊԲ-ի կազմավորման երկրորդ փուլի (1992 թ. փետրվարի 24-օգոստոսի 14) հիմնական առանձնահատկությունն այն էր, որ ավարտին հասցվեց ԼՂՀ-ի ներսում ազատագրական մարտերի շարքը, պատերազմը «նահանջեց» հանրապետության սահմաններից անդին, Ադրբեջան-ԼՂՀ հակամարտությունը թևակոխեց որակական նոր փուլ: Ամենանշանակալի իրադարձությունը Շուշիի ազատագրումն էր մայիսի 9-ին, որն առ այսօր նշվում է նաև որպես Պաշտպանության բանակի օր:

ԼՂՀ ԻՊԿ նախագահի՝ «Պաշտպանական շրջանային լրակազմի ուժերի ու միջոցների կառուցվածքի մասին» հրամանով 1992 թ. օգոստոսի 14-ին ստեղծվեցին 6 պաշտպանական շրջաններ¹⁸: Սիաժամանակ, առկա նյութական ու ռազմական հնարավորություններն առավել արդյունավետ օգտագործելու, իշխանության բոլոր լծակները մեկտեղելու և ռազմաճակատում արմատական բեկում մտցնելու նպատակով 1992 թ. օգոստոսի 15-ին ստեղծվեց ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեն (ՊՊԿ)՝ Ռ. Քոչարյանի նախագահությամբ:

ՊԲ կազմավորման երրորդ փուլում (1992 թ. օգոստոսի 14–1993 թ. նոյեմբերի 10) նկատելի հաջողություններ են ձեռք բերվել ինչպես բանակաշինության, այնպես էլ հակառակորդի կրակակետերի ու ռազմական պլացդարմների վնասազերծման ասպարեզներում: Այս ամենը հիմք ծառայեց 1993 թ. նո-

¹⁸ Տե՛ս *ԼՂՀ ՊԿ արխիվ*, ԼՂՀ ԻՊԿ նախագահի հրամանագրեր. գործ հմ. 1, հրաման հմ. 2, ք. 3–4:

յեմբերի 10-ին, ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռ. Քոչարյանի հրամանով, ԻՊՈՒ-ի՝ ԼՂՀ ՊԲ-ի վերակազմավորումն ամրագրելու համար¹⁹: ՊԲ հրամանատար նշանակվեց երիտասարդ գնդապետ Ս. Բաբայանը, առաջին տեղակալ՝ փորձառու զինվորական մասնագետ, հրետանու գեներալ-մայոր Զ. Իվանյանը:

ՊԲ-ի կազմավորման չորրորդ փուլը մի յուրօրինակ փորձաշրջան էր թե՛ հրամանատարության և թե՛ զինանձնակազմի համար: Օմարի լեռնանցքից մինչև Արաքս գետը ձգվող ռազմաճակատի ողջ երկայնքով Ադրբեջանի լայնածավալ հարձակումներին համարժեք հակահարված տալը, հաստիքակառուցվածքային ու կադրային բարելավումները հիմք դարձան 1994 թ. հունվարի 4-ին ՊԲ-ի կառուցվածքը ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահի կողմից հաստատելու համար, ինչը, փաստորեն, նշանավորեց ՊԲ-ի կազմավորման ավարտը²⁰:

Հիրավի, ՊԲ-ի ստեղծումը կարևոր նշանակություն ունեցավ հակառակորդի ագրեսիայի կասեցման և պետական շինարարության ասպարեզում նվաճումներն ամրապնդելու համար:

Այսպիսով, ինչպես հստակ երևում է ներկայացված ակնարկից, Պաշտպանության բանակը անցել է կազմավորման համեմատաբար կարճատև, բայց հազեցված ու բովանդակալից ուղի, որն արձանագրված է նաև համապատասխան որոշումներով ու հրամանագրերով: Մեր կարծիքով իրավաբանորեն ՊԲ-ի կազմավորման օրը 1992 թ. փետրվարի 24-ն է, երբ մինչ այդ տարերայնորեն կազմավորված ինքնապաշտպանական-կամավորական ջոկատները պետական կարգավիճակ ստացան: Այդուհանդերձ, չառարկելով մայիսի 9-ը նաև որպես ՊԲ-ի օր նշելու ավանդույթի շարունակմանը, առաջարկում ենք զինծառայողների ծառայության ստաժը հաշվարկել գոնե 1992 թ. փետրվարի 24-ից, բայց ոչ երբեք նույն թվականի

¹⁹ Տե՛ս ԼՂՀ կառավարության արձանագրային բաժին, ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահի որոշումները. Արձ. հմ. 33, որոշում հմ. 323:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, Արձ. հմ. 36, որոշում հմ. 357:

սեպտեմբերի 1-ից, ինչպես անարդարացիորեն արվում էր մինչև վերջերս...

Կարծում ենք, հարցի արծարծումները նպաստել են Պաշտպանության բանակի զինծառայողների ծառայողական ստաժի հաշվարկման վերանայմանը: Այսպես, ՊԲ հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Ս. Հակոբյանի հրամանով մարտական գործողություններին մասնակցած և համապատասխան կարգավիճակ ունեցող ՊԲ զինծառայողների զինծառայության ստաժում որպես օրացուցային ստաժ արդեն հաշվի է առնվում 1992 թ. փետրվարի 1-ից մինչև սեպտեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածը²¹:

²¹ Տե՛ս ԼՂՀ Պաշտպանության նախարարի հրաման թիվ 179 առ 15. 06. 2007 թ.:

Ա. Վ. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ,

Վ. Ա. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Գյումրու պետական

մանկավարժական ինստիտուտ (ԳՊՄԻ)

ՇԻՐԱԿՅԻՆՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏՈՒՄ

Նորանկախ Հայաստանի կայացման ճանապարհին գլխավոր խնդիրներից էր Արցախյան ազատամարտը, որը կարելի է դիտել մի քանի տեսանկյունից՝ և՛ որպես ազգային - ազատագրական շարժման փուլ, և՛ որպես պատմական արդարության վերականգնում, և՛ որպես ժողովրդավարացման գործընթացի կարևոր ուղղություն: Ազատամարտի հաջողությունից էր կախված և՛ Հայաստանի, և՛ Արցախի հայության ճակատագիրը, և այն դարձավ ազգը միավորող կարևոր գործոն ու նպաստեց մարտունակ բանակի ստեղծմանը: Բանակի ստեղծման գործում կարելի է առանձնացնել Արցախյան ազատամարտում փորձառություն ձեռք բերած և նոր բանակի հիմք դարձած կամավորական ջոկատների կազմավորումը և նրանց մարտական գործունեությունը: Արդեն հիմա՝ տարիների հեռավից է ամբողջանում և արժևորվում կամավորական շարժման դերը Հայաստանի և Արցախի հայության կյանքում: Այն հաղթահարում է բանակաշինության հիմնախնդրի շրջանակները՝ վերածվելով ազգապահպանության ու ազգային ինքնագիտակցության աննախադեպ դրսևորման:

1989 թ. կամավորական շարժումն առաջին հերթին կարելի է որակել որպես.

ա. ազգային միասնության գիտակցում և գործնական իրականացման դրսևորում,

բ. ազգային խնդիրների առաջնայնությունների հստակեցում: Երկրաշարժի հետևանքով ֆիզիկապես, նյութապես ու հոգեբանորեն ջախջախված շիրակցիները, որոնք իրենք կարիք ունեին աջակցության ու կարեկցանքի, սեփական ցավն

անթեղած՝ զորավիզ կանգնեցին արցախյան հերոսամարտին,

գ. երիտասարդության ոգեկոչում, ազգային արժանապատվության գիտակցում, երբ զոհվածների փոխարեն նորերն էին շարք մտնում՝ դարձյալ կամավոր, առանց զորակոչի:

Երկրաշարժից ավերված Շիրակում նույնիսկ երկմտանք չառաջացավ, թե ինչ անել. վերացնել երկրաշարժի հետևանքները, թե՞ ծառայել Արցախի ազատագրմանը: Որոշումն ընդունվեց ինքնաբուխ, հախուռն ու գիտակցված: Կամավորական պետք է համարել նաև նրանց, ովքեր առանց զորակոչի, առանց վերին հրամանի երկրաշարժյան սուղ տարիներին տրամադրեցին իրենց տրանսպորտային միջոցները, Շիրակի ազգաբնակչության հավաքած նյութական ու ռազմական օգնությունն Արցախ հասցնելու համար:

Կամավորական շարժումն ընդգրկեց ողջ Հայաստանն ու հայությունը:

Այս շրջանում ձևավորված կամավորական խմբերի մեջ էր Շիրակի «Կումայրի» ջոկատը, որի պատմությունը ուսումնասիրելու գործում կարևոր նշանակություն ունեն ջոկատի հրամանատար Ս. Վարդանյանի և շտաբի պետ Ա. Ջաքարյանի տրամադրած որոշ փաստաթղթեր և տեսաժապավենը: Համաձայն այդ նյութերի՝ ջոկատի մարտական պատմությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ երեք փուլերով՝

1. 1989 թ. նոյեմբերից մինչև 1990թ. դեկտեմբերի 25-ը,
2. 1992 թ. Ապրիլի 25-ից մասնակցություն Շուշիի ազատագրմանը,
3. 1994 թ. հունվարի 8-ից մինչև զինադադարի ստորագրումը:

Առաջին փուլում՝ 1989 թ. նոյեմբերին, ձևավորվեց «Կումայրի» ջոկատը: Ջոկատի ռազմական խորհրդի կազմում էին Միքայել Վարդանյանը (հրամանատար), Աշոտ Ջաքարյանը (շտաբի պետ), Միշա Սահակյանը (Բասմաչ, հրամանատարի տեղակալ), Ամրիկոզ Սահրադյանը, Գրիգոր Ղազարյանը,

Աշոտ Վահանյանը և Աշոտ Վարդանյանը: «Կումայրին» մտավ ԵԿՄ (Երկրապահ կամավորականների միություն) կազմի մեջ: Արդեն 1990 թ. հունվարի 15-ին Երասխավանում տեղի ունեցավ ջոկատի մարտական մկրտությունը:

Ադրբեջանի նախագահական ընտրություններում Ա. Էլ-չիբեյի տարած հաղթանակը խիստ ծանրացրեց իրավիճակը: Առաջացավ հանրապետության սահմանների պաշտպանության խնդիրը: «Կումայրի» ջոկատը մասնակցեց այդ սուրբ գործին՝ ծառայություն տանելով Իջևանում, Նոյեմբերյանում, Եղեգնաձորում, Սիսիանում, Կրասնոսելսկում: Հոկտեմբերի 26-ին ջոկատը ստանձնեց նաև ռազմական ոստիկանության դեր՝ զբաղվելով ներքին անդորրի ապահովման գործով: Որոշակիորեն կայունացնելով շրջանի ներքին դրությունը՝ դեկտեմբերի 25-ին ջոկատը փառքով վերադարձավ տուն: Այս շրջանը կարելի է որակել որպես ջոկատի կայացման փուլ:

Բայց դեռ առջևում էին Հադրութի, Լաչինի, Մարտակերտի և Շուշիի ազատագրումը:

Հաջորդ, երկրորդ փուլը ներառում է Արցախյան պատերազմի ամենակարևոր օպերացիան՝ Շուշիի ազատագրումը: Համաձայն Պաշտպանության նախարարության որոշման՝ յուրաքանչյուր մարզային ջոկատից պետք էր ներկայացնել հատուկ խումբ: Այդ խմբերը կազմակերպվում էին կամավորականության սկզբունքով: «Կումայրի» ջոկատի բազմաթիվ մարտիկներ դիմում էին՝ խմբին անդամակցելու համար, և այդպես ձևավորվեց հատուկ ջոկատը: Նրա մեջ մտան 52 շիրակցիներ, մեկ կիրովականցի, 3 երևանցիներ և մեկ արցախցի, որը բնակվում էր Շիրակում: Խորհրդի որոշմամբ ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Միշա Սահակյանը: Ջոկատն Արցախ մեկնեց ապրիլի 25-ին:

Հրամանատար Ա. Տեր-Թադևոսյանի «Շուշիի» օպերացիայի պլանի և մարտական հրամանի համաձայն՝ նախատեսված էր կառուցել 4 դարաններ թշնամու կրակակետերից պաշտպանվելու նպատակով, որոնցից մեկը՝ Ջանհասան-Քո-

սալար ուղղությամբ, բաժին էր ընկել Գյումրու ջոկատին¹: Այստեղ էին գտնվում թշնամու կրակակետերը և օգնություն ստանալու ճանապարհը: Հենց այստեղ հնչեց «Շուշի» օպերացիայի առաջին կրակոցը: Գյումրու ջոկատն ընկավ շրջափակման մեջ, բայց կարողացավ փառքով կատարել իր վրա դրված պարտականությունը և շեղել թշնամու գլխավոր ուժերի հարվածը՝ կրակը վերցնելով իր վրա և ապահովելով ամբողջ օպերացիայի հաջողությունը:

Ճակատամարտի ժամանակ «Կումայրի» ջոկատը տվեց 10 զոհ և 13 վիրավոր², որոնք արժանացել են տարբեր պարգևների: Բարձր գնահատելով գյումրեցիների մասնակցությունն այդ օպերացիային՝ Արցախի հոգևոր թեմի առաջնորդ Պարգև սրբազանը նշում է, որ «ազատությունը ցավոք ձեռք է բերվում զոհով, տառապանքով, արյունով: Եվ թող հավերժ հիշատակ լինի մեր գյումրեցի զոհված տղաներին, որ նահատակվեցին Ջանհասանում»:

Շուշիի ազատագրումից հետո զոհված շիրակցիների հուղարկավորման արարողության ժամանակ սպարապետ Վ. Սարգսյանն ասաց. «Ես միայն մոր եմ գիտակցում, որ եթե չլինեք ահավոր երկրաշարժը, հանձինս Լենինականի հերոսական ժողովրդի, հերոս զինվորների, ինչ ավելի ուժեղ բանակ կունենար երկիրը: Գյումրեցիները ցույց տվեցին, որ ամեն տեսակ քաղաքական, կուսակցական շահերից վեր գոյություն ունի ազգային շահ»:

Երրորդ փուլը սկսվեց 1994 թ. հունվարին: Համաձայն Պաշտպանության նախարարության կարգադրության՝ Գյումրիի գոտու զինվորական ոստիկանությունը կազմակերպում է ինքնապաշտպանական ջոկատ Արցախ մեկնելու նպատակով:

¹ А. Тадевосян. Военно-политическое значение освобождения Шуши. Убѣд Հաղթանակի 60-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի, 2005, էջ 82–83:

² Տե՛ս Մեծ Հաղթանակի 60-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի, 2005, էջ 96:

Հունվարի 8-ի զինվորական ոստիկանության բաժնի պետ Մ. Վարդանյանի հրամանով Արցախ են գործուղվում 40 զինծառայողներ, իսկ հրամանատարությունը դրվում է Աշոտ Ջաքարյանի և Միշա Սահակյանի վրա: Եվ նորից գյուներեցիները ցուցաբերեցին խիզախություն. նորից տվեցին զոհեր: Այս մարտերում զոհվեց հրամանատար Մ. Սահակյանը՝ Բասմաչը: Նա հետմահու պարգևատրվեց «Մարտական խաչ» առաջին աստիճանի շքանշանով:

«Մարտական խաչ» երկրորդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրվեցին ևս երեք ազատամարտիկներ: Բոլոր զոհվածներին հետմահու շնորհվել են «Արիության» մեդալներ: Հայրենասիրության այս օրինակի լուսաբանումը և ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ է բոլորիս: Ուշադրությունը և հոգատարությունը արցախյան պատերազմի մասնակիցների և զոհվածների ընտանիքների նկատմամբ մեր հասարակության պարտքն է:

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ակադեմիայի մասնագիտական դասընթացները՝ բնակվելով Թեոդոսիա մեկնած Յովհ. Այվազովսկու բնակարանում:

1846-ին Ստ. Ներսիսյանը վերադարձել է Թիֆլիս և շուտով, որպես նկարչության և վայելչագրության ուսուցիչ, աշխատանքի անցել Ներսիսյան դպրոցում:

Այսօր հայտնի են Ստ. Ներսիսյանին վերագրվող շուրջ 20 աշխատանքներ, որոնցից մեկը կենցաղային պատկեր է, իսկ մյուսները՝ դիմանկարներ: Վկայություններ կան, որ նկարիչը նաև պատմական և պատմամարտական բազմաֆիգուր մի քանի հորինվածքների հեղինակ է: Իր կենդանագրերում նա պատկերել է այնպիսի մարդկանց, ովքեր սեփական կյանքով և գործով են վաստակել «այժմեայս և ապագա սերնդոց սրտի ու մտքի մեջ» տպավորվելու իրավունքը: Դրանցից են ոչ միայն հայոց գրերի կերտողներ Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը, այլև Ստ. Ներսիսյանի ժամանակակիցները՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցին, որի որդեգիրն էր նկարիչը, ռուսական բանակի հայազգի գեներալներ Բարսեղ Բեհբությանը, Մովսես Արղության-Երկայնաբազուկը, Արշակ Տեր-Ղուկասյանը, անվանի դերասանուհի Սոֆյա Մելիք-Նազարյանը և նրա ամուսինը՝ իրավաբան, հասարակական-մշակութային գործիչ Գրիգոր Իզմիրյանը, հրատարակիչ Համբարձում Էնֆիաճյանը և ուրիշներ: Երբեմն նկարիչը պատկերել է նաև մասնավոր անձանց՝ «Ամհայտ ուսանողի դիմանկարը» («Երիտասարդը Լազարյան ճեմարանից», 1845), «Ամհայտ կնոջ դիմանկարը» (1849), «Գ. Ակիմյանի դիմանկարը» և այլն: Այդ ստեղծագործությունների շարքում հանդիպում են ինչպես ակադեմիական կանոններով լուծված, խիստ պաշտոնական, հանդիսավոր կտավներ («Կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցու դիմանկարը», 1856, «Բարսեղ Բեհբությանի դիմանկարը», 1857), այնպես էլ հոգեբանական որոշակի խորությամբ օժտված կամերային աշխատանքներ՝ «Սոֆյա Մելիք-Նազարյանի դիմանկարը» (1865), «Գրիգոր Իզմիրյանի դիմանկարը» (1865) ևն: Փոքր-ինչ թախծոտ տրամադրությամբ, լուռ և ինքն-

ամփոփ խոհականությամբ է տոգորված Ստ. Ներսիսյանի լավագույն գործերից մեկը՝ «Գ. Ակիմյանի դիմանկարը»: Նկարչի ստեղծած կենդանագրերից աչքի են ընկնում նաև մեծահարուստ վաճառական Ավետիք Թամանյանի և փաստաբան Մելիք-Աղամյանի դիմանկարները, որոնցում գեղարվեստական կերպարները սոցիալական սուր մեկնաբանություն են ստացել: Մեծ ժողովրդականություն են վայելել Ստ. Ներսիսյանի մեզ հայտնի վերջին յուզաներկ կտավները՝ Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի մեծադիր դիմանկարները (1882):

Հայ մոր շրջանի կերպարվեստում կենցաղային ժանրի առաջին նմուշներից է Ստ. Ներսիսյանի «Խնջույք Քռի ափին» (անթվակիր) թեմատիկ պատկերը:

Թեպետ նկարչի կյանքը հիմնականում անցել է Թիֆլիսում, սակայն նրա կենսագրության մեջ կարևոր նշանակություն ունեն նաև Շուշիում ապրած տարիները, որոնց մասին եղած տեղեկությունները, ցավոք, սակավաթիվ են և բավականին հակասական: Այսպես, Երևանում 1927թ. լույս տեսած «Արվեստ» հանդեսում գեղանկարիչ Գ. Շարբաբջյանը պնդում է, որ Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիան ավարտելուց հետո և 1846-ին՝ Թիֆլիս մեկնելուց առաջ, Ստ. Ներսիսյանը որոշ ժամանակ ապրել է Շուշիում¹: Հենվելով Գ. Շարբաբջյանի այս վկայության վրա, նույնն է կրկնում նաև Իզաբելլա Գինզբուրգը²: Սակայն արվեստաբան Մինաս Սարգսյանի հետագա պրպտումները ցույց տվեցին, որ նկարիչն առաջին անգամ Շուշի է եկել 1848-ին, իսկ 1857-1865 թթ.՝ շուրջ ութ տարի, ապրել և ստեղծագործել է այնտեղ³: Մեկ այլ հեղինակ՝ արվեստաբան Մանյա Ղազարյանը, իր հերթին նշում է, որ «...հավանաբար, Ստ. Ներսիսյանը հետագայում ևս (1870-

¹ Տե՛ս Գ. Շարբաբջյան, Ստեփանոս Ներսիսյան // Արվեստ, Ե., 1927, N 7-8, էջ 3-4:

² Տե՛ս Գինզբուրգ Ի.Յ. Армянские художники первой половины XIX века // Պատմա-բանասիրական հանդես, 1958, N 3, էջ 126:

³ Մ. Սարգսյան, Ստեփանոս Ներսիսյան, Ե., 1985, էջ 43-47:

ական թվականներին - Ա.Ա.) որոշ ժամանակով վերադարձել է Շուշի, քանի որ Կովկասի գլխավոր կառավարչի քաղաքացիական գործերի ֆոնդում պահպանվել է մի գրություն, որով խնդրում են պետական հարկից ազատել Շուշիում բնակվող Ստեփանոս Ներսիսյանին»⁴:

Ստ. Ներսիսյանի ստեղծագործության վաղ շրջանի լավագույն դիմանկարներից են ներկայումս Վրաստանի գեղարվեստի թանգարանում գտնվող «Լեռնցի» կամ «Տղամարդը ծխամորճով» բավականին մեծածավալ յուղաներկ պատկերը, ինչպես նաև զինվորական ու հասարակական ականավոր գործիչ, կաթողիկոս Դովսեփ Արղությանի եղբոր թոռան՝ 1829-ին Զայկական մարզի պետ նշանակված գեներալ Մովսես Արղության-Երկայնաբազուկի (1798-1855) յուղաներկ փոքրաչափ դիմանկարը՝ Զայաստանի ազգային պատկերասրահից, որոնք ստեղծվել են 1848 և 1849 թվականներին ու, այսպես թե այնպես, կապված են նկարչի՝ Շուշի կատարած առաջին կարճատև այցելության հետ:

Ծխամորճով տղամարդը պատկերված է լեռնային բնության գրկում նստած, գլուխը դեպի աջ շրջած: Ղարաբաղի մելիքների ազգային տարազին նմանվող նրա հագուստը, ուսին հենած հրացանը, գոտուն ամրացված թուրն ու ատրճանակը ներկայացնում են առնական դեմքով մի տղամարդու, որը, հավանաբար, ժամանակին ճանաչված ու հարգված, հեղինակավոր գործիչ է եղել: Այդ են հաստատում ոչ միայն նրա մելիքական հարուստ զգեստը, այլև խելացի հայացքը և ինքնավստահ, ազատ կեցվածքը:

Մովսես Արղության-Երկայնաբազուկի դիմանկարը նշանավոր զորավարին պատկերում է գեներալական արտահագուստով, գլխաբաց, կիսադեմով և զոտկատեղից: Սա եվրոպական և ռուսական կերպարվեստում վաղուց մշակված հան-

դիսավոր դիմանկարի տիպիկ օրինակ է, որտեղ սովորաբար առանձնակի ուշադրություն է դարձվում բարձրաստիճան զինվորականների կամ պաշտոնյաների կուրծքը զարդարող շքանշաններին ու մեդալներին, կերպասե ժապավեններին, ոսկեթել շքեղ ուսադիրներին: Բայց տվյալ դեպքում, այդ ամենի հետ մեկտեղ, նկարչին հաջողվել է լուծել ոչ միայն արտաքին նմանության խնդիրը, այլև անկաշկանդ դիրք տալ բնորդի ֆիզուրին, կերպարը օժտել հոգեբանական որոշ խորությամբ, արտահայտել Մ. Արղության-Երկայնաբազուկի բնավորության ու խառնվածքի հիմնական գծերը՝ վճռականությունն ու կամային ուժը:

Ամենայն հավանականությամբ, Ստ. Ներսիսյանը գեներալին հանդիպել ու նրա կենդանագրի վրա սկսել է աշխատել դեռ 1848-ին Շուշի քաղաքում, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Մերձկասպյան երկրամասի գործերի հրամանատար և քաղաքացիական նահանգապետ Մ. Արղության-Երկայնաբազուկի իշխանության տակ:

Ավելի շատ ու վստահելի տեղեկություններ ունենք նկարչի՝ Շուշի կատարած երկրորդ, առավել տևական այցելության մասին: Զայտնի է, որ 1857-ին Ստեփանոս Ներսիսյանը հրավիրվել է Ղարաբաղ, որպես Շուշվա հայոց թեմական դպրոցի նկարչության ուսուցիչ: Նա ամմիջապես ընդունել է հրավերը և անհապաղ մեկնել Շուշի, քանի որ Թիֆլիսում անգործության էր մատնվել և ընկել նյութական ծանր կացության մեջ. հենց այդ տարիներին Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձական խորհուրդը նկարչին, ինչպես և նույն վարժարանում երկրաչափություն դասավանդող Գաբրիել Սունդուկյանին ազատել էր աշխատանքից՝ «պատճառաբանելով, որ այդ ուսուցիչների ավանդած առարկաները չեն համապատասխանում հոգևոր դպրոցի նպատակներին»⁵:

1857-ին Ստ. Ներսիսյանը գալիս է Շուշի, ուր հյուրըն-

⁴ Մ. Ղազարյան, Ստեփանոս Ներսիսյան // Զայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր: Զասարակական գիտություններ, 1962, N 1, էջ 40:

⁵ Նույն տեղում, էջ 39:

շիում կազմակերպված ձեռագործության խմբակի աշխատանքը: Նկարիչն ակտիվորեն մասնակցել է նաև Շուշի քաղաքում 1864 թ. ապրիլի 7-ին օրիորդաց (Մարիամյան) դպրոցի հիմնադրմանը՝ կրթական մի օջախ, որի «նպատակն էր պատրաստել լուսավորյալ վարժապետներ և լուսավոր մայրեր»¹¹:

Շուշիում անցկացրած տարիների ընթացքում հասարակական և մանկավարժական աշխատանքներով տարված Ստ. Ներսիսյանն ընդամենը մի քանի դիմանկարներ և եկեղեցական հատուկեմո պատկերներ է ստեղծել: Այդ առիթով Պ. Պռոշյանը գրել է. «Շատերը Ներսիսյանին դատապարտում էին իբրև ծույլ նկարչի, բայց նա անուշադիր էր գտնվում չհասկացողների բամբասանքներին... Նա նկարչությունից վեր էր համարում համեստ և օգտակար գործչի դերը»¹²:

1860-ական թթ. կեսերին Շուշվա մշակութային կյանքն աստիճանաբար կորցնում է իր նախկին թափը և առժամանակ լճանում: Ղարաբաղի դպրոցական վարչության անհեռատես քաղաքականության հետևանքով աշխատանքից ազատվում և քաղաքից հեռանում են գրող Պերճ Պռոշյանը, թեմական դպրոցի տնօրեն Պետրոս Շանշյանը, մշակութային այլ գործիչներ: Նրանց օրինակին է հետևում նաև Ստեփանոս Ներսիսյանը, որը նույնպես «ավելորդ համարեց մնալ Շուշիում և 1865-ին տեղափոխվեցավ Թիֆլիս»¹³:

Այնտեղ էլ նա վախճանվեց 1884-ին ծայրաստիճան աղքատության մեջ: Թաղված է Խոջիվանքի հայկական գերեզմանատանը՝ բարեկամների համեստ ծախսերով:

¹¹ Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի, էջ 101:

¹² Պ. Պռոշյան, Մոռացված գերեզման..., էջ 21:

¹³ Նույն տեղում:

ԱՆՆԱ ԱՄԱՏՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ

ԳԱՆԻԵԼ ՂԱԶԱՐՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ

2008 թվականին լրանում է «Անդրկովկասի կոնսերվատորիայի»՝ Շուշվա երաժշտական միջավայրի ծնունդ, բնիկ շուշեցի, ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ (1945), վաստակավոր ուսուցիչ (1944), կոմպոզիտոր, գողտրիկ երգերի ու ռոմանսների, խմբերգերի, բազմաթիվ մանկական երգերի և մանկական օպերաների, նվագախմբային ու դաշնամուրային ստեղծագործությունների, դրամաների համար գրված երաժշտության հեղինակ, խմբավար, երգիչ, մանկավարժ, Բաթումի (1922) և Լենինականի (1924) երաժշտական ստուդիաների հիմնադիր, իր ստեղծագործությամբ և ակտիվ գործունեությամբ հայ պրոֆեսիոնալ երաժշտության և խմբերգային արվեստի զարգացման մեջ զգալի ավանդ ներդրած *Դանիել Ղազարյանի* (1883-1958) ծննդյան 125-ամյա հոբելյանն ու մահվան կեսդարյա տարելիցը:

Հայրենական երաժշտության պատմության մեջ այդ նշանակալի հոբելյանին նվիրված հիմնարար մենագրության ստեղծմանը ձեռնամուխ լինելով և, հետևաբար, Դ. Ղազարյանի ստեղծագործական դիմանկարը մեկ հոդվածի շրջանակներում ներկայացնելու նպատակ չունենալով՝ փորձենք ուրվագծել հայ երաժշտարվեստի երախտավորի կյանքի ու գործունեության այն շրջանները, որոնք առնչվում են հայրենի Շուշի քաղաքի հետ:

Դանիել Ղազարյանը¹ ծնվել է 1883 թ. մայիսի 17-ին² Շու-

¹ Տե՛ս Ա. Տոնիկյան, Դանիել Ղազարյան, Ե., 1977, էջ 70:

² Դ. Ղազարյանի մասին առկա գրականության մեջ շրջանառվում է նաև մայիսի 5-ը (տե՛ս Ա. Տոնիկյանի աշխատությունը և Ա. Շեկունցի հոդվածները):

շիում, ուսուցիչ, դուրեկան ձայնով և նուրբ լսողությամբ օժտված, երգ-երաժշտության մեծ սիրահար, Շուշիի թեմական դպրոցի երգ-երաժշտության ուսուցիչ Տեր-Գարեգին քահանա Դովհաննիսյանից³ հայկական ձայնագրությունը սովորած Ավագի ընտանիքում, որի տոհմը՝ «Ասլը», սերում էր Լեռնային Ղարաբաղի Ննգի գյուղից: Իր լավ ձայնի և հայկական ձայնագրության իմացության շնորհիվ Ավագը հաճախակի հանդես է եկել որպես դպիր:

Մայրը՝ Մանուշակը, նույնպես լավ ձայն ուներ և հարմոն էր նվագում: Երեխան ժառանգում է իր ծնողների երաժշտական ընդունակությունները: Յոթ տարեկանում Դանիելն արդեն վարժ սրինգ էր նվագում, իսկ մի քանի տարի անց՝ ջութակ, նաև թառ: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Դանիելենց բազմանդամ ընտանիքում երգում էին բոլորը. բոլորն էլ ունեին լավ ձայն, նաև նվագում էին: Եվ պատահական չէ, որ Դանիելի քույրը՝ Անահիտ Ղազարյանը, դարձավ երգչուհի և երաժշտություն էր դասավանդում Թբիլիսիի երաժշտական ուսումնարանում:

Երաժշտության սիրահար Ավագը, տեսնելով որդու հրաշալի ձայնն ու երաժշտական ձիրքը, որոշում է, որ որդին պիտի քահանա դառնա (հետաքրքիր զուգահեռությամբ ժամանակին ճիշտ այդպես էր որոշել նաև Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի հայրը): Սակայն մայրն առարկում է, որ իր զավակը հոգևորական դառնա:

Հայրը որոշում է երաժշտական բացառիկ ընդունակություններով օժտված զավակին տալ Շուշվա թեմական դպրոցը, որտեղ երգ-երաժշտության դասավանդումը բարձր մակարդակի վրա էր, իսկ դպրոցի երգեցիկ խումբը հաճախ էր համերգ-

³ Տեր-Գարեգին քահանա Դովհաննիսյանը հայկական ձայնագրությունը սովորել էր Էջմիածնում, Նիկողայոս Թաշճյանի մոտ, որն Էջմիածնում էր գտնվում Գևորգ կաթողիկոսի հրավերով՝ «Շարակնոցը», «Պատարագն» ու «Ժամագիրքը» նոտագրելու նպատակով:

ներով հանդես գալիս՝ կատարելով ժողովրդական և հայրենասիրական երգեր:

Շուշվա թեմական վեցդասյա դպրոցում երաժշտության դասընթացը տևում էր վեց տարի, որից առաջին երեք տարիների ընթացքում աշակերտները սովորում էին երգեցողություն, իսկ հաջորդ երեք տարիներին յուրացնում էին հայկական նոր ձայնագրությունն ու երգը: Դպրոցի շրջանավարտները կատարելապես տիրապետում էին հայկական ձայնագրությանն ու ազատ թելադրություններ գրում:

Դժվար է գերազնահատել Շուշվա թեմական դպրոցի դերը հայ երաժշտության մվիրյալների դաստիարակման գործում: Շուշվա թեմական դպրոցն, ըստ էության, մեկն էր այդ ժամանակաշրջանում հայ երաժշտական իրականության մեջ գործող երեք կենտրոններից՝ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի և Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի կողքին, որտեղ խիստ կարևորվում էր երգ-երաժշտության դասավանդման բարձր մակարդակի ապահովումը, որակյալ երաժշտական կադրերի պատրաստումը: Այստեղ գործում էին երգեցիկ խմբեր, որոնք հանդես էին գալիս համերգներով: Այս կրթօջախներում են որպես երաժիշտներ ձևավորվել Մակար Եկմալյանը, Կոմիտասը, Սպիրիդոն Մելիքյանը, Գրիգոր Սյունին, Ազատ Մանուկյանը, Անտոն Մայիլյանը, Մուշեղ Աղայանը, Կարո Զաքարյանը, Միքայել Միրզոյանը, Արմենակ Շահմուրադյանը, Տիգրան Նալբանդյանը և այլք: Նրանց շարքում է և Դանիել Ղազարյանը, ով որպես երաժիշտ մկրտվելով Շուշվա թեմական դպրոցում, ընդգրկվելով Կարա-Մուրզայի, Գրիգոր Սյունիի ու Ստեփան Դեմուրյանի երգեցիկ խմբերում և շարունակելով երաժշտական մասնագիտական կրթությունը Բաքվում ու Թիֆլիսում, հետագայում շուրջ կես դար ծառայեց հայ երաժշտական մշակույթի առաջընթացին որպես կոմպոզիտոր, մանկավարժ, խմբավար, հասարակական գործիչ ու մվաճեց հիրավի համաժողովրդական սեր ու ճանաչում:

Եվ այսպես, 1892 թ. Շուշվա Մարիամյան և թեմական դպրոցներում որպես երաժշտության ուսուցիչ աշխատանքի է հրավիրվում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտ, քսանամյա Ստեփան Դեմուրյանը (1872-1934): Շուշիում նա աշխատում է մինչև 1895 թվականը, ապա ընդմիջումներով՝ մինչև 1917 թվականը, մեծապես նպաստելով հայ երգի տարածման գործին: Կարճ ժամանակ անց Ստեփան Դեմուրյանը դառնում է Շուշվա աշակերտության ամենասիրելի ուսուցիչը: «Շատերը սիրեցին նրան ու նրա առարկան, – հետագայում իր ուսուցչի մասին կգրի նրա երախտապարտ ու արժանավոր սանը՝ Դանիել Ղազարյանը, – եվ եթե թեմական դպրոցը տվեց բազմաթիվ գրագետ երաժշտասերներ, որոնք շնորհակալ գործունեություն ծավալեցին Ղարաբաղում և այլուր, ապա դրա համար նախ և առաջ պարտական ենք Ստեփան Դեմուրյանին»⁴: Բախտորոշ էր նրանց հանդիպումը Դանիելի համար: Ահա այստեղ էլ վճռվում է երաժիշտ դառնալու նրա ճակատագիրը: Եվ պատահական չէ, որ հետագայում նա, հետևելով իր ուսուցչի՝ Դեմուրյանի օրինակին, պիտի երգեցիկ խմբեր կազմեր ու համերգներով հանդես գար տարբեր հայաշատ քաղաքներում:

Դպրոցական տարիներին ի հայտ են գալիս Դանիելի երաժշտական բացառիկ ընդունակությունները. նա ակտիվորեն մասնակցում է Ստեփան Դեմուրյանի կազմակերպած քառաձայն երգեցիկ խմբին, որը տոն օրերին երգում էր Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցում, իսկ սովորական կիրակիների պատարագներին Դանիելն իր հրաշալի ձայնով կատարում էր սոլոները և հաճախակի ելույթ ունենում դպրոցական տարբեր հանդեսներում:

Շուտով Դ. Ղազարյանը հարկադրված ընդհատում է ուսումնառությունը և բազմանդամ ընտանիքի հոգսերը հոգալու նպատակով զբաղվում կոշկակարությամբ՝ օգնելով հորն

⁴ Ա. Տոնիկյան, նշվ. աշխ., էջ 9:

ու ավագ եղբորը: Շուրջ վեց տարի տևած արհեստավորի գործունեության ընթացքում անգամ շնորհաշատ պատանին շարունակում էր համագործակցել Ստեփան Դեմուրյանի հետ, երգում էր նրա ղեկավարած երգեցիկ խմբում, մեներգում հանդեսներին ու համերգներին:

Շուշիում անցկացրած իր պատանեկության տարիներին Դանիել Ղազարյանին բախտ է վիճակվում շփվել անվանի երաժիշտների հետ: Այդ տարիներին Շուշիում երաժշտական կյանքը շատ ակտիվ էր, հաճախակի էին համերգներ կազմակերպվում: Այսպես, 1894-ին Շուշի է ժամանում Քրիստափոր Կարա-Մուրզան, երգչախումբ կազմում և համերգներով հանդես գալիս ժողովրդական և հոգևոր երգերի կատարմամբ: Երգեցիկ խմբի համերգներին ակտիվորեն մասնակցում է նաև Դանիելը: Նշենք, որ այդ երգչախմբում էր ընդգրկվել նաև հետագայում հայ մեծ քանդակագործ, այդ ժամանակ տակավին 13-ամյա Հակոբ Գյուրջյանը⁵: Անտարակույս, Կարա-Մուրզայի համերգները մեծ տպավորություն են թողնում պատանու վրա: Հետո, տարիներ անց, 1912-ի ապրիլի 8-ին Կաղզվանի հայկական դպրոցի դահլիճում Դանիել Ղազարյանի ղեկավարած աշակերտական երգեցիկ խումբը Կարա-Մուրզայի մահվան 10-րդ տարելիցի կապակցությամբ պիտի հանդես գար համերգով, որի ծրագրում ընդգրկված էին Կարա-Մուրզայի խմբերգերը:

1895-ին, ավարտելով Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, հայրենի Շուշի է վերադառնում Գրիգոր Սյունին, կազմակերպում երգչախումբ և հանդես գալիս իր բազմաձայնած ժողովրդական երգերից կազմված անդրանիկ համերգով:

1901-ին տեղի է ունենում Բ. Կարա-Մուրզայի հաջորդ այցելությունը Շուշի. 1901 թ. մայիսի 20-ին նրա կազմակեր-

⁵ Տե՛ս Ա. Աղայան, Շուշեցի մեծ քանդակագործը (Հ. Գյուրջյանի ծննդյան 125-ամյակի առթիվ), Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան, միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., 2007, էջ 254:

պած և ղեկավարած Հայկական սիրողական երգեցիկ խմբի համերգն էր, որին անդրադառնում է «Մշակը» 1901 թ. մայիսի 10-ի N 100-ում: Շուշիի Խանդամիրյան թատրոնի դահլիճում հունիսի 5-ին, 12-ին և 20-ին տեղի են ունենում 70 հոգուց բաղկացած սիրողական քառաձայն երգեցիկ խմբի համերգները, որոնց մասին պատմում են «Մշակի» հունիսի 12-ի, 19-ի և հուլիսի 3-ի համարներում տպագրված նյութերը⁶: Իր Շուշիյան համերգաշրջանը Կարա-Մուրզան եզրափակում է հայկական սիրողական երգեցիկ խմբի հուլիսի 22-ի համերգով, որի ծրագրում տեղ էին գտել բացառապես ժողովրդական երգերի կատարումները⁷:

Շուշիում երաժշտական կյանքը հատկապես աշխուժանում էր ամռան ամիսներին, երբ հանգստանալու նպատակով Շուշի էին վերադառնում տարբեր կրթօջախներում սովորող և տարբեր վայրերում աշխատող շուշեցի երաժիշտներն ու կազմակերպում համերգներ: Այսպես, Սոսկվայի կոնսերվատորիայի ուսանող, վաղամեռիկ Եղիշե Բաղդասարյանը, վերադառնալով իր ծննդավայրը, կազմակերպում է երգեցիկ խումբ, ստեղծում Շուշիում ժողովրդական գործիքների առաջին անսամբլը, մասնակցում տարբեր համերգների ու հանդեսների՝ մեծ հետաքրքրություն առաջացնելով ունկնդիրների շրջանում: 1901-ի օգոստոսի 1-ին Շուշիի Խանդամիրյան թատրոնում Եղիշե Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ Ելույթ է ունենում արևելյան նվագախումբը: Համերգին մասնակցում են երգեցիկ խումբը, երգիչներ Ա. Մելքունյանը, Ե. Տեր-Միքայելյանը, Մ. Սարգսյանը, ջութակահար Վ. Միրզոյանը, դաշնակահարուհի Ա. Գալամյանը, քամանչահար Ա. Մելիք-Շահնազարյանը: Ծրագրում ընդգրկված էին Գ. Կազաչենկոյի, Մ. Եկմալյանի, Ե. Բաղդասարյանի, Ս. Դեմուրյանի, Ալ. Սպենդիարյանի ստեղ-

ծագործությունները: Դաշնամուրի նվագամասը կատարում է Ե. Բաղդասարյանը⁸:

1902-ի հուլիսի 3-ին Շուշիում տեղի է ունենում երգիչ, քնարադրամատիկ տենոր Արշակ Կոստանյանի (1865–1920) համերգը, իսկ օգոստոսի 11-ին Շուշիի Խանդամիրյան թատրոնի դահլիճում Ելույթ են ունենում քառաձայն երգեցիկ խումբը և արևելյան նվագախումբը՝ Եղիշե Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ: Նույն դահլիճում օգոստոսի 21-ին երգիչ Ստեփան Բարխուդարյանի համերգի ծրագրում տեղ են գտնում հայկական ժողովրդական երգեր՝ «Պաղ աղբյուրի մոտ», «Լոռիկ», «Սիրուհիս, քեզ համար», «Կռունկ», նաև՝ Չայկովսկի⁹:

1903-ի ապրիլի 13-ին Խանդամիրյան թատրոնում Շուշիի թեմական դպրոցի երգեցիկ խմբի համերգն է՝ Ստեփան Դեմուրյանի ղեկավարությամբ: Ծրագրում՝ «Բամփ որոտան», «Գյուլում ջան», «Սիրո երգ», «Արաքսի արտասուքը», «Ջան մարալ», «Եղստ ջան», «Համեստ աղջիկ», «Հաբրբան», «Լռեց, ամպերը», «Հորովել», «Ահա հրեշտակ», ժողովրդական երգեր¹⁰: Իսկ հուլիսի 4-ին և 11-ին Շուշիում կազմակերպվում են Բ. Կարա-Մուրզայի հիշատակին նվիրված համերգներ: Ելույթ է ունենում երգեցիկ խումբը՝ Պ. Կարա-Մուրզայի ղեկավարությամբ¹¹:

Հուլիսի 31-ին Շուշիում կայանում է արդեն Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի ուսանող, կոմպոզիտոր Գրիգոր Միրզայանի համերգը¹²:

Օգոստոսի 3-ին Ստեփան Դեմուրյանի ղեկավարությամբ տեղի է ունենում Հայկական սիրողական երգեցիկ խմբի համերգը, որի ծրագրում ներառված էին հայկական ժողովրդական «Ջան գյուլում», «Հաբրբան», «Եղստ ջան», «Ջան, մարալ

⁶ Ռ. Մազմանյան, Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1901–1910, Ե., 2006, էջ 30–31:

⁷ Նույն տեղում, էջ 32–33:

⁸ Նույն տեղում, էջ 33:

⁹ Նույն տեղում, էջ 50–51:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 62:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 64:

¹² Նույն տեղում:

ջան» երգերը, «Ծիծեռնակներ» վրացական երգը, Շուբերտի սերենադը, Չայկովսկու ռոմանսներից մեկը¹³։ Իսկ 1904-ի հուլիսի 1-ին շուշեցիներն ունկնդրում են երգիչ Արշակ Կոստանյանի համերգը, որի ընթացքում հնչում են հայկական և ռուսական երգեր¹⁴։

«Մշակը» 1907 թ. ապրիլի 10-ի N 75-ում «Ուսանողական երեկույթ — ներկայացում Շուշում» վերնագրով հոդվածում անդրադառնում է 1907-ի մարտի 31-ին Շուշիի 90 հայ աշակերտներից բաղկացած երգեցիկ խմբի համերգին՝ ուսուցիչ Հարություն Մելիքյանի ղեկավարությամբ, որի ծրագրում տեղ էին գտել Կոմիտասի «Ալագյազ», «Սոնա յար», «Խումար պառկե», Բ. Կարա-Մուրզայի «Վարդ կոչիկս» և Գր. Միրզայանի «Սարեն կուգա» խմբերգերը¹⁵։

Հետագայում իր որդուն հասցեագրած նամակում Դանիել Ղազարյանն այդ տարիների մասին կգրի. «Բարի նախանձը կրծում էր իմ հոգին, և ես դժվար ճանապարհներով, իմ սեփական ուժերով, ամենատանջալից միջոցներով ձգտել եմ դեպի վեր, դեպի գեղեցիկը, դեպի կուլտուրան։ Չեմ վայելել գուրգուրանք, հովանավորություն, չեմ ժառանգել հարստություն, չեմ ստացել հարազատների կողմից անհրաժեշտ օժանդակություն, սակայն իմ ցանկությունների իրագործմանը հասնելու պատճառը եղել է իմ բարի սիրտը, իմ անմախսանձ հոգին, ծով համբերությունը, իմ ժրաջան աշխատանքը և ամենաճիշտ մոտեցումը կյանքի այս կամ այն երևույթներին»¹⁶։

Ահավասիկ վեցամյա ընդհատված կրթությունից հետո Ստեփան Դեմուրյանի, Գրիգոր Սյունիի և այլոց խորհրդով Դ. Ղազարյանը 1907-ին հեռանում է Շուշիից և երաժշտական կրթություն ստանալու նպատակով մեկնում Բաքու։ Նա ընդունվում է Բաքվի երաժշտական ուսումնարանի վոկալ բա-

¹³ Նույն տեղում, էջ 65։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 80։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 126։

¹⁶ Ա. Տոնիկյան, նշվ. աշխ., էջ 14։

ժինը, զուգահեռաբար հաճախում Բաքվի բանվորական գիշերային ինստիտուտի ռուսական և օտար լեզուների ֆակուլտետները՝ ցուցաբերելով բարձր առաջադիմություն։ Ղազարյանն այստեղ կազմակերպում է իր անդրանիկ երգեցիկ խումբը՝ բաղկացած բանվորներից, և ելույթներ կազմակերպում Բաքվում, Բալախանում և այլուր։ Ուսումնական տարին ավարտելուն պես Ղազարյանը վերադառնում է հայրենի Շուշի և իր ընկերների հետ մասնակցում այստեղ կազմակերպվող երաժշտական միջոցառումներին։ 1908-ի աշնանը նա մեկնում է Թիֆլիս, որտեղ էլ սկիզբ է առնում նրա երաժշտական բեղուն գործունեությունը։ Այստեղ նա ստանում է իր երաժշտական բարձրագույն մասնագիտական կրթությունը՝ ուսանելով կոմսերվատորիայի վոկալ բաժնում, ակտիվ համագործակցում Ռոմանոս Մելիքյանի և Ազատ Մանուկյանի հետ՝ «Երաժշտական լիգայի» կայացման գործում։

Դանիել Ղազարյանը կրկին ծննդավայր պիտի վերադառնար միայն 1914-ին։ Ի դեպ, Դ. Ղազարյանի մասին իր հոդվածներում Արկադի Շեկունցը գրում է. «1913 թ. Դ. Ղազարյանը իր մտերիմ ընկերոջ՝ կոմպոզիտոր Ե. Սարդարյանի (1884–1977) հետ համերգներ է կազմակերպում Շուշի քաղաքում։ Իր առաջին այցը ծննդավայր կոմպոզիտոր խմբավարին ստեղծագործական նոր լիցք է հաղորդում և ոգևորում հետագա աշխատանքների համար»¹⁷։ Նույն կարծիքին է նաև Արտակ Տոնիկյանը։ Սակայն ժամանակի մամուլի¹⁸ վկայության համաձայն՝ Դ. Ղազարյանի ու Երվանդ Սարդարյանի ղեկավարությամբ երգեցիկ խումբը Շուշիում համերգներ է տվել ոչ թե 1913-ին, այլ 1914 թ. հուլիսի 4-ին և 6-ին¹⁹։

¹⁷ Տե՛ս Ա. Շեկունց, Հայ խմբավար կոմպոզիտորները, Ե., 1986, էջ 62, Ա. Շեկունց, Ղարաբաղի անվանի հայ երաժիշտները, Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 2005, 3–4, էջ 109։

¹⁸ Տե՛ս «Մշակ», 1914, 13 հուլիսի, N 152, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, N 151։

¹⁹ Տե՛ս Դ. Մազմանյան, Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն, 1911–1920, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի արխիվ, ձեռագիր, էջ 338։

Երիտասարդները Շուշվա թեմական և Մարիամյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցների աշակերտներից և սիրողներից կազմակերպում են երգեցիկ խումբ: Նրանց մեծապես աջակցում է Ստեփան Դեմուրյանը, որն այդ տարիներին աշխատում էր Շուշիում: Ընդ որում պահպանվել են տեղեկություններ առ այն, որ համերգները տեղի են ունեցել Շուշիի ամառային ժողովարանի դահլիճում: Բավական հարուստ է եղել երգացանկը՝ Գրիգոր Միրզայան, Անուշավան Տեր-Ղևոնդյան, Ստեփան Դեմուրյան, Դանիել Ղազարյան, Արմեն Տիգրանյան, Տիգրան Զուխաճյան, ինչպես նաև Սոնյուշկո, Մասնե: Համերգները ջերմ ընդունելության են արժանանում և ստեղծագործական նոր լիցք հաղորդում Դանիել Ղազարյանին:

Այդ համերգներին են անդրադարձել «Մշակը» 1914-ի հուլիսի 13-ի համարում՝ «Գավառական համերգ» վերտառությամբ հոդվածում, և «Հորիզոնը»:

Ի դեպ, Դ. Ղազարյանի ու կոմպոզիտոր և խմբավար, ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, վաստակավոր ուսուցիչ Երվանդ Սարգսյանի համագործակցությունը տևական էր ու արգասաբեր: Շուշվա համերգներից մեկ տարի անց՝ 1915 թ. փետրվարի 10-ին, Դ. Ղազարյանի և Ե. Սարգսյանի ղեկավարած քառաձայն երգեցիկ խումբը հանդես է գալիս Թիֆլիսի երաժշտական դպրոցի դահլիճում, իսկ մարտի 23-ին՝ Թիֆլիսի արտիստական ընկերության դահլիճում: Ապրիլի 9-ին նրանց ղեկավարած խառը երգեցիկ խմբի համերգն էր Թիֆլիսի առևտրականների ակումբում, իսկ մայիսի 7-ին և 13-ին՝ Թիֆլիսի Հավլաբարի հասարակական ակումբում:

Դանիել Ղազարյանը երկրորդ ու վերջին այցելությունը հարազատ Շուշի կատարում է 1950-ականների կեսերին՝ երկարատև ընդմիջումից հետո: Քրոջ՝ Աշխենի ընկերակցությամբ հայրենի Շուշի է այցելում արդեն անվանի կոմպոզիտորը, որի ստեղծագործությունները՝ երգերը, ռոմանսները, մանկական երգերը, լայնորեն տարածվել էին իր ծննդավայրում: Հայրենիքը նրան ընդունում է ըստ արժանվույն: Նա

ներկա է գտնվում Ստեփանակերտի պետական թատրոնում Պ. Պռոշյանի «Սոս և Վարդիթեր» դրամայի ներկայացմանը: Դրամայի համար երաժշտությունը Դ. Ղազարյանը գրել էր դեռևս 1916 թվականին: Ներկայացումից առաջ թատրոնի գլխավոր ռեժիսոր Կարո Ալվարյանը ներկայացնում է կոմպոզիտորի կյանքն ու գործունեությունը: Դերասաններն ու հանդիսականները ջերմորեն ողջունում են իրենց ականավոր հայրենակցին:

Հայրենիք իր երկրորդ և ցավոք վերջին այցելության ընթացքում Դ. Ղազարյանն ունկնդրում է Ղարաբաղում գործող դպրոցական երգչախմբերի ելույթները, մեթոդական բազմակողմանի օժանդակություն ցույց տալիս խմբավարներին: Հավարտ այցելության՝ նա գրում է «Ինչ սիրուն է Ղարաբաղը» երգը՝ ասես վերջին անգամ այս կերպ հավաստելով իր որդիական սերն ու նվիրումը հայրենի եզերքի նկատմամբ...

Հայրենի Շուշի Դանիել Ղազարյանը վերջնականապես վերադարձավ ճիշտ տասը տարի առաջ, վերադարձավ՝ այլևս երբեք չհեռանալու համար...

1997-ին՝ շուրջ չորս տարի տևած նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, Շուշիում դպրոցականների առջև իր դռներն է բացում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում առաջին միակ երաժշտական միջնակարգ մասնագիտական գիշերօթիկ դպրոցը: Կրթօջախը, որտեղ այսօր ուսանում են շուրջ 100 շնորհալի պատանիներ ու աղջիկներ, որտեղ հաջողությամբ գործում են փողային նվագախումբն ու երգչախումբը, իր հիմնադրման օրվանից կրում է Դանիել Ղազարյանի անունը:

Եվ վստահաբար կարող ենք ասել, որ Դանիել Ղազարյանի անվան երաժշտական դպրոցում այսօր սովորում են և ապագայում կուսանեն բազմաթիվ երեխաներ, ովքեր, որպես երաժիշտ ձևավորվելով Շուշիում, հետագայում իրենց ականավոր հայրենակից Դ. Ղազարյանի նման ծանրակշիռ ավանդ կրեն հայ երաժշտարվեստի զարգացմանը:

ԿԱՐԻՆԵ ԲԱՉԵՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոն

ՇՈՒՇԻԻ ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅԸ

Ասեղնագործական արվեստը Արցախում հնագույն պատմություն ունի: Միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ ասեղնագործության մասին առաջին ամբողջական տեղեկությունը վերաբերում է Արցախ աշխարհին: Կիրակոս Գանձակեցին հիացմունքով է պատմում Հաթերքի իշխանուհի Արզու խաթունի և նրա դուստրերի ձեռքի աշխատանքների մասին՝ որակելով դրանք որպես «...իմաստութիւն ուստայնանկութեան եւ համճար նկարակերտութեան»: Գետքի եկեղեցու համար նրանց պատրաստած վարագույրը պատմիչը նկարագրում է այսպես. «Զարմանալի տեսողաց, ի մագոյ այծիցն կակղագունից, ներկեալ պէսպէս եւ զանազան, գործ քանդակակերպ եւ նկարեալ պատկերօք, ճշտագոյն հանուածովք, տնօրինականօք Փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցաներ զտեսնողսն»¹: Գանձակեցին հիշատակում է մեկ այլ իշխանուհու՝ Ներքին Խաչենի տեր Վախթանգի տիկնոջ՝ Խորիշահի մասին ևս, որը, ամուսնու մահից հետո, 1216-ին «...չոգաւ յերուսաղեմ երկրորդ անգամ, բոլոր ունեցածը կարօտելոց բաշխեց, և ինք իւր ձեռագործով ապրեցաւ միշտ...»²:

Հայ ազնվական տիկնանց բնորոշ գեղարվեստի ավանդույթները մինչև XIX դ. պահպանվեցին Արցախի մելիքական դասի կանանց շնորհիվ, որոնց մասին Ե. Լալայանը գրում է. «Սրանք (*մելիքների կանայք* – Կ.Բ.) մի քանի աղախին և ծծմայր ունեին և տան կառավարությամբ չէին զբաղվում,

միայն մետաքսից թեշիկով թել էին մանում, ասեղնագործում, քսակ և այլ ձեռագործեր շինում»³: Մելիքական դասի կանանց ձեռագործերը մեծ մասամբ կատարվում էին ոսկեթելով, փայլուններով, մարգարտանման ուլունքներով՝ թանկարժեք կտորների վրա: Սրանք հաճախ ունենում էին անվանատառեր և վեներներ, որոնք ներկայացնում էին նրանց ազնվականական ծագումը:

Ասեղնագործության՝ որպես արցախցի կանանց սիրված զբաղմունքի մասին են վկայում բարբառում պահպանված մի քանի հատկանշական բառեր, որոնք ներկայացրել են Սահակ վարդապետ Ամատունին և Հ. Աճառյանը: Իրենց բառարաններում նրանք ներկայացրել են Ղարաբաղում գործածվող *անդվի* (որ բացատրվում է՝ ասեղնագործ, ասեղով գործած), *ասղակար* (ասեղով գործած, ձեռագործ), *ծաղկավոր* (վրան ծաղիկներ բանած կամ նախշած) բառերը: Հատկանշական է, որ Աճառյանը որպես ղարաբաղյան երևույթ է ներկայացնում նաև Արևելյան Հայաստանում XIX դ. լայն տարածում ունեցող այն սովորույթը, որի համաձայն «Ավագ ուրբաթ առաւօտ» լուսածագին 7 հատիկ կար ասեղով կը կարեն իրարու զգեստի վրայ, իբրև չարե պահպանուելու միջոց», և որը հայտնի էր *ուրբաթարօր*, կամ *ուրբաթառու* և այլ անվանումներով⁴:

Հայկական ձեռնարվեստի հմուտ գիտակ Ս. Դավթյանը իր «Հայկական ասեղնագործություն» աշխատության մեջ Արցախի ասեղնագործությունը միացնում է Սյունիքին և շատ քիչ է անդրադառնում դրան⁵: Ընդունելով դրանց ընդհանրությունը՝ միաժամանակ անհրաժեշտ ենք համարում խոսել զուտ արցախյան և հատկապես Շուշիի քաղաքային ձեռնարվեստի առանձնահատկությունների մասին, ինչին էլ ուղղված է սույն աշխատանքը: Ցավոք մեր ձեռքի տակ չունենք դաշտային ազ-

³ Ե. Լալայան, Գանձակի գավառ, Երկեր, հ. 2, Ե., 1988, էջ 249:

⁴ Սահակ վրդ. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912:

⁵ Հ. Աճառյան, Հայերեն գաղափարական բառարան, Թիֆլիս, 1913:

⁶ Ս. Դավթյան, Հայկական ասեղնագործություն, Ե., 1972:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 215-216:

² Նույն տեղում:

զագրական նյութեր, որոնք հնարավորություն կտային առավել մանրամասն վերլուծություններ կատարել, ուստի կփորձենք այն ներկայացնել գրականության մեջ սփռված փոքրաթիվ տեղեկությունների և թանգարանային հավաքածուների օգնությամբ:

Արցախում ասեղնագործական արվեստի զարգացումն ու լայն տարածումը XIX դ. վերջերին կապված է Շուշիի՝ որպես քաղաքի ձևավորման հետ: Շուշիում, որը շատ կարճ ժամանակում դարձավ Արևելյան Հայաստանի ամենահայտնի «ամառանոցային» քաղաքը, մեծ էր ծագումով արցախցի թիֆլիսաբնակների մշակութային ազդեցությունը: Ինչպես վկայում է Ստ. Լիսիցյանը, «...երկհարկանի, երբեմն նաև՝ եռահարկ քաղաքատիպ տները, հովեկների զգեստները, ...ինչպես նաև՝ գեղարվեստական ճաշակն ու զվարճալի ժամանցները չէին կարող չհեղափոխել ոչ միայն «բերդի», այլ նաև շրջակա մոտիկ գյուղերի արտաքին կեցվածքն ու կենցաղը»⁶: Այդպիսով, XIX դ. վերջից քաղաքային նոր տիպի բնակարանների ներսույթը, ի տարբերություն ավանդական-գյուղականի, առաջ բերեց ասեղնագործ և ժանյակե զանազան իրերի պահանջ՝ որպես ժամանակի նորաձևության արտահայտություն: Բնակարան մուտք գործած եվրոպական տիպի կահույքի հետ սենյակների գեղազարդմանն էին ուղղված բազմաթիվ ծածկոցներն ու տակդիրները, վարագույրներն ու սփռոցները, բարձերն ու թիկնաբարձերը և շատ ու շատ այլ իրեր, որոնք արտահայտում էին նաև տանտիրուհու կամ ընտանիքի կանանց ու աղջիկների ճաշակը, վարպետությունն ու, որ պակաս կարևոր չէ, նաև սոցիալական դրությունը:

Շուշիի ասեղնագործության զարգացմանն ու լայն տարածմանը նպաստող գործոն էր նաև օժիտի իմստիտուտը, գործոնը, որն, ընդհանուր առմամբ, բնորոշ էր ողջ Հայաստա-

⁶ Ստ. Լիսիցյան, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, պր. 12, Ե., 1981, էջ 30:

մին: Հայոց մեջ հատուկ վերաբերմունք կար կանանց ձեռնարվեստի նկատմամբ. հայ կինը պարտավոր էր տիրապետել կարուձևին, հյուսելուն, ասեղնագործելուն, քանի որ «Կնոջ գործն է գլխաւորապէս տնային հիմնական առարկաների և առօրեայ սպառող պիտոյքների պատրաստութիւնը»⁷: Հայ կնոջ, աղջկա պատիվն էր սեփական ձեռքերով օժիտի պատրաստումը, ուստի դեռ մանուկ հասակից հայ օրիորդը սկսում էր սովորել ձեռագործի տարբեր տեսակներն ու դրանց նրբությունները: Գյուղերում աղջիկները վարպետության դասեր էին առնում կամ հարազատներից, կամ այլ հմուտ կանանցից: Քաղաքներում այդ բացը լրացվում էր դպրոցական կրթության միջոցով:

Շուշիում ասեղնագործության զարգացումը խթանեցին 1864 թ. քաղաքում բացված սբ. Մարիամ իգական և Ղարաբաղի թեմական դպրոցները: Այս գործում ուշագրավ է շուշեցի Մարիամ Հախումյանի կատարած աշխատանքը, որի կազմած ծրագրով և գործադրած ջանքերի շնորհիվ բացվեց «Սուրբ տիրամայր Մարիամու» օրիորդաց դպրոցը, որտեղ հատուկ ուշադրություն էր դարձվում նաև աղջիկներին ձեռագործի դասավանդմանը: Ասեղնագործության ուսուցման բարձր մակարդակի վկայությունն է այն փաստը, որ հիշյալ ուսումնական դպրոցի սովորողների ձեռքի աշխատանքների ցուցահանդես-վաճառքից հավաքված գումարն էր: Այս մասին մանրամասն և խիստ արժեքավոր տեղեկություններ են տալիս «Տարագ» ամսագիրը⁸ և «Գործ» հանդեսը⁹: Հանդեսում մասնավորապես ներկայացվել են օրիորդաց դպրոցի հաջողությունները, ուր 1880–1881 թթ. աշակերտների թիվը հասել է 149-ի: «Գործն» անդրադարձել է ոչ միայն ուսուցման ձևերին ու մեթոդներին,

⁷ Ա. Թառախան, Հայ ժողովրդի արհեստագործությունը, Ազգագրական հանդես, գիրք 9, Թիֆլիս, 1898, էջ 50:

⁸ Ղարաբաղի թեմական դպրոցի հաշիւը, Տարագ, Թիֆլիս, 1981, էջ 63:

⁹ Ավագյան Ա., Ղարաբաղի մամուլի պատմություն, Ե., 1989, էջ 96–97:

ուսուցանվող առարկաներին, որոնց թվում հատուկ տեղ է զբաղեցնում «ձեռագործի արվեստը, որ ուսուցանում էր նրանց Զառի Արզումանյանը», այլև աշակերտուհիներին խրախուսելու միջոցներին, որոնց թվում հիշատակության արժանի են «շնորհալի աղջիկների ձեռագործների ցուցահանդեսները», ինչպես նաև հատուկ մրցանակագրերի և վարժապետական կոչումների հանձնումը: Հանդեսում թվարկված են այն առաջադեմ աշակերտուհիների անունները, որոնք օրինակելի վարք են ցուցաբերել և հետագայում զբաղվել մանկավարժությամբ. դրանց թվում են Վարսենիկ Գյանջեցյանը, Մարիամ Բահաթյանը, Ոսկի Թավրիզյանը, Բալախանում Առաքելյանը, Կատարինե Դուլխանյանը և ուրիշներ:

Շուշիում ասեղնագործության զարգացմանը նպաստում էր նաև տեղի կուսանոցը, որի միանձնուհիների ձեռքի աշխատանքներն իրենց կարատեսակներով և գեղարվեստական վարպետությամբ մեծապես ազդում էին շրջապատի վրա: Միանձնուհիները միաժամանակ ասեղնագործություն էին դասավանդում տներում, որի մասին վկայում է Լեոն¹⁰: Նրանց ջանքերով Շուշիի ասեղնագործ բանվածքներն աչքի են ընկնում բարձր որակով ու արտահայտչականությամբ:

Ինչպես Հայաստանի մյուս քաղաքների, այնպես էլ Շուշիի ասեղնագործական արվեստի աշխուժացմանը նպաստեց նաև կանանց ուղղորդված հանդեսների («Ծաղիկ կանանց հատուկ», Կ. Պոլիս, «Տարազ», Թիֆլիս և այլն), ինչպես նաև ասեղնագործող կանանց, աղջիկներին ու վարպետներին ուղղված ձեռնարկների տպագրությունը¹¹, որոնցում առաջարկվող զարդանախշերն ու տառաձևերն օգտագործվում էին

¹⁰ Լեոն, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Շուշի, 1914:

¹¹ Ա. Բրիլյանցիկյան, Հայկական մոնոգրամներ եւ ծաղկագրեր ձեռագործի համար, Ս. Պետերբուրգ, 1892, եղ. Պատկանեան, Հայկական նշանագրեր հարթակարի համար, Թիֆլիս, 1900, Տետր ասեղնագործության, գծագրեց և վիմագրեց Մ. Ոսկինար, Տրապիզոն, 1907 և այլն:

իրենց աշխատանքներում: Այդ է պատճառը, որ հիշյալ ժամանակահատվածում քաղաքային ասեղնագործությունը հայկական բոլոր քաղաքներում մեծ ընդհանրություններ է դրսևորում:

Շուշիի ասեղնագործական դպրոցում առավել տարածում ունեցող կարատեսակներն էին հարթակարն իր տարատեսակներով (լիցք, համրովի), շղթայակարը, ցողունակարն ու թելքաշը: XX դ. սկզբներից գործածվում է նաև օղակարպատկարը, որը օտար՝ եվրոպական նորաձևության արդյունք էր և մնամ էր մյուս քաղաքների նույնատիպ բանվածքներին: Ասեղնագործության համար կիրառվում էին հիմնականում մետաքսյա և բամբակյա բազմագույն և սպիտակ թելեր: Բացի այդ, ինչպես արդեն նշվեց, համեմատաբար հարուստ խավի աշխատանքներում գերակշռում են թանկարժեք ոսկեթելարծաթաթել, մետաքսաթել, ուլունքազարդ և այլ նյութերի կիրառմամբ հարուստ ասեղնագործությունները: Եթե մինչև XIX դ. վերջերը կիրառական էին տեղական արտադրության մետաքսաթելերը, որոնք պատրաստվում էին տնայնագործական եղանակներով և նույն ձևով էլ ներկվում, ապա XX դարից լայն տարածում ստացան պատրաստի, ներմուծված նոր տիպի թելեր՝ «իրիս», «գարոզ», «մուլինե» և այլն, որոնք մեծ քանակությամբ վաճառվում էին խանութներում: Զարդանախշերը գերազանցապես բուսական և կենդանական են:

Ինչպես արդեն նշվեց, Շուշիի ասեղնագործությունները գերազանցապես բնակարանի ներսույթը զարդարելուն ուղղված բազմազան իրեր են (ծածկոցներ, վարագույրներ, բարձեր, թիկնաբարձեր, սփռոցներ, սրբիչներ և այլն):

Շուշիի ասեղնագործության զարդահամալիրն աչքի է ընկնում բուսական զարդանախշերի գերակայությամբ, որոնք ներկայացված են ինչպես ոճավորված, այնպես էլ ճշգրիտ վերարտադրված: Հատկապես հետաքրքիր են ծխական սըրբիչների ասեղնագործ նախշերը, որոնք արված են համրովի հարթակարով և թելքաշի տարբեր եղանակներով ու զարդար-

ված են երկրաչափականացված ծառերի շարքով, որոնց ճյուղերի վրա նստած են զույգ թռչուններ: Սրբիչների այս տեսակը բնորոշ է միայն Սյունիք-Արցախյան դպրոցին և իր մեջ կրում է հայկական ասեղնագործության հնագույն ավանդույթները:

Այլ խումբ են կազմում քաղաքային տիպի ասեղնագործությունները, որոնց զարդահամալիրներում, բացի զուտ արցախյան բնորոշ զարդանախշերից, լայնորեն ներկայացված են համահայկական նախշեր և հորինվածքներ, որոնք կարելի է հանդիպել նաև նույն ժամանակաշրջանի այլ քաղաքների ասեղնագործության մեջ: Դրանք իրենց վրա կրում են ռուսական, եվրոպական ազդեցություն, քանի որ արվում էին վերը հիշատակված հանդեսներում և ամսագրերում տպագրված նախշերի հիման վրա: Նման ասեղնագործությունների զարդանախշերը խիստ ռեալիստական են՝ սիրամարգ, աղավնի, ծիծեռնակ, որոնք հանդես են գալիս որպես հիմնական կերպար և ուղեկցվում են տարբեր առարկաների հետ (զավաթ, գիրք, մամակ և այլն):

Քաղաքային կենցաղում մոր երևույթ էին նաև զուտ դեկորատիվ բնույթ ունեցող սյուժետային ու դիմանկարային ասեղնագործությունները, որոնք գործածվում էին պատերը զարդարելու համար: Դրանք, որպես գեղանկարչական տիպի աշխատանքներ, ներկայացնում էին ինչպես ազգային նշանավոր դեմքերին (Վարդան Մամիկոնյան, Խրիմյան Հայրիկ), այնպես էլ ուղղակի որևէ աբստրակտ հերոս կամ հերոսուհի, որոնք պատկերվում էին որոշակի միջավայրում:

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԿԵՐԵՆԸ

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Քաշաթաղի շրջանի Կերեն գյուղը գտնվում է Կապանից 8 կմ հարավ-արևելք Կապան-Կովսական մայրուղու աջ կողմում՝ Ողջի գետի աջ ափին: Ժամանակակից գյուղի տեղադրման վայրն ամենայն հավանականությամբ հանդնկնում է Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած Սյունիք աշխարհի Կովսական գավառի Կերեն գյուղին (Ա. Հակոբյան):

2003 թ. այստեղ պատահականորեն հայտնաբերվեցին բրոնզե դաշույններ, զարդեր, զրահի մասեր, խեցանոթների բեկորներ, որոնք հանձնվեցին Բերձորի երկրագիտական թանգարան:

2003-2005 թթ. ՀՀ մշակույթի և երիտասարդության հարցերի նախարարության պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի արշավախումբը (Ա. Գնունի, Գ. Խաչատրյան) հետազոտություններ կատարեց Կերենում: Հնավայրը գտնվում է գյուղից մոտ 0,5 կմ հարավ-արևմուտք: Դամբարանադաշտը ձգվում է մոտ 800 մ ջրբաժանի երկայնքով՝ տարածվելով նաև ճանապարհի աջ և ձախ կողմերում աճող երիտասարդ անտառում, զբաղեցնելով նաև մերձակա բլրի գագաթը: Հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում գյուղի շրջակայքում հաստատագրվեց ևս երեք դամբարանադաշտ, ինչպես նաև բնակատեղի:

Դամբարանները հիմնականում ներկայացնում են քարակղներ, որոնց կառուցման ժամանակ օգտագործվել են բազալտի ընտանիքի քարատեսակներ, ինչպես նաև կրաքար (բնորոշումը՝ Գ. Խաչատրյանի): Որոշ դեպքերում դամբարանների ուղղահայաց պատերը փորված են հիմնահողի մեջ: Իր կառուցվածքով աչքի է ընկնում թիվ 74 դամբարանը, որտեղ

երկայնական պատերի վերին շարվածքի քարերը մի փոքր առաջ են դրված՝ առաջացնելով կեղծ թաղ: Նման երևույթ նկատվում է մ.թ.ա. I հազ. (Օշական, Կարմիր բլուր)¹:

Ըստ հատակագծի՝ գրեթե բոլոր դամբարանները ուղղանկյուն են, բացառությամբ թիվ 74 դամբարանի, որտեղ նկատվում է հատակագծի որոշ սեղանաձևություն: Դամբարանների մեծամասնությունը գուրկ է պահպանված արտաքին նշաններից, սակայն տարածքում նշմարվում են մի քանի դամբարանաբլուրների հետքեր: Մասնավորապես հարկ է նշել բլրի գագաթին տեղադրված քարահողային լիցքով դամբարանաբլուրները (թիվ 1 և 3 դամբարաններ): Իր կառուցվածքով աչքի է ընկնում թիվ 1 դամբարանաբլուրը: Դամբարանը հատակագծում ձվաձև է, արևմուտք-արևելք առանցքով տրամագիծը 8 մ է, իսկ հյուսիս-հարավ առանցքով՝ 6 մ: Քարային լիցքի բարձրությունը 1,4 մ էր: Լիցքը հեռացնելուց հետո բացվեց 20–50 սմ հզորությամբ մոխրով և այրված կավի բեկորներով հագեցած կավահողից կազմված հողային շերտ: Հողային շերտը հեռացնելուց հետո դամբարանի հարավային մասի կենտրոնական հատվածում բացվեց ոչ մեծ քարերից շարված հարթակ՝ $1,30 \times 1,10$ չափերով, որի վրա տեղադրված էր խիստ այրված գետաքար: Պեղավայրի հարավարևմտյան հատվածում բացվեց 3,5 մ երկարությամբ, արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ քարաշար, որն ավարտվում էր քարերից շարված, 1,5 մ տրամագիծ ունեցող շրջանակով: Շրջանի կենտրոնում տեղադրված էր բերանի վրա շրջված կարաս: Կարասի մեջ տեղադրված էր կրակի ներգործության հետքեր կրող գետաքար, որի վրա լցված էր 30–40 սմ հզորությամբ մոխրաշերտ: Հայտնաբերված խեցեղեն նյութի վերլուծությունը թույլ է տալիս թվագրել կառույցը մ.թ.ա. VII–VI դդ.:

¹ С. Есаян, А. Калантарян. Ошакан I, Е., 1988, с. 86, 92. А. Мартиросян. Город Тейшебаини. Е., 1961, с. 139–141. Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Օշականի նմանատիպ դամբարանացրերն իրենց չափերով շատ ավելի մեծ են, իսկ Կարմիր բլուրի դամբարանները հատակագծում օվալաձև են:

Դամբարանախցերի ուղղվածության մեջ որևէ օրինաչափություն չի դիտարկվում: Պահպանված կառույցների երկարությունը՝ 140-ից (թիվ 25 և 20 դամբարաններ) 300 սմ (թիվ 64 դամբարան), լայնությունը՝ 50-ից (թիվ 25 և 20 դամբարաններ) 90 սմ (թիվ 32 դամբարան):

Որոշ դամբարաններից հայտնաբերված է մարդաբանական նյութ (ընդամենը՝ 14 մարդու կմախք) (բնորոշումները՝ Ռ. Մկրտչյանի): Դամբարաններում թաղված է մեկական ննջեցյալ: Բացառություն են կազմում միայն թիվ 34՝ երկու (25–38 տ. կին և 35–40 տ. տղամարդ) և 45՝ երեք (45–55 տարեկան և 35-ից բարձր տղամարդիկ և 25–35 տարեկան կին): Թիվ 54 դամբարանում հայտնաբերված են մանր եղջյուրավոր անասունների ոսկորներ (բնորոշումը՝ Ն. Մանասերյանի):

Պեղումների ժամանակ հայտնաբերված նյութը կարելի է բաժանել մի քանի խմբի: Վաղ խմբին պատկանում է 2005 թ. պատահականորեն հայտնաբերված կեռախաչի և մարդու պատկերով բրոնզե գոտին, որի եզրերը զարդարված են սեպաձև զարդանախշով, բրոնզե ճակատակալ, հորիզոնական փողրակներով անոթը: Նման սեպաձև զարդանախշով գոտիներ հայտնի են Կարմիր բերդից (մ.թ.ա. I հազ. սկիզբ), Օծունից և Ստեփանավանից (մ.թ.ա. X–IX դդ.)²: Մ.թ.ա. II հազ. վերջով է թվագրվում թիվ 3 դամբարանաբլուրը, որտեղ հայտնաբերված են հորիզոնական փողրակներով գավեր և թասիկներ, սև փայլեցված թաղարներ, ինչպես նաև խողովակաձև ուլունքներից բաղկացած ուլունքաշար: Թիվ 3 դամբարանի գույքն իր բազմաթիվ զուգահեռներն ունի Հայաստանի համաժամանակյա հուշարձաններում³:

² S. Esayan. Gurtelbleche der alteren Eisenzeit in Armenies. Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archeologie. Bd. 4. München 1985, S. 111–113 Ab. 12 (38–40); С. Деведжян. Лори-Берд I. Е., 1981, с. 51, таб. 18, У. Есаян, Կատալոգ երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի, պր. II, է., 1967, էջ 13–14, 46 աղ. XVI (1).

³ O. Xnkikyan. Syunik during the Bronze and Iron Ages. Barrington 2002, p. 50–51 pl. XXVII–XXVIII.

Նյութի գերակշռող մասը բնորոշ է մ.թ.ա. VII–V դդ.:

Հայտնաբերված նյութերում աչքի է ընկնում թիվ 64 դամբարանի գույքը⁴: Դամբարանն իրենից ներկայացնում է հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ քարարկղ՝ տեղադրված բլրի թեք լանջին: Հատկանշական է, որ արևելյան ավելի բարձրադիր պատը շարված էր երեք շարք քարերից, իսկ արևմտյանը՝ միայն մեկ շարքից: Ամենայն հավանականությամբ նման կերպ դամբարանը քողարկվում էր: Դամբարանի ավերված հատվածում հայտնաբերվեցին երեք արարողակարգային գավաթ, սափոր և կոպիտ ձեռածեփ անոթ-«աղաման»: Դամբարանի կենտրոնական հատվածում տեղադրված էր գոտեկապով մերկ տղամարդու սնամեջ արձան, որի ձեռքին գավաթ է: Արձանի ձեռքերը գրկում էին «կեռնոս» տիպի անոթ, ձեռքը հպված էր ցլակերպ անոթին: Իր ձևով արձանիկը դասվում է ավանդական-պայմանական տիպի ստեղծագործությունների թվին (բնորոշումը՝ Բ. Առաքելյանի), որոնք բնութագրվում են հարթ դեմքով, ռելիեֆ նշված ճակատով և քթով: Աչքերը և բերանը նշված են խորը անցքերով և ճեղքով⁵: Իրանական նյութում (Լուրիստան) գավաթով մարդկանց պատկերները լայնորեն տարածված են: Հազվադեպ չեն նաև անոթը համբուրող մարդու տեսք ունեցող կամ կենդանակերպ կեռնոսները: Թեհրանի թանգարանում պահպանվող կեռնոսներից մեկը զարդարված է անոթը համբուրող մարդու պատկերով, իսկ Կապանի շրջանից հայտնաբերված կեռնոսը՝ կենդանակերպ քանդակով⁶: Այսպիսով, ամենայն հավանականությամբ, դամբարանի խորհրդանշական կենտրոնը կեռնոսն էր: Բացի այդ, այն ժամանակ, երբ տարածաշրջանում ավանդույթի

⁴ Կերենի թիվ 64 դամբարանի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Գևորգի, Կերենի «քրմական» դամբարանի պեղումները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2006, թիվ 3, էջ 215–218:

⁵ Б. Аракелян. Очерки по истории искусства древней Армении. Е., 1976, с. 14–16.

⁶ E. Negahban. Notes on some objects from Marlik. Journal of Near Eastern Studies (այսուհետև՝ JNES). 1965, N 4, p. 317.

արտահայտումը գնում է հետագա պարզեցման և ոճավորման ճանապարհով, Կերենում այն պահպանվում է նախնական ձևով:

Իրանական ազդեցությունն առկա է նաև Կերենի խեցեղեն նյութում: Մասնավորապես փոքր կիսագնդաձև բռնակներով անոթներն իրենց բազմաթիվ զուգահեռներն ունեն հուրվինում, Սիալկի B և Հասանլուի 3B հորիզոններում: Իրանական աշխարհում բազմաթիվ զուգահեռներ ունեն Կերենում հաստատագրված «կեռնոս» տիպի անոթները: Ընդսմին թիվ 64 դամբարանից հայտնաբերված կեռնոսի ամենամոտ զուգահեռը հայտնի է Պերսեպոլիսից: Բազմաթիվ իրանյան զուգահեռներ ունեն նաև կենդանակերպ և կենդանակերպ բռնակներով անոթները⁷:

Որոշ իրանական զուգահեռներ դիտարկվում են նաև զարդանախշում: Այսպես, Կերենի խեցեղենում առավել լայնորեն տարածված սյուժեն՝ դրոշմի եղանակով կատարված կետազարդ եռանկյունիներ, համադրված սուլար պատկերների հետ, իր զուգահեռներն ունի Մարլիկ-թեփեից հայտնաբերված մեղալիոնում:

Բազմաթիվ նմուշներ իրենց վրա են կրում ուրարտական (վանտոսայան) մշակույթի ակնհայտ ազդեցությունը: Մասնավորապես, հարկ է նշել այնպիսի կարևոր հատկանիշ, ինչպես վզի և իրանի ռելիեֆ ներձկված անցումն է: Ուրարտական նյութում իրենց բազմաթիվ զուգահեռներն ունեն Կերենում հաստատագրված տափակ և աղեղնաձև կանթերը: Ուրարտական ազդեցության մասին են վկայում սափորներից մեկի իրանին թրծումից առաջ կատարված ուղղահայաց խազերը: Նմանատիպ նշաններ, որոնցով նշվում էր անոթի տարողությունը, հաստատագրված են Էրեբունիից և Կարմիր բլուրից հայտնաբերված բազմաթիվ անոթներում: Հատկանշական է

⁷ О. Хнкікян. Op. cit. 2002 p. 90, pl LXXXVI (28); R. Girshman. Iran. L., 1951 pl 74; М. Погребова. Иран и Закавказье в раннем железном веке. М., 1987, с. 94-95; E. Negahban. Op. cit. p. 317.

մոխրագույն սափորի զարդանախշումը: Այն իրենից ներկայացնում է երկու զուգահեռ փորագիր գծերով կատարված 4 պլատոնյան խաչ, որոնց ծայրամասերում տեղադրված են շրջանակներ: Ե՛վ պլատոնյան խաչը, և շրջանակները հայտնի են որպես ուրարտական հիերոգլիֆ նշաններ⁸: Սակայն այս երկու նշանների համադրումը, ինչպես նաև այն փաստը, որ սափորի իրանին պատկերված են 4 այդպիսի նշաններ, հուշում են, որ հին վարպետն ընկալում էր դրանք որպես զարդ: Նշված փաստերը և դրանց համադրումը Գարեգինի (նախկ. Ֆիզուլու) շրջանում հայտնաբերված ուրարտական թաղումների, ինչպես նաև Բերձորի սեպագիր արձանագրության հետ, վկայում են տարածաշրջանում Վանի թագավորության լուրջ ազդեցության մասին⁹:

Այսքանով հանդերձ, պետք է արձանագրել, որ կերենյան խեցեգործության ավանդույթները զարգացել են անկասկած տեղական հիմքի վրա: Կերենի խեցեղենն իր բազմաթիվ զուգահեռներն ունի համաժամանակյա բազմաթիվ հուշարձաններում (Շիկահող, Նորաշեն, Աստղիբլուր, Ջրառատ, Մինգեչաուր, Յասիթ-թեփե, Սրբ Չիչի և այլն)¹⁰: Կարելի է նշել խեցե-

⁸ Б. Пиотровский. Кармир-Блур II. Е., 1952, с. 19; Г. Аветисян. Бийнская керамика из памятников Араратской долины. Е., 1992, таб. XV, XX, XXIV, XXV, XXXIX, XLI.

⁹ Դ. Միմոնյան, Ա. Գևորգյան, Արցախի ազատագրված տարածքների հնագույն նախաքրիստոնեական և միջնադարյան բնակավայրերի ուսումնասիրությունը 1993–1995 թթ., 33-ում 1993–1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, գեկուցումների թեզեր, Ե., 1996, էջ 70, Ա. Մովսիսյան, Նորահայտ սեպագիր արձանագրություն բերձորյան քարանձավից (նախնական դիտարկումներ), Մաշտոցյան Դ ընթերցումներ, Օշական 2002, էջ 53–55:

¹⁰ О. Хнкикян. Op. cit., p. 86 pl. LXXIX (15), LXXX (1–5) աղ LIX (8), LXX (9), LXXIV (9), LXXV (14), LXXVI (3,6), XC (15, 17, 18); Ի. Կարապետյան, Հայաստանի նյութական մշակույթը մ.թ.ա. VI–IV դդ. Ե., 2003 էջ 34–35, աղ. 14 (7)18 (2); Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. сер. Археология СССР М., 1985. Таб XIX (3); Дж. Халилов, Г. Асланов. Археологические находки в Сырт-Чичи. МКА. Т. VII. Баку. 1073 с. 177 таб 1 (6); с. Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА. Т. 1.

ղենի այնպիսի բնորոշիչ գծերը, ինչպես լայն հարթ հատակները, Հայաստանում և, մասնավորապես Սյունիք-Արցախյան տարածաշրջանում լայնորեն տարածված սապատավոր բռնակները և այլն¹¹:

Կերենի խեցեղենում հանդես են գալիս հետևյալ կենդանակերպ տարրերը: Նախ, դա անոթի իրանն օղակող օձի ռելիեֆ պատկերն է, որի պոչն ու գլուխը տեղադրված են սափորի բռնակին (թիվ 31 դամբարան): Ի հայտ են եկել նաև խոյակերպ (թիվ 24, 63 և 64 դամբարաններ), ցլագլուխ և թռչնակերպ բռնակներ: Հատկանշական է թիվ 54 դամբարանից հայտնաբերված շերեփը՝ խոյակերպ բռնակով: Նմանատիպ անոթներ հայտնի են դեռևս մ.թ.ա. II հազ. կեսից (Սուգ) և մ.թ.ա. I հազ. տարածվում են Իրանում և Անդրկովկասում (Մինգեչաուր, Խոջալու, Խանլար, Սիակ B, Հասանլու)¹²: Կենդանակերպ անոթները հազվադեպ չեն ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում և Իրանում (Խուրվին, Մինգեչաուր, Խրտանոց, Շիկահող, Տանգավեր, Ագարակ, Թրելի և այլն)¹³: Կերենյան գտածոներից առանձնակի պետք է նշել թռչնակերպ բռնակով հալոցը, ինչն ըստ մեզ կապված է արհեստի պաշտամունքի հետ:

Ապառազիությունը ներկայացված է երեք կոթառավոր դաշույններով, որոնցից մեկը զարդարված է կենաց ծառի պատկերով, նիզակի ծայրով (թիվ 52 դամբարան), ինչպես նաև երկաթյա նետասլաքով և տեգի բեկորներով (թիվ 54 A

Баку, 1949, с. 13–14 ЭП.3; Г. Тирацян. Культура древней Армении. Е., 1988, с. 36–40.

¹¹ Կերենից հայտնաբերված խեցեղենի տիպերի մասին տե՛ս Ա. Գևորգյան, Գ. Խաչատրյան, Ա. Հմայակյան, Դ. Միմոնյան, Դիտարկումներ Կերենի դամբարանադաշտի վերաբերյալ, Հին Հայաստանի մշակույթը, պր. XIII, Ե., 2005:

¹² Н. Погребова. Указ. соч., с. 88–89.

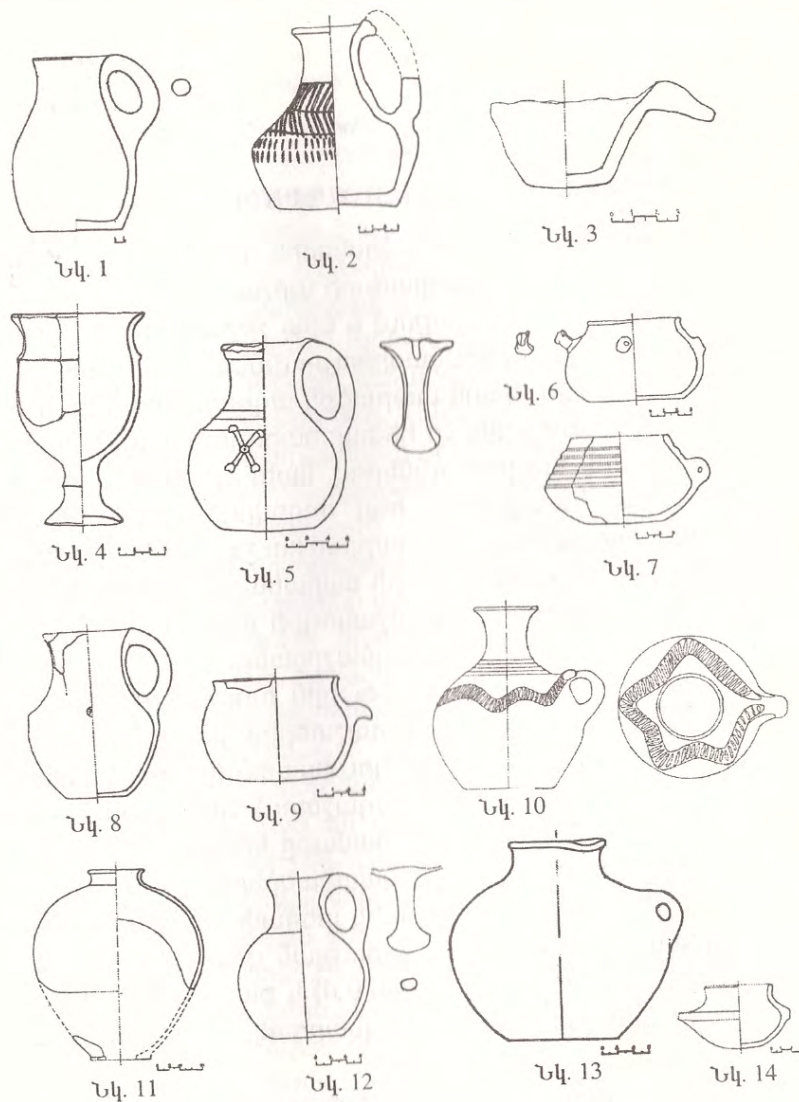
¹³ Н. Погребова. Указ. соч., с. 96–99; О. Хнкикян. Op. cit., pl. LXXXIII (15), LXXXVI (38).

դամբարան)¹⁴: Հայտնաբերված են նաև զրահի մասեր: Ընդհանուր առմամբ, դիտարկելով Կերենից հայտնաբերված դաշույնները, հարկ է նշել դրանց ձևերի որոշակի արխայիզմը, ինչը վկայում է նշված տարածաշրջանում մշակույթների ժառանգական կապի մասին:

Կերենի դամբարանադաշտի ուսումնասիրության նախնական արդյունքները թույլ են տալիս հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

1. Դամբարանադաշտը գոյատևել է մ.թ.ա. XII-ից V դդ. ընթացքում:
2. Խեցեղեն նյութում ուրարտական խեցեղենի որոշ բնորոշ գծերի առկայությունը, համադրությամբ տարածաշրջանում այլ ուրարտական նյութերի հետ, վկայում են նշված տարածաշրջան Վանի թագավորության մշակույթի թափանցման մասին:
3. Դամբարանից հայտնաբերված խեցեղենը (սափորներ, միակցված անոթներ, արարողակարգային զավաթներ) ունի բազմաթիվ զուգահեռներ ինչպես Սյունիքում և Արցախում, այնպես էլ Անդրկովկասում և Իրանում: Այս ամենը թույլ է տալիս ենթադրել, որ մ.թ.ա. VI դ. Սյունիքի և Արցախի մշակույթը, զարգանալով տեղական հիմքի վրա, այնուամենայնիվ կրելով հարևան Իրանի մշակույթների ազդեցությունը, ձևավորվում է որպես մշակույթի լոկալ տիպ, որը բնորոշվում է ինչպես թաղման ծեսում, այնպես էլ նյութական մշակույթում արտահայտվող առանձնահատկություններով:

¹⁴ Ա. Գևորգյան, Առաջնորդի, զորահրամանատարի և քրմի գործառնությունների համատեղումը հին Հայաստանի տարածքում, «Հայկական Բանակ», 2006, թիվ 4, էջ 83–84:

ՆՈՐԱ ԵՆԳԻՐԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԿ

ՄԱՆՈՒՇԱԿ ՏԻՏԱՆՅԱՆ

Մոսկվայի Գերմանական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի պրոֆեսոր

ՇՈՒՇԻԻ ԵՐԿԱԹԵՂԱՐՅԱՆ ԴԱՄՔԱՐԱՆՆԵՐԸ

2005 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը պեղումներ կատարեց Շուշի քաղաքում և նրա շրջակայքում¹: Արցախում հնագիտական ուսումնասիրությունների իրականացումը հնարավոր դարձավ միայն տարածքի ազատագրումից հետո: Ի սկզբանե նախատեսվել էր հետազոտությունները կատարել երկու հիմնական ուղղություններով. նախ՝ վերհանել լեռնաշխարհի հիշյալ հատվածում հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացները, ապա միջնադարյան հուշարձանների ուսումնասիրությամբ ցույց տալ Շուշիի սարահարթի՝ հայերով բնակեցված լինելն ու հայկական մշակույթի առկայությունը մինչ Փանահ խանի հայտնվելը տարածաշրջանում:

Արշավախումբը 2005 թ. Շուշիին հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից հարող դամբարանադաշտերից յուրաքանչյուրում պեղել է մեկական դամբարան: Հյուսիսային (կամ օդերևութաբանական կայանի) դամբարանադաշտում ավերվելուց փրկելու նպատակով ընտրվել էր 61 համարը կրող կիսավեր դամբարանը, որի նյութերը Շուշիի պատմաերկրագիտական թանգարանի աշխատակիցների կողմից տեղափոխվել են թանգարան: Դամբարանը գտնվում է թեքության վրա (Մճ 39°46'20,5", Ե 046°45'42,2", բարձրությունը՝ 1079 մ) և քարահողային լիցքը հավասար է կրոմլեխի քարերի մակարդակին: Այն շրջապատ-

¹ Պեղումներն իրականացվել են «Ժամ Պողոսյան և որդիներ» հիմնադրամի ֆինանսական աջակցությամբ: Արշավախումբը ղեկավարել է պ.գ.դ. Հ. Պետրոսյանը, մասնակցել են Ն. Ենգիբարյանը, Վ. Սաֆարյանը, ճարտարապետ Մ. Տիտանյանը և Շուշիի պատմաերկրագիտական թանգարանի տնօրեն Ա. Հարությունյանը:

ված էր իրար կողքի, տարբեր մեծության քարերով շարված կրոմլեխի երկու շարքով: Առաջին շարքի շարի մեջ (տր. 9,8) կային ուղղահայաց դրված մի քանի սալաքարեր: Հյուսիսային կողմի քարերը բացակայում էին: Կրոմլեխի երկրորդ շարքի քարերը դասավորված էին պարուրած (տր. 7,7 մ):

Դամբարանախումբը զուրկ էր ծածկասալերից: Ավերողները խցից հանված հողը լցրել էին քարահողային լիցքի արևելյան և հարավային մասում, որտեղից գտնվեցին բազմաթիվ խեցեբեկորներ և օբսիդիանից շեղբ (կտորված 2 կտորից): Դամբարանի հյուսիսային մասում (կրոմլեխի երկրորդ շարի ներսում) հայտնաբերվեցին երկաթե գեղարդ (աղ. 1, նկ. 5) և արծաթե դրվագված զարդաթիթեղ (աղ. 1, նկ. 3): Արևմտյան հատվածի կրոմլեխի քարերի մոտ գտնվեց բրոնզե զանգ (աղ. 1, նկ. 7) և երկու ապարանջան: Դամբարանից հեռացնելով մեջը թափված քարերը և քանդած հողը, նրա հյուսիսարևմտյան անկյունում փաստագրվեց անխաթար մնացած մի փոքր հատված, որում խեցեղենի բեկորները և ոսկրային մնացորդները (մարդկային և կենդանական) միախառնված էին: Խցի մաքրման ընթացքում՝ տարբեր մակարդակներից հայտնաբերվեցին մի քանի հարյուր խեցեբեկորներ, օբսիդիանից նետասլաք (աղ. 1, նկ. 6), ուլունքներ (աղ. 1, նկ. 8, 9, 10): Դամբարանախումբը (3,15 × 1,8 × 0,95 մ) ուղղանկյուն հատակագծով քարարկղ է, որի պատերը շարված են միջին մեծության քարերով և մի քանի սալաքարերով: Արևելյան պատի հարավային, հյուսիսային արևելյան հատվածները բացակայում էին: Խցի հատակը ժայռն էր, որի բնական ճեղքերի մեջ լցված հողում նույնպես խեցեբեկորներ կային: Թիվ 61 դամբարանից հայտնաբերված զենքերից երկաթե խողովակակոթառ, միջնաջիղ ունեցող սայրով նիզակը տարածված զինատեսակ է մ.թ.ա. VIII–VI դդ. հուշարձաններում: Խողովակաձև կոթառի ստորին մասի միջանցիկ անցքերը ծառայել են փայտե կոթը գամելու համար: Նման նիզակներ հայտնի են մ.թ.ա. VII–VI դդ. թվագրվող Գոլո-

վինոյի², Դիլիջան քաղաքի Թախտա և ՀԱՄԿԻ-ի առողջարանի տարածքի դամբարաններից³, Ղաչաղանից⁴, Ծաղկաշատից⁵, Հարժիսից⁶: Հայտնաբերված հաջորդ գինատեսակը վանակատից՝ հիմքում ուղղանկյուն փորվածքով, խնամքով ռետուշված եզրերով նետասլաքն է: Ձեմքի այս տեսակը հայտնի է բրոնզի դարի վաղագույն փուլից և սակավաթիվ օրինակներով շարունակում է գոյատևել մինչև մ.թ.ա. I հազ. I կեսը: Համաժամանակյա հուշարձաններից հայտնի է Աստղաձորում⁷, Բասարգեչարում⁸, Կարճաղբյուրում⁹ և այլուր: Դամբարանից հայտնաբերված միակ գործիքը օբսիդիանից շեղբն է, որը կարող էր օգտագործվել կտրելու և քերելու նպատակով: Մետաղական գտածոներից հետաքրքիր է մաև բրոնզաձուլ զանգը, որի ստորին եզրով անցնում է մանր կետաշար: Շրջանաձև ունկից ներքև արված անցքերում ամրացվել է ձող, որից կախվել է լեզվակը: Ձանգերը, որպես մարտականքի և ծիսարքի տարր, Արաքսից հյուսիս հանդես են գալիս մ.թ.ա. VIII դարից: Հայտնի են ուրարտական զանգերի երկու տարբերակ. զանգվածեղ՝ լայնակի անցնող ուռուցիկ գոտիներով և միջանցիկ քառակող բացվածքներով, և երկրորդ՝ բրոնզե թիթեղից, երբեմն երկայնական ճեղքով: Երկուսն էլ օժտված են կախելու շրջանաձև ունկով: Ձանգերը հիմնականում հայտնաբերվել են

² *А. Мартиросян*. Раскопки в Головино. Ер., 1954, табл. I, рис. 10.

³ *Ս. Եսայան, Դ. Հովհաննիսյան*, Կատալոգ Դիլիջանի երկրագիտական թանգարանի հնագիտական իրերի, Ե., 1969 (XXX/6, XXXIX/6):

⁴ *С. Есаян*. Оружие и военное дело древней Армении. Ер., 1966, табл. III, рис. 6.

⁵ *Օ. Խնկիկյան*, Դամբարանների պեղումները Թումանյանի շրջանի Ծաղկաշար գյուղում, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում, Ե., 1992, աղ. LXXVII, նկ. 1,2:

⁶ *Օ. Խնկիկյան*, Դամբարանների պեղումները Հարժիս գյուղում, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում, Ե., 1992, աղ. XCVII, նկ. 1:

⁷ ՀՊՊԹ, ինվ. N 1908/69:

⁸ ՀՊՊԹ, ինվ. N 1920/34:

⁹ ՀՊՊԹ, ինվ. N 2565/334:

ծիսարքի վահանակների, երախճանների, ճակատակալների հետ միասին: Ուսումնասիրվող զանգի օրինակները հայտնի են Կարմիր բլուրից¹⁰, Երևանի բիսպական դամբարանից¹¹, Վանաձորից¹², Շիրակավանից¹³: Հետաքրքիր է արծաթեղվազ զարդը, որը հավանաբար ամրացվել է եզրին արված միջանցիկ անցքերի օգնությամբ: Նմանատիպ, բայց չափերով փոքր զարդ հայտնի է Կարճաղբյուրից:

Դամբարանի օձագլուխ ապարանջանները բրոնզե բարակ լարից են, զարդարված կարճ գծիկներով: Օձերի գլուխները ներկայացված են սխեմատիկ պատկերմամբ: Այս ապարանջաններին ավելի մոտ են Աստղաձորից և Կարճաղբյուրից հայտնաբերված օրինակները (ՀՊՊԹ, ինվ. 1904/2,8, 2565/21, 28, 263, 329): Հետաքրքիր են որպես կախիկ օգտագործված խխունջի պատյանը և սարդիոնից, մածուկից և բրոնզից ուլունքները:

Խեցեղենի մեջ առանձնանում են սափորների, կճուճների, թաս-քրեղանների խմբերը, հիմնականում մոխրագույն և դարչնագույն՝ պատրաստված դուրով կամ ձեռածեփ: Միականթ սափորների վզի, շուրթի և կանթերի (հիմնականում՝ մոխրագույն և դարչնագույն մակերեսներով) բեկորները բնորոշ են մ.թ.ա. 8–6-րդ դարերում տարածված նեղ վզով, լայն բացված բերանով օրինակներին, որոնց կանթերը շուրթից միանում են իրանի վերին մասին: Այդ կանթերը աղեղնաձև են կամ կենտրոնում ելուստաձև (աղ. 2, նկ. 2, 3): Կան ոլորված (ստանում են կավե ժապավենները միասին ոլորելով) և ելուստներով կամ վերադիր «կոճակներով» օժտված կանթեր:

¹⁰ Երեբունի թանգարան, ինվ.82/24:

¹¹ *Ս. Եսայան, Լ. Բիլագով, Ս. Հմայակյան, Ա. Կանեցյան*, Երևանի բիսպական դամբարանը, Ե., 1995, աղ. /15VII, 333 16, պր. III:

¹² *А. Мартиросян*, Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ер., 1964, табл. XXI/21.

¹³ *Ռ. Թորոսյան, Օ. Խնկիկյան, Լ. Պետրոսյան*, Հին Շիրակավան, Ե., 2002, աղ. LXXXI/14:

Առանձին խումբ են կազմում կճուճները, որոնք գորշ, դարչնավուն, դեղին մակերևութով նրբախեցի կամ հաստախեցի ձեռածեփ անոթներ են (աղ. 2, նկ. 4, 5, 10): Սափորները և կճուճները հարդարված են փորագիր, փայլանախշով կամ սեղմամաք արված ալիքագծերով, հատիկանախշով, մատնեքազարդով, թեք գծերով, փայլագիծ ցանցանախշով կամ պայտածն ու «կոճկածն» հավելադրումներով:

Հաջորդ խումբ խեցեղենը մեծ թիվ կազմող թաս-քեղաններն են՝ դարչնագույն, մոխրագույն, սև մակերևութով, հիմնականում ուղիղ կամ ներս թեքված շուրթերով (աղ. 2, նկ. 9, 11, 12, 13): Սրանց բնորոշ են շուրթերին կամ իրաններին՝ ուղղաձիգ կամ հորիզոնական տեղադրված օղակածն, կիսաշրջանաձև, ելուստաձև կանթերը: Թաս-քեղանների եռոտանի օրինակներից մեկը հարդարված է փորադիր ալիքածն գծերի և կենաց ծառի պատկերներով:

Դամբարանի խեցեղենի մեջ ուշագրավ են անոթների ծորակները, որոնց մի մասը ավարտվում է կենդանու ոճավորված գլխով (աղ. 2, նկ. 7, 8): Գտնվել է նաև ծորակով օժտված կանթ:

Թիվ 61 դամբարանը իրերի տեսականիով և դրանց հարդարանքով նման է Հարժիսի, իսկ եռոտանի թաս-քեղանների և միականթ սափորների ձևերով Աղիտուի մ.թ.ա. VIII–VI դդ. թվագրվող նյութերին: Նախնական դիտարկումներով թիվ 61 դամբարանը կարելի է թվագրել մ.թ.ա. VII–VI դարերով:

Պեղված երկրորդ դամբարանը՝ թիվ 175/1, գտնվում է հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտում՝ Ստեփանակերտից Շուշի մտնող ճանապարհի աջակողմյան երեք բլուրներից երկրորդի լանջին: Քարահողային լիցքը օղակված է իրարից հավասար հեռավորության վրա դրված, կրոնլեխի միջին մեծության քարերով: Քարահողային լիցքից հայտնաբերվել են օբսիդիանի շեղբ (աղ. 1, նկ. 2), խեցանոթի մի քանի բեկոր: Դամբարանի ծածկասալերը բացակայում էին: Խուցը պատված էր մանր քարերի լիցքով: Դամբարանախուցը (1,8 × 0,9 × 1,1 մ)

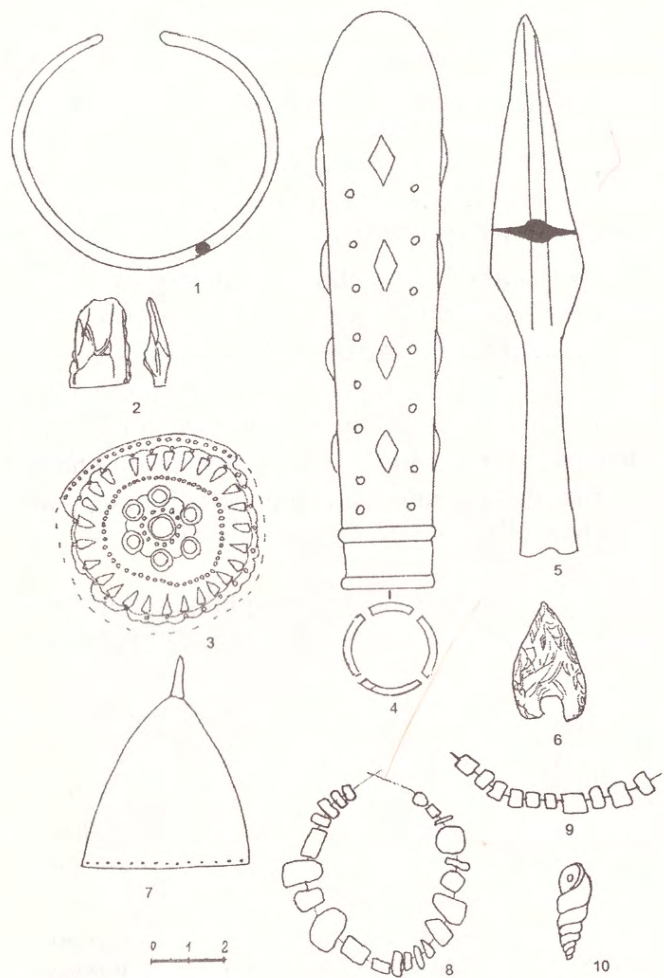
ուղղանկյուն հատակագծով սալարկղ է, որի հյուսիսային կեսի տարբեր մակարդակներից հայտնաբերվեցին դարչնագույն միականթ սափորի (աղ. 2, նկ. 1) և կճուճի բեկորներ: Հարավային պատի մոտ՝ հատակին, դրված էին սև անոթի վատ պահպանված բեկորներ, գավազանի գլխադիր (աղ. 1, նկ. 4), ապարանջան (աղ. 1, նկ. 1), սարդիոնե ուլունք: Սակավաթիվ նյութերից ուշագրավ է գավազանի գլխադիրը: Այն սնամեջ է, գլանաձև իրանով, կիսաշրջանաձև գլխով: Հարդարված է երկայնակի անցնող միջանցիկ անցքերի և ելուստաձև շեղանկյունների շարքով: Այս իրերը լայն տարածում են ստանում մ.թ.ա. I հազ. սկզբում: Իշխանության խորհրդանիշ այս իրերի զուգահեռները կան Լժենում, Բալուկայայում¹⁴, Խանաբադում¹⁵ և այլ վայրերում: Հայտնաբերված բրոնզե բարակ լարից ապարանջանը պատկանում է ամենատարածված և երկար գոյատևող տեսակին, իսկ խեցանոթներից ամբողջական է միայն միականթ սափորը, որն էլ իր զուգահեռներն ունի մ.թ.ա. X–VIII դդ. Սիսիանի առաջին և Տեղի դամբարանադաշտերի նյութերում¹⁶:

¹⁴ С. Есаян. Символы власти родо-племенной знати Армении эпохи поздней бронзы и железа. Вестник Ереванского университета, 1989, табл. 1/2, 3, 4/4, 15, 23.

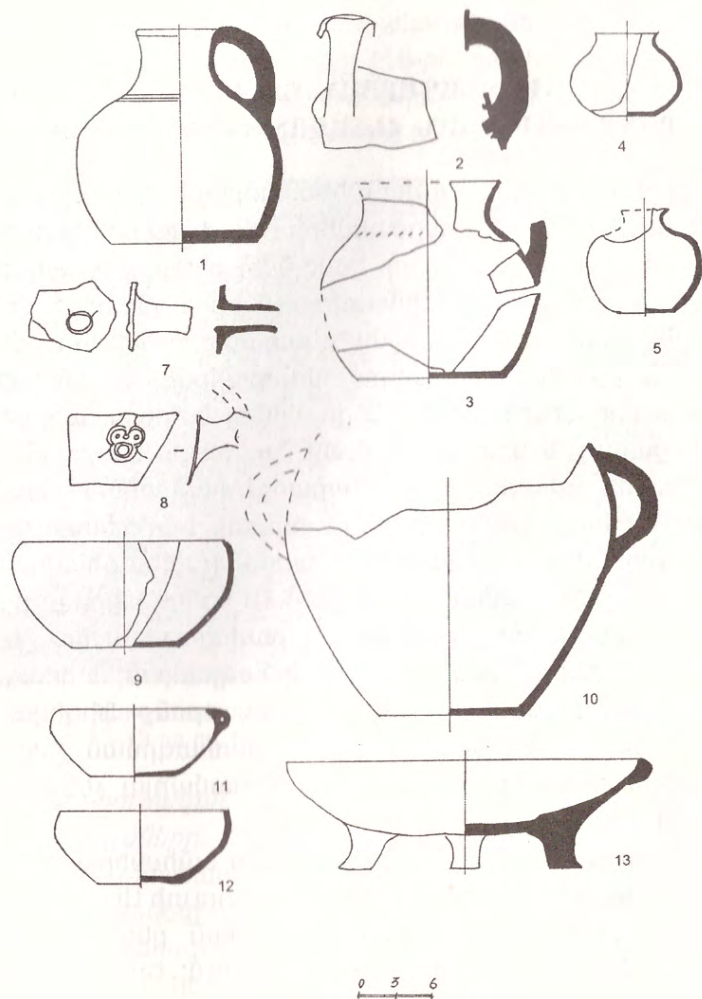
¹⁵ В. Сафарян. Археологические находки в селе Ханабад. ИЖФ, 1992. № 1, с. 230.

¹⁶ О. Хнкикян, Syunik during the bronze and iron ages, Mayreni publishing, 2002, XLIX/1, XVIII/10.

Աղյուսակ 1

Աղյուսակ 2.

ՀԱՄԼԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ԵՊՀ
ՎԱՐԴԳԵՍ ՍԱՅԱՐՅԱՆ
ԱՐՊՀ

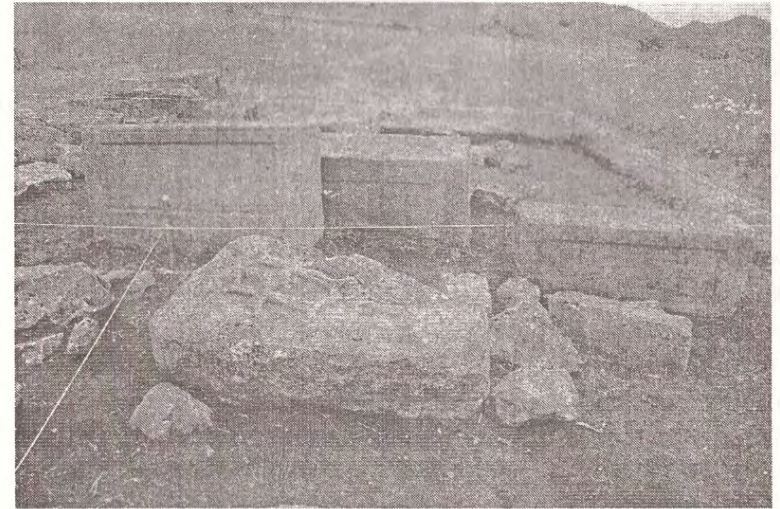
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՇՈՒՇԻՆ ԸՍՏ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Շուշիի հին պատմության, հիմնադրման, կառուցապատման, նրա առանձին հուշարձանների էթնիկ պատկանելության խնդիրները մեկ անգամ չէ, որ հայտնվել են Ադրբեջանի զավթողական նկրտումների «հիմնավորումների» ցանկում: Տասնամյակներ շարունակ Ադրբեջանի կառավարությունն ու մտավորականությունը իրենց ժողովրդին քարոզել են մի առասպել, ըստ որի Շուշին ծագել և գոյատևել է որպես ադրբեջանական քաղաք և ադրբեջանական մշակույթի բնօրրան: Եթե մինչև Շուշիի ազատագրումը տարածքի հայկական պատկանելությունը հստակորեն ցուցելու համար հայ հետազոտողները ստիպված էին բավարարվել առավելապես գրավոր աղբյուրների և նոր ժամանակների (18-19-րդ դդ.) իրողությունների քննությամբ, ապա այսօր հնարավորություն կա լայնորեն օգտագործել հնագիտական, վիճագրական, տեղագրական բնույթի բազմաթիվ աղբյուրները, որոնք ֆիզիկապես մատչելի են դարձել միայն Շուշիի ազատագրման շնորհիվ: Հնարավորություններ, որոնք, ցավոք, համարյա չեն օգտագործվում:

Այս առումով 2005 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի հնագիտական արշավախմբի հետախուզական ընդարձակ պեղումները¹ մնում են եզակի մի միջոցառում: Երկաթեդարյան

1 Պեղումներն իրականացվել են «Շուշի» հիմնադրամի նախաձեռնությամբ և «Ժամ Պողոսյան և որդիներ» հիմնադրամի ֆինանսական աջակցությամբ: Արշավախումբը ղեկավարել է պ.գ.դ. Համլետ Պետրոսյանը, մասնակ-

դամբարանների պեղումներին զուգահեռ այն ներառեց նաև միջին դարերի հուշարձանների պեղումները, որոնց անմիջական նպատակն էր ցուցել Շուշիի սարահարթի բնակեցված լինելն ու տեղում հայկական մշակույթի առկայությունը մինչև այստեղ Փանահի հայտնվելը (18-րդ դարի կեսեր): Պեղումներն իրականացվել են ստորև թվարկվող հուշարձաններում, արդյունքներն ավելի քան խոսում են:

Նկ. 1. Հայ-հունական գերեզմանոցի մի հատվածը պեղումներից հետո՝ 12-13-րդ դդ. խաչքարով հանդերձ:

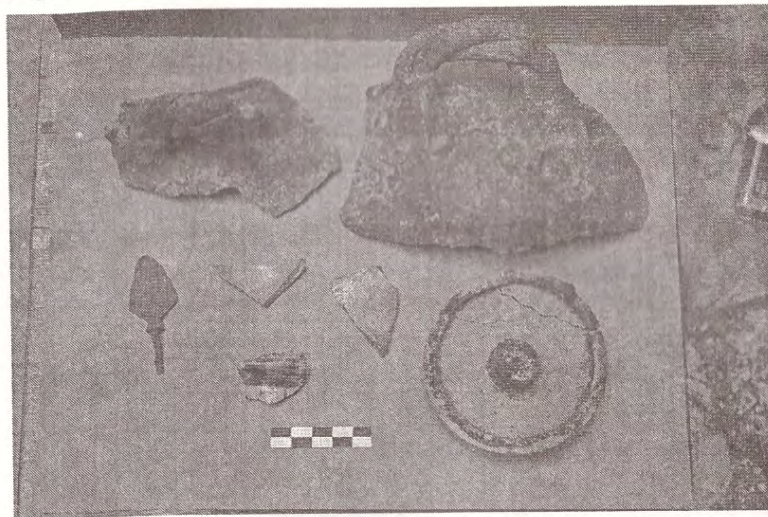
Հայ-հունական և հին հանգստարանների հետախուզական պեղումները: Շուշիի արևելյան պարսպապատին կից գտնվող Հայ-հունական գերեզմանոցի հին հատվածի պեղումները ցույց տվեցին, որ այստեղ 12-13-րդ դարերում եղել է հայկական գերեզմանոց (նկ. 1), որի խաչքարերը հետագայում՝ 19-րդ դ. կեսերին օգտագործվել են նոր թաղումների

ցել են հնագետներ Նորա Ենգիբարյանը, Վարդգես Սաֆարյանը, ճարտարապետ Մանուշակ Տիտանյանը և Շուշիի պատմաերկրագիտական թանգարանի տնօրեն Աշոտ Հարությունյանը:

վրա: Այստեղ վավերացված 12-13-րդ դդ. հինգ խաչքարերը վկայում են, որ Շուշիի սարահարթը հայերի կողմից բնակեցված էր խաչենի հայկական իշխանության ամենածաղկուն դարաշրջանում: Այժմ հերթական խնդիրն է գտնել և համապատասխան բնակավայրը, որին պատկանել են խաչքարերը: Հետաքրքիր են նաև քաղաքի Հին հանգստարանի մի մասի մաքրման հետևանքով բացված տապանաքարերը: Նրանցից մեկը թվագրված է 1771 թ., ինչը, փաստորեն, այսօր Շուշիի՝ պարսպապատերի մեջ առնված տարածքի ամենահին հայերեն արձանագրությունն է:

Կարկառ ամրոցի հայտնաբերումն ու պեղումները: Չափազանց ուշագրավ կարելի է համարել Հունոտի կիրճի՝ Ավանի կարան կոչվող ամրացված քարանձավի մոտի ամրոցի հետախուզական պեղումները: Նրա վերին հարթակի մաքրման ժամանակ բացված թոնրի շրջակայքից և լիցքից գտնվել են 12-14-րդ դդ. վերաբերող նյութերի բազմաթիվ նմուշներ (նկ. 2): Հատուկ նշելի են մոնղոլական տիպի մետասլաքն ու չինական սելադոնի բեկորը, որոնք ոչ միայն ապացուցում են, որ Շուշիի սարահարթի արևելյան՝ Հունոտի կիրճը բնակեցված էր այդ ժամանակ, այլև, որ այստեղով անցնում էր առևտրական մի ճանապարհ, որի պահպանության համար էլ խաչենի իշխանները ստեղծել էին այս ամրությունները: Այս նոր տվյալները հիմք են տալիս հենց այստեղ տեղադրել պատմիչների հիշատակած Կարկառ ամրոցը, որը 17-րդ դ. վերջերին՝ հայ ազատագրական շարժումների ժամանակ վերակառուցվեց և ստացավ Ավանի կամ Փոքր սղնախ անունը: Կիրակոս Գանձակեցին Կարկառ ամրոցը թվում է Հասան Ջալալին պատկանող («զհայրենիս») այն երեք ամրոցների շարքում, որոնք խել էին թուրքերն ու վրքացիները, իսկ Բաթու խանը՝ իր որդի Սարթախի միջնորդությամբ դրանք ետ էր վերադարձրել իշխանին. «Եւ տարեալ առ հայրն իւր, մեծապատիւ արար և ետ ի նա զհայրենիս իւր զՉարաբերդ և զԱկանայ և զԿարկառն,

զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն թուրքաց և վրաց»:²

Նկ. 2. Իրեր՝ գտնված Կարկառ ամրոցի հարթակի պեղումներից, 12-14-րդ դդ.:

Նախնական եզրակացությունն այն է, որ ոչ թե պարսիկ ու թուրք եկվորները, այլ նրանցից առաջ հայ Մելիք-Շահնազարն ու Ավան հարյուրապետը 18-րդ դարի սկզբներին ամրացրել-վերակառուցել են արդեն դարեր առաջ հայ իշխանների կողմից հիմնված ու կարևորված ամրակետերը:

Շուշվա սղնախի հայտնաբերումն ու պեղումները: Շուշիի պարսպապատերի մանրամասն դիտումների և համապատասխան մասնագիտական գրականության քննությամբ մեզ հաջողվել է պարզել, որ Շուշիի ներկա տարածքում մինչև Փանահի կողմից պարիսպների կառուցումը (18-րդ դարի 50-ական թվականներ) եղած ամրոցներից մեկի ավերակները համընկնում են Մխիթարաշենի դարպասների մոտի պարսպապատվածին: Այստեղ ձեռնարկած լայնածավալ պեղումները, թեև դեռ

² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1961, էջ 359:

հեռու են ավարտից (նկ. 3), բայց արդեն տվել են լուրջ տվյալներ, որոնք վկայում են, որ պարսպապատերից ներս գտնվող այս հատվածը բնակեցված է եղել գոնե մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբից:

Նկ. 3. Շոշվա սղնախը. պեղված հատվածի ընդհանուր տեսքը:

Սա մի լուրջ տվյալ է վերջ դնելու Շուշիի սարահարթն առաջին անգամ Փանահի կողմից բնակեցնելու ադրբեջանական առասպելին: Ամրոցը գտնվում է Շոշ գյուղի համարյա դիմաց և ընդամենը 250 մ է հեռու խաչքարերով գերեզմանոցից: Գուցե ի դեմս այս ամրոցի հնարավոր լինի վավերացնել հռչակավոր Շոշի քարը կամ սղնախը, որից էլ, ըստ որոշ կարծիքների, Շուշի քաղաքն ստացել է իր անվանումը:

Շուշիի պեղումները կարևոր մի փուլ են հայրենի պատմության ու մշակույթի հետազոտության, վերականգնման, պրոպագանդման և նրա լավագույն ավանդույթների կիրառման մեծ ճանապարհին: Ցավոք պիտի փաստել, դրանք այդպես էլ չդարձան պետական հոգածության առարկա և շարունակություն չունեցան:

ՀՐԱՎԱՐԴ ՀԱՆՈՐԶԱՆ
Մաշյուրցի անվան Մալթեմադարան

ՇՈՒՇԻԻ ՄԱՏԵՆԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Որքան էլ անսովոր թվա, ճշմարտություն է, սակայն, որ XVIII-XIX դարերում, երբ միջնադարյան ձեռագիր-մատյանների ստեղծումն արդեն ավարտել էր իր առաքելությունը, երբ հայոց երկրում կային բազմաթիվ տպարաններ, հասարակական-մշակութային կյանքը թևակոխել էր միանգամայն նոր շրջան, Արցախի վարչական կենտրոն Շուշիում հայ երևելի մտավորականներն ազգային պատմաբանասիրական աշխատություններն ընդօրինակում էին իրենց ձեռքով՝ կարծես հոգեկան անմիջական կապ հաստատելով դրանց հետ:

Այդ անխոնջ երախտավորներից մեկն անվանի տրամաբան և մանկավարժ Զովսեփ Արցախեցին էր՝ հայ իրականության մեջ տրամաբանության սինթետիկ ըմբռնման նախակարապետներից մեկը: 1831 թ. նա ընդօրինակում է «Գիրք տեսական փիլիսոփայության», «Հաղագս տրամաբանությանը» և Պաղտասար Դպիրի բանաստեղծությունների ժողովածուն: Ի դեպ, Զովսեփը գրել է նաև բանաստեղծություններ (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. 2835):

Ընթերցենք «Սուրբ Վարդանանք» բանաստեղծությունից երկու քառյակ.

«Զարդիր քնարդ Հոգիս Տավիղ
Սրտիս աշխույժ վառ և վառ,
Վեհ հիշատակ ախոյանից
Ազգիս հնչել է քո լար:

Ով Հարազատ որդիք արի,
Հաղթող վսեմ Հայկազանց

*Ելեք ի դաշտն ի Յավարայր,
Ուր խոմբք հաղթող դուցազնազարդ»:*

Շուշեցի հայ մտավորականները, որոնք, անշուշտ, հոգով ու մարմնով հավատացյալ քրիստոնյաներ էին, երկի թե այդ բնագավառում բավարարվում էին տպագիր գրքերով, մինչդեռ ձեռքով ընդօրինակելու դժվարին ու երկարատև գործը նվիրում էին ազգային գիտաբանասիրական նյութերին: Ահավասիկ Մատենադարանի N 3869 և N 2622 ժողովածուները (1850 և 1863 թվականներ), ավելի վաղ՝ 1791–92 թթ. ընդօրինակված մատյանը և մեկ տասնյակից ավելի այլ ձեռագրեր:

Շուշիում ընդօրինակված ձեռագրերի մեջ առավել կարևորվում է Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանիցը» (XIX դ., Մատենադարան, ձեռ. 8035), որն այդ աշխատության առավել ամբողջական տարբերակն է, Հարություն Ալամդարյանի «Համառոտ բառարան ի ռուսաց լեզվի ի հայս» (Մատենադարան, ձեռ. 10106), Միքայել Աստապատցու «Բժշկարանն» ու «Տոմարական աղյուսակը», Հարություն Սելքոնյանի «Քերականություն հայկազյան լեզվին» և այլն: Վստահ կարող ենք ասել, որ հայոց երկրի որևէ այլ մասում, առավել ևս՝ քաղաքում, XVIII–XIX դարերում հայ հոգևոր մշակույթին նվիրված այդչափ ընդօրինակված ձեռագրեր չեն եղել: Իսկ Մատենադարանի N 10166 ժողովածուն միջնադարյան գեղարվեստական գրականության ընտրանու գլուխգործոցն է. «Պատմություն Պղնձե քաղաքին», «Պատմություն աղջկան և մանկան», «Խրատ Խիկարոյ», «Խրատ Նուշիրվանի», «Վարք Աղեքսանդրի» և վերջում՝ «Բախտագուշակ»: Այս ձեռագրի հեղինակն է բնիկ շուշեցի Անդրեաս Մուսայելյանը:

Սեզ համար կարևորվում են նաև Շուշիում կատարված նկարագարող ավետարանները: Դրանք 3–4-ն են: Դրանցից մեկն ուշադրություն է գրավում իր պատմամշակութային ժամանակագրության արժեքով: Վերջինս կրում է Մատենադարա-

նի 8211 թվահամարը, ընդօրինակվել է Շուշի քաղաքի մոտ գտնվող Շուշա գյուղում 1428 թ.: Այդ գյուղի բնակիչներն էին Շուշի քաղաքի հիմնադիրներն ու առաջին քաղաքացիները: Գրիչը և նկարիչն է Մանվելը: Ձեռագրում առկա են չորս ավետարանիչների դիմանկարները՝ համապատասխան անվանաթերթերով: Նկարները կատարված են միայն կարմրամանուշակագույնով՝ պահպանելով գրաֆիկ գծաեղանակը, տիպիկ XV դարին բնորոշ գործ:

Նկարագարող մյուս ձեռագրերը XIX դարից են: Դրանց մեջ առանձնացնում ենք Մատենադարանի N 10107 ժողովածուն: Ընդհանուր օրնամենտալ նկարագարողումներից բացի՝ նկարիչ Անդրեաս Մուսայելյանը սույն ժողովածուում ընդգրկված գրական յոթ թեմաներից յուրաքանչյուրի դեպքում, սկզբից ևեթ, կարծես նախաբան, ներկայացրել է մեկական թեմատիկ նկար: Այսպես Փահլուչ թագավորի դեպքում վերջինս պատկերված է առաջ սլացող ձիու վրա նստած: Կոմպոզիցիան այնպես է ձևավորվել, ասես թագավորն ու իր սպիտակ ձին խոշորացույցով մոտեցված լինեն դիտողին: Չես կարող ուշադրությունը մեկ այլ տեղ շեղել:

Հայոց լեզվին նվիրված գեղեցիկ ձոն է սույն ձեռագրի 85^ա էջում ներկայացված հայկական այբուբենի աղյուսակը. յուրաքանչյուր տառ վերցված է մեկ առանձին վանդակի մեջ, որը հարստացվել է բուսական գեղեցիկ զարդամոտիվներով: Ընդհանրապես Շուշիում ստեղծված յուրաքանչյուր մատյանում այս թե այն կերպ զգացվում է ազգին ու լեզվին անսահման նվիրվածության գաղափարը:

Այսօրվա հետաքրքրասիրությունների համար ուշագրավ է 104-րդ էջում տեղավորված զոդիակների (զորոսկոպ) անվանացանկը՝ յուրաքանչյուրն իր բացատրությամբ: Իհարկե, լավ կլիներ, որ ներկա մեր բախտագուշակները, հատկապես հեռուստատեսության և ռադիոյի հաղորդավարները ոչ թե կրկնեին օտար մանուկում հրատարակված նյութերը, այլ օգտագործեին մեզանից հարյուր քառասուն տարի առաջ հայոց

երկրի Շուշի քաղաքում կազմված գորոսկոպի նյութերը:

Տպավորիչ է խաչին գամված Հիսուսի պատկերը 132^բ էջում: Նայելով այդ նկարին՝ չես ասի, թե նկարիչը հիմնալի տիրապետում է հորինվածքի լուծման աստվածատուր շնորհքին կամ համաչափությունների պահպանմանն ու ձևի արտահայտմանը, սակայն ֆիգուրի փոքր-ինչ անսովոր շարժումը և ամբողջովին տաք գույներով արված մեկնաբանությունն անմոռաց տպավորություն են գործում. ականա հիշում ես XX դ. եվրոպական ավանգարդիստական արվեստը:

Կրկին հայրենասիրական մոտիվ է Արարատին և Արաքս գետին նվիրված 142^բ էջը: Պայմանական, մի քիչ էլ ալեգորիկ մտահղացմամբ կատարված այս աշխատանքը հայ մարդու հոգու կանչն է, երևի թե նաև ղարաբաղցու սերն ու կարոտն իր հինավուրց երկրի խորհրդանիշերի հանդեպ:

«Խաչելությունից» հետո ավետարանական մյուս թեման նվիրված է Մարիամ Մագթաղինացու հանդիպմանը Հիսուսին կանաչ պարտեզի մեջ: Պատկերը ստեղծելիս Անդրեաս Մուսայելյանը չի հետևել կանոնական որևէ կարգի. միանգամայն ազատ ու անկաշկանդ մեկնաբանություն, որի խորհրդավորությունն ապահովվում է մուգ շագանակագույնի և կապույտի երանգաանցումներով:

Ձեռագիր-մատյանում հանդիպող հաջորդ երեք նկարները զուտ աշխարհիկ-կենցաղային բնույթ են կրում: Այսպես 147^բ և 187^բ էջերում գավառական աղջիկներն են կամ երիտասարդ կանայք: Առաջին դեպքում աղջիկը հերարժակ է, երիտասարդ, բաց վզով. ենթադրելի է, թե նկարիչն իր միջավայրից կամ ընտանիքի անդամներից ինչ-որ մեկին է պատկերել: Ցածի մասում կարծես նրա անունն է գրված եղել, որը հետո ջնջվել է: Հաջորդ նկարը, անկախ նրա ով լինելու կոնկրետությունից, ունի ազգագրական կարևորություն: Գավառի գեղեցկուհուն մենք տեսնում ենք տոնական հագուստներով, արդուզարդով: Կարելի է լրիվ պատկերացում կազմել, թե ինչպի-

սի տարազ են ունեցել շուշեցի աղջիկները՝ մազերի երկար հյուսքերը վզի ու ձեռքերի զարդերը, իհարկե, կրկին հագեցված գույներով:

Նկարների այս շարքում առավել գրավիչը ձեռագրի 50^բ էջում ներկայացված հորինվածքն է՝ վերցված «Պատմություն աղջկա և մանկան» թեմայից: Նկարիչը գործողությունը դիտում է աստիճանների բազրիքի դրսի կողմից: Վերևում ազգային շքեղ տարազով նստած է աղջիկը, ցածից աստիճաններով վեր են բարձրանում երկուսը՝ երիտասարդ տղան և նրա սպասավորը:

Դժվար է ավարտուն բնութագրում տալ շնորհալի շուշեցու արվեստին: Դա պահանջում է հանգամանալից քննություն ու բաղդատություններ: Այդուամենայնիվ, նախնական դիտարկումների տպավորությամբ, կարող ենք ասել, որ Անդրեաս Մուսայելյանը, պահպանելով միջնադարյան մատենական նկարչության (հատկապես Վասպուրականի) ավանդույթները, այն միաժամանակ շահեկանորեն համատեղել է XIX դարի նոր արվեստի և տեղական ազգագրական նախասիրությունների հետ՝ ստեղծելով ժողովրդական պատկերացումներին հարազատ տեսարաններ:

ՄՈՒՐԱԳ ՀԱՄԱՐԱԹՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ

ՇՈՒՇԻԻ ՂԱԶԱՆԶԵՑՈՅ Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՃԱՐՏԱՐԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դ. հայկական ճարտարապետության գլուխգործոցը Շուշիի Ս. Ամենափրկիչ մայր եկեղեցին է, որը, կառուցված լինելով Նախիջևանի Ղազանչի (Շահկերտ) գյուղից գաղթած բնակիչների նախաձեռնությամբ ու միջոցներով, հայտնի է նաև «Ղազանչեցոց եկեղեցի» անունով:

Հարավային մուտքի վերևում պահպանվել է ընդարձակ շինարարական արձանագրությունը՝ «Շնորհիւ եւ ողորմութեամբ ամենագորին Աստուծոյ կառուցաւ հրաշակերտ սուրբ տաճարս արդեամբ և տրօք բարեպաշտոն ժողովրդականաց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն Ղազանչեցւոց Շուշի քաղաքիս, որոյ շինութիւնն սկսեալ ի 1868 ամի յաւուրս թագաւորութեան աստածագոր ինքնակալ մեծ կայսեր ամենայն Ռուսաց Աղեքսանդրի Բ-ի և ի հայրապետութեան Գեորգայ Դ-ի, աւարտեցաւ ի 1887 ամի ի թագաւորութեան որդւոյ նորին օրինաբանեալ կայսեր Աղեքսանդր Գ-ի եւ ի կաթողիկոսութեան Մակարայ Ա-նոյ ի 20 սեպտեմբերի 1888 ամի»¹:

Եկեղեցու կառուցումն ունեցել է իր երկարամյա նախապատմությունը, որը հայտնի է դառնում Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող փաստաթղթերի շնորհիվ (արխիվային նյութերն ուսումնասիրել և եկեղեցու չափագրության հետ 1996 թ. հրատարակել է ճարտարապետ Ս. Սարգսյանը)²:

Ներկայիս եկեղեցու տեղում XIX դ. առաջին կեսին գոյություն է ունեցել մի այլ՝ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով եկեղեցի, որի՝ արդեն 1847 թ. խարխուլ վիճակում գտնվելու պատճառով օրակարգի հարց էր դարձել նրա հիմնովին վերա-

նորոգումը: Արցախի թեմի մետրոպոլիտ Բաղդասարը 1847 թ. դիմում է էջմիածնի Սինոդին՝ եկեղեցու նորոգման խնդրանքով: Այդ հարցին նվիրված քառամյա գրագրությունից հետո որոշվում է վթարային վիճակում գտնվող հին եկեղեցու տեղում կառուցել նորը, և 1867 թ. նախագիծը պատվիրում են ճարտարապետ Սիմեոն Տեր-Հակոբյանին: Հոգևորականությունը և համայնքը ցանկություն են հայտնում, որպեսզի եկեղեցին կառուցվի Անիի Մայր տաճարի օրինակով, սակայն ներկայացված նախագիծը, հիմնականում ունենալով վերջինիս քառամույթ գմբեթավոր հորինվածքը, ուներ նաև էական տարբերություններ ինչպես համաչափություններում (բազիլիկային փոխարեն գրեթե կենտրոնագմբեթ ծավալային և հատակագծային լուծումով), այնպես էլ որոշ կարևոր մանրամասներով (արտաքուստ շեշտված կիսաշրջանաձև, առանց լուսամուտների Ավագ խորան, մուտքերի դիմաց բաց նախասրահներ)³: Նախագիծը հաստատելիս թեմի ղեկավարությունը պահանջում է նախասրահները ծածկված իրականացնել, և վերամշակումից հետո նախագիծը հաստատվում է 1870 թ.⁴:

Ուշագրավ է, որ կառուցվելուց հետո Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին իր արտաքին, ծավալատարածական հորինվածքով արդեն նմանվեց Հայ Առաքելական եկեղեցու գլխավոր՝ էջմիածնի Մայր տաճարին՝ արտաքուստ խաչաձև, կենտրոնագմբեթ, չորս հզոր մույթերի վրա բարձրացող գմբեթով: XIX դ. և XX դ. սկզբում էջմիածնի Մայր տաճարը նախատիպ եղավ ևս երկու հայկական եկեղեցիների համար՝ Ատրպատականում Արտագի Ս. Թադե վանքի Կաթողիկե (1810–1820 թթ.) և Մուղովայի Բելցի քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիների (1910–1912 թթ.) համար⁵:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Մ. Հասարթյան, Արտագի Ս. Թադեի վանքի ճարտարապետությունը, «Հուշարձան», Տարեգիրք Գ, Ե., 2005, էջ 17–18, Ա. Թորամանյան, Մուղավայի հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1986, էջ 29:

¹ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 137–138:

² М. Саркисян. Из истории градостроительства Шуши. Е., 1996, с. 24.

Շուշիի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին, սակայն, ունի էական տարբերություն ինչպես վերոհիշյալ եկեղեցիների, այնպես էլ Էջմիածնի Մայր տաճարի համեմատ: Շուշիում արևմտյան, հյուսիսային և հարավային խաչաթևերը ոչ թե աղոթասրահի հետ օրգանական ամբողջություն են կազմում (ինչն առկա է Էջմիածնի Մայր տաճարում և նրա կրկնություններում), այլ հաղորդակցվում են դրա հետ դժնով՝ փաստորեն լինելով նախասրահ-գավիթներ⁶: Տարբեր է նաև երեք լուսամուտով Ավագ խորանի ձևը այն դրսից ոչ թե բազմանիստ է, այլ կիսաշրջանաձև: Իսկ խորանի և նրա երկու կողմի ավանդատների տակ կա ներքնահարկ, որը կրկնում է վերջիններիս հատակագիծը և մուտք ունի հյուսիսային և հարավային սենյակներից:

Եկեղեցին կառուցվել է սրբատաշ կաթնագույն կրաքարից և աչքի է ընկնում իր փառահեղությամբ, վեհությամբ, և այդ տպավորությունն ուժեղանում է սլացիկ և չափազանց բարձր գմբեթով: 12 նիստանի թմբուկով և հովանոցաձև վեղարով գմբեթը եկեղեցու հիմնական ծավալից զգալի բարձր է: Ընդհանուր վերցրած՝ Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին իր բարձրությամբ (40 մ) և մեծությամբ (արտաքուստ չափերը մոտ 44 × 38 մ) մինչև Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ մայր եկեղեցու կառուցումը հայկական ամենախոշոր գմբեթավոր եկեղեցին էր:

Շուշիում XIX դ. եկեղեցին զարդարված է եղել արձաններով (չեն պահպանվել). չորս ճակտոնների վրա դրվել են խաչը գրված Քրիստոսի, Ս. Հովհաննես Մկրտչի, Խաչափայտի և Սուրբ Հոգու քարե քանդակները⁷:

XIX դ. եկեղեցում պահվող սրբություններից են եղել արծաթյա խաչում զետեղված Կենաց Փայտի, Ս. Գևորգի, Ս. Թեոդորոսի, Ս. Մինասի մասունքները, ինչպես նաև Ս. Գրիգոր Լուսավորչի թռռան՝ Ս. Գրիգորիսի արծաթյա, ոսկեզօծ Աջը⁸:

⁶ Մ. Հասարայան, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Ե., 1992, էջ 102:

⁷ Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 141–142:

⁸ Նույն տեղում, էջ 141:

Ներդաշնակ համաչափություններով, կոթողային կերպարով, շահեկան տեղադրությամբ Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին Շուշի քաղաքի ողջ համայնապատկերի ուղղաձիգ գերիշխող շեշտն է:

Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու ճարտարապետությամբ ինչպես գույնով (նույնն է քարը), այնպես էլ հորինվածքով ու մանրամասներով ներդաշնակ է զանգակատունը, որը, սակայն, կառուցվել է ավելի վաղ, քան ներկայիս եկեղեցին՝ վերջինիս նախորդի կանգուն ժամանակ: Չանգակատունը գտնվում է Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու արևմտյան մուտքի դիմաց՝ մոտ 6 մ հեռավորության վրա, և կառուցվել է Հովհաննես ու Աբրահամ Երամիշյանների նախաձեռնությամբ 1844–1858 թթ.⁹:

Մոտ 22 մ բարձրությամբ զանգակատունն ունի քառակուսի հատակագծով ստորին հարկ (որը, փաստորեն, թաղածածկ անցում է դեպի եկեղեցու մուտքը) և ութանիստ երկրորդ հարկ, վրան հովանոցաձև վեղարով և ութանիստ թմբուկով գմբեթ: Երկրորդ հարկի չորս անկյուններում փող փչող հրեշտակների մեծադիր քարե արձաններ են դրվել:

Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին գործել է մինչև 1930 թ., մասամբ նորոգվել 1981–1988 թթ. վերականգնող Վ. Բաբայանի ջանքերով: 1988 թ. Շուշիի հայաթափ լինելուց հետո աղբբեջանցիները ջարդել են զանգակատան հրեշտակների արձանները և եկեղեցին վերածել զինապահեստի: 1992 թ. մայիսի 9-ին Շուշիի ազատագրումից հետո շարունակվել է եկեղեցու և զանգակատան նորոգումը, որն ավարտվել է 1998 թ.: Վերականգնվել են նաև զանգակատան հրեշտակների արձանները:

Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին վերաբացվել և մեծ հանդիսությամբ վերածօծվել է 1998 թ. հուլիսի 19-ին՝ Քրիստոսի Պայծառակերպության օրը, և այսօր Արցախի թեմի առաջնորդանիստ եկեղեցին է:

⁹ М. Саркисян, ук. соч., с. 24.

ԱՐՏԵՄ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ լեզվաբանության ինստիտուտ

ՀՐԿԵԶՎԱԾ ՇՈՒՇԻ (1920) ՔԱՂԱՔԻ ԹԵՄԱՆ ՕՍԻՊ ՄԱՆԴԵԼՇՏԱՄԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

Օսիպ Մանդելշտամը 20-րդ դարի ռուսական և համաշխարհային պոեզիայի արդեն դասական դեմքերից է, ինքնատիպ բանաստեղծ, արձակագիր, էսսեիստ: Նրա պոեզիայի մեծագույն արժանիքը համարձակ դիմադրությունն է այն մութ ու բռնակալ ուժերին, որոնք մերթ հայտնվում են ստալինիզմի տեսքով, մերթ՝ ցեղասպանության և տեռորի: Հիմա կարող ենք վստահորեն ասել, որ 20-րդ դարի հրեշավոր արհավիրքներից հետո «արվեստն արվեստի համար» տեսությունը թվում է ծաղր, անլուրջ մի բան, խեղկատակի ֆունկցիա, որովհետև գրողին հեռացնում է նրա կարևորագույն մարդկային որակից և փակուղի տանում իսկական արվեստը: Այս ամենը հաստատվում է Օսիպ Մանդելշտամի օրինակով, որը հեռացավ «արվեստն արվեստի համար» տեսությունից իր միջին շրջանի պոեզիայում և ստեղծեց բողոքի և ընդվզման զարմանալի խորը բանաստեղծություններ: Այն ավելի իմաստավորվեց նրա «Վորոնեժյան տետրեր» գործերում, որտեղ աքսորի առաջ կանգնած գրողը պատկերեց ողջ դժոխքը տոտալիտար ռեժիմի:

Մանդելշտամի վերջին գիրքը հեղինակի կենդանության օրոք լույս է տեսել 1928 թ., իսկ 1938-ին նրան սպանեցին ստալինյան համակենտրոնացման ճամբարներից մեկում: Գրողը 47 տարեկան էր: Հիմա առանց նրա պոեզիայի 20-րդ դարի գեղարվեստական և քաղաքական պատկերը կլիներ անկատար: Մոտ քսան տարի նրա գրքերն արգելված էին, և վերջին տասնամյակի՝ վորոնեժյան շրջանի պոեզիան թաղված էր երեք դպրոցական տետրերի մեջ, որոնք նրա այրին՝ Նադեժդա Մանդելշտամը, կարողացավ հասցնել մինչև մեր

օրերը՝ տանելով սրբությամբ, ասես նախնիների աճյուն, պատերազմի և քաղաքական ճնշումների միջով: Մանդելշտամի պոեզիան ծայրահեղ վտանգավոր ժամանակներում հայտնված պոեզիա է, բայց որը չվախեցավ և դիմակայեց դարաշրջանի վայրագություններին և հենց այդ ռեպրեսիաների ներքո Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Երևանում, Շուշիում ստեղծեց քաղաքական և լիրիկական խոստովանությունների այն շարքերը, որոնք այսօր համաշխարհային լիրիկայի գլուխգործոցներ են:

1930 թ. Մանդելշտամի այցը Հայաստան բեկումնային է դառնում ստեղծագործական և աշխարհաճանաչման առումով: Հայաստանը նրան ապշեցնում է հինավուրց մշակույթով և «սրբագույն լեզվով»: Հայաստանը հայտնվում է նրա թե՛ պոեզիայում և թե՛ հուշագրություններում: Մանդելշտամի հայաստանյան այցի մասին հետաքրքիր դիտարկումներ ունի մանդելշտամագետ Ս. Ավերինցևը. «Մանդելշտամի այցը Հայաստան վերադարձ էր հարազատ ընդերք, այնտեղ՝ որտեղից սկզբնավորվել էր ամեն ինչ, դա այց էր դեպի նախահայրերը, դեպի ակունքները, դեպի նախահիմքերը¹... Իր կյանքի վերջին տարվա ընթացքում, վորոնեժյան աքսորում, Մանդելշտամը նորից է հիշում Հայաստանը և գրում այն մարդկանց մասին, «որոնց աչքերը մխրճված են գանգի մեջ» և որոնք «զրկվել են թթենու պտղի սառնությունից»: Այսպես, հայկական թեման դառնում է նրա ուշ շրջանի պոեզիայի հիմքերից մեկը:

*И уже никогда не раскрою
В библиотеке авторов гонимых*

*Прекрасной земли пустотелю,
По которой жили первые люди².*

¹ Осип Мандельштам, соч.: В 2 т., т. 1, с. 53.

² Նույն տեղում, էջ 165:

Գրողի կարծիքով առաջին մարդիկ սովորել են Հայաստան երկրի գրքով, ուստի հիմնավորց երկրի նկատմամբ սիրո և հիացմունքի խոստովանությունը բնական է և ջերմ.

*Как люб мне наитвой живущий,
Столетьем считающий год,
Рожающий, спящий, оживший,
К земле призважженный народ*³.

*Ինչքան սիրելի է ինձ դժվար ապրող,
Հարյուրամյակը տարի հաշվող,
Ծնող, քնող, ճչացող,
Հողին գամված այս ազգը*⁴:

Ավելին, Մանդելշտամը հավաստում է, որ մարդկությունը առաջին անգամ հայերեն է արտաբերել «ջուր» և «գյուղ» բառերը, այնքան նախածագ և հիմնավորց է, նրա կարծիքով, հայոց լեզուն: Իսկ Ս. Ավերինցևը Մանդելշտամի երկհատորյակի առաջաբանում գրում է. «Հիմնավորց հայկական մշակույթի հետ հանդիպումը Մանդելշտամի համար դառնում է կենսական տպավորությունները ձևավորող հիմք»⁵:

Հայաստանում գրված բանաստեղծություններն ավելի հավաք են, ավելի ժամանակակից: Մանդելշտամին «այցելած» պոետական նոր շնչի հայտնությունը իր հետ բերում էր մի նոր թեմա. բանաստեղծություններ են գրվում վախի և սարսափի մասին: Այն ներկա է, առաջին հերթին, թուրքերի կողմից բարբարոսաբար հրկիզված Շուշին պատկերող «Ֆայտոնչին» բանաստեղծությունում.

*Так в нагорном Карабахе,
В шумном городе Идже,
Я изведал эти страхи
Соприродные душе*.

*Եվ լեռնային Ղարաբաղում,
Գիշատչային Շուշիում,
Վերապրեցի ես սարսափներ,
Որ ներհակ են մեր հոգուն:*

Նկատենք, որ Մանդելշտամը «սարսափը» գրում է հոգնակի. «Я изведал эти страхи»՝ վախերը, սարսափները, և այս թեման դառնում է Արցախը պատկերող նրա երկու բանաստեղծությունների՝ «Ֆայտոնչին» և «Ինչպես ժողովրդական ահագնություն» գործերի լեյտմոտիվը: Հայտնվում են վախը և սրան հարակից մյուս գերիշխող թեմաները՝ ժանտախտը, կործանարար անհայտը, «սատանայական նախագահը», հրկիզված տներն ու «մեռած պատուհանները»:

Այս առումով «Ֆայտոնչին» բանաստեղծությունը Մանդելշտամի անգերազանցելի գործերից է: Բանաստեղծությունը բնութագրելիս տեղին է մեջբերել Մանդելշտամի արձակի մասին ռուս արձակագիր Անդրեյ Բիտովի հոդվածից մի հատված, որտեղ նա գրում է. «Եվ երբ Հիշողության ժամանակը մոտենում է, այն դառնում է աղոտ («Եգիպտական դրոշմանիշ», «Թեոդոսիա»), և տպավորությունների ժամանակը և պատումի ժամանակը համընկնում են, ինչպես՝ «Ճանփորդություն Հայաստան» կամ «Չորրորդ արձակ» գործերում... Այդ ամենը հիմա է: Այդ հիմա-ն հավասար է՝ երջանկությունը տեղի է ունենում ընթերցողի հետ և հիմա»⁶:

Գիշտ է նշում Ա. Բիտովը. հաճախեղ այս բանաստեղ-

³ Նույն տեղում, էջ 165:

⁴ Այս և հետագա թարգմանությունները հոդվածագրինն են:

⁵ *Осип Мандельштам*, соч.: В 2 т., т. 1, с. 53.

⁶ Նույն տեղում, էջ 183:

⁷ *Осип Мандельштам*. «Шум времени». Изд-во «Вагриус». М., 2002.

ծությունը, որ գրվել է 1930 թ. Լեռնային Ղարաբաղում, «Հայաստան» բանաստեղծական շարքից հետո, վկայում է, որ նախ Հայաստանը 20-րդ դարի մեծագույն բանաստեղծի համար ոչ թե պատահական հրապույր է եղել, զբոսաշրջիկի հպանցիկ տպավորություն, այլ կենսագրական խորիմաստ փաստ և ապա՝ որ հայկական թեման նրա համար ոչ թե տեղային, այլ համընդհանրական, կարելի է ասել՝ մետաֆիզիկական-գոյաբանական բանալի է դարձել լինելության ողջ ողբերգականությունը բացելու համար: Մեջբերում ենք Նադեժդա Մանդելշտամի հուշերի՝ «Ֆայտոնչին» բանաստեղծությանը վերաբերող հատվածը. «...վերջին մեկնումը երիվանից. Հայաստանում մեր ճամփորդության ավարտը: Լուսաբացին մենք ավտոբուսով Գյանջայից մեկնեցինք Շուշի: Քաղաքն սկսվում էր անվերջանալի գերեզմանոցով, ապա՝ փոքրիկ շուկայի հրապարակն էր, ուր իջնում էին հոշոտված քաղաքի փողոցները: Մեզ արդեն վիճակվել էր տեսնել բնակիչների կողմից լքված գյուղեր, որ մի քանի կիսաքանդ տներից էին բաղկացած, բայց երբեմնի, ինչպես երևում էր, հարուստ և բարեկարգ այս քաղաքում աղետի ու ցեղասպանության պատկերները սոսկալիորեն դեռ աչքի առաջ էին: Մենք անցանք փողոցներով, և ամենուրեք նույնը՝ անտանիք, անլուսամուտ, անդուռ տների երկշարը: Լուսամուտների բացվածքներից երևում էին դատարկ սենյակները»⁸...

Նադեժդա Մանդելշտամը իր վերհուշ-արձակով կարծես լրացնում է ամուսնու՝ Օսիպ Մանդելշտամի «Ֆայտոնչին» բանաստեղծության պատկերներն ու տեսիլքները: Շուշիի ավերակների մասին նա գրում է հետևյալը. «Բոլոր միջնապատերը քանդված էին, և այդ կմախքների արանքից երևում էր երկնի կապույտը: Ասում են, որ կոտորածից հետո բոլոր ջրհորները լեփ-լեցուն էին դիակներով: Իսկ եթե կար մեկը, որ

ողջ էր մնացել, ապա փախել էր մահվան այդ քաղաքից»⁹: Նադեժդա Մանդելշտամի արձակը հնարավորություն է տալիս ավելի մանրամասն և ճշգրիտ նկարագրել հրկիզված Շուշիի հրեշավոր պատկերը. «Դեպի Լեռը ձգվող փողոցներում մենք չհանդիպեցինք և ոչ մի մարդու: Միայն ներքևում, շուկայի հրապարակում, վխտում էր ամբոխը, բայց նրանց մեջ չկար և ոչ մի հայ՝ միայն մուսուլմաններ էին»¹⁰: Մանդելշտամի կնոջ աչքը իսկույն նկատում է հայերի կատարյալ բացակայությունը հայկական քաղաքում: Նա, բարբարոսաբար ավերված քաղաքը նկարագրելուն զուգահեռ, պատկերում է բանաստեղծ ամուսնու հոգեվիճակը, նրա սոսկահար վերաբերմունքը ավերմունքին. «Օսիպ Մանդելշտամի տպավորությունն այն էր, որ շուկայի մուսուլմաններն այն մարդասպանների մնացուկներն են, որոնք տասը տարի առաջ ավերել են քաղաքը, միայն թե դա նրանց օգուտ չտվեց. ամենուրեք նույն արևելյան աղքատությունը, հրեշավոր ցնցոտիները, դեմքերին՝ թարախոտ պալարներ: Բռերով վաճառում էին եգիպտացորենի ալյուր, նաև՝ եգիպտացորենի կողր, բլիթներ: Մենք չհամարձակվեցինք այդ ձեռքերից գնել բլիթներ, չնայած քաղցած էինք»¹¹:

Եվ այստեղ Նադեժդա Մանդելշտամը մեջբերում է ամուսնու կարծիքը, որը համեմատում է հայկական ջարդերն ու Շուշիի հրկիզումը հրեական ջարդերի հետ. «Օսիպ Մանդելշտամն ասաց, որ Շուշիում նույնն է, ինչ մեզ մոտ, միայն թե այստեղ ավելի ակնառու է, և այդ պատճառով անհնար է մի կտոր հաց ուտել... Եվ ջուր էլ չես խմի այս ջրհորներից... Շուշիում ոչ միայն հյուրանոց չկար, այլև եկվորների համար «օբշչո» կոչվող սենյակներ, ուր կանայք ու տղամարդիկ քնում են նույն սենյակում: Գյանջայի ավտոբուսը մեկնում էր առավոտյան: Շուկայի մարդիկ մեզ առաջարկեցին գիշերել իրենց մոտ, բայց ես վախենում էի արևելյան թարախոտ պալարներ-

⁹ Նույն տեղում, հ. 1, էջ 518:

¹⁰ *Осип Мандельштам*, Соч.: В 2 т., т. 1, с. 518.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 518:

րից, իսկ Մանդելշտամը համակված էր այն մտքով, որ մեր առջև ցեղասպաններ են: Որոշեցինք մեկնել Ստեփանակերտ, մարզային քաղաք»¹²:

Բայց պարզվում է, Ստեփանակերտ կարող են հասնել միայն կառքով. «Ահա և մեզ հանդիպեց անքիթ մի ֆայտոնչի, միակը իջևանատեղում, կաշվե դիմածածկով, որը քողարկում էր նրա քիթը և դեմքի կեսը: Իսկ հետո ամեն ինչ ճիշտ այնպես էր, ինչպես բանաստեղծության մեջ. մենք չէինք հավատում, որ նա մեզ իրոք կհասցնի Ստեփանակերտ...»¹³:

Եվ, վերջապես, նրա կնոջ վերջին դիտարկումը. «Շուշիի մասին բանաստեղծությունը գրվեց Մոսկվայում, 1931թ. ամռանը... Թեման կառապանն է, որն անհայտ է, թե ուր է տանում՝ ժանտախտի նախագահը, դիմակավոր ոմն, ունից կախված ենք մենք...»¹⁴:

Իսկ հիմա քննենք բուն՝ «Ֆայտոնչին» բանաստեղծությունը, որի հենց առաջին տունը ահազանգի և սարսափի հաղորդագրություն է.

*На высоком перевале,
В мусульманской сторожке,
Мы со смертью пируем —
Было страшно, как во сне.*¹⁵

Բարձր լեռնանցքում,
Թուրքական կողմում՝
Մահվան հետ խնջույք —
Ասես՝ երազում:

Ապա նկարագրում է կառապանին, որ քշում էր ասես ոչ թե կառքը, այլ դևերի մի խումբ.

*Нам попался фаятонец,
Пропеченный как изюм,
Словно дыявола погонщик,
Односложен и чужом.*¹⁶

Մեզ բախտ ընկավ մի կառապան,
Որ մրուտ էր՝ չամիչագույն,
Նա դևերի ֆայտոնչին էր,
Միատարր էր՝ խիստ դժգույն:

Մանդելշտամի այս բանաստեղծությունը տարիներ առաջ Ստեփանակերտում՝ պապական մեր տանը, ես կարդացի հորս՝ շուշեցի բանաստեղծ Միքայել Հարությունյանին: Հայրս ասաց, որ շուշեցի տատս՝ Արուսյակ Քրիստափորի Հարությունյանը, հավանաբար կիմանա այդ զարհուրադեմ կառապանի ով լինելը: Եվ, իսկապես, տատս ճանաչեց նրան՝ Հասան անունով մի ազերի-թուրքի, որի դեմքը քայքայվել էր սիֆիլիսից, և նրա անունով հայ ծնողները վախեցնում էին երեխաներին: Իզուր չէ, որ Մանդելշտամը նրան անվանում է «ժանտախտի նախագահ» և գրում.

*Под кожанною маской
Скрыв ужасные черты,
Он куда-то гнал коляску
До последней хрипоты.*¹⁷

Կաշվե քողի տակ՝
Սոսկանք-դիմագիծ,
Քշում էր կառքը,
Արձակում՝ խռինչ:

¹² Նույն տեղում, էջ 518:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 518–519:

¹⁵ Осип Мандельштам, соч.: В 2 т., т. 2, с. 518.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 183:

¹⁷ Նույն տեղում:

Նաղեժդա Մանդելշտամը նշում է կարևոր հանգամանք. «Բանաստեղծությունը ստեղծվել է կոնկրետ դեպքի և մի ավելի ընդարձակ մտապատկերի շնորհիվ. դա է գործի իմաստը: Մենք շատ քիչ բան գիտեինք այդ ժանտախտահար նախագահի մասին»¹⁸:

«Ֆայտոնչին» բանաստեղծության հենց առաջին տողերը օգտագործում են «խնջույք» բառը, բայց դա Դանթեի նշած հոգևոր խնջույքը չէ՝ Աստծո իմացության ճանապարհին, սա «խնջույք» է մահվան և ավերմունքի:

Քայքայված դեմքով կառապանը հայտնվում է ասես մահվան և կենդանական աշխարհից.

*Мно горьтанный крик араба,
Мно бессмысленное "го" —
Словно розу или жадю,
Он берег свое лицо*¹⁹.

Կառապանը Մանդելշտամի համար դառնում է հանցագործ կերպար, որի դեմքն արտացոլում է նրա և նրա համայնքի բարբարոս էությունը, և բանաստեղծը չի սխալվում. կառապանը Շուշին հրկիզող նախնիների դասական ժառանգն է, և այդ ամենը դրոշմված է նրա դեմքին.

*Я очнулся: стой, приятель!
Я припомнил — черт возми!
Это чинный председатель
Задыхался с лошади*²⁰!

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 519:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 183:

²⁰ Նույն տեղում:

*Սթափվեցի՝ կանգնի՛ր, ընկե՛ր,
Վերհիշեցի՝ ա՛յ քեզ բան,
Այս ժանտախտի նախագահը
Կորցրել է իր ճամփան:*

Վրա է հասնում սթափության և սարսափի պահը (որերորդ անգամ), բայց արդեն ուշ է, որովհետև անգամ այս դժնադեն և սատանայական կառապանը, Մանդելշտամի կարծիքով, իր ձիերի հետ միասին կորցրել է իրական ճանապարհը և նրանց տանում է կործանման: Այսպես, «անքիթ նախագահը» ճամփորդության ընթացքում դառնում է կյանքի մութ ուժերի «նախագահ»:

Բանաստեղծությունը մոտենում է իր ավարտին, և թվում է՝ Մանդելշտամը գրոտեսկային-չարագուշակ այս կառապանի կերպարից այն կողմ ոչինչ չի տեսնելու և զբաղվելու է միայն իր և կնոջ ներաշխարհում ծավալվող «ներհակ սարսափներով», որ ծնվում են թուրք կառապանի անդեկավարելի շարժումներից և կաշվե դիմակի տակ քողարկված ուրվականային դեմքից, բայց բանաստեղծության հաջորդ տողերը «պայթեցնում են» այս դժնի և սարսափազդու «մասկարադը»՝ բերելով մի ավելի սոսկալի իրողություն, ընթերցողի առաջ սփռելով ողջակիզված Շուշիի սահմռկեցուցիչ պատկերը: Վրա է հասնում Հայոց պատմության սև էջերից մեկի՝ Շուշիի հրկիզման մանդելշտամյան պատկերումը: Ազերի-թուրքի հրկիզած Շուշին հայտնվում է որպես «մեռած պատուհանների» շարք, որ պաշարում են բանաստեղծին բոլոր կողմերից, և Մանդելշտամը գրում է, որ սպանված և խոշտանգված է ոչ միայն հայ բնակչությունը, այլև մարդուն մարդ դարձնող աշխատանքը, որ հիմա՝ ջարդերից հետո, դարձել է «ամհոգի բոժոժ»՝ թրթուր, և ողջ լեռն ինքը՝ Շուշիի բարձունքները, կիտկիտված են քրիստոնյաների գերեզմաններով.

*Сорок тысяч мертвоых окон
Там мертвоели со всех сторон,
И трыга безгымный кокон
На горах похоронен*²¹.

Քառասուն հազար մեռած պատուհան
Պատվում էր չորս բոլորը,
Եվ աշխատանքի անհոգի բոժոժը
Թաղված էր բարձունքում:

Շուշին դառնում է բարբարոսների «գործունեության» սինվոլ, ավերված տներն ու «մեռած պատուհանները» այլևս կապ չունեն հազարամյակներով այդտեղ ապրող հայ բնակչության հետ, որովհետև ազերիների հերթական բռնության ալիքից հետո հայտնվել են այլ կեցության մեջ և մարմնավորում են հենց իրենց՝ իրկիզող ջարդարարների իրական դեմքը: Եվ դա է պատճառը, որ Մանդելշտամը գրում է. Շուշիի «մերկացած տները» «ամամոթ շիկնում են», իսկ նրանց վրա «միգամածում է երկինքը վերից», ասես, «մուգ կապույտ ժանտախտ»:

*И бесстыдно розовеют
Однаженные дома,
А над ними небо мреет
Темно-синяя чума*²².

Եվ անամոթ շիկնում են
Մերկ տները հրկիզված,
Նրանց վրա մուգ երկինքը
Միգամած է՝ հանց ժանտախտ:

²¹ Նույն տեղում, էջ 184:

²² Նույն տեղում:

«Ֆայտոնչին» բանաստեղծությունն ավարտվում է այսպիսի ողբերգական հնչերանգով. ցեղասպանների վայրագություններից վարակվել և ժանտախտ է ընկել անգամ երկինքը, վտանգված է մարդու բնակավայրը. թե՛ երկիրը և թե՛ երկինքը բերնեբերան լցված են ժանտախտով: Ժանտախտը դառնում է ցեղասպանության խորհրդանիշ: Հենց այս բնութագրումով է ավարտում իր բանաստեղծությունը Մանդելշտամը: Այս վերջին հատվածի վրա նաև լույս է սփռում Նադեժդա Մանդելշտամի մեկնաբանությունը. «Ամուսինս նկատի ուներ հայկական կոտորածը, որը 1920 թվականին իրագործեցին ազերբեջանցի մուսաֆաթականները. Շուշիում նրանք սպանեցին 35 հազար հայ»²³:

Մանդելշտամի հաջորդ բանաստեղծությունը, որն անվերնագիր է, օրգանապես շարունակում է «Ֆայտոնչին» բանաստեղծությունը: Այստեղ տեսածից և վերապրածից սարսափահար Մանդելշտամները փախչում են ներքև՝ դեպի Ստեփանակերտ, և մի պահ խաղաղվում իրենց զարհուրելի տպավորություններից, երբ ճանապարհին նրանց ընդառաջ է գալիս արոտավայրից վերադարձող նախիրը:

«Այդ նախիրի տեսքը, - գրում է Ն. Մանդելշտամը, - մեզ վերադարձրեց խաղաղ կյանքին ընդառաջ. որտեղ նախիր, այնտեղ՝ մարդիկ, ոչ թե՛ միայն կաշվե դիմակով ֆայտոնչի: Մենք այնպիսի զգացում ունեինք, որ փրկվել ենք: Այս բանաստեղծությունները երկվորյակներ են, որ աճել են նույն արմատից, բայց հակադիր զգացողություններով, կյանքի և խելագար, «մինչև վերջին շունչը» անիմաստ, աննպատակ վազքի զգացողություններից»²⁴:

*Как народная громада,
Прошибая землю в пот,*

²³ Նույն տեղում, էջ 519:

²⁴ Նույն տեղում:

*Многоязычное стадо
Пропыленной армадой
Ровно в голову плывет:*

*Пелки с нежными боками
И бычки-боловники,
А за ними кораблианы
Буйволыцы с буйволами²⁵
И священники-быки²⁵.*

Այսպիսին է Մանդելշտամի արցախյան այցելության տպավորություններից ծնվող գեղարվեստական խոսքի նվաճումը՝ բանաստեղծություններ, որոնք հրատապ են այսօր իրենց դատապարտող ուժով և մարդկության պատմությանն են կտակում ցեղասպանության չարիքի հրաշեկ մի հատված, որտեղ մանդելշտամյան արվեստի ընդգրկումն ու իմաստավորումը առ այսօր ռուս պոեզիայում մնում է չգերազանցված:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 184:

ՀԱՍՄԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոն

ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԳՐԱՊՈԼ-ՇՈՒՇԻԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՂԵՐՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

XIX դարավերջի և XX դարասկզբի հայ քաղաքային մշակույթի զարգացման բնորոշիչների առումով տակավին լուսաբանված չեն Ալեքսանդրապոլ – Շուշիի մի շարք հետաքրքիր աղերսները դրսևորման ամենատարբեր ոլորտներում: Դրանցից մեկը երաժշտական կյանքն է՝ այստեղ բացահայտվող կապերով: Առայժմ ի մի բերված չեն գոյություն ունեցող բոլոր փաստերը: Սակայն այդպիսիք հանդիպում են ամենատարբեր աղբյուրներում:

Փորձելով լրացնել այդ բացը՝ այստեղ անդրադարձել ենք արժեքավոր այն տվյալներին, որոնք վերաբերում են քաղաքային ժողովրդական երգի կենցաղավարմանը, աշուղական-սազանդարական արվեստին, կոմպոզիտորների գործունեությանը և համերգային կյանքի կազմակերպման առանձնահատկություններին: Սեր ձեռքի տակ եղած նյութերի հիմնական մասը պատկանում է Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքի տարբեր կողմերին, որտեղ էլ գտնում ենք հիշարժան ակնարկներ Ղարաբաղի և առավելապես Շուշիի համարժեք երևույթների մասին:

Քաղաքային երաժշտական մշակույթը բազմաշերտ երևույթ է՝ պայմանավորված միջավայրի գեղագիտական պահանջներով, հասարակական ճաշակով, երգատեսակների ու երաժշտանյութի որոշակի չափանիշներով: XIX դարավերջին և XX դարասկզբին քաղաքային դինամիկ զարգացման համայնապատկերով են ներկայանում Ալեքսանդրապոլն ու Շուշին, որտեղ մշակութային այլևայլ աղերսների ու զուգահեռների մեջ հստակորեն երևակվում են նաև երաժշտական կյան-

քին առնչվող երևույթները: Առայժմ, թեև ի մի բերված չեն գոյություն ունեցող բոլոր փաստերը, թեև այդպիսիք հանդիպում են ամենատարբեր աղբյուրներում:

Բնականաբար, հետազոտության կարևորագույն մի ոլորտ կարող է ներկայանալ քաղաքային երաժշտական երկու մշակույթների բաղդատական ուսումնասիրությունը, որտեղ պարզորոշ կբացահայտվեն համարժեք և տարորոշ երևույթներ: Այս հետազոտությունը դեռևս ապագայի խնդիր է:

Ահավասիկ մեր ուշադրության կենտրոնում են Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքում հանդիպող այն աղերսները, որոնք վերաբերում են Շուշիին՝ լավագույնս կամրջելով ժամանակակից մշակութային արժեքները, խոսում են նաև երկու քաղաքների երաժիշտների համագործակցության և միասնական մշակութային մթնոլորտում ստեղծագործելու մասին: Այստեղ անդրադարձել ենք արժեքավոր այն տվյալներին, որոնք վերաբերում են քաղաքային ժողովրդական երգի կենցաղավարմանը, աշուղական-սազանդարական արվեստին, կոմպոզիտորների գործունեությանը և համերգային կյանքի կազմակերպման առանձնահատկություններին:

Քաղաքային ժողովրդական երգ-երաժշտության զարգացման կարևորագույն հանգրվանը սազանդարական-աշուղական արվեստն է՝ թե՛ երգատեսակների և թե՛ նվագարանային տարբեր անսամբլների բազմազանությամբ: Երկու քաղաքներում էլ շատ մեծ է եղել դրանց հասարակական պահանջը: Հատկապես կարևոր վայրեր են համարվել սրճարանները, արհեստավորական համաքրություններում կազմակերպված ժամանցային հավաքույթները, հարսանիքները, առանձին տնային հյուրասիրություններում հնչող կատարումները: Սազանդարական արվեստը աշուղական երաժշտության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում: «Հարևան ժողովուրդների երաժշտական արվեստների առանձնահատկությունների փոխներթափանցման հիմնական գործոններից մեկը, - նշում է Արաքս Սարյանը, - աշուղների և սազանդարների գործունեությամբ

յունն էր, որ շրջելով բնակավայրից բնակավայր, տարածում էին ազգայինը և միաժամանակ ընտրում և յուրացնում այլ ազգերի երաժշտական արվեստի մի շարք կողմերը»¹:

Ահա այս ընդհանուր արժեքների մեջ բուռն զարգացում է ապրել (և այսօր էլ զարգանում է) Մերձավոր և Միջին արևելքի ժողովուրդների լայն շրջանում տարածված և գնահատված *մուղամի արվեստը*. Յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր մշակութային արժեքների, գեղարվեստական ընկալումների ու ճաշակի համապատասխան մուղամներ է ստեղծել ընդհանուր բազմաթիվ սկզբունքների առկայության պայմաններում: Ըստ Լ. Երնջակյանի. «Երաժշտական մշակույթների փոխազդեցության առումով մոնոդիկ արվեստի պրոֆեսիոնալ ժանրերից հետաքրքրական է հատկապես մուղամը, ... որ յուրաքանչյուր ժողովրդի մոտ ստացել է իր ուրույն մեկնաբանումը: Պրոֆեսիոնալ այլ ժանրերի թվում այն ծնվել և դարերով հղկվել է ժողովրդական ստեղծագործության ընդերքում»²:

Ընդհանուրի և ազգային մտածողության վրա հիմնված ավանդականությամբ է բնորոշվում հայ երաժշտագիտության մեջ Ալեքսանդրապոլի աշուղական – սազանդարական դպրոցում զարգացող մուղամի արվեստը: XIX դարի երկրորդ կեսի Ալեքսանդրապոլի երաժշտամշակութային մթնոլորտում ձևավորվեցին կոմպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյանի երաժշտագեղագիտական հայացքներն ու ապագա մտահղացումների կայուն հիմքերը: Նա հայ նոր մասնագիտացված երաժշտության հիմնադիրներից մեկն էր և առաջինը, որը եվրոպական նոտագրությամբ գրի է առել և հմտորեն մշակել քաղաքային երաժշտական կյանքում հնչող բազմապիսի արժեքները դաշնամուրի, ծայնի, ջութակի, կամերային անսամբլների, սիմֆո-

¹ Ա. Սարյան, Հայ քաղաքային ժողովրդական երգարվեստը (19–20-րդ դարեր), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, N 4, Ե., 1973, էջ 106:

² Լ. Երնջակյան, Հայ մուղամաթիստները և նրանց դերը Արևելյան երաժշտական մշակույթի զարգացման մեջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, N 2, էջ 44:

նիկ և ժողովրդական նվագարանների նվագախմբերի համար: «Պատահական չէ, որ հենց Ալեքսանդրապոլի հետ է կապված Ն.Տիգրանյանի կյանքն ու գործը, – գրում է Լ. Երնջակյանը, – կոմպոզիտոր, որն առաջին անգամ ծայնագրել և մշակել է արևելքի դասական երաժշտության գործիքային նմուշները՝ պարսկական մուղամներն ու դաստգահները»³: Հայ երաժշտագիտության մեջ բարձր են գնահատվել հատկապես մուղամների հավաքման, ուսումնասիրման և մշակման աշխատանքները, որ կատարել է կոմպոզիտորը:

Մուղամը, որպես բանավոր ավանդույթի մասնագիտացված արվեստի կենսունակ մի ժանր, լայնորեն տարածված է եղել հայերի կենցաղում, որոնք քիչ դեր չեն կատարել այդ ժանրի զարգացման գործում: «Հայ երաժիշտները հնուց ի վեր իրենց ներդրումն ունեն արևելյան մոնոդիկ երաժշտության այս ճյուղի զարգացման մեջ: Նրանք մուղամաթի արվեստ են ներմուծել իրենց ազգային մշակույթի տարրերը, որը դրսևորվում է կերպարային մտածողության, կատարողական մեկնաբանման առանձնահատկություններում, ինչպես նաև իմպրովիզացիոն ձևի զարգացման կառուցվածքային օրինաչափություններում»⁴:

Ն. Տիգրանյանի մուղամաթագիտական գործունեությանը մեծապես նպաստել է նշանավոր թառահար Աղամալ Մելիք-Աղամալյանի հետ սերտ համագործակցությունը: Նա համարվում էր իր ժամանակի իրանական դասական մուղամների ու դաստգահների փայլուն գիտակ և անզուգական կատարող: Ա. Մելիք-Աղամալյանի նվագարանային կատարողական արվեստի արժեքավորման մեջ ակնառու է դառնում կոմպոզիտորի կողմից սազանդարական նվագարանային կատարողական արվեստի խորքային անզուգական իմացությունը: Այսպես. նա գրում է. «Ձախ ձեռքի մատների և աջ ձեռքի մե-

ծապես զարգացած ու անվերապ տեխնիկայի տեր լինելով՝ Աղամալը նվագելիս առաջ էր քաշում տեխնիկայի դերը, ... Նրա աջ ձեռքի թաթի զարկը ծանր էր, լուրջ, ծայնիչ ու ներշնչող ...: Միզրաբը նա խփում էր թաք-թաք, մերժելով մանդոլինանման նվագելու այն կերպը, որը բավականին տարածված էր Ղարաբաղի ... թառ նվագողների և, առհասարակ, սովորական սազանդարների մոտ»⁵:

Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում, որ Ն. Տիգրանյանը քաջատեղյակ է եղել ղարաբաղցի երաժիշտների կատարողական արվեստի ոճական առանձնահատկություններին, ինչն, անտարակույս, հնարավոր է եղել նրանց բազմիցս ունկնդրելու և տեղացիների հետ համեմատելու շնորհիվ:

Բացի կատարողական արվեստում դրսևորվող փոխհարաբերություններից՝ Ալեքսանդրապոլի և հատկապես Շուշիի հայտնի երաժիշտներին միավորել է նաև նվագարանագործության արվեստը: Կան բազմաթիվ փաստեր, ժողովրդական վարպետների ականատես վկայություններ այն մասին, որ Ալեքսանդրապոլցի երաժիշտներն ու նվագարանագործ վարպետները որպես անփոխարինելի բարձրորակ հումք նախընտրում էին Արցախի անտառներում աճող թթենին, հոնին ու փափուկ փայտ ունեցող այլ ծառատեսակներ, որոնցից ստացված նվագարանների փայլուն վարպետները հայտնի էին տարածաշրջանում:

Ղարաբաղի, մասնավորապես Շուշիի սազանդարների հետ առավել սերտ համագործակցության փայլուն օրինակ է աշուղ Շերամի և Արցախում հանրահայտ երաժիշտ Ջուճուզի՝ շուրջ երկու տարի տևած համերգային գործունեությունը Ալեքսանդրապոլում: 1883 թվականին Ալեքսանդրապոլ ժամանած Ջուճուզը սազանդարական իր խումբ է հրավիրում դեռևս սկսնակ Տալոնցի Գոքորին (Գրիգոր Տալանին), որն արդեն հայտնի էր որպես թառահար ու երգահան: Բացառիկ էր

³ Նույն տեղում, էջ 50:

⁴ Լ. Երնջակյան, նշվ. հոդվածը, էջ 52:

⁵ Ն. Տիգրանյան, Հոդվածներ, հուշեր, նամակներ, Ե., 1981, էջ 23:

նրա ստեղծագործական տաղանդը նրանով, որ ի սկզբանե զարգացել էր ազատ մեղեդիական մտածողության և ոչ աշուղական մեղեդի-կաղապարների հիման վրա: Իբրև օրինակ, նշենք, որ արդեն 1880-ին ծիսականացվել էր նրա «Պարտեզում վարդեր բացված» երգը և կատարվում էր Ալեքսանդրապոլի հարսանիքներում: Երիտասարդ աշուղին անհրաժեշտ էր հմտանալ սազանդարական արվեստում և տիրապետել կատարողական բոլոր հմարքներին:

Շերամի հրավերով մոտ երեք տարի Ջումշուղը ապրեց Ալեքսանդրապոլում՝ նրանց տանը, և միայն Սուրբ ծնունդի ու Մեծ Պահքի շրջանում ընդմիջելով, նրանք համատեղ ելույթներ ունեցան: Ջումշուղի հետ Գ. Տալյանը հմտացավ արևելյան բանավոր ավանդույթի դասական եղանակների համալիրում ստեղծագործելու արվեստում, և նույնիսկ հանձնեց քննություն, որպեսզի տեղ գրավի աշուղների համաքարությունում⁶: «Ղարաբաղից Ջումշուղը յեկավ ինձ ընկերացավ, գրում է նա ինքնակենսագրության մեջ, - նրանից մեծ ոգուտ ունեցա, արեվելյան յեղանակները նրանից սովորեցի, ելմե մուսիկին արտահայտում եի ինչպես որ պետք եր ռաստը, շուռը, չարգյահը և այլն... Մի խոսքով հայտնի խանանդա եի մի ժամանակ»⁷:

Ցավոք աշուղի արխիվում մանրամասն տեղեկություններ չեն պահպանվել Ջումշուղի կյանքի ու գործունեության մասին: Կարելի է ենթադրել, որ դա Արցախում հայտնի Ջումշուղ Վանյանն է եղել, որը ծնվել էր XIX դարի 30-ական թվականներին և 80-ականներին արդեն համբավավոր երաժիշտ էր⁸:

Այսպիսով երկու քաղաքներում էլ մեծ ժողովրդականութ-

⁶ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի պետական թանգարան, Շերամի ֆոնդ, ք. 27:

⁷ Նույն տեղում, ք. 25:

⁸ Տե՛ս Ս. Մարկոսյան, Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ, Ե., 2004, էջ 19-25:

յուն էին վայելում աշուղական մրցույթները՝ կատարողական արվեստում փայլելու ամենատարբեր դրսևորումներով:

Երկու քաղաքների համերգային կյանքում, բացի տեղացիներից, կարևոր տեղ են զբաղեցրել նաև արտասահմանից՝ առավելապես Ռուսաստանից, ժամանած երաժիշտների կատարումները, որոնք իրենց հետքն են թողել քաղաքային երաժշտական ինտոնացիոն բառարանում: Անշուշտ, երաժշտական բարենպաստ մի միջավայր է ապահովել նաև թատերական արվեստը, որտեղ հնչել են տարբեր ոճի ու ազգային պատկանելության երգեր ու պարեր:

Ի վերջո երկու քաղաքների երաժշտական արվեստները կամրջել է անվանի կոմպոզիտոր, երաժշտական գործիչ Դանիել Ղազարյանը, որի անձնուրաց գործունեության շնորհիվ Ալեքսանդրապոլում 1921թ. բացվեց Հայաստանում առաջին երաժշտական ստուդիան՝ հիմք դնելով երաժշտական մասնագիտացված կրթության կարևորագույն գործին⁹: Վիթխարի ջանքերի շնորհիվ, թուրքական օկուպացիայից դեռ վերքերը չապաքինած, սովյալ գաղթականներով և որբուկներով լեցուն Ալեքսանդրապոլ հրավիրվեցին մեծանուն երաժիշտ-մանկավարժներ, որոնք կարճ ժամանակահատվածում պատրաստեցին փայլուն երաժիշտների՝ կատարյալ արվեստի ջահակիրների:

⁹ Տե՛ս Ա. Սատրյան, Դանիել Ղազարյանը Լենինականում, Շիրակի պատմանշակության ժառանգությունը, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի, 2007:

ԱՂԱՍԻ ԹԱԳԵՎՈՍՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ ՀԱԻ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԷԹՆԻԿ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՇՈՒՇՎԱ ԳԱՎԱՌՈՒՄ
XIX դ. ՎԵՐՋԻՆ

Հումանիտար մշակույթն առանձնակի տեղ ունի մշակույթի համակարգում, քանի որ այն խոսում է կրող ժողովրդի զարգացման որոշակի աստիճանի մասին: Ներառելով մշակույթի այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիք գիտական, կրթական, գրահրատարակչական, թատերական և արվեստի այլ ոլորտներն են, այն պահանջում է մշակութային այս կամ այն երևույթին մասնագիտական տիրապետման բարձր մակարդակ և դրա վերարտադրությունն ապահովող փորձի փոխանցման ունակություններ: Հումանիտար մշակույթի զարգացման առանցքային նախապայմանը այն կրող ժողովրդի մասնագիտական դիֆերենցվածության բարձր աստիճանն է, ուրբանիզացիոն մղումները և քաղաքային զբաղմունքների բազմազանությունը: Հարկ է նկատել, որ բոլոր ժողովուրդները չէ, որ իրենց զարգացման տվյալ փուլում անպայման կարող են ունենալ հումանիտար մշակույթ: Երբեմն որոշ հետազոտողներ փորձում են հումանիտար և հոգևոր մշակույթները նույնացնել, սակայն դա սխալ է այն պատճառով, որ հոգևոր մշակույթը միշտ չէ, որ պահանջում է մասնագիտական մոտեցում:

Հումանիտար մշակույթը քաղաքային երևույթ է, քաղաքային կյանքի ու կենսակերպի վերարտադրության կարևոր բաղկացուցիչը: Կարելի է ասել, որ այս կամ այն քաղաքի զարգացածության աստիճանի մասին վկայող առանցքային բաղադրիչներից մեկը հենց հումանիտար մշակույթն է: Այս առումով հատկապես հետաքրքիր է ուսումնասիրել բազմազգ բնակչությամբ քաղաքներում հումանիտար մշակույթի էթնիկ պատկերը: Շուշին մոնոէթնիկ չի եղել և կարևոր է ուշադրու-

թյան արժանացնել քաղաքի զարգացման շրջանում, հատկապես՝ XIX դ. վերջին ու XX դ. սկզբին, հումանիտար մշակույթում էթնիկ ներգրավվածության առանձնահատկությունները:

Շուշի քաղաքի և գավառի բնակչությունը կազմել են հայերը և թուրքերը, որոնք 1895 թ. գավառում ունեցել են 58% հայ և 42% թուրք, իսկ քաղաքում՝ 61,8 % հայ և 38,2% թուրք հարաբերակցություն: Ի դեպ, եթե դիտարկենք 1886-ից մինչև 1895 թ. բնակչության կազմի փոփոխության դինամիկան, ապա գավառի մակարդակով հայերի ու թուրքերի հարաբերակցությունը շատ քիչ է փոխվել՝ 1886-1895 թթ. հայերը 56,2%-ից դարձել են 58%, թուրքերը՝ 43,8%-ից 42%: Սակայն քաղաքային բնակչության տեսակարար կշռում փոփոխությունները զգալի են: Այսպես, 1886-1895 թթ. հայերի թիվը քաղաքում 54,5%-ից աճել է 61,8 %, իսկ թուրքերինը 45,5%-ից իջել է 38,2%-ի:

Շուշիում հումանիտար մշակույթի զարգացման համար կարևոր դեր են խաղացել քաղաքային տնտեսական զբաղմունքները և արհեստագործությունը: Շուշիի գավառում XIX դ. վերջին, ըստ Ե. Լալայանի վկայության, գյուղերում արհեստներով զբաղվել են բացառապես հայերը, իսկ քաղաքում արհեստավոր թուրքերը կազմել են աննշան տոկոս: Հատկանշական է, որ գործարանային աշխատողների մեջ, եթե գավառի մակարդակով (ներառյալ քաղաքը) հազար հոգու հաշվով ընկել է 11,9 մարդ, ապա հայ բնակչության մեջ հազար բնակչի հաշվով այդ թիվը կազմել է 23,4 մարդ: Այսինքն՝ տնտեսական գործընթացների ոլորտում տեղի ունեցող ուրբանիզացիոն միտումներին առավել ճկուն արձագանքողը եղել է հայ բնակչությունը: Իսկ եթե նկատենք, որ ասվածը վերաբերում էր ոչ միայն տղամարդկանց, այլև կանանց, ապա կարելի է որոշ առումով խոսել մինչև ընտանեկան հարաբերությունների մակարդակ ուրբանիզացիոն գործընթացների ներթափանցման մասին: ճիշտ է, ժամանակակիցներից շատերն այս երևույթին մոտեցել են որոշակի մտավախություններով՝ դրա մեջ տեսնե-

լով ավանդական կենսակերպի քայքայմանն ուղղված վտանգ, սակայն տնտեսական զբաղմունքների մեջ ներգրավվածությունը հայ բնակչության մեջ ձևավորել է պահանջմունքների զարգացում: Տնտեսաարդյունաբերական ոլորտ ներգրավված բանվորությունն ու արհեստավորությունը, ցանկանալով ընդօրինակել քաղաքային բուրժուազիային, հաճախ արդեն չեն բավարարվել գոյատևման նվազագույն պահանջմունքներով և ձգտել են բարելավել ոչ միայն իրենց կենցաղային պայմանները, այլ նաև փոխել կենսակերպը: Պատահական չէ, որ տնտեսական զբաղմունքների աճին զուգահեռ և այդ ոլորտներում գլխավորապես հայ բնակչության ներգրավվածությունը խթանում է նաև կրթական պահանջմունքների աճը:

Հումանիտար մշակույթի նշված ոլորտի զարգացման վրա տնտեսական գործընթացների ազդեցությունը ակնառու է դառնում այդ բնագավառի որոշ վիճակագրական տվյալների ներկայացմամբ: Դպրոցական տարիքի երեխաների մեջ հայերի տեսակարար կշիռը կազմել է 52 %, իսկ թուրքերինը՝ 22 %: Կրթությամբ հետաքրքրվածության այնպիսի ցուցանիշը բավականին բարձր պետք է համարել: Այս թվային ցուցանիշը ցույց է տալիս, որ քաղաքի զարգացման հեռանկարն արդեն իսկ լուծված էր հօգուտ քաղաքի ազգաբնակչության հայկական տարրի, քանի որ քաղաքային մշակույթի և ընդհանրապես կյանքի զարգացման ինդիկատորը հենց հումանիտար մշակույթն է: Իսկ եթե վերցնենք ուսման որակի մասին դատողություններ անելու հնարավորությունն տվող տվյալները, ապա բավական է միայն համեմատել մեկ աշակերտի վրա դպրոցի կողմից կատարվող ուսման ծախսերի պատկերը.

- ռեալական դպրոցում - 112 ռուբլի
- քաղաքային դպրոցում - 49 ռուբլի
- հայոց թեմականում - 27 ռուբլի
- թուրքական դպրոցում - 12 ռուբլի:

Այսինքն՝ ակնհայտ է, որ հայկական դպրոցներում աշակերտներն առավել բարձր որակի ուսում են ստացել, և ուսման

գլխավոր նպատակը ոչ միայն գրագիտության ապահովումն է եղել, այլև կրթությունը խորացնելու հնարավորություն ընձեռող գիտելիքների ձեռքբերումը: Հայ բնակչության մեջ բարձր են եղել նաև կրթության մեջ ներգրավվելու տենդերը: Պահանջմունքների տեսանկյունից երեխաներին կրթության տալը հայկական միջավայրում ընդհանրապես, բայց քաղաքներում, այդ թվում և Շուշիում մասնավորապես XIX դարավերջին հայկական ընտանիքներում առաջնայինների ցանկում է եղել: Այն ոչ միայն դիտարկվել է որպես կյանքում առավել ապահովված ապագա ունենալու միջոց, այլ նաև կարևոր դեր է խաղացել սոցիալական հարգի դերերի աստիճանակարգում տվյալ մարդու ու ընտանիքի դիրքը բարձրացնելու տեսանկյունից: Հատկանշական է, որ հումանիտար մշակույթի մի ոլորտի զարգացման ցուցանիշներն աստիճանաբար խթանում են մեկ այլ ոլորտի զարգացումը: Կրթական մշակույթի զարգացումը նպաստում է գրադարանակալական ոլորտի ու գրադարանային մշակույթի ձևավորմանն ու զարգացմանը: 1989 թ. մարտի 10-ին Հայոց Բարեգործական ընկերության կողմից Շուշիում հիմնադրվում է գրադարան-ընթերցարան, որտեղ բացի հայ հեղինակներից եղել են նաև համաշխարհային գրականության դասականների ստեղծագործությունները: Ամենից ընթերցվող հեղինակներն են եղել հայ, ռուս և եվրոպական դասականները: Հատկանշական է, որ չնայած գրադարանը աշխատել է դեֆիցիտով, սակայն պահպանվել է ինչպես ընկերության, այնպես էլ քաղաքի հայերի ֆինանսական աջակցությամբ:

Գրադարանից օգտվողների թվի ներկայացումը թույլ է տալիս խոսել նաև հումանիտար մշակույթի այս ոլորտի զարգացման էթնիկ առանձնահատկությունների մասին: 1989-1999 թթ. ժամանակահատվածում գրադարաններ հաճախողների մեջ հայերը կազմել են 85%, ռուսները՝ 8%, թուրքերը՝ 4%, և այլազգիները՝ 3%:

Հումանիտար մշակույթի մեկ այլ՝ պարբերականներին վերաբերող թվային տվյալները նույնպես խոսում են հայ

բնակչության օգտին, քանի որ ամենից ընթերցվողը հայկական պարբերականներն են, հետո՝ ռուսական: Ինչ վերաբերում է թուրքականին, ապա դրանք իսպառ բացակայում են: Գավառում գոյություն ունեցող երկու տպարաններն էլ գտնվում են Շուշի քաղաքում: Դրանցից առաջինը՝ Հայոց հոգևոր տեսչության տպարանը, բացվել է 1830-ական, իսկ մյուսը, որը ևս հայկական է՝ 1877 թ.: Տեղեկատվակապերի շրջանառության և էթնիկ կոնսոլիդացիայի տեսանկյունից գրավոր խոսքը և հատկապես տպագրությունը հեղափոխական դերակատարություն ունեն: Այն ըստ էության ինֆորմացիան էլիտար շրջանակներից մասսայականացնելու դերակատարումն է իրականացրել: Եթե դիտարկենք, թե Շուշիում ինչ մամուլ է ընթերցվել, կարելի է ասել, որ շնորհիվ գրահրատարակչական գործի և մամուլի՝ Շուշիի հայ բնակչությունը մի կողմից կոնսոլիդացվել է ինքն իր ներսում, մյուս կողմից՝ ընդհանրապես հայության:

Հումանիտար մշակույթի մեկ այլ առանցքային տարր՝ թատրոնը, որը բացառապես քաղաքային մշակութային երևույթ է, Շուշիում ներկայացված ժամանակահատվածում նույնպես ունեցել է ընդգծված ազգային դեմք: Քաղաքում թատերական մշակույթի հիմնադիրները նույնպես հայերն են եղել: Առաջին թատերական ներկայացումները տվել են հայրենիքից դուրս ուսանած ուսանողները: Եղել են նաև այլ նախածեռնողներ: Այս սկզբնական քայլերից հետո՝ 1891 թ., Շուշիում հիմնադրվում է թատրոն իր առանձին շենքով: Այս ամենի արդյունքում թատերական արվեստը Շուշիում ունեցել է բացառապես հայկական դեմք: Շուշիի հայկական թատրոնում տարեկան տրվել է միջին հաշվով 20 ներկայացում, որը Շուշիի պես ոչ մեծ գավառական քաղաքի համար մշակութային կոնսոլիդացիոն գործընթացների և կոմունիկացիայի տեսանկյունից բավական լուրջ հաճախականություն է: 1985–1986 թթ. դրանց թիվը աճել է և կազմել 24 ներկայացում՝ ամսական միջին հաշվով կազմելով 2 ներկայացում:

Ամփոփելով նշենք, որ Շուշիի գավառի հումանիտար մշակույթը էթնիկության տեսանկյունից գնահատելու դեպքում վստահաբար կարելի է պնդել, որ XIX դարավերջին ունեցել է ընդգծված հայկական դիմագիծ, և որ դրա մի շարք ոլորտներում թուրքերը՝ այսօրվա ադրբեջանցիները, մասնակցություն չեն ունեցել ընդհանրապես: Այսինքն, այդ ժամանակաշրջանում թուրք բնակչության մեջ հումանիտար մշակույթի առանցքային տարրերը ձևավորված չէին, և այն զարգացման տեսանկյունից գավառի համար ամենից անհեռանկար էթնիկ տարրն է եղել:

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ (XIX դարի երկրորդ կես և XX դարի առաջին տասնամյակներ)

XIX դարը հայ թատրոնի սկզբնավորման, ձևավորման և զարգացման ժամանակաշրջանն է: Պետականության չգոյության պայմաններում հայը սկսում է ապավինել բեմական արքաներին՝ ստեղծելով ռոմանտիկական, պատմահայրենասիրական դրամաներ: Այստեղից էլ՝ ամենուր կազմակերպվող սիրողական, ընտանեկան, դպրոցական, բարեգործական ներկայացումների անունները՝ «Շուշանիկ», «Սանդուխտ», «Վարդան Մամիկոնյան», «Արշակ Բ» և այլն, որոնք, բեմադրվելով Վանում, Ալեքսանդրապոլում, Ախալցխայում, Կարինում, Կարսում, Ալնում, Սեբաստիայում, Երզնկայում, Երևանում, Շուշիում, հնարավոր են դարձնում հայ արհեստավար թատրոնի ստեղծումը:

XIX դարի 2-րդ կեսից Շուշին դառնում է Ղարաբաղի վարչական, տնտեսական ու կրթամշակութային կյանքի կենտրոն: Թատրոնի զգացողությունը շուշեցուն ծանոթ էր ժողովրդական բառուբանից, ավանդական տոնածիսական ողջ համակարգից, պարով, երգ ու նվագով ուղեկցվող տոնախմբություններից: 1865 թ. քիֆլիսահայ դերասաններ Գևորգ Չմշկյանի, Միհրդատ Ամերիկյանի և Սեդրակ Մանդինյանի այցը շուշեցիներն ընդունում են մեծ խանդավառությամբ: Տեղի ուսումնական երիտասարդներին համախմբելով՝ անվանի դերասանները բեմադրում են «Սամվել», «Վարդան Մամիկոնյան»: Պատմական հերոսների կերպարներն ինչ-որ պահեստում սարքված բեմի վրա հանդիսատեսի կողմից ընկալ-

վում են իբրև ազգային հրաշք¹: Խանքենդիի (այժմ՝ Ստեփանակերտ) ռուսական կայազորի նվազախումբը առանձին շուք է հաղորդում նրանց: Կին չկար ոչ բեմի վրա, ոչ էլ դահլիճում, բայց կրկնվող ներկայացումներին կանայք արդեն զբաղեցնում էին դահլիճի ձախ կողմի տեղերը: Շուշիում թատրոնի մասին հստակ պատկերացում չի եղել մինչև Գ. Չմշկյանի խմբի այցը, ինչի մասին է վկայում նաև «Շուշի» հուշապատման հեղինակ Պետրոս Զաքարյանը: «1860-ական թվականների վերջերին թատրոնի հասարակության կողմից անարգանքի ենթարկվեց ներկայացման հանդիսատեսն ու. Զավա-հիրը՝ Թ.Ա.-ի կինը, այն բանի համար, որ թատրոն էր եկել: Պարզ լսելով իր հասցեին ուղղված միանգամայն անվայել ածականները՝ տ. Զավահիրը, համբերությունից դուրս եկած, դառնում է իր շուրջը եղածներին և ասում. «Հիմարներ, վաղը, մյուս օրը այստեղ տեսնելու եք ձեր կանանց, աղջիկներին: Ինչու» եք անվայել խոսքեր ուղղում իմ հասցեին»: Եվ ճիշտ որ, 1880-ական թվականների սկզբին ավելի համարձակ օրիորդները մասնակցում էին թատերասերների ներկայացումներին, թեև երկար ժամանակ այդպիսիների բարոյականությու-նը հարցական նշանի տակ էր մնում. այդպիսիները, իբրև պատիժ, երկար սպասում էին փեսացուների»²: Իսկ 1882 թ. հուլիսի 23-ին, երբ Պ. Աղամյանը Շուշի եկավ հյուրախաղերի, թատրոնն արդեն լի էր կանանց հասարակությամբ...³ Աղամյանը Շուշի է գալիս Թիֆլիսից՝ «Տարազի» ապագա խմբագիր Տիգրան Նազարյանի խորհրդով⁴: Տ. Նազարյանի մորեղբոր՝ Համբարձում աղայի տան դահլիճում բեմադրած ներկայացումներում Համլետ-Աղամյանի շնորհիվ Շուշիի հանդիսատեսը հաղորդակցվում է արվեստի բարձր չափանիշներին: Թա-

¹ Գ. Չմշկյան, Իմ հիշատակարանը, Ե., 1953, էջ 47, «Մշակ», 1900, քիւ 161:

² «Գրական թերթ», 1989, N 49, տես նաև՝ Թ. Հայրապետյան, Կոնստանդին Կարապետի Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբլաչի խաչան) կյանքը և գործը, Թեկն. առ., Ե., 2001, էջ 46-47:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ռ. Զարյան, Աղամյան, Կյանքը, Ե., 1961, էջ 171-178:

տերազիտության մեջ մանրամասնորեն նկարագրված են Աղամյանի՝ Շուշիում խաղացած Կորրադոն (Ջակոմետտիի «Ոճրագործի ընտանիքը»), Շիլլերի «Ավագակները», Շեքսպիրի «Համլետը», որտեղ նրա խաղընկերուհին հայտնի դերասանուհի Զաբելն էր։ Նա Համլետ-Աղամյանի Օֆելյան էր։ Հանդիսականների մեջ գտնվող Լեոյի կարծիքով՝ «գավառական դեմքերի վրա շեքսպիրյան հանճարի հրճվանքն էր դրոշմվել»⁵, սակայն Աղամյան դերասանի արվեստից առավել շուշեցիներին հետաքրքրում էր նրա ազգային դեմքը, քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում թատրոնը շուշեցիների կյանքում ոչ այնքան գեղարվեստական, որքան ազգային երևույթ է դիտվել։ Պետրոս Աղամյանի այցից հետո Շուշիում գործում են սիրողական խմբակներ՝ ուսուցիչների, աշակերտների, արձակուրդ եկած ուսանողների մասնակցությամբ։ Ներկայացումները տեղի են ունենում հայկական հոգևոր-թեմական դպրոցի կամ տեղի քաղաքային ակումբի դահլիճներում։ 1882 թ. Շուշի են այցելում նաև Ստեփանոս և Ալմա Սաֆրազյան ամուսինները։ 1880–1890-ական թվականներին Շուշիում խաղացվել են «Պեպո», «Էլի մեկ զոհ», «Խաթաբալա», «Քանդած օջախ», «Վարդան Մամիկոնյան», «Արշակ Բ», «Բռնի ամուսնություն», «Որդիական սեր», «Ո՞վ է մեղավոր», «Դալալ Ղաղո», «Վուլքի իմ վեջեր», «Էս էլ մի մոցիքլուքին», «Ամանուն կտակ» և այլ պիեսներ, մելոդրամներ, վոդևիլներ։ 80-ական թվականների վերջին Շուշիում գործում էր սիրող դերասանների մշտական մի խումբ՝ Գ. Նազարյան, Ա. Աբրահամյան, Ա. Կոստանյան, Օ. Թառնմյան, Ս. Միքայելյան, Գ. Իշխանյան, Մ. Դավթյան, դերասանուհիներ՝ Գ. Թառնմյան, Գ. Աթաբեկյան, Գ. Գյանջեգյան։ Շուշիի թատերական կյանքը կազմակերպվել է արհեստավարժ դերասանների, սիրողների, մտավորականության ջանքերով։

⁵ Բ. Խանդամիրյան, Ս. Հարությունյան, էջեր Շուշիի հայ թատրոնի անցյալից, Ե., 1978, էջ 6. Բ. Տեր-Պապարյան, Շուշի քաղաքը, Ե., 1993, էջ 118, 7. Հովհաննիսյան, Հայ թատրոնի պատմություն, XIX դ., Ե., 1996, էջ 417:

1891 թ. կառուցվում է Շուշիի թատրոնը՝ հիմնադիր և ղեկավար Նիկիտա (Մկրտիչ) Խանդամիրյանի⁶ անունով և իր գոյությունը պահպանում մինչև 1905 թ.: Ավելի քան մեկ ու կես տասնամյակ «Խանդամիրյան թատրոնում» է կենտրոնացել Շուշիի, ինչպես նաև Ղարաբաղի հայ թատերական ու գեղարվեստական կյանքը, այն եղել է հայ թատրոնի նշանավոր գործիչների հավաքատեղի։ Շենքը համապատասխանում էր թատրոնի պահանջներին։ Խանդամիրյանի նախագծերով ստեղծված էր հարմարավետ բեմ, գեղեցիկ դահլիճ, լայն ճեմասրահ, ուներ պարտեր, օթյակներ, ամֆիթատրոն։ Այն լուսավորվում էր նավթե լամպերով։ Դահլիճը նախատեսված էր 350 հանդիսատեսի համար։ Թատրոնի հանդիսավոր բացումը տեղի է ունենում 1891 թ. հուլիսի 7-ին՝ Մուրացանի «Ռուզան» դրամայով⁷։ Ռուզանի դերը խաղում է Նուրե Յարամիշյանը։ «Առաջին ներկայացմանը տիկին Ն. Յարամիշյան-Ռուզանը բեմին կենդանություն էր տալիս։ Նա կատարյալ ֆուրոր արավ հասարակության մեջ»⁸:

1891 թ. Զաբելը դարձյալ Շուշիում էր։ Նա իր օրինակով արթնացնում է կանանց ինքնագիտակցությունը, ձգում նրանց դեպի թատրոն։ Նույն թվականին հանդիսատեսը նրան տեսնում է «Մայրական սեր», «Ժամանակակից սեր», «Սանդուխտ կույս» ներկայացումներում։

1892 թ. կրկին Շուշի է այցելում Սաֆրազյանը, ում խմբում էին կինը՝ Ալման, և երիտասարդ դերասան Գրիգոր Ավետյանը։ Նրանց և տեղի սիրողների մասնակցությամբ տրվում են «Կողոպտված փոստ», «Ոճրագործի ընտանիքը»,

⁶ Ն. Խանդամիրյանը ծնվել է Շուշիում 1847 թ.: Ջինվորական և պղնձագործ նախնիներից սերած որդուն հայրը՝ Աբրահամ Խանդամիրյանը, ուղարկում է Ֆրանսիա (Մարսել)՝ մասնագիտանալու մետաքսի արտադրության մեջ, բայց ազնվատոհմիկ երիտասարդին կլանում է Փարիզի մշակութային կյանքը, հատկապես թատրոնը։

⁷ «Մշակ», 1891, № 79, 87, «Տարազ», 1891, № 22, 27, Բ. Հարությունյան, XIX–XX դարերի հայ թատրոնի տարեգրություն, Ե., 1980, էջ 404:

⁸ Բ. Խանդամիրյան, Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 23:

«Ավագակները», «Օթելլո», «Լուսի Դիդիե» ներկայացումները: Սաֆրազյանն առաջինն է խաղում Օթելլոյի դերը Շուշիում: Սաֆրազյան ամուսինները վարժ տիրապետելով թուրքերենին՝ Շուշիում կազմակերպում են թուրքական սիրողական թատերախումբ, որի ներկայացումները՝ «Պաշտոնս է խռնվախ», «Կրթվեցիք», «Ամուսնանալը ջուր խմել չէ» և այլ վոդևիլներ ու կատակերգություններ ծառայում են տեղի թուրք ազգաբնակչության մշակութային կյանքի վերելքին: Գիշտ է, նրանց ներկայացումներում կանացի դերերը կատարում էին տղամարդիկ, սակայն կանայք, թեև երեսները ծածկած, բայց արդեն գալիս էին թատրոն: Ս. Սաֆրազյանը երբեմն նույն երեկոյի ընթացքում ներկայացումները տանում էր հայերեն ու թուրքերեն լեզուներով⁹, իսկ 1893 թ. թուրքական թատերախումբը «Լիր արքան» բեմադրում է Յովի. Աբելյանի օգնությամբ¹⁰: «Խանդամիրյան թատրոնը», ըստ Գր. Ավետյանի հուշագրության, հանդիսատեսին տվել է ոչ միայն միտք ու գեղարվեստական ճաշակ, այլև խոսք ու նորաձևություն: «Արտասովոր մի մարդ էր նա (խանդամիրյանը — Թ.Հ.), երկար ժամանակ Փարիզում էր ապրել և այնտեղից հետը բերել մաքրասիրություն, խստություն և ճշտապահություն՝ դեպի ամեն ինչ և ամենքի վերաբերմամբ»¹¹:

«Խանդամիրյան թատրոնում» վրաց դրամատուրգիան ներկայացվել է Ցագարելու «Խանումայով»: Երբեմն ռուս ուսանողների և հայ դերասանների մասնակցությամբ ներկայացումներ են տրվել նաև ռուսաց լեզվով: Ն. Խանդամիրյանի հրավերով 1902 թ. Շուշիում հյուրախաղերով հանդես է գալիս ուկրաինական թատերախումբը՝ դերասանական հետևյալ կազմով՝ Ալյանսկայա, Ջիրկա, Ռայչենկո, Սիխայլենկո, Կամենսկի, Բալաշով, Յակովենկո: Խաղացվում են «Նեսչասնե

կոխանա», «Բուվալշչինա» և այլ պիեսներ: Ուկրաիններեն բեմադրվում է Տարաս Շևչենկոյի «Նազար Ստոդոլյա» պիեսը¹²:

1893 թ. Շուշի է գալիս Յովի. Աբելյանը: Նա նոր երևույթ էր Շուշիի թատրոնում՝ իր տաղանդով, նորոգված խաղացանկով ու խաղաոճով: Այդ շրջանում նրա խաղընկերուհին էր Վարյա Մելիքյանը: Աբելյանը «Խանդամիրյան թատրոնում» ոչ միայն սիրված դերասան էր, այլև բեմադրիչ: Նրա տաղանդը փայլում էր հայ դրամատուրգիայի, մասնավորապես Շիրվանզադեի երկերի բեմականացման մեջ: Շուշիում Աբելյանը բեմադրում է «Ամուսինները», «Ոճրագործի ընտանիքը», «Էլի մեկ զոհը», «Պեպոն», «Մեծապատիվ մուրացկանները» և այլ պիեսներ: Բացարձակ նորություն էր Իրսենը: Օսվալդը հետագայում կհամարվի Աբելյանի լավագույն կատարումներից մեկը: Աբելյանի նախնիները Ղարաբաղից էին, ծնվել էր Շամախի քաղաքում: Շուշին ձգում էր նրան: Նա Շուշիում էր 1893, 1894, 1897, 1900, 1904 թվականներին: Աբելյանի դերասանական խմբի խաղացած «Չար ոգի» ներկայացման մասին հետաքրքիր հուշեր է պատմում Խորհրդային Միության ժողովրդական արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը, ով իբրև շուշեցի մի պատանի՝ մուտքի տոմս էր գնել և դահլիճի վերջում ոտքի վրա նայում էր ներկայացումը: Այն տեսարանում, երբ Միանսազը պատրաստվում էր Սոնային քուրսու մեջ ածխահար անել, Վաղարշյանը, ամբողջովին գերված, առաջանում է դեպի բեմ՝ Սոնային ազատելու համար: Մինչ Վաղարշյանը կհասներ, Աբելյան-Գիթ Դանիելը պատուհանից բեմ է մտնում և իր ահռելի գավազանը ճոճում Միանսազի վրա: Ոգևորված Վաղարշյանը բեմի «ռամպայում» դրված նավթի ճրագը առնում, ուզում է զարկել Միանսազի գլխին, բայց առաջին շարքում նստած հանդիսականները բռնում են նրան: Նա ուշքի է գալիս և գլուխը խոնարհ վերադառնում իր տեղը: Պատանի Վաղարշյանին արդեն գրավում է ներկայացման բովանդա-

⁹ Բ. Խանդամիրյան, Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 8, 24–25:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 22:

¹¹ Գ. Ավետյան, Քառասուն և հինգ տարի հայ բեմի վրա, Ե., 1933, էջ 134–136:

¹² Բ. Խանդամիրյան, Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 22:

կությունը: Արտաքին շուքից նա արդեն անցնում է նրա էությանը և զգում, որ այդ հաճույքը անհամեմատ գերազանց է, քան նրա տոնականությունը, թեև վերջինս չէր կորցրել իր գրավչությունը: Սոնայի վիճակը նրան հանգիստ չէր տալիս: Նա պաշտում էր Մուրադին դեպի Սոնան ունեցած լավ վերաբերմունքի համար, բայց անբավարար էր համարում նրա պաշտպանությունը: Թվում էր՝ եթե ինքը լիներ նրա տեղը, ավելին կաներ: Հետագայում նրան բախտ վիճակվեց Երևանում հենց Հովհ. Աբելյանի հետ խաղալ Մուրադի դերը¹³: Աբելյանը շուշեցի սիրողներին սովորեցնում էր խստապահանջ լինել իրենց նկատմամբ, ըմբռնել խոսքը, ֆրազը, դրսևորել հարուստ դիմախաղ և հստակ առոգանություն: Ցուցանշական է, որ 1904 թ. Շուշիի հայ և թուրք սիրողների ուժերով թուրքական թատրոնի պատմության մեջ առաջին անգամ Աբելյանն է նրանց լեզվով բեմադրել Շեքսպիրի «Օթելլոն»¹⁴:

Շուշիում Աբելյանին հաջորդում է Գևորգ Պետրոսյանը, ում անվան հետ է կապվում 1890-ական թվականներին հայ թատրոնի համեմատաբար ավելի բարձր աստիճանը: Դասական, բարձր խաղացանկի արտիստ ու ռեժիսոր էր նա, թատերավեստում արհեստավարժ գործիչ և ուսուցիչ շատերի համար: Վեց տարի շարունակ՝ 1895, 1897, 1898, 1899, 1901 և 1902 թվականներին (բացառությամբ 1896 և 1900 թթ.) այդ էլեգանտ «եվրոպացին» դեկավարում է Շուշի այցելող խմբերին՝ երբեմն Աբելյանի և Սիրանույշի հետ: Գ. Պետրոսյանը Շուշիում բեմադրում է մոտ քառասուն պիես: Նա հայ իրականության մեջ Գ. Սունդուկյանի դրամատուրգիայի խորիմաստ մեկնաբանն էր: 1895 թ. Գ. Պետրոսյանը բեմադրում է Լերմոնտովի «Դիմակահանդեսը», ինքն էլ կատարում Արբենինի դերը: 1897 թ. «Օթելլոյում» կատարում է մավրի դերը: Նա Օթելլոյի կերպարով Շուշիում հանդես է գալիս 1897, 1898, 1899 և 1902

¹³ Գ. Վաղարշյան, Ընկերներս, բարեկամներս և ես, գիրք Ա, Ե., 1959, էջ 32:

¹⁴ Գ. Երկանյան, Հայկական մշակույթը (1800–1917), Ե., 1982, էջ 220:

թվականներին, իսկ «Պեպոն» ներկայացնում է 1895 և 1901 թվականներին՝ խաղալով Պեպոյի դերը: Նույն թվականներին նա Շուշիում բեմադրում է «Ռուզանը»՝ մարմնավորելով Զաքարեի և Հասան Զալալի կերպարները: Գ. Պետրոսյանի բեմական ընկերներն էին՝ Վարդիթերը, Մարի-Հրանուշը, Զաբելը, Վրույրը, Փառանձեմը (Սահակյան-Սաղաթելյան), Հարությունյանը, Մամիկոնյանը, Զարիֆյանը, Ստեփանյանը: 1902 թ. Սիրանույշը (Պետրոսյանի և ամբողջ խմբի մասնակցությամբ) զմայլում է շուշեցի հանդիսատեսին: Անցնելի տպավորություն է թողնում Սիրանույշ-Համլետը, «Զավակում»՝ Սիրանույշ-Մադլենը: Իր բեմեֆիսին՝ 1902 թ. հուլիսի 30-ին, Սիրանույշն ընտրում է «Օռլեանի կույսը»: Շուշին իրեն երջանիկ էր զգում, որ անմասն չմնաց մեծ դերասանուհու արվեստին հաղորդակցվելուց¹⁵:

90-ական թվականներին պարբերաբար Շուշի այցելող դերասանների մի խումբ էր ստեղծվել՝ Գրիգոր Աբրահամյան, Մաթևոս Աղայան, Մարի Զաբել, Վարվառա Մելիքյան, Փառանձեմ, Արշակ Հարությունյան, երիտասարդ Գրիգոր Ավետյան: Դարավերջին թատրոնի խաղացանկը հարստանում է և՛ այցելու դերասանների բերած պիեսներով, և՛ տեղացի թատերասերների ընտրությամբ: Ա. Տերտերյանը և Ն. Յարամիշյանը բեմադրում են Հյուգոյի «Անջելոն», Ժորժ Օնեի «Դարբնոցապետը», Սունդուկյանի «Ամուսինները»: Գ. Պետրոսյանը իր խմբի և տեղացիների հետ ներկայացնում է Տեր-Գրիգորյանի դրամաները՝ «Բարեգործության դիմակի տակ», «Դամոկլյան սուր», Ադամ Սարգսյանի «Ղարաբաղի աստղագետը» (Պ. Զուրովի վիպակի հիման վրա), խաղացվում են Ա. դ' Անդրիի «Մայրական սերը», Դոնչետտիի «Զավակը», Է. Սկրիբի և Լ. Հալկիի «Հրեուհին»: Գ. Պետրոսյանը բեմադրում է նաև «Փարիզի շրջնիկ տղան», «Քույր Թերեզան», «Քամելիա-զարդ տիկինը» մեկողրամները, ինչպես նաև՝ «Քին», «Դիմա-

¹⁵ «Մշակ», 1902, № 114, 154, 175:

կահանդես», «Համլետ», «Օթելլո», Չեխովի «Առաջարկությունը», Ա. Օստրովսկու «Ամենը մեղավորները»:

«Խանդամիրյան թատրոնում» առանձնահատուկ տեղ է ունեցել Շեքսպիրի «Համլետը», «Օթելլոն», «Լիր արքան», «Կամակոր կնոջ սանձահարումը»: Շուշիում Շեքսպիրին ներկայացրել են Ադամյանը, Սաֆրազյանը, Աբելյանը, Սիրանույշը, Պետրոսյանը, Ջարիֆյանը, Գալֆայանը, ավելի ուշ՝ Փափազյանը: Շուշիում գրված և բեմադրված կատակերգություններից երկուսը՝ Տ. Նազարյանի «Ճրպատդ քույրդ կտրի» և հայտնի երգիծաբան Կ. Մելիք-Շահնազարյանի «Տմբլաչի Խաչանը» բեմադրվել են Բաքվում և այլ թատրոններում ևս: Հետագայում Հովհաննես Մկրտչյանը, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի վերոհիշյալ պիեսը (ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդ, գգ. 7ա, 51), հարմարեցնելով իր ժամանակի ոգուն, բեմադրել է այն՝ կատարելով Խաչանի դերը: «Տմբլաչի Խաչանը» մեր օրերում էլ չի կորցրել հետաքրքրությունը¹⁶: «Օթելլոյի» շուրջը ստեղծված խանդավառության մասին է վկայում Կ. Մելիք-Շահնազարյանի համապատասխան ֆելիետոնը¹⁷: Ահավասիկ, Մարյան բաջու «Օթելլոյի» մեկնությունը. պարզվում է, որ ներկայացման ընթացքում Մարյան բաջին գլխապատառ փախուստի է դիմել, որպեսզի ոստիկանությունը հանկարծ իրեն չկանչի վկայություն տալու բեմում տեղի ունեցած մարդասպանության վերաբերյալ:

«— Մարյան բաջ, ասըմ ըն երեգ տու էլ ըս քեցալ թյատր, Օթելլան տըսնալի, դո՞րթա:

— Վեչ պիտի քեցած, արուռըս վեր եկավ, բա քանդվի ծեր

¹⁶ Տողերիս հեղինակը «Տմբլաչի Խաչան» հինգ գործողությամբ երաժշտական կոմեդիա է ներկայացրել Ստեփանակերտի Վ. Փափազյանի անվան պետական դրամատիկական թատրոնի գեղարվեստական խորհրդին, որն արժանացել է հավանության և սպասում է բեմադրության: Գործողությունները ծավալվում են 19-րդ դարի վերջին քառորդի Արցախ պատմագագաղական շրջանի և մերօրյա սոցիալ-կենցաղային, հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների համապատկերի վրա - Թ.Հ:

¹⁷ *Տմբլաչի Խաչան*, Ջուռնա-Տմբլա, Վաղարշապատ, գ. Բ, 1908, էջ 228:

թյատրն էլ, կլուբն էլ, ցիրկն էլ, ախճի մին սյուրու հայասրզերնի ըն մննըմ ութըղեն տյուս կյամ, տղըմարթոց նհետ էնքան խալխին ըռաջին սիլի-բիլի անըմ, պոռչտի անըմ, չոքըմ, պցրանըմ, կվըկոլ անըմ — «տու ինձ կսիրի՞ս»: «Հա՛, կսիրիմ, խե չը՞մ սիրել»: Սիրողն էլ հու՞ ա, մին կիշը կիրող արաբստանցի, բա տու իմ ցավս քաղիս, տու իր մնացալ ըրամակ ընգնիս: Ախրը վերջը սերը երկուսին կոխն էլ կերավ, արաբստանցին գիղըմ չըմ հինչու մհար խանչալը կոխից սիրեկանին սերտը, սյաքիթ ըրավ, ուրան վեզն էլ տնակով դիշ-դիշ ըրավ կտրից, եզնու մչանք ջյամդաքը տափին եկավ, խոխոցրավ:

— Ետնա՞ն:

— Ետնան էլ հի՞նչ, պոլիցան եկավ, վեր պրատակոլ շինի, մուք անսես տյուս եկինք, վեր մեզ շհադ (վկա) չի կիրին, տոն եկինք. չրու մհեգ էլ վեր էտ գյոռբագյոռը մետս ա ընգնըմ, սերտս թմփթմփըմ ա:

— Մարյան բաջ, վխեցած կինիս է՞:

— Բա հինչ ա, արաբստանցուն աչքը տյուս տրաքի, գիղալ պիտի հշտեղ ըն գյոռբագյոռ ընելու, քինի կիրըզմանին երա վննըծեռքիս ճյուր քցի»¹⁸:

Իսկ «Հայոց թիատրան» ֆելիետոնում իր սանամորից իմանալով, որ բեմի վրա մահանալուց հետո Սիրանույշը հաջորդ օրը հայտնվել է հայոց «վեչերում», Հուռին ականջներին չի հավատում և երկար գլուխ կոտրելուց հետո եզրակացնում է, որ նա բեմում դիտավորյալ հիվանդ է ծնացել, նույնիսկ մահացել ու բարեգործների հանգանակությունը յուրացնելուց հետո փախել: Սիրանույշի մտքին ուրիշ բան կար. ահա թե ինչու է «աֆիշկաներում» տպած իր անունը բեմի վրա փոխել, որ հենց ժողովուրդը թատրոնից հեռանա, «փողերը տինի ջուրըմը, փայտոն նստի, մին պուքի...»¹⁹:

Ն. Խանդամիրյանի հրավերով Շուշի են գալիս ժամա-

¹⁸ *Տմբլաչի Խաչան*, նշվ. աշխ., գ. Բ, էջ 222:

¹⁹ Անդ, էջ 124—125:

նակի հայտնի հայ դերասան-դերասանուհիները, երգիչները, խմբավար-երգահանները: Տարեցտարի Շուշիի թատրոնի համրավն այնքան է տարածվում, որ այլևս հրավերի կարիք չի լինում: Արդեն հայտնի էր, որ Շուշին ունի ժամանակի պահանջներին համապատասխան թատրոն և հանդիսատես, որի կազմը տեղի ազգաբնակչությունից բացի ամռան և աշնան ամիսներին համալրվում էր հովեկներով և ուսանող երիտասարդությամբ:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին «Խանդամիրյան թատրոնը» շուշեցիների կյանքում ունեցել է չափազանց կարևոր նշանակություն: Թատրոն հաճախելը եղել է անհրաժեշտ «սոցիալական վարքագիծ»²⁰: Այն շուշեցիներին փոխանցել է հանրային վարկ, ազգային մտակեցվածք, հոգու սնունդ ու բարեկրթության չափորոշիչներ: Թատրոնը ձգել է հանդիսատեսին, քանի որ նրան օգնել է հարաբերվելու կյանքի ու աշխարհի հետ, ներկայանալու իր միջավայրին, կազմակերպվելու որպես անհատ: Ինչպես դպրոցն ու տպագրական գործը, թատրոնը ևս լուսավորական հաստատություն էր: «Խանդամիրյան թատրոնն» իր բեմի վրա արտացոլում էր հայոց թատրոնի զարգացման ընթացքը (Թիֆլիսում, Բաքվում բեմադրված ներկայացումները բերվում էին նաև Շուշի), սատարում հայ բեմի թե՛ մեծերին և թե՛ նորեկներին: Քաղաքը աշխուժություն էր մտցնում ժամանակի հայ թատերական կյանքում, մասնակցում մշակութային միջավայրի ընդհանուր գործընթացներին, ինչով էլ կարևորվում է Շուշիի թատրոնի պատմական նշանակությունը:

Թատերարվեստի զարգացման ընթացքը «Խանդամիրյան թատրոնին» տանում է դեպի վերելք՝ մինչև նրա ողբերգական վախճանը: 1905 թ. օգոստոսի 25-ին՝ հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, Շուշիի թատրոնը հրո ճարակ է դառնում, բայց թատերական կյանքը շարունակվում է մինչև

10-ական թվականները, այսինքն՝ մինչև թուրքերի կողմից Շուշիի ավերումը: Վերջին ներկայացումը «Պատիվն» էր: «Հրդեհը ոչնչացրավ ամենը»,— այսպես է Խանդամիրյանն իր ձեռքով փակում թատրոնի տարեգրությունը»²¹:

1915 թ. Վ. Փափազյանը ներկայացումներ է տալիս Շուշիում, բնականաբար թեմական դպրոցի, ձմեռային ու ամառային ակումբների դահլիճներում. թատրոնն այլևս չկար: Շուշին, Ղարաբաղը դիտում են Փափազյանի «Օթելլոն»: Շուշիի հայկական թատրոնի ակումբում կանգնած են Չմշկյանն ու Ադամյանը, իսկ ավարտից առաջ՝ Փափազյանը:

Ականատես, հետագայում մեծանուն դերասան Վ. Վաղարշյանը, սրտի կսկիծով նկարագրելով դեպի «Խանդամիրյան թատրոնը» սողացող ահռելի բոցը, տարակուսել է. «Մի՞թե թատրոն ասած բանը վերանալու է իմ կյանքից...»²²:

Թատրոնի ապահովագրված շենքի ու զույքի փոխատուցման ակնկալիքով Ն. Խանդամիրյանը դիմում է իշխանությանը, սակայն Պետերբուրգից ծանուցում են՝ «անկարգությունների ու ջարդերի ժամանակ ապահովագրությունները չվճարելու կարգի մասին»: Խանդամիրյանը հեռանում է Շուշիից: 1917 թ. «Տարազն» ազդարարում է Ն. Խանդամիրյանի մահվան մասին՝ բարձր գնահատական տալով նրա անձնադիր, ազգանվեր գործունեությանը²³:

²¹ Բ. Խանդամիրյան, Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

²² Վ. Վաղարշյան, նշվ. աշխ., էջ 53-54:

²³ «Տարազ», 1917, № 11-12, էջ 80-81:

²⁰ А. Моль, Социодинамика культуры, М, 1973, с. 253.

ՇՈՒՇԻԻ ԽԱՆԴԱՍԻՐՅԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ

XIX դարավերջին և XX դարասկզբին արևելահայ թատերական մշակույթի նշանավոր կենտրոններից մեկը Շուշին էր: Թիֆլիսից ու Բաքվից հետո շեն ու բարգավաճ կյանքով ապրող այս ամառանոցային քաղաքը գրավիչ էր հյուրախաղային դերասանախմբերի համար ոչ միայն իր աշխարհագրական նպաստավոր դիրքով և արվեստասեր ու նրբանկատ հանդիսականով, այլև իր թատրոնով, որի հարմարավետությունն ու բեմադրական հնարավորությունները թերևս կարող էին բացառիկ համարվել ընդհանրապես այդ ժամանակաշրջանի հայ գավառական իրականության մեջ: Ճարտարապետորեն և տեխնիկապես թատրոնական բոլոր պահանջներին համապատասխանող այս շքեղաշուք կառույցը, որ գտնվել է Ղազանչեցոց եկեղեցու հարևանությամբ՝ Խանդամիրյանների սեփականությունը համարվող հողատարածքում, առաջին անգամ իր հյուրընկալ դռները բացեց 1891 թ. հուլիսի 7-ին՝ Մուրացանի «Ռուզան» ներկայացումով: Կազմակերպիչն էլ թատրոնի հիմնադիր Մկրտիչ (Նիկիտա) Խանդամիրյանն էր, որ սկզբնապես իր շուրջն էր համախմբել տեղի շնորհալի թատերասերներին և նրանց հորդորել հիմնավորապես նորոգելու Շուշվա թատերական կյանքը:

Մինչ այդ տեղի հասարակության համար արդեն վաղուց էր ավանդույթ դարձել պարբերաբար հաղորդակից լինել հայ նորագույն թատերական արվեստին, չփվել նրա լավագույն ներկայացուցիչների հետ: Դեռևս 1865-ին էր, երբ Չմշկյան-Ամերիկյան-Մանդինյան թատերախումբն առաջին անգամ այստեղ հանդես եկավ «Վարդան Մամիկոնյան», «Սամվել» և «Շկոլի վարժապետը» հյուրախաղային ներկայացումներով: Այդ ժամանակ շուշեցի հանդիսատեսն ուղղակի զարմացրել է

թիֆլիսահայ դերասաններին իր անմիջականությամբ՝ թատերախաղի պայմանականությունն ու իրականությունը չսահմանազատելով միմյանցից: «Շատերին թվում է, թե բեմից դուրս էլ գործ ունեն եթե ոչ իրական հերոսների, ապա նրանց դեսպանների հետ, մարդկանց, որոնց տրված է Աստծո հետ խոսելու իրավունք, և եկել են այդ մարդիկ հերոսացնելու Ղարաբաղի հայությանը: «Իմ քաջ զինվորներ», – ասում է Վարդան-Չմշկյանը, և դահլիճը կրկնում է. «Կեցցե Վարդան», – պատասխանում են զինվորները, դահլիճը դարձյալ կրկնում է: «Օ՜ն անդր, առաջ», – գոչում է բեմական Վարդանը, և հանդիսականը դա ընդունում է որպես իրական պայքարի կոչ, պատրաստվում է դուրս նետվել ընդդեմ թշնամու: Ներկայացումից հետո հանդիսականները ռազմաշունչ երգերով ու ջահերով դուրս են գալիս փողոց, մտածելով, որ եթե մի բան ասված է հրապարակավ ու բարձրաձայն, լինելու բան է: Հանդիսականը զինվորական նվագախմբի հետ միասին ուղեկցում է դերասաններին, երգելով Ձեթունցիների երգը: Երգում են նաև Գևորգ Աբովյանի երգերը, որ գրված էին հատկապես պատմահայրենասիրական դրամաների համար: Յուրաքանչյուր երգից հետո հնչում են միահամուռ բացականչություններ՝ «կեցցե՝ ազգն հայոց», «կեցցե՝ սպարապետն Վարդան», «կեցցե՝ Չմշկյան», «կեցցե՝ Մանդինյան», «կեցցե՝ Ամերիկյան»: Բոլոր ներկայացումներն ավարտվում են այսպես և բազմամարդ խնջույքներով: Շուշիի երևելի քաղաքացիները պարտք են համարում օրը մեկի տանը խնջույք սարքել, ուր ներկայացման մասնակիցների հետ հավաքվում են և հանդիսականները... Երգում են, ճառում, կենացներ խմում ազատության, հավասարության, եղբայրության կոչերով»¹:

Սա շուշեցու առաջին հանդիպումն էր նորագույն թատրոնի հետ և բեմահարթակից դրամայի ընկալման առաջին

¹ Հ. Հովհաննիսյան, Հայ թատրոնի պատմություն, XIX դ., Ե., 1996, էջ 416:

փորձը: Եվ ինչպես երևում է, այդ հիրավի պատմական իրադարձությունը վճռորոշ դեր խաղաց Շուշիի հետագա մշակութային կյանքում: Այսպես, 1873-ին Խանդամիրյաններն այստեղ կառուցում են քաղաքային ակումբ, որը հայտնի է եղել նաև «Խանդամիրյան թատրոն» անունով, քանի որ ի սկզբանե նախատեսվել է ոչ միայն հասարակական հավաքությունների, այլև թատերական ներկայացումների, պարային և երաժշտական համերգների համար (ըստ երևույթին, սա 91-ին կառուցած թատրոնական շենքի նախատիպն էր)²: Իսկ ահա 80–81 թվականներին դպրոցական միջավայրում կազմակերպվում են «Որդիական սեր կամ Ֆեոդորա», «Վարդանանց պատերազմ» և «Դալալ Ղաղղ» ներկայացումները³:

Նույնքան նշանակալի երևույթ են դարձել նաև Պետրոս Ադամյանի հյուրախաղերը 1882-ին: Այս անգամ շուշեցի հանդիսականն առիթ է ունեցել ճաշակելու եվրոպական թատրոնի խաղացանկը՝ Շեքսպիրի «Համլետն» ու Ջակոմետտիի «Ոճրագործի ընտանիքը»: Ներկայացումներն իրապես ցնցող տպավորություն են գործել: «Դեմքերի վրա շեքսպիրյան հանճարի հրճվածքն էր դրոշմվել, – գրել է Լեոն, որ այդ ժամանակ Շուշիում էր և ադամյանական խաղի ականատեսը, – արվեստի բարձր գաղափարների ու ճաշակի հետ էր կապել Ադամյանը տեղի հանդիսատեսին: Հրաշք գործած բեմական հանճարը դարձել էր ամբողջ քաղաքի սիրելին»⁴: Ուշագրավ է, որ դրամատուրգ Եկատերինա Բահաթուրի վկայությամբ, «Ադամյանը համակում էր ամենքին, հասցնում ինքնամոռացության, հիպնոսում»: «Ամբողջ դահլիճը ցնցվեց, – մտաբերել է նա, Կորրադոյի դերակատարման առիթով, – ամենքը, ինչպես մի մարդ ոտքի կանգնեցին, վայրկյան մի կարծես քարացան: Ես մոռացա, որ թատրոնում եմ, մոռացա, որ տաժանակիր աշխա-

տանքից փախած այդ ոճրագործը միմիայն հանճարեղ դերասան է...»⁵:

Ամիսներ անց, այստեղ հյուրախաղերի են գալիս նաև Սաֆրազյան ամուսինները՝ բավական հարուստ խաղացանկով. «Շուշանիկ», «Սանդուխտ կույս», «Սամվել», «Թուղթ խաղացողի կյանքը», «Խան Սարիբի վեզիրը», «Կրոն-կրոն» և այլն⁶: Հաջորդ՝ 1883 թվականից, թատերական կյանքն այստեղ էլ ավելի է աշխուժանում, ասպարեզ են գալիս սիրողական խմբեր, Աբրահամ Տեր-Գասպարյանի և Հովհաննես Ճաղարեկյանի նախաձեռնությամբ բեմադրվում են Գ. Սունդուկյանի «Պեպոն» (1883), «Քանդած օջախը», Թ. Ֆասուլյաճյանի «Երկու քաղցածները» (1887), Մ. Տեր-Գրիգորյանի «Վույ քի իմ վեչեր» և «Ո՛վ է մեղավոր» (1883) վոդևիլները⁷:

Սակայն լիարժեք և կանոնավոր թատերական կյանքով Շուշին սկսում է ապրել 1880-ականների վերջին, երբ փարիզյան ուղևորությունից հետո քաղաք է վերադառնում Մ. Խանդամիրյանը: Ծագումով ազնվական այս երիտասարդը, որ ստացել էր եվրոպական չափանիշներին համապատասխան փայլուն կրթություն, դեռևս պատանեկան տարիներից էր հրապուրվել թատրոնով: Ֆրանսիայում ուսանելն էլ իր բարերար դերը կատարեց՝ նրա այդ հակումը դարձնելով ավելի որոշակի և հեռանկարային: XIX դարի 70–80-ական թվականներին, երբ երիտասարդ Խանդամիրյանը սկզբնապես գտնվել է Մարսելում՝ մետաքսի արտադրության մեջ մասնագիտանալու նպատակով, ինչպես պատվիրել էր հայրը, իհարկե չէր կարող անհաղորդ մնալ այն նշանակալի թատերական իրադարձություններին, որ տեղի էին ունենում Ֆրանսիայի մայրաքաղաքային կյանքում: Ինչպես գիտենք, այս ժամանակաշրջանում մի կողմից առանձնակի թափ է առնում փարիզյան մաս-

² Բ. Հարությունյան, XIX-XX դարերի հայ թատրոնի տարեգրություն (1801–1922), հ. 1, Ե., 1980, էջ 119:

³ Նույն տեղում, էջ 180, 200:

⁴ Ո. Զարյան, Ադամյանի կյանքը, Ե., 1961, էջ 176:

⁵ Բ. Խանդամիրյան, Մ. Հարությունյան, Էջեր Շուշիի հայ թատրոնի անցյալից, Ե., 1978, էջ 7:

⁶ Ստ. Սաֆրազյան, Շուշի, «Մեղու Հայաստանի», 1882, 16 սեպտեմբերի:

⁷ Բ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 139–140, 291:

նավոր թատրոնների գործունեությունը, մյուս կողմից ձևավորվում են թատերական գեղագիտության նորագույն ըմբռնումները՝ այսպես կոչված մատուրալիզմն ու նեոռոմանտիզմը: Եվ հենց այստեղ էլ՝ մշակութային տարբեր հոսանքների հորձանուտում, էապես հարստացան նրա թատերական գիտելիքները, և հղկվեց գեղարվեստական ճաշակը: Գալով Շուշի, որն այդ ժամանակ ընդամենը Ռուսաստանի հարավային գավառներից մեկն էր, նա լծվում է իր վաղեմի երազանքն իրականացնելու գործին՝ թատերական կյանքի բարենորոգմանը: Միաժամանակ, նա հետևողականորեն շարունակում է պահպանել իր հոգևոր կապն առաջադեմ ու քաղաքակիրթ եվրոպական աշխարհի հետ: «Հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն լեզուներով կարդացող այդ թատերական գործիչը, – տարիներ հետո մտաբերել է որդին՝ Բորիս Խանդամիրյանը, – իր գրադարանը հարստացնում էր հայկական ու ռուսական պարբերականներով ու գրականությամբ, Ֆրանսիայից ստանում էր պատկերազարդ «Իլյուստրացիոն» իրատարակությունը, որին կից առանձին հատորներով Շուշի էին գալիս Ջուլյի, Մուլիերի, Ռուսոյի, Ստենդալի, Մոպասանի և այլ դասականների երկերը: Ֆրանսիայից նա իր հետ բերել էր հայագիտությանը վերաբերող գրականություն ևս: Նաև թարգմանիչ էր, ֆրանսերենից թարգմանել է ժորժ Օնեյի «Դոկտոր Ռամոն»: Թարգմանություններ է արել նաև ռուսերենից: Հրատարակել է «Անձկության ժամեր» բանաստեղծությունների ժողովածուն, գրել է պիեսներ»⁸:

Վստահաբար կարելի է ասել, որ Շուշի վերադառնալիս Խանդամիրյանն արդեն որոշակի պատկերացում ունեցել է իր հետագա անելիքների մասին: Ահա թե ինչու, նախ նա անմիջապես իր շուրջն է համախմբել տեղի թատերասերների մեջ աչքի ընկած ուժերը և փորձել է ստեղծել մշտական գործող թատերախումբ: Այդ կազմից հայտնի են մի քանի ազգանուններ՝ Գ. Նազարյան, Ա. Աբրահամյան, Ա. Կոստանդյան, Օ. Թա-

ռունյան, Ս. Միքայելյան, Գ. Իշխանյան, Ս. Դավթյան, դերասանուհիներ՝ Գ. Թառունյան, Գ. Աթաբեկյան, Գ. Գյանջեցյան⁹: Միջոցական այս խմբի գործունեությունը նախապես ծավալվել է հայոց թեմական և հոգևոր ուսումնարաններում: Հենց այդ ժամանակ էլ, ըստ երևույթին, Խանդամիրյանը ձեռնամուխ է եղել թատրոնական շենք կառուցելու իր նախագծի իրագործմանը: Ուշագրավ է, որ զուգահեռաբար նա հանդես է եկել ոչ միայն իբրև թատերական գործի հմուտ կազմակերպիչ, այլև ռեժիսոր՝ խաղացանկում ընդգրկելով ինչպես հայրենական, այնպես էլ եվրոպական դրամատուրգիայի գործեր՝ Գ. Սունդուկյանի («Էլի մեկ գոհը» – 1889, «Պեպոն» – 1890, «Խաթաբալան» – 1890), Հ. Կարենյանի («Վարդանանց պատերազմը» – 1890), Խ. Գալֆայանի («Արշակ Բ» – 1891), Միքայել Տեր-Գրիգորյանի («Էս էլ քի մոցիքություն» – 1890, «Պեպոյի տկճուրը» – 1891), Ն. Փուլինյանի («Դալալ Ղադոն» – 1889), Վ. Մադաթյանի («Կըռք-Կըռք» – 1890), Էմին Տեր-Գրիգորյանի («Կռվապատճառը ես էի» – 1890) և Մուլիերի («Բռնի ամուսնությունը» – 1890) պիեսները¹⁰:

Վերջապես, 1891-ին Մուրացանի «Ռուզան» ներկայացումով իր գործունեության սկիզբն է նշանավորում Շուշիի նորակառույց թատրոնը: Պետք է ասել, որ պիեսի ընտրության մեջ էլ Խանդամիրյանն իրեն դրսևորել է իբրև լայնախոհ և թատրոնական գործին քաջատեղյակ անձնավորություն: Արցախյան իրականությանը վերաբերող և նեոռոմանտիզմի ոգով ներշնչված դրամատիկական երկի բեմադրությունն այստեղ նշանակալից երևույթ էր ոչ միայն իր հայրենասիրական հնչեղությամբ, այլև թատերական ասպարեզում իրապես պրոֆեսիոնալ մոտեցում դրսևորելու առումով. չէ՞ որ ի վերջո ազգային դրամատուրգիան է կանխորոշում ազգային թատրոնի դիմագիծը: Հայ մամուլն էլ չի հապաղել արձագանքելու այդ իսկապես պատմական իրողությանը: Այսպես, «Տարազի»

⁹ Հ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 417:

¹⁰ Բ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 316, 323, 325, 330, 332, 340:

թղթակիցը գրել է. «Հուլիսի 7-ին, Շուշիում թատերասերները հօգուտ Շուշու բարեգործական ընկերության ներկայացրին «Ռուզան» պիեսը՝ պարոն Ն. Խանդամիրյանի թատրոնական նորակառույց դահլիճում: Դահլիճը, բեմը, որի վրա առաջին ներկայացումն այդ օրն էր, կարգ ու սարքը, հարմարությունները Շուշում չտեսնված բաներ են: Առաջին ներկայացմանը դահլիճը լիքն էր: Մի տոմսակ անգամ չէր մնացել և շատերը ձեռնունայն հետ էին դառնում թատրոնից: Տիկին Ն. Յարամիշյան-Ռուզանը բեմին կենդանություն էր տալիս: Նա կատարյալ ֆուրոր արավ հասարակության մեջ: Ինչպես երևում էր, տիկինը շատ էր աշխատել իր դերի վրա և հենց այդ պատճառով սար ու ձորի հեռավորություն կար նրա և խաղացողների միջև, որոնք սովորաբար մեկնվում էին բեմի անկյունում և խոսում էին եկեղեցու փոխասացների նման: Տիկին Յարամիշյանի պես աշխույժով խաղացողը միշտ կարող է գավառական բեմի զարդ համարվել»¹¹: Եվ թեպետ, հետագայում տեղացի դերասանական ուժերից կազմված խումբն այդպես էլ չի դարձել պրոֆեսիոնալ բառիս բուն իմաստով, այնուամենայնիվ նրա առկայությունն էապես նպաստել է հյուրախաղային ներկայացումների կազմակերպման գործին: Իսկ դրանք 90-ականներից ի վեր սկսում են ավելի հաճախակի երևույթ դառնալ Շուշվա իրականության մեջ: Շուշիի թատրոնն իբրև հյուրախաղային կենտրոն դառնում է ավելի կարևոր, քան Ալեքսանդրապոլի և Երևանի թատրոնները¹²:

Նախ և առաջ, դա պայմանավորված էր Խանդամիրյան թատրոնի գոյությամբ, որ Թիֆլիսից ու Բաքվից հետո արևելահայ իրականության մեջ հիրավի կարող էր եզակի երևույթ համարվել: Թատրոնն ուներ այդ ժամանակաշրջանի բոլոր նորագույն տեխնիկական պահանջներին համապատասխանող բեմահարթակ, գեղեցիկ և ընդարձակ դահլիճ, սրան կից լայն ու հարմարավետ ճեմասրահ: Այդ շենքում, որտեղ էլ ապ-

¹¹ Բ. Խանդամիրյան, Ս. Հարությունյան, ԳԶՎ. աշխ., էջ 23:

¹² Գ. Հովհաննիսյան, ԳԶՎ. աշխ., էջ 418:

րում էր թատրոնատերն իր ընտանիքով, նախատեսված էր նաև հանրակացարան դերասանների համար, որին դրսից հարում էր մրգատու ծառերով պարտեզը: Խանդամիրյանի դստեր՝ Ադելինայի պատմելով, «...թատրոնը քարաշեն էր, դրսի կողմից երկհարկանի, բակից՝ մասամբ եռահարկ, ուր պահվում էին դեկորները, բուտաֆորիան, ռեկվիզիտը, թատրոնական այլ պարագաներ՝ պատվիրված անձամբ թատրոնատիրոջ կողմից և պատրաստված նրա ճաշակով ու անմիջական մասնակցությամբ: Դեկորների օգտագործումը մեքենայացված էր, դերասաններն ունեին իրենց հարդասենյակները: Շենքի առաջին հարկում ապրում էր Խանդամիրյանն իր ընտանիքով: Այդ հարկում էր գտնվում նաև թատրոնի գրադարանը: Դահլիճն ուներ 350 աթոռ՝ պարտեր, օթյակներ, ամֆիթատրոն: Այն լուսավորվում էր նավթի լամպերով: Շենքն ու ներկայացումները սպասարկում էին Խանդամիրյանի կողմից պատրաստված մարդիկ, որոնց աշխատավարձը վճարում էր ինքը՝ Խանդամիրյանը, թատրոնի եկամուտներից: Շենքը տրվում էր վարձով՝ նախապես կայացված համաձայնությամբ»¹³:

Գրիգոր Ավետյանը, որ ժամանակին հաճախ է առիթ ունեցել լինելու այստեղ, առանձնակի ջերմությամբ է արտահայտվել այդ թատրոնի մասին. «Նիկիտա Խանդամիրյանի թատրոնը, որը շնորհիվ իր տիրոջ, աչքի էր ընկնում իր սարք ու կարգով, իր մաքրությամբ, մանավանդ տիրոջ կողմից դեպի դերասաններն ունեցած սիրով ու հարգանքով – այս ամենը Շուշու Խանդամիրյանի թատրոնը դարձրել էր մեզ համար մի ուխտատեղի, և ամեն ամառ շտապում էինք օր առաջ գնալ ու մեր սիրելի Նիկիտա Աբրահիչին տեսնել: Արտասովոր մի մարդ էր նա, երկար ժամանակ Փարիզում էր ապրել և այնտեղից հետը բերել մաքրություն, խստություն ու ճշմարտութ-

¹³ Բ. Խանդամիրյան, Ս. Հարությունյան, ԳԶՎ. աշխ., էջ 11–12:

յուն՝ դեպի ամեն ինչ և ամենքի վերաբերմամբ»¹⁴։ Այդպիսով, ստեղծվել էր պարբերաբար Շուշի այցելող դերասանների մի խումբ, որոնց թվում էին Գրիգոր Աբրահամյանը, Մաթեոս Աղայանը, Մարի Զաբելը, Վարվառա Մելիքյանը, Արշակ Զարուբյունյանը և ուրիշներ։ «Դարավերջին Շուշի այցելող խմբերը ղեկավարել է այնպիսի մի պրոֆեսիոնալ դեմք, ինչպիսին էր Գևորգ Պետրոսյանը։ Շուշիի բեմում շատ է ծափահարվել հայ շրջիկ խմբերի առաջնուհին՝ Փառանձեմը (Սահակյան-Սաղաթելյան)։ Այս բեմում հաճախ են խաղացել պոլսեցի Մարի և Վարդիթեր Ֆելեկյանները և գուցե ամենից ավելի՝ Արամ Վրոյրը Մարի Զաբելի հետ»¹⁵։ Մինչև 1905 թվականը, մինչև տեղի հայ բնակչության կոտորածներն ու քաղաքի հրդեհումը, որին զոհ գնացին բազմաթիվ մշակութային հուշարձաններ և դրանց թվում նաև Խանդամիրյան թատրոնը, Շուշին այն եզակի գավառական քաղաքներից էր, որն իրավամբ կարող էր պարծենալ բովանդակությամբ հագեցած և կանոնավոր հիմքերի վրա դրված իր թատերական կյանքով։ Այդ ժամանակաշրջանում չի եղել քիչ թե շատ մշանավոր մի հայ դերասան, որ գոնե մեկ անգամ հյուրախաղերով այստեղ հանդես եկած չլիներ։ Վերոհիշյալ դերասաններից բացի, Շուշի հաճախ են այցելել Դովհաննես Աբելյանը, Սիրանուշը, Սաթենիկ Աղամյանը, Դովհաննես Զարիֆյանը և ուրիշներ։

Տասնվեց տարի շարունակ ու անընդմեջ աշխատելով ի նպաստ հայ ժողովրդի և նրա թատերական մշակույթի բարգավաճման՝ Շուշիի Խանդամիրյան թատրոնը թերևս այսօր էլ շարունակել գործել նույնքան արդյունավետ ու եռանդուն, եթե տեղի չունենային 1905-ի ամռան այն սահմուկեցուցիչ իրադարձությունները, որոնց զոհ գնաց տեղի ողջ հայ բնակչությունն իր պատմական արժեքներով հանդերձ։ Այդ օրհասական դեպքերը հետագայում այսպես է վերհիշել հայ

¹⁴ Գ. Ավետյան, Քառասուն և հինգ տարի հայ բեմի վրա, Ե., 1933, էջ 134–136։

¹⁵ Դ. Դովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 418։

մեծ դերասան և ծնունդով շուշեցի Վաղարշ Վաղարշյանը. «Ես տեսա, թե ինչպես բորբոքուն, ահռելի մի բոց հարևան տնից սողաց դեպի Խանդամիրյան թատրոնը, տանիքն առավ իր կործանարար ճարճատյունի մեջ, և շենքը սկսեց բոցավառվել։ Կարծես ոչ ոք չէր տեսնում այդ կործանարար աղետը, որ գնար օգնության։ Ես ճչալով փորձ արի վազել դեպի բոցավառվող թատրոնը, հրացանավոր մի մարդ բռնեց թևիցս և ինձ չպրտելով բակի մի անկյունը, հրամայեց չշարժվել։ Թատրոնի շենքը անտեր ու անօգնական իմ աչքի առաջ ճարճատուն էր բոցերի լափից։ Մի՞ թե չէր կարելի փրկել այն։ Մի՞ թե այն գեղեցիկ լուսավոր սրահը, այն աթոռներն ու ջահերը, այն բեմն ու վարագույրը, այն «անտառներն ու պալատները» պետք է բոցկլտային ու մոխրանային հրդեհի երախում։ Մի թե թատրոն ասած բանը վերանալու է իմ կյանքից...»¹⁶։ Նույնպիսի ցավագին հույզերով ու մտքերով էր տոգորված այդ դժնդակ օրերին ողջ հայ ժողովուրդը, որին անողորմաբար սրախողխող էին անում ոչ միայն ֆիզիկապես, այլև հոգեպես և թերևս հենց դա էր ամենասոսկալին ու ողբերգականը։

Այսպիսով, իրավամբ կարելի է ասել, որ անգնահատելի է Խանդամիրյան թատրոնի դերն ու մշանակությունը հայ թատերական մշակույթի պատմության մեջ։ Կառուցվելով XIX դարավերջի նորագույն բեմադրական պահանջներին համապատասխան, իր գործունյա ու բանիմաց հիմնադրի ջանքերի շնորհիվ, այն իրապես դարձավ արևելահայ միջավայրի մշանավոր թատերական կենտրոններից մեկը, ուր ժամանակին հյուրախաղերով հանդես են եկել բոլոր ճանաչված թատերախմբերն ու առաջնակարգ դերասանները։ Շուշին այն մշանավոր հայկական քաղաքներից էր, որ անմիջապես արձագանքել է բոլոր թատերական նորարարություններին ու գեղարվեստական բարձր արժեքներին, և հենց դրանով է առավելապես կարևորվում նրա պատմական առաքելությունը։

¹⁶ Վ. Վաղարշյան, Ընկերներս, բարեկամներս և ես, գիրք Ա, Ե., 1959, էջ 53–54։

ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՆ ԸՍՏ
«ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԵԳՐՔԻ»

«Կովկասյան տարեգրքի»՝ համարները, հրատարակված երկրամասի փոխարքայի գրասենյակի կողմից 1849 թվականից մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը, հետաքրքրական մանրամասներ են պարունակում Կովկասի քաղաքների բնակչության տնտեսական զբաղմունքների, հասարակական կառուցվածքի, գավառական կառավարչության, պետական և զինվորական հաստատությունների մասին: Շուշի քաղաքին վերաբերող տեղեկություններ տարեգրքում առկա են առաջին համարից սկսած, որի 3-րդ բաժնի հատվածներից մեկում, նվիրված Անդրկովկասի քաղաքներին, ներկայացվում է Շուշիի պատմությունը և որոշ վիճակագրական տվյալներ. ծխերի քանակը՝ 2407, գործող 5 եկեղեցիների, 1 վանքի ու 9 մզկիթների քանակը և այլն¹:

Տարեգրքն արդի հետազոտողին հնարավորություն է ընձեռում վերականգնել ռուսական կայսրության կազմում Շուշիի զարգացման հիմնական փուլերը, թեև քաղաքի պատմության որոշ կարևոր հարցեր, ինչպես օրինակ՝ 1905 թ. ազգամիջյան բախումները, պետական այս հրատարակության էջերում գրեթե արժարժված չեն: Կան մի շարք այլ թերություններ և սահմանափակումներ՝ կապված վիճակագրական տվյալների անճշտությունների, հաճախակի կրկնությունների և միօրինակության հետ, ինչը վաղուց հայտնի է հետազոտողներին²: Դրա հետ մեկտեղ, «Կովկասյան տարեգրքի» առավել-

լություններից պետք է նշել այս հրատարակության շարունակականությունը, վարչական և այլ տեղեկատվության համակարգված շարադրանքը, որոնց մանրամասնության աստիճանը թույլ է տալիս համեմատության մեջ դիտել կայսերական Կովկասի բնակչության կյանքի տարբեր հանգամանքներ և պայմաններ:

Հարավային Կովկասի հարակից ընդարձակ հատվածում Շուշին XIX դ. երկրորդ կեսի միակ քաղաքային կենտրոնն էր և տարաբնույթ տնտեսական և վարչական գործառույթներ էր իրականացնում Ելիզավետպոլի նահանգի ողջ հարավի նկատմամբ՝ հարյուրավոր գյուղական բնակավայրերով և ավելի քան 400.000 բնակչությամբ: Տարեգրքի առաջին իսկ համարներից պարզ է դառնում, որ նախորդ դարակեսի համեմատությամբ Շուշին ռուս-պարսկական սահմանին իր առաջատար ռազմական նշանակությունը զիջել էր Նախիջևան, Սալյան և Լենքորան ավելի փոքր քաղաքներին, փոխարենն ստանձնելով տնտեսական, վարչական և, ինչպես հայտնի է հատկապես այլ աղբյուրների հաղորդմամբ, կրոնական ու մշակութային գործառույթներ: Շուշիի ապառազմականացման մասին է վկայում այն փաստը, որ քաղաքում չկար ռազմական հոսպիտալ. միակ գործող կիսահոսպիտալը գտնվում էր Վանք գյուղում, որտեղ տեղակայված էր նաև Արաքսի սահմանի պարեկային բրիգադի շտաբը³: Ուշագրավ է, որ արդեն 1852 թ. տարեգրքը որպես զորամասերի համար մեծածախ գնումների վայր էր նշում նույն Վանք գյուղի և Խանքենդիի (ապագա Ստեփանակերտի) կիրակնօրյա շուկաները⁴:

չության երկի կազմը և նրա շարժմանը (XIX դ. – XX դ. սկիզբ): - 1986–1988 թթ. ազգաբնակչության և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքներին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրություններ, Ե., 1990, էջ 56–57; Մ. Շարկիսյան, Из истории градостроительства Шуши. Ер., 1996. С. 29.

³ КК на 1901 г. Отд. 3-е. С. 48.

⁴ КК на 1852 г. С. 186. Խանքենդում էր տեղակայված նաև տարածքը վերահսկող խոշորագույն զորամասի՝ Մինգրելական եգերական գնդի

¹ Кавказский календарь (КК) на 1850 г. от канцелярии наместника Кавказского. Тифлис. 1849. Отд. 3-е. С. 96.

² Տե՛ս, օրինակ, տարեգրքի վերջին համարներում Շուշիի բնակչության անհավաստալի բարձր թվերի մասին. Դ. Սարգսյան, Շուշի քաղաքի բնակչության

Տարեգրքի տվյալները հատկապես կարևոր են Շուշիի տնտեսական կյանքի առանձնահատկությունները հասկանալու համար, քանի որ մինչ այժմ հստակ չէ, թե ինչպես որպես ամրոց և խանի ամառային նստավայր ձևավորված բնակավայրը ռուսական տիրապետության հաստատումով ձեռք բերեց առևտրական, արհեստագործական և արդյունաբերական կենտրոնի նկարագիր: Տարեգրքի արդեն առաջին համարը ներկայացնում է մի քանի ուշագրավ տեղեկություն, որոնք առաջին հերթին առնչվում են դարակեսին Շուշիում առևտրի վիճակին՝ կար 16 «գործարան», քաղաքի բյուջեի համալրումներից հիմնականը երկուսն էին՝ անասունների մորթի համար և իջևանատներից գանձվող գումարները (յուրաքանչյուր հոդվածով տարեկան 1200 ռ.)⁵: Տարեգրքի հաջորդ տարվա համարի հոդվածագիրներից մեկը վերլուծում է Պարսկաստանի հետ առևտրական հարաբերությունների փոփոխված բնույթը, ընդ որում՝ նկատում է ինչպես պարսկական ապրանքի (հիմնականում բամբակ և մետաքսաթել) ներկրման ծավալների բազմապատիկ աճ (1832թ. 598 ռուբլու դիմաց 4 մլն ռուբլի 1849 թ.) այնպես էլ ներկրման գների նվազում, ինչը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում Պարսկաստան-Ռուսաստան (Եվրոպա) առևտրի մեծագույն մասն իրականացնող հայազգի, այդ թվում՝ շուշեցի առևտրականների համար⁶: Շուշին դիրքեր էր ձեռք բերել այս առևտրում դեռևս 1750-ականներին քաղաք վերաբնակված ագուլեցի վաճառականների կապերի միջոցով: Առևտրի ծավալների մասին պատկերացում են տալիս տարեգրքի տեղեկությունները Խուդափերիյի կամրջից հյուսիս գտնվող Ջեբրայիլի մաքսային անցակետի տարեկան շրջանառության մասին, որը 1878 թ. (մուտք՝ 269.806 ռ., ելք՝ 105.299 ռ.) կայուն երկրորդ տեղն էր զբաղեցնում Պարսկաս-

կենտրոնականը՝ տես Կոնստանտինովիչի հոդվածը Շուշիի մասին նույն համարի 430-435 էջերում:

⁵ Նույն տեղում՝ էջ 432:

⁶ KK Խա 1853 ր. C. 415-439.

տանի հետ կարավանային առևտրում՝ զիջելով միայն Նախիջևանի հիմնական ուղղությամբ (Նախիջևանի և Շարուրի անցակետերի շրջանառությունը միասին կազմում էին՝ մուտքը՝ 2.194.601 ռ., ելքը՝ 729.372)⁷: Կարելի է ենթադրել, որ հենց Պարսկաստանի հետ առևտրի բնույթը պայմանավորեց Արցախի նախալեռնային գոտում մետաքսի մշակության տարածումը, որպես սեփական հումքով Եվրոպա դուրս գալու նախաձեռնություն: Ինչպես հայտնի է, 1890-ականներից անդրկովկասյան երկաթուղու (սկզբում Բաքու-Թիֆլիս, այնուհետև՝ 1900-ական թթ. Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուղա հատվածների) գործարկմամբ Շուշին մեկուսացավ միջազգային առևտրի հիմնական ուղիներից⁸:

Քաղաքի տնտեսական նշանակությունը նպաստեց կրթության և մշակույթի հաստատությունների զարգացմանը, որոնց մասին նույնպես մանրամասնություններ կան տարեգրքի գրեթե բոլոր համարներում: Անդրկովկասի կրթական մյուս հաստատությունների շարքում տարեգիրքը հիշատակում է նաև Շուշիի վարժարանների և դպրոցների ուսուցիչների անունները, նրանց կողմից դասավանդվող առարկաների ցուցակը, ուսման վարձը և այլն: Այսպես՝ հայտնի է դառնում, որ 1894 թ. բացված Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարանի ուսուցչուհիների մեծմասը ռուսներ էին, իսկ Խանքենդիում 1897 թ. այս ուսումնարանը բացել էր նախապատրաստական դասարան 9 սաների համար⁹:

Տարեգրքի աղբյուրագիտական նշանակությունը Շուշիի, ինչպես նաև Անդրկովկասի մյուս քաղաքների հասարակական կյանքի ուսումնասիրության առումով կարևորվում է դրա շարունակական համարներում հարյուրավոր անձնանունների

⁷ KK Խա 1881 ր. C. 51.

⁸ Ռ. Տեր-Պապարյան, Շուշի քաղաքը, Ե., 1993, էջ 59-64: Ըստ տարեգրքի՝ Շուշիում մետաքսի բոժոժի գինն իջել է նվազագույնի 1908թ.՝ 12-14ռ. փթի դիմաց (KK Խա 1910 ր.):

⁹ KK Խա 1901 ր. Отд. 3-е. C. 358.

և հասցեների հիշատակումը: Այստեղ ներկայացված են Շուշիի կայսերական հաստատությունների պետական ծառայողների անունները, որոնց կրողներից շատերը Շուշիի հայտնի հայ և մահմեդական ընտանիքների ներկայացուցիչներ են: Ակնհայտ է դառնում, թե ինչպես քաղաքային և գավառական վարչության առանձին պաշտոններ փաստացի ամրագրվում են հայկական համայնքի ներկայացուցիչներին: Վերջինների կազմում գերակշռում են հայ ազնվականական (մելիքական) և քաղքենիական-առևտրական դասերին պատկանող ընտանիքների անդամները: Նման աղբյուրի գոյությունը հատկապես կարևոր է մեր օրերում, երբ Շուշի վերադարձած հայ բնակչությունը շարունակում է քաղաքի բազմաշերտ պատմության վերակառուցման՝ դեռևս 1990-ականների սկզբին վերսկսված գործը: Տարեգրքի էջերից հայտնի հարյուրավոր շուշեցի հայերի մասին թեկուզ խիստ համառոտ տեղեկությունները կարող են համապատասխան աշխատանքի դեպքում լրացնել այլ աղբյուրներից, այդ թվում՝ Շուշիի հայկական ընդարձակ գերեզմանատներից հայտնաբերված վիմագրերի կցկտուր տեղեկությունները քաղաքի բնակչության մասին¹⁰:

¹⁰ Դ. Դարությունյան, Շուշի, նորահայտ նյութեր քաղաքի պատմության մասին, Ստեփանակերտ, 2002:

ԷՍԹԵՐ ԽԵՄՉԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ ՀԱԻ

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԱՎԱՔՍԱՆ ՈՒ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՍԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔՈՒՄ
(XIX դարի 60-ական թվականներից
մինչև XX դարի 60-ական թվականները)**

Հայ իրականության մեջ XIX դարը նշանավորվեց ազգային ինքնագիտակցության բուռն վերելքով: Հայ ազգի երկու հատվածները՝ արևելյանն ու արևմտյանը, թեև իրարից բաժան ու սահմանազատված, թևակոխեցին պատմական կյանքի մի նոր փուլ, որի զարգացման գրավականը անառարկելիորեն նոր առաջադեմ հայացքները, գիտելիքներն ու մոտեցումներն էին: Հատկապես հետաքրքրության կենտրոնում հայտնվեցին ազգի հոգևոր արժեքները, ժողովրդագիտական (ազգագրական, բանահյուսական) անբավ հարստությունները: Ժողովրդական տոների, հավատալիքների, սովորույթների, կյանքի ու կենցաղի, բանավոր խոսքի բազմազան դրսևորումների որոնումը, հայտնաբերումն ու գրառումը դարձան առաջադեմ մտավորականության զբաղմունքը:

Համընդհանուր համահայկական առաջադիմական շարժման մեջ Շուշին իր ուրույն դերն ունեցավ: Ռուսական տիրապետության հաստատումը շրջադարձային դեր խաղաց արցախահայության կյանքում: Ասիական խեղճ ու խավար, ստրկական միջավայրում կեղեքվող ժողովուրդը հնարավորություն ստացավ ոտք դնելու խաղաղ զարգացման ուղին, շփվելու եվրոպական ու ռուսական քաղաքակրթությունների հետ և կազմակերպելու սեփական մտավոր կյանքը առաջադիմության ուղիով տանելու գործը: 1820-ական թվականներին «Բազելի ավետարանական ընկերության» նախաձեռնությամբ Շուշիում հիմնադրվեցին տպարան և դպրոց, որին հետևեց հայկական թեմական դպրոցի (1838 թ.) հիմնադրումը: Այդ ժա-

մանակահատվածում Շուշին արդեն ոչ միայն գավառական, վարչական, այլև մշակութային կենտրոն էր: Շուշիի և շրջակա բնակավայրերի ուսումնատեմք երիտասարդությունը, գրագիտության և կրթության հնարավորություն ստանալով, սկսեց նորովի գնահատել ազգային մշակութային արժեքները: Դպրոցական-կրթական համակարգի կատարելագործումն ու լուսավորական շարժումը խթան հանդիսացան նոր, ավելի ուսյալ սերնդի ձևավորմանը: 1860-ական թվականներին Շուշիի դպրոցական կառույցը համալրվեց Մարիամյան իգական դպրոցով (1864 թ.), որով փորձ արվեց հավասարակշռություն մտցնել երկսեռ սերնդի միջև: Եվ վերջապես 1881 թ. Շուշիում բացվեց նաև պետական ռեալական ուսումնարանը¹, որը պետք է լրացներ այն բացը, որ կար ուսումնական համակարգում: Եվ այսպես, արցախահայության համար Շուշին դարձավ կրթական ու մշակութային կենտրոն, որտեղ ուսումնառություն ստացած շատ երիտասարդներ, անկախ դասակարգային պատկանելությունից, ձգտում էին բարձրագույն կրթություն ստանալ ռուսական և եվրոպական համալսարաններում և, ինչպես նկատել է Ստ. Լիսիցյանը, հազիվ թե գտնվի հայկական որևէ մարզ, որը բարձրագույն ուսումնական հաստատություններին մատակարարեր այդպիսի մեծ քանակակազմ, ինչպես Ղարաբաղը²:

Այն բուռն գործընթացը, որ վաղուց արդեն սկզբնավորվել ու լայն թափ էր ստացել Եվրոպայում և Ռուսաստանում, այն է՝ սեփական արմատները, լեզուն, պատմությունը, բանարվեստն ու ազգագրությունը, մտավոր, հոգևոր և ժողովրդագիտական ողջ հարստությունը ճանաչելու, ուսումնասիրելու, արժեքավորելու ու համայն մարդկությանը ներկայացնելու գործում, աստիճանաբար մուտք էր գործում նաև հայ մտավորականության շրջանակները: Ժողովրդագիտական նյութերի

հավաքումը XIX դարի 50–60-ական թվականներին միաձուլվում է հայ ժողովրդի ինքնաճանաչման խնդրին³: Շուշի քաղաքը և իր մտավորականները անմասն չմնացին և որդեգրվեցին այդ հզոր շարժմանը:

Յնի և նորի սահմանագծում Արցախում և մասնավորապես Շուշիում պահպանված էին ազգային կյանքին բնորոշ բազմաթիվ կենցաղային ու հոգևոր արժեքներ, որոնց գրառումը հնարավորություն պետք է տար հետագա ուսումնասիրողին իր որոշակի խոսքն ասելու այդ բնագավառների մասին: Շուշին իր ազգաբնակչությամբ մի յուրօրինակ բնակավայր էր: Թաղերի անվանումներն արդեն իսկ ասում էին այն մասին, որ այնտեղ կենտրոնացված են Ագուլիսից, Մեղրուց, Ղազանչիից (Նախիջևան), Արցախի տարբեր գյուղերից վերաբնակվածները⁴, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հետ բերել էր իր տեղական բարբառն ու խոսվածքը, սովորույթները, կենցաղային իրերը, ընտանեկան հարաբերությունները, երկրագործական ու սիրային երգարվեստը, զրույցներն ու հեքիաթները, զվարճախոսություններն ու հուշապատումները, առած-ասացվածքներն ու դարձվածքները, անեծքներն ու օրհնանքները, աղոթքներն ու գուշակությունները, ավանդական տոնածիսական ողջ համակարգը, ժողովրդական բժշկությունը և այլն: Այս բոլորը ընդհանրանալով որոշակի կոլորիտային դիմագիծ են հաղորդել Շուշի քաղաքին, որտեղ XIX դարի 50–60-ական թվականներին կողք կողքի գոյատևում ու կենցաղավարում էին ավանդական նիստուկացի նորմերն ու նորամուտ եվրոպական կենցաղին բնորոշ առարկաներն ու կենցաղավարության այլևայլ երևույթները:

1860 թ. տոհմիկ շուշեցի Առաքել Բահաթրյանը և իր եղբայրները՝ Գրիգորն ու Ալեքսանդրը, առաջինը արցախահայ իրականության մեջ հիմք դրեցին բանահյուսական նյութերի

¹ ՀԱԲ, Ստ. Լիսիցյան, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, Ե., 1981, էջ 23, Հայ ժող. պատմություն, հ. VI, 1981, էջ 766:

² ՀԱԲ, նշվ. աշխ., էջ 23:

³ Ա. Ղանալանյան, Դրվագներ հայ բանագիտության պատմության, Ե., 1985, էջ 15:

⁴ ՀԱԲ, Ստ. Լիսիցյան, նշվ. աշխ., էջ 28:

հավաքմանը և օրինակ ծառայեցին⁵ իրենցից հետո եկող բանահավաքներին: Նրանք նյութերն ընդհատումներով գրառել են Շուշիում հունվարից մինչև հոկտեմբեր ամիսը: Հիմնականում գրառված նյութերը հեքիաթներ, զրույցներ, զվարճախոսություններ, մանկական ծաղրերգեր ու խաղիկներ են, ինչպես նաև Վարդավառի տոնակատարության նկարագրությունը: Ցավոք, բանահավաքները ոչ մի տեղեկություն չեն թողել ոչ գրառման պատճառների ու նպատակների, ոչ էլ բանասացների մասին: Միայն երբեմն խաղիկների բանասացների մասին ժլատ տեղեկություններ են տրվում, ինչպես օրինակ, «Նախշունին ասած, որ սվերալ ա Խասին ախջըկանիցը, Տոդա տհարափիցը, 1860, հոկտեմբերի 2», «10 ապրիլի 1860 թ. Հուռում նանին ասածը», «Բյուբուն ասածը» կամ «Համբարձումեն ասալ», «Ազիզ աքորն ասած», «Հացթոխեն ասածը, որ սվերալ ա Ղայբալու շենիցը», «2 հունվարի, 1860, Ազգաքորն ախչիկ Մարքարիտին ասածը, սվերալ ա ուրանց մահլյոմը գյուլում հայի տվող ախչկորանցիցը, Մեղրեցուց մահլին», «Աննին ասածը», «Տողըցի Խանումին ասածը»:

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ խաղիկները Բահաթյանները գրառել են հիմնականում կին բանասացներից: Խաղիկներն օգտագործվել են «համբարձումեն», «գյուլում հայի» ժամանակ, այսինքն՝ համբարձման տոնին: «Վըրթըվուրին» տոնի նկարագրությունը հիշեցնում է համբարձման տոնը, և հնարավոր է, որ այս երկու տոները ձուլվել են իրար և ընկալվել որպես մեկ տոն, որովհետև բանահավաքը որոշակիորեն գրում է «վըրթըվերի տալ», «գյուլըմ հայի տալ ու խնդըմոթեն անել»: Փաստորեն XIX դարի 50–60-ական թվականներին Արցախում համբարձման տոնին վիճակ հանելու սովորություն չկար⁶, և, ըստ Բահաթյանների գրառման,

⁵ ՀԱԲ, Տ.Ա. Варданян. Вклад Тиграна Навасардяна в армянскую фольклористику, т. XVII. Ереван, 1991, с. 33.

⁶ Եր. Լալայան, Երկեր, հ. 2, 1988, էջ 201, ԱՀ, Վարանդա, գիրք Գ, Թ., 1898, էջ 347:

Շուշիում (նաև Արցախում) վիճակահանության ծեսը, որն ուղեկցվում էր «գյուլում հայ»-ով, կատարվում էր Վարդավառին:

Վարդավառի ծիսահամալիրի այս առանձնահատկությունը Բահաթյաններից հետո գրանցել են նաև ուրիշ բանահավաքներ Հայաստանի այլ բնակավայրերում⁷:

Հատկանշական է, որ Շուշիում Վարդավառի նախորդ օրը կամ, ինչպես նշում է Բահաթյանը, «Կիրակնամուտի իրիկունը» աղջիկները հավաքվում են մեկի տանը՝ իրենց հետ տանելով մթերքներ (յուղ, բրինձ, հաց և փող), եփում են բրնձով ու կաթով ճաշ (կաթնապուր), դրանով քաղցրավենիք են առնում: Ծիսակարգի կարևոր բաղադրիչներից մեկն այն է, որ վերցնում են մի «օշնակ», որի մեջ յուրաքանչյուրը մեկական քար է գցում, և վրան ջուր են լցնում հաջորդ օրվա վիճակահանության համար: Այդ գիշերը բոլոր աղջիկներն աշխատում են չքնել, որ «յուս տենամ, չյուն որ յուս տեսնողը արդար ա»: Ըստ ավանդության՝ այդ գիշեր լույս է իջնում բոլոր սրբերի, նահատակների ու եկեղեցիների վրա, և ով որ տեսնի այդ լույսը ու ինչ-որ բան խնդրի, կկատարվի⁸: Ծագումնաբանորեն հեթանոսական արմատներ ունեցող այս տոնը ներառել է մեկ այլ հեթանոսական տոնի՝ ջանգյուլումի կամ համբարձման տոնի ընթացակարգը և ձեռք բերել քրիստոնեական երանգավորում՝ ի դեմս երկնքից իջնող լույսի:

Առաքել Բահաթյանը, Գերմանիայում բարձրագույն մանկավարժական կրթություն ստանալուց հետո, 1876 թ. մեկնում է Սիմֆերոպոլ և ստանձնում թաթարական դպրոցի տեսչի պաշտոնը⁹: Այնուհետև Ռ. Պատկանյանը 1880 թ. նրան առաջարկում է մեկնել Էջմիածին՝ Գևորգյան ճեմարանում աշխա-

⁷ Ս. Մկրտչյան, Տոները ղարաբաղցիների ավանդական կենցաղում, «ԼՂՀ անցյալը, ներկան և ապագան», միջ. գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Ե., 2006, էջ 397:

⁸ ԱՀ, Վարանդա, Գ գիրք, 1898, էջ 348:

⁹ Ե. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան (հետալու: ԳԱԹ), Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, N 707 (135, 136, 137):

տելու, սակայն կաթողիկոսից սպասված հրավերը այդպես էլ չի ստացվում¹⁰: 1881 թ. նա հանձն է առնում Ներսիսյան դպրոցի մանկավարժության ուսուցչի պաշտոնը: Թիֆլիս տեղափոխվելը նրա առաջ նոր հեռանկարներ է բացում լայն գործունեություն ծավալելու համար: Նա նախ ձեռնամուխ է լինում դպրոցական անկատար դասագրքերը փոխարինելու նոր կատարյալ և մանկական հոգեբանությանը համապատասխանող դասագրքերով, որի համար դիմում է Ղազարոս Աղայանին, որն այդ ժամանակ (1878–1882 թթ.) Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչ էր¹¹, և խնդրում համագործակցել¹²: Նա ծրագրում է կազմել առաջին, երկրորդ և երրորդ տարվա սովորողների համար ընթերցարաններ, որոնց նյութը թարգմանելու էր գերմաներենից, իսկ Ղ. Աղայանն այն պետք է համալրեր առաձեռնով, հանելուկներով, հեքիաթներով, հայ կյանքի նկարագրություններով ու բանաստեղծություններով: Ա. Բահաթրյանը կարևորում է բանահյուսության դերը աշակերտին «բարոյագիտական գաղափարներ» տալու¹³ և սեփական ժողովրդի արմատներին մերձեցնելու համար: Նա այդ ծրագրերը կյանքի կոչեց «Ուղեցույց հայ ուսուցչի» (1882 թ.), «Համառոտ գործնական հոգեբանություն» (1882 թ.), «Ծաղկոց» (1882 թ.), «Առաջին ընթերցարան» գրքերի միջոցով:

Հայ բանարվեստի արժեքները փրկելու և հրատարակելու համար 1882 թ. («Մշակ» N 4) բանահավաք-հրատարակիչ Տիգրան Նավասարդյանը կոչ է անում հայ ժողովրդին և մտավորականությանը օգնել իրեն՝ հավաքելու բանահյուսական և ազգագրական նյութեր: 1883 թ. Ա. Բահաթրյանը կնքեց իր մահկանացուն, և թե ով և երբ է Բահաթրյան եղբայրների՝ 1860-ական թվականներին գրառած բանահյուսական նյութերի ձեռագիր ժողովածուն հանձնել Տ. Նավասարդյանին,

¹⁰ ԳԱՐ, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, N 642–643:

¹¹ Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. III, Ե. 1964, էջ 277:

¹² ԳԱՐ, Ղ. Աղայանի ֆոնդ, N 260–261:

¹³ ԳԱՐ, նույն տեղում:

հայտնի չէ: Հնարավոր է, որ Ա. Բահաթրյանը դեռևս իր կենդանության ժամանակ հանձնած լինի այդ նյութերը Տ. Նավասարդյանին, հնարավոր է նաև, որ հետագայում Բահաթրյան եղբայրներից որևէ մեկը հանձնած լինի: Մենք հակված ենք երկրորդ տեսակետին, որովհետև Տ. Նավասարդյանի «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» առաջին երկու գրքերը լույս են տեսել 1882–83 թվականներին, և եթե այդ նյութերը ձեռքի տակ լինեին, նա կընդգրկեր առաջին հատորներից որևէ մեկում, մինչդեռ նա այդ ձեռագիր հավաքածուից 11 հեքիաթներ ընդգրկել է «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» ժողովածուի VIII (1894 թ.), IX (1902 թ.), X (1903 թ.) գրքերում՝ հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Ղարաբաղի բարբառով գրված սույն հեքիաթները հանգուցյալ մանկավարժ Առաքել Բահաթրյանցի ստվար ժողովածուից, որ հանձնված է մեզ տպագրելու»¹⁴:

Բահաթրյանների նյութերն ընդգրկված են Տիգրան Նավասարդյանի ֆոնդի մեջ և պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում¹⁵:

1973 թ. Բահաթրյան եղբայրների գրառած հեքիաթները (68 միավոր), ներառյալ նաև Տ. Նավասարդյանի հրատարակածները, տպագրվել են «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» գիտական հրատարակության VI հատորում¹⁶:

XIX դարի վերջին իր նշանակությամբ Շուշին Անդրկովկասի երրորդ քաղաքն էր¹⁷, այնտեղ էին կենտրոնացած Արցախի հիմնական կրթական օջախները և տպարանները (Շուշիում կար երկու տպարան. 1830 թ. Բազելի միսիոներների բացած տպարանը և 1877 թ. Մահտեսի Հակոբյանի բացած տպարանը)¹⁸: Հասարակական կյանքը Շուշիում առաջընթաց

¹⁴ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, ժող. Տիգրանյալ Նավասարդյանց, VIII գիրք, 1894, էջ 36:

¹⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 484:

¹⁶ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, ԳԱ հրատ., Ե., 1973:

¹⁷ Нагорный Карабах (историческая справка). Е., 1988, с. 83.

¹⁸ ԱՀ, Բ գիրք, Թ., 1897, էջ 107:

էր ապրում, այնտեղ տպագրվում էին գրքեր և պարբերական մամուլ: XIX դարի վերջում Շուշիում տպագրվում էր 21 ամունքեր՝ ու ամսագիր (որից 19-ը՝ հայերեն, 2-ը՝ ռուսերեն)¹⁹: 80–90-ական թվականներին Շուշիում ժողովրդագիտության նկատմամբ հետաքրքրությունն ավելի էր աճել, և նյութերի հավաքումն էլ թևակոխել էր նոր փուլ: Շուշեցիների կյանքը, կենցաղը, սովորույթները, ընտանեկան հարաբերությունները, բանահյուսությունը, Շուշիի անցյալն ու ներկան հայտնվեցին մտավորականների հետաքրքրության կենտրոնում: Այդ զարգացումներին նպաստեց հայագետ Մանուկ Աբեղյանի ներկայությունը, որը 1887–89 թթ. վարում էր Շուշիի թեմական դպրոցի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչի պաշտոնը: Նրա կազմակերպած գրական խմբակը նոր լիցք է հաղորդում Շուշիի մտավորականներին ու երիտասարդությանը, իսկ 1888 թ. «Սասնա ծռեր»-ի՝ էջմիածնում մոկացի Նախտ քեռուց իր գրառած պատումի ընթերցումը հիացմունք է պատճառում ունկնդիրներին²⁰:

Ս. Հարությունյանը, կարևորելով Շուշիում լույս տեսած «Դավիթ և Սիեր» ժողովրդական վեպի երկրորդ պատումի նշանակությունը, հավաստում է, որ «հայ ժողովրդական նորահայտ վեպը ոչ թե պատահական կամ տեղական բնույթի մի ստեղծագործություն է, սոսկ Տարոնին հատուկ, այլ մի համազգային վեպ»²¹:

Շուշիի թեմական դպրոցն այն կրթօջախն է, որի անվան հետ կապվում են հայ շատ հայտնի մտավորականների անուններ: 1895–97 թթ. արցախյան արմատներով ու եվրոպական կրթությամբ երվանդ Լալայանը նույնպես աշխատում է Շուշիի թեմական դպրոցում: Ե. Լալայանը հայ ժողովրդագիտությունը վեր հանելու նկատառումով հիմնում է «Ազգագրական հանդես»-ը, որի առաջին գիրքը լույս է տեսնում Շուշիում 1896 թ.:

«Ազգագրական հանդես»-ի առաջին գրքի հրապարակ գալը խոշոր իրադարձություն էր Շուշիի հոգևոր կյանքում: Ե. Լալայանը, իր շուրջը համախմբելով Արցախի մտավորականներին, Շուշիում և շրջակա գյուղերում հավաքում է ազգագրական բանահյուսական մեծաքանակ նյութեր, որոնց հիման վրա կազմում է «Ազգագրական հանդեսի» երկրորդ գիրքը՝ «Վարանդա» խորագրով, որի տակ ավելացնում է՝ «նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար»: «Ազգագրական հանդես»-ով հիմք դրվեց հետագա ժողովրդագիտական ուսումնասիրությունների համար:

1891 թ. Շուշիում լույս է տեսնում շուշեցի մի ուրիշ մտավորականի՝ Ավետիք Բահաթյանի «Հին հայոց տաղաչափական արվեստը» գիրքը: Հեղինակը գրքում քննության է առնում հայոց հին տաղաչափական արվեստը ըստ Վահագնի, Արտաշեսի, Վարդգեսի վիպասանական երգերի, եկեղեցական շարականների, ինչպես նաև ժողովրդական երգերի ու աղոթքների: 1860 թ. Ավետիք Բահաթյանը կազմել է նաև գավառական բառերի բառարան շուրջ 50000 բառահոդվածով, որի ձեռագիրը Հ. Աճառյանն օգտագործել է Ղարաբաղի բարբառի իր ուսումնասիրության համար²²:

Արցախի բանահյուսությունը տվել է մի անգուգական կերպար՝ Պըլը Պուղի, որն ապրել է XVIII դարում (ծն. 1731 – մահ. 1810), և դեռևս իր կենդանության օրոք սրախոսություններով, հնարամտություններով ու զվարճաբանություններով դարձել է վիպական հորինվածքների կենտրոն ու շարժիչ ուժ: Պըլը Պուղին այնքան սիրված հերոս էր, որ նրա մասին պատմվող զվարճախոսությունները բերմբերեալ հասել էին XIX դարի 70–80-ական թվականները: Երջանկահիշատակ Մակար Բարխուդարյանը, որի ավանդը շատ մեծ է ժողովրդագիտության, վիմագրության հավաքման ու հրատարակման ուղ-

¹⁹ Нагорный Карабах, с. 53.

²⁰ Ս. Հարությունյան, Մանուկ Աբեղյան, Ե., 1970, էջ 22:

²¹ Նույն տեղում:

²² Գ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Ե., 1968, էջ 314:

ղությանը²³, նախաձեռնում է Պուղու մասին զվարճախոսությունների հավաքման գործը: 1883 թ. Ս. Բարխուդարյանը «Պըլը Պուղի» վերտառությամբ հրատարակում է զվարճախոսությունների մի ժողովածու, որն ընդգրկում էր 189 միավոր: Ս. Բարխուդարյանը, առաջաբանում անդրադառնալով Պուղու կերպարին, ասես անքննելի գրում է. «Շատ ու շատ ցավալի է, որ Պուղին ունեցած չէ ժամանակակից մի գրող, որով յուր խոսածներն ամբողջությամբ լույս տեսնեին, յուր հիշատակն անմահանար և մեր աղքատ գրականությունը ճոխանար»²⁴: Առաջնորդվելով հայկական «վարուց և բարուց» արժեքները պահպանելու ցանկությամբ՝ նա ծերունիներից հավաքում է «Պուղու խոսածները, որք ավանդությամբ մնացած էին հասարակության մեջ, զորս և ահա լույս հանելով կը նվիրեմ մեր սիրելի ազգին»²⁵: Այս ժողովածուով Պուղին համահայկական ճանաչում ձեռք բերեց, իսկ բանավոր ավանդույթով XX դար հասած նյութերը գրառվեցին և հրատարակվեցին նաև Ս. Գրիգորյան-Սպանդարյանի և Ս. Իսրայելյանի կողմից²⁶:

XIX դարի 80–90-ական թվականներին Արցախի բնակավայրերում, նաև Շուշի քաղաքում ժողովրդագիտական բազմաքանակ նյութեր է հավաքել Խաչիկ Դադյանը: Հատկապես արժեքավոր են Խ. Դադյանի կազմած՝ Շուշի քաղաքի տոհմների, արհեստավորների, բժիշկների, ուսուցիչների, գրողների, երգիչ-աշուղների, զինվորականների, դաշաղների ցուցակները և բնակչության կյանքին վերաբերող բազմաթիվ այլ փաստաթղթեր և տեղեկություններ²⁷: Խ. Դադյանն իր եղբոր՝ Արամ Դադյանի հետ Շուշիում գրի է առել նաև հեքիաթներ ու բանահյուսական այլ ժանրեր: Խ. Դադյանի հավաքած ժողովրդագի-

տական և բանահյուսական նյութերը հիմնականում ձեռագիր վիճակում են²⁸:

Շուշի քաղաքի ժողովրդագիտական նյութերի հաջորդ փուլը կապվում է շուշեցի հայտնի մտավորական, մասնագիտությամբ գյուղատնտես Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի անվան հետ: Կ. Մելիք-Շահնազարյանը XIX դարի 80-ական թվականներից Տմբլաչի Խաչան ստորագրությամբ թղթակցում էր «Նոր Դար» պարբերականին և իր հերոսի անթերի դարաբաղյան բարբառով ազգագրական-բանահյուսական նյութերի վարպետ կիրառմամբ սրամիտ ու դիպուկ դիտարկումներով վերլուծում էր գավառական Շուշի քաղաքի կենցաղն ու թերությունները:

Կ. Մելիք-Շահնազարյանը ազգագրական և բանահյուսական նյութերի հավաքումն սկսել է 1874 թ. և շարունակել մինչև 1930 թ.: Այդ նյութերից մի զգալի քանակ մեզ փոխանցվել է «Տմբլաչի Խաչանի» միջոցով: Տմբլաչի Խաչանի բերանով նա հայտնում է, որ Շուշիում «աթաբաբադան», այսինքն՝ հնուց ավանդված են գուշակության ու կախարդության արվեստի հետ կապված մի շարք «փեշակներ»՝ «փալչի», «ջինդար», «գարի գժող», «կուռը չափող», «աղոթքարար», «գրբաց», «սրտըմնա հավաքող», «վախ չափող», «տանակ ձգող»²⁹: Ցավոք, բանահավաքը միայն թվարկել է գուշակության գոյություն ունեցող տեսակները և ժամանակին չի կարևորել այս նյութերի գրառման անհրաժեշտությունը, որը հնարավորություն կտար ժողովրդագիտական մի ողջ բնագավառի ուսումնասիրության: «Ձուռնա-Տմբլա»-ի I մասում Մելիք-Շահնազարյանը մի հետաքրքիր ժողովրդական սովորություն է օգտագործում, որը կոչվում է «Աղամ-աղամ»: Սա մի ծիսական գործողություն է շուշեցիների կենցաղից, որն ուղեկցվում է

²³ Ս. Բարխուդարյան, Արցախ, Բաքու, 1895, Բարոյական առածներ, հավաքագրեց ուստա Գևորգ Բարխուդարյանց, Տփլիս, 1898:

²⁴ Ս. Բարխուդարյանց, Պըլը Պուղի, Թիֆլիս, 1883, էջ 9:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 7:

²⁶ Ս. Գրիգորյան-Սպանդարյան, Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը, Ե., 1971, Ս. Իսրայելյան, Պըլը Պուղի, Ե., 1956:

²⁷ Հայաստանի ազգային արխիվի Խ. Դադյանի ֆոնդ N 319:

²⁸ Ա. Ղազիյան, Խաչիկ Ժ. վարդապետ Դադյանի ժողովրդագիտական-բանահավաքական գործունեությունը, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1999, N 1-12, 15 394:

²⁹ ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդ, N 10:

հմայական խոսքով³⁰, չըք-չորեքշաբթի վաղ առավոտյան շուշեցիները լուռ ու մունջ վեր էին կենում, երկու քար վերցնում՝ մեկը հալալ (մաքուր), մյուսը՝ հարամ (անմաքուր) տեղից, քարերը քսում էին իրար և ասում. «Աղամ, աղամ, լյուն աղամ, վեչիլն աղամ, անիծն աղամ, մունն աղամ, մոծակն աղամ, մլաքն աղամ, մորեխն աղամ, բողոճն աղամ, կարիճն աղամ, մոկն աղամ: Մախլաս հինչ փիս պաներ կա, լոխ էլ աղըն են, վեր տարին բախտավոր ինի»³¹: Այս հմայական արարողությանը շուշեցիներն ակնկալում էին, որ իրենց ցանկությունը կկատարվի, և չարիք առաջացնող պատճառները կվերանան:

4. Մելիք-Շահնազարյանի ժողովրդագիտական նյութերի հավաքածուները պահվում են Ե. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանում³² և ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության արխիվում³³: Շուշի քաղաքի բանահյուսության նմուշներից նա հավաքել է հեքիաթներ, առած-ասացվածքներ, հանելուկներ, օրհնանքներ, անեծքներ, շուտասելուկներ: Առանձնահատուկ արժեք են ներկայացնում «ժողովրդական բժշկարան» և «Տնայնագործությունը Ղարաբաղում» ձեռագիր հավաքածուները: Ժողովրդական բժշկարանը պարունակում է աչքացավի, գլխացավի, ականջացավի, բերանի հիվանդությունների, փորացավի, ջերմի, հազի, թարախակալած վերքերի, մաշկային հիվանդությունների, օձահարվածների, թունավորվածների և բազում այլ հիվանդությունների՝ դարավոր փորձի վրա խարսխված ժողովրդական բուժամիջոցներ, ինչպես նաև նախանշաններ, որոնց միջոցով որոշում են հղի կնոջ ապագա երեխայի սեռը: Եղած նյութի առատ քանակությունը ենթադրել է տալիս, որ

³⁰ Ա. Իսրայելյան, Ոչ իրեղեն հմայական պահպանակներ, «Հայ ժողովրդական մշակույթ (նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի), XIII, Ե., 2006, էջ 77–78:

³¹ ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդ N 3, «Ձուռնա-Տմբլա», I մաս (1886–1905):

³² ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդ, գ. 70, 98:

³³ ՀԱԲԱ FFII: 2904–3175:

XIX դարի վերջում Շուշիում եվրոպական կրթություն ստացած բժիշկներին զուգահեռ դեռևս գործում էին ավանդական միջոցներով բուժող ժողովրդական հեքիմները: Այն, որ ավանդական միջոցները դեռևս հարգի ու կիրառելի էին, տեղեկանում ենք նաև «Տնայնագործությունը Ղարաբաղում» հավաքածուից: Այս հավաքածուում բանահավաքը ներկայացրել է՝ 1860 թ. և հետո Շուշի քաղաքում և շրջակա գյուղերում ինչպես են մշակել բուրդը, թելը նախապատրաստել գորգագործության համար, ինչ գործիքներ են գործածել գորգագործները և ինչ ծիսական սովորույթներ են ուղեկցել գորգը կտրելու արարողությանը: Գորգը կամ կարպետը կտրելու ժամանակ չբեր կանայք ուստայնի ներքևի մասում մնացած թելերը կտրելուց առաջացած ծակով երեք անգամ անցնում էին, ապա նստում և ոտքերը մեկնում ուստայնի տակ, կտրած գորգը ընկնում էր նրանց վրա, ապա հանած ասպը տալիս էին մի տղայի, որը ձի շինած նստում էր ասպի վրա, դուրս վազում և նայած, թե առաջինը որ սեռի ներկայացուցչի կհանդիպեր, ըստ այդմ էլ որոշում էին ապագա երեխայի սեռը³⁴: Այս ծեսն իր բնույթով հիշեցնում է ամուլ կնոջը տղա տվող Ծակ քարից անցկացնելու գործողությունը, որը Ղարաբաղում շատ տարածված էր³⁵:

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Մելիք-Շահնազարյանի արխիվի բանահյուսական նյութերը տպագրվել են հրատարակված գիտական համահավաքներում³⁶: Նրա հավաքած ազգագրական և բանահյուսական նյութերի մի մասը դեռևս իր կենդանության օրոք տպագրվել է «Հանդես ամսօրեայ»-ի էջերում³⁷:

³⁴ ՀԱԲԱ FFII: 2922,02-2924,00:

³⁵ ԱՅ, Վարանդա, Է գիրք, 1897, էջ 145:

³⁶ Ա. Ղանալանյան, Առածանի, Ե., 1960, Ա. Հայրությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Ե., 1965, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. VI, Ե., 1973:

³⁷ Թ. Հայրապետյան, Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբլաչի Խաչան) ժողովրդագիտական գործունեությունը, «ԼՂՀ անցյալը, ներկան և

Շուշիի ժողովրդագիտական նյութերի գրառման երրորդ փուլը համընկավ խորհրդային կարգերի հաստատման հետ: Խորհրդային տարիներին 1922-ից մինչև 1960-ական թվականները, Շուշիի ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման գործում մեծ ներդրում ունեցավ բնիկ շուշեցի Սարգսիս Գրիգորյան-Սպանդարյանը: Դեռևս դպրոցական ուսումնառության տարիներին նա սիրով ունկնդրում էր Ղումաշ Ավագյանի պատմած հեքիաթները, որի մասին հետագայում գրել է. «Նրա պատմած հեքիաթներից առաջին անգամ գրի են առել 1922 թվականի ծնունդը, Շուշիում, առանց մտածելու, որ հետագայում ես ժողովրդական բանահյուսության հավաքող պիտի դառնամ»³⁸: Հետագայում նա ստանում է բանասիրական կրթություն, պաշտպանում թեկնածուական թեզ, աշխատում է Բաքվի պետական մանկավարժական ինստիտուտում՝ որպես դասախոս և, իր աշխատանքին զուգահեռ, տարիներ շարունակ հավաքում է բանահյուսական նյութեր ոչ միայն Շուշիում, այլև Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերում: Նրա երկարամյա բանահավաքչական աշխատանքի արդյունքում կուտակվել են ժողովրդական բանահյուսության բազմաքանակ նյութեր՝ հեքիաթներ, զրույցներ, զվարճախոսություններ, ավանդույուններ, խաղիկներ, հանելուկներ, առած-ասացվածքներ, դարձվածքներ: Նա ուսումնասիրել է Ղարաբաղի բարբառը և Շուշիի ենթաբարբառը: Ուսումնասիրության մեջ նա երբեմն անհիմն և միամիտ կարծիք է հայտնում՝ բացարձակացնելով Ղարաբաղի բարբառը, որը երևի պայմանավորված է նրա անսահման սիրով դեպի իր հայրենի բնաշխարհը, լեզուն ու հոգևոր մշակույթը: Սարգսիս Գրիգորյան-Սպանդարյանի հա-

վաքածուն ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության արխիվի ստվարածավալ ֆոնդերից մեկն է, այն պահվում է FFIХ: Ֆոնդում 0001-7516 թվահամարների տակ. սրանից զատ արխիվի չմշակված ֆոնդում պահվում է երկու մեքենագիր գիրք (առաջինը՝ 526 էջ, երկրորդը՝ 471 էջ), որը վերնագրված է «Կինոժապավեն Շուշի քաղաքից և Ղարաբաղից» (պատմալիրիկական նոր ժանրի վեպ): Այս երկհատոր գիրքը հիմնված է բանահավաքի հուշերի վրա և շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում Շուշի քաղաքի, նրա բնակիչների կենցաղի, սովորույթների, տարբեր իրադարձությունների ու մարդկանց մասին: Գրքում տեղադրված են նաև հին Շուշիի լուսանկարներ՝ Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի շենքը, Մարիամյան օրիորդաց և հայոց թեմական դպրոցների հոգաբարձուների և ուսուցիչների լուսանկարները, քաղաքի համայնապատկերը, Ղազանչեցոց եկեղեցին և նրա շրջակայքը 1905 թվականից հետո, թեմական դպրոցի շենքը և այլն: Սարգսիս Գրիգորյան-Սպանդարյանի հավաքածուի հիման վրա ինստիտուտը հրատարակել է երկու ժողովածու՝ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» համահավաքի V հատորը³⁹ և «Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը»⁴⁰: Առաջին ժողովածուի մեջ ներկայացված են Շուշիում և Ղարաբաղի գյուղերում գրառված հեքիաթները, իսկ երկրորդ ժողովածուում ընդգրկված են խաղիկներ, հեքիաթներ, ավանդույուններ, հեքիաթ-հանելուկներ, երգիծական զրույցներ և զվարճախոսություններ Պլլը Պուլու մասին, հանելուկներ, շուտասելուկներ և բանաձևային բանահյուսություն:

Շուշիի ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման վերջին ակորդը 1970 թվականին ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրական-բանահյուսական գիտ-

³⁹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. V, Ե., 1966:

⁴⁰ Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը (գրառումը, բնագրերի պատրաստումը և ծանոթագրությունները՝ Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյանի), Ե., 1971:

ապագան» միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Ե., 2006, էջ 344: «Հանդես ամսօրեայ», Ղարաբաղի բարբերեն, 1928, էջ 552-559, ՀԱ, Հանելուկներ Ղարաբաղի լեզվով, 1928, էջ 475-478, ՀԱ, Առակներ Ղարաբաղի բարբառով, 1930, էջ 596-601, ՀԱ, Նյութեր Ղարաբաղի ազգագրության համար, 1931, էջ 246-252:

³⁸ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. V, Ե., 1966, էջ 682:

արշավն էր՝ Դ. Վարդումյանի գլխավորությամբ: Գիտարշավի մասնակիցները Շուշի քաղաքում և շրջակա գյուղերում հավաքել են կարևոր նյութեր, իսկ Սվետլանա Վարդանյանը գրառել է ինքնատիպ բանահյուսական նյութեր: Նյութերը պահվում են ինստիտուտի բանահյուսության⁴¹ և ազգագրության արխիվներում:

Շուշի քաղաքի հոգևոր արժեքները գրառող բանահավաքները հնարավորինս պահպանել են տեղական խոսվածքի հնչյունաբանական ու քերականական առանձնահատկությունները, իրենց հավաքածուներին կցել են բարբառային բառարաններ (Մ. Բարխուդարյան, Կ. Մելիք-Շահնազարյան, Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյան): Գրառված նյութերի մեջ մեծ քանակ են կազմում հեքիաթները, որոնց շարքում առկա են գրեթե հեքիաթների բոլոր տիպերը: Մեկ հարյուրամյակի ընթացքում նվիրյալ հայ մտավորականների մի խումբ, իր կատարած գործի կարևորությունը գիտակցելով, Շուշի քաղաքից հավաքել ու կուտակել է ժողովրդագիտական ինքնատիպ ու արժեքավոր հարուստ նյութեր, որոնց գիտական հետազոտությունը դեռևս ըստ արժանվույն կատարված չէ: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Շուշի քաղաքի ժողովրդագիտական նյութերն իրենց բնույթով բազմազան են և հնարավորություն են տալիս ոչ միայն պատկերացում կազմելու, թե անցյալում ինչպիսի նյութեր են կենցաղավարել շուշեցիների առօրյայում, այլև գիտական ուսումնասիրության միջոցով տարբերակել Շուշիի բանահյուսության ու ազգագրության տեղը Արցախի բանահյուսական ու ազգագրական ժառանգության մեջ:

ՍՎԵՏԼԱՆԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ ՀԱԻ

**ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ
ԿԵՆՑԱՂԱՎԱՐՈՒՄԸ ՇՈՒՇԻԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(Ըստ 1970 թ. դաշտային նյութերի)**

Շուշիի ու նրա շրջակա գյուղերի բանահյուսական բազմաժանր նյութերի գրառմանը հայ բանահավաքները ձեռնամուխ են եղել դեռևս 19-րդ դ. 2-րդ կեսից: 1860-ական թվականներին Առաքել և Գրիգոր Բահաթրյանները, այնուհետև՝ Կոնստանդին և Ալեքսանդր Մելիք-Շահնազարյանները հիշյալ շրջանից գրառել են բազմաքանակ ու տարաժանր բանահյուսական ստեղծագործություններ: Տարածաշրջանի բանահյուսական նյութերը կորստից փրկելու գործում մեծ վաստակ ունի նաև բանահավաք, Բաքվի նախկին հայկական մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Մարգարիտ Գրիգորյան-Սպանդարյանը, որ 1920–1960 թթ. անընդմեջ գրառումներ է իրականացրել Լեռնային Ղարաբաղում, մասնավորապես հայրենի բնօրրանում՝ Շուշիում: 1970 թ. ԳԱՄ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատողներից կազմված մի արշավախումբ (ղեկավար՝ պրոֆ. Դ. Վարդումյան) մեկնել է Շուշիի, Մարտակերտի և Շահումյանի շրջաններ՝ հետազոտելու, իրատեսորեն գնահատելու հիշյալ տարածաշրջանում ավանդական կյանք ու կենցաղի, բառ ու բանի, խոսք ու զրույցի պահպանման, ժամանակի ու տարածության ներազդեցությամբ՝ դրանցում իրականացվող տեղաշարժերի բնականոն գործընթացները: Արշավախումբը ժամանակի զգալի մասը հատկացրել էր Շուշիի շրջանի Քարինտակ, Եղցահող, Մեծ Ղարաղշլաղ, Քյոհնա շեն (Կիրով), Ենգիբար, Բերդաձոր գյուղերի ավանդական կենցաղի հետազոտմանը: Ի դեպ, հիշյալ գյուղերի բնակիչները հիմնականում տեղաբնիկներ էին,

⁴¹ ՀԱՐԱ FFFVII: 6123–6322:

միայն Բերդաձորի ընդամենը 20 տնտեսություն ունեցող գյուղի բնակչության մի մասը Գորիսի Բայանդուր գյուղից և Սիսիանից վերաբնակվածներ էին: Ժողովրդագիտական ավանդույթներով հարուստ վերոհիշյալ շրջանը, ճիշտ է, մասամբ էր պահպանել իր բանահյուսական երբեմնի գունեղ նկարագիրը, սակայն նրանց բանարվեստում պահպանված էր և՛ ընդհանուր ազգայինը, և՛ այն տեղայինը, որոնցով բնորոշվում է հայ ժողովրդի տվյալ հատվածի յուրահատուկ խառնվածքն ու բանահյուսական մտածելակերպը: Նրանց երկացանկն ընդգրկում էր հիմնականում վիպական արձակ ստեղծագործություններ՝ հեքիաթներ, երգիծական, սնահավատական, կենցաղային զրույցներ, տեղանվանական ավանդազրույցներ, հանելուկներ, առած-ասացվածքներ և այլն: Ինչպես ողջ Արցախում, այնպես էլ Շուշիի շրջանում արձակ բանահյուսությանն իր տեղը զիջում էր քնարական ժանրը: Եթե չլինեին անցյալում մեր բանահավաքների կողմից իրականացված գրառումները, կթվար, թե առհասարակ հիշյալ ժանրը չի կենցաղավարել տարածաշրջանում¹: Նման ժանրային անհամամասնությունը, անշուշտ, ուներ իր պատճառները: Արցախի ենթակայությունը Ադրբեյջանին, մայր հայրենիքի հետ մշակութային կապերի խզումը, ռադիոյով մշտապես ադրբեյջանական երգերի հաղորդումները նպաստել են օտարալեզու, օտարածայն երաժշտական հնչերանգների ներթափանցմանը և տարածմանը հայ կյանք ու կենցաղում, և ազգային հիշյալ արժեքների փոխանցումների բնականոն ընթացքը սերնդից սերունդ արհեստականորեն ընդհատվել էր:

Բանասացների հիշողության մեջ, սակայն, պահպանվել էին ծիսերգերի որոշ պատառիկներ: Դրանցից են՝ Քրիստոսի ծնունդն ավետող «Ալելուիան», որը կատարվում էր Ծննդյան ճրագալույցի երեկոյան և երաշտի դեմ՝ հատուկ ծիսակատա-

¹ Ս. Գրիգորյանի ժողովածուում զետեղված 1800 խաղիկների մեծ մասը գրառված է Շուշիից ու նրա շրջակա գյուղերից: Տե՛ս Ս. Գրիգորյան, Լեռնային Դարաբաղի բանահյուսությունը, Ե., 1971, էջ 11-289:

րության ընթացքում կատարվող «Գողի» երգի երկու տարբերակները: Մեր կողմից Քյոհնա շեն (Կիրով) գյուղում նախկինում տիրացու 80-ամյա Ավանես Պետրոսյանից գրառած «Ալելուիա»-ի քառատող հետևյալ տարբերակը իր բնույթով եզակի է.

*Ալելուիա, Ալելուիա,
Ճրօխները եկու Ճրբբլուսավ,
Արևը եկու ըրբվլուսավ,
Ջաղեղը եկու ըրբվլուսավ²:*

Վարանդայից՝ 1890-ական թվականներին խաչիկ վրդ. Դադյանի գրառած «Ալելուիա»-ի տարբերակի համեմատ³, վերջինս բանավոր փոխանցման ճանապարհին կրել է ծավալային ու բովանդակային փոփոխություններ: Նրա գրառած տարբերակն աչքի է ընկնում Քրիստոսի ծնունդը խորհրդանշող սյուժեների բազմաշերտ էությամբ, հեթանոսական, քրիստոնեական ծիսահավատալիքային մտածողության տարաբնույթ դրսևորումներով, մասնավորապես ավետարանական սյուժեների ընդգրկմամբ⁴: Մեր գրառած տարբերակում նույն, իսկ կերպարի՝ Քրիստոսի ծնունդն ու վերածնունդը խորհրդանշող տոները՝ Ջրօրհները և Մեծ Ջատիկը, մեկտեղվել են մի քառատողում: Նման հարակցումները, այսինքն՝ տարբեր սյուժեների, մոտիվների միավորումը սեղմ ձևերի մեջ հատուկ է ժողովրդական բանահյուսությանը: Ի դեպ, միավորումը կատարվում է հիմնականում բանահյուսական սյուժեներին ու մոտիվներին քաջատեղյակ բանասացների կողմից: Տվյալ դեպքում հիշյալ քառատողում տեղի ունեցած հարակցումը կարող

² Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության արխիվ, այսուհետ՝ ՀԱԻԲ FV VII-6201 (Ս. Վարդանյանի հավաքածու):

³ «Արարատ», 1895, թիւ 11, էջ 471:

⁴ Տե՛ս Ս. Վարդանյան, Պաշտամունքային տարբերը «Ալելուիա»-ի արցախյան տարբերակներում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2002, N 2, էջ 148-155:

է իրականացնել միայն Տիրոջ ծննդի և վերածննդի գաղափարի հստակ ու խորը ճանաչողությամբ օժտված բանասացը: Միավորելով երկու տոները՝ բանասացը հարազատ է մնացել յուրաքանչյուրի բուն էությանը: Առաջին երկատողում՝ Ջրօրհնեքին, Տիրոջ ծնունդը ճրագալույսերով է խորհրդանշվում, իսկ երկրորդում նույն իսկ Տիրոջ վերածնունդը՝ արևալույսով:

Հայ ժողովրդական հավատալիքներում արևն ընկալվում է իբրև կյանքի, հարատևության, վերածնության խորհրդանիշ: Հիշյալ ըմբռնումը ամենատարբեր դրսևորումներով է ի հայտ գալիս երդումներում, անեծք-օրհնանքներում. «Արևդ վկա», «Արևիդ մեռնեն», «Արևդ մեռնի» և այլն⁵: Արև-կյանք ընկալումը դրսևորվել է նաև Քարինտակ գյուղից գրառած հետևյալ հավատալիքում. «Արդար մարդիկ ամեն այդ օրը տեսնում էին, թե ինչպես է դոչը երևում երկնքում, մի քանի րոպե խաղում արևի առաջ և անհետանում»⁶: Հայտնի է, որ Արցախում Չատկին զոհաբերում էին դոչ, եգ. մատաղացու դոչի (զուցե և զոհաբերված Քրիստոսի մտապատկերային դրսևորումը) երևալը երկնքում և կյանք պարզևող արևի հետ խաղալը տիրոջ վերածննդի խորհուրդն է ներառում:

Ինչպես երկրագործական մշակույթ կրող տարբեր ժողովուրդների, այնպես էլ հայերի նստակյաց կենսակերպը կյանքի է կոչել բազմաթիվ սովորույթներ, ծեսեր, հավատալիքներ, տեսանելի ու անտեսանելի աշխարհների միջև կապն ամրագրող ամենատարբեր միջոցներ՝ ցանկացած երևույթն իրականացնելու կամ խափանելու նպատակներով: Համահայկական ծիսահավատալիքային համակարգում հայտնի են անձրևաբեր կամ անձրևախափան ծեսերին զուգընթաց կատարվող երգերը: Մեծահասակ կանայք, փայտից պատրաստված տիկնիկը զգեստավորելով, երեխաներին էին տալիս, որոնք այն պատեցնելով դռներու, երգում էին ու մատաղ հա-

⁵ Ս. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 56–57:

⁶ Հ. Խառատյան, Հայ ժողովրդական տոներ, Ե., 2000, էջ 122:

վաքում: Արցախում երգը հայտնի է «Շուլի» և «Գողի» անվանումներով⁷ (ձուլին – անձրևախափան, Գողի–ն անձրևաբեր գործառույթներով են հայտնի): Շուշիի շրջանի Քյոհնա շեն (Կիրով) և Մեծ Ղարաղշլաղ գյուղերից մեր գրառած երկու տարբերակն էլ բուն ծեսից անջատվելով (ծեսը մոռացության էր մատնվել) իբրև քարացած բանաձև էր կատարվում բանասացների կողմից: Ստորև ներկայացնում ենք երկու տարբերակներն ամբողջությամբ.

I տարբերակ

Գողի, գողի, այ գողի,
Մարթը մեռած, այ գողի,
Տղան մեռած, այ գողի,
Յեղ ըմ օգում վարալ քըսիմ,
Ծուլյմ օգում թաթեն տինքւմ,
Թոռն ըմ օգում աշխարքը թըրչի:

II տարբերակ

Գողի, գողի, այ գողի,
Մարթը մեռե, այ գողի,
Տղառ մեռե, այ գողի,
Մի ծու տվեք թաթեն տինինք,
Մի ջամ փուշի տվեք յոխա թինինք⁸:

Գողին ծիսական տիկնիկի անունն է, որը նշանակում է ծուլ, անբան, անդամալույծ, անկյալ⁹: Կենսական ուժից զրկված գողին զուցե տիեզերական գաղտնարանների իմացու-

⁷ Հիշյալ անվանումների համահայկական տարբերակներն են՝ Խուրծ-կուլուլու, Խուչկուրուրու, Ուրբաթեկին, Պուրպատիկին, Չամչախաթուն և այլն:

⁸ ՀԱԻԲԱ, FFVII, 6189, 6197:

⁹ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. I, Ե., 1969, էջ 427:

թյամբ (իր դյուքանքներով), բնության ուժերի վրա ներազդելու գործառնություններով օժտված առասպելական պառավի մի յուրօրինակ դրսևորումն է, որին՝ իբրև երկնքի ու երկրի կապն ամրագրող միջնորդի, դնեղուռ պատեցնելով ու մատաղ հավաքելով հավակնում էին՝ Աստծո ողորմածությանն արժանանալ¹⁰։

Շուշիի շրջանի ծիսահավատալիքային համալիրում լայն տարածում ուներ «խլղացավի»՝ դիվահարություն կոչված հիվանդության, պարածիսային արարողությանը ժողովրդական բուժման կենցաղավարումը։ Այն համարվել է դիվահարություն՝ պայմանավորված հիվանդություններ հարուցող ոգիների գոյությամբ, որոնք բնակվում են մարդու մարմնում։ Դիվահարությունը կոչվել է նաև քըշկոտված, ցավագյար, քըջքոտված, խղղացավ անվանումներով։ Պարով բուժվելու նման եղանակը առկա է նաև այլ ժողովուրդների կենցաղում։ XIV դ. սկսած եվրոպայում տարածված էր հիշյալ հիվանդության՝ «պարային խելագարություն» անվանումը, իսկ Իտալիայում այն կոչվել է «մորմացավ»¹¹։

XIII դ. Կիրակոս Գանձակեցին նկարագրում է դիվահարվածի՝ պարով բուժումը ոմն Դավթի կողմից՝ Ամբերդի կողմերում¹²։

Ուշագրավ է, որ հիվանդության բուժման նման եղանակը ավանդաբար փոխանցվել և կիրառվում էր մինչև 1970-ական թվականները Շուշիի շրջանի Քարինտակ և Մեծ Ղարաղջաղ գյուղերում։ Մարուսյա Յովհաննիսյանը ականատես է եղել, թե ինչպես Մեծ Ղարաղջաղում «Մի սուտկա հիվանդին խաղացրալ ըն՝ զուռնա ըծիլավ։ Հու վեր օգում ար քյինար թանաշա

¹⁰ Անճրեքեր և անճրևախափան ծեսերը համակողմանի լուսաբանվել են բանագետ Թ. Հայրապետյանի կողմից։ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, N 3, էջ 216–227։

¹¹ Ժ. Խաչատրյան, Խաղղացավի բուժումը պարով. «Լրաբեր», 1980, N 10, էջ 89–96։

¹² Կ. Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 322–324։

անելու, թողում ին»։ Պարեղանակի պատվիրատուն հիվանդն էր. «Ես հի՞նչ հավան ածե»¹³։ Հիվանդը մեկ կամ մի քանի օր անընդմեջ պարում էր գիշեր-ցերեկ։ Բուժման նախանշանն էր՝ պարելու ցանկության մարումը։ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում, այդ թվում և Շուշիի շրջանի վիպական բանահյուսության մեջ առանձնակի տեղ են գրավում սնահավատական գրույցները զանազան ոգիների, երևակայական էակների մասին, որոնց ժողովուրդն անվանում էր «քաշկեր»։ Հիշյալ շրջանում տարեց մարդիկ երկյուղածությամբ էին պատմում նման գրույցները։ Մեծ ղարաղջաղցի Եղիշե Ենգիբարյանը, երբ պատմեց իր գրույցը քաշկերի մասին. թե՛ «Միետե հունց ըմ քաշկավ ընգալ, ըգադվալ», կողքին նստած կինը երկյուղած ասաց. «Եղիշա, մին հացը կերած բիդիր, մինը մատաղ տված, տա հըզարան մինն ա ըգադվում պրծնում» Պատմում էին, թե «Մեր շենումը քաշկուտ, հնարքուտ մարդիկ շատ ըն ըլալ»¹⁴։

Շուշին իր շրջակա գյուղերով հայտնի էր հարուստ հեքիաթային ռեպերտուարով, հեքիաթասացների ուրույն ու զուռնեղ պատմելաոճով, հեքիաթային սյուժեների ու մոտիվների, կերպարների բազմազանությամբ։ Ցավոք, 1970-ական թվականների գրառումներում նկատելի են հեքիաթներում առկա կառուցվածքային ու բովանդակային ամենատարբեր փոփոխությունները։ Հրաշապատում և իրապատում հեքիաթների միջև բացակայում է երբեմնի հստակ տարանջատումը։ Մասնակի դեպքերում է հեքիաթը սկսվում «իլալ ա, չիլալ» և նմանատիպ երկբայական բանաձևերով։ Չափածո սկսվածքները ևս տարանջատվել են հեքիաթից և բանասացի կողմից դրանք ներկայացվում են իբրև ժանրային ինքնուրույն միավորներ։ Օրինակ՝ մեր կողմից գրառված հեքիաթի երբեմնի բաղադրիչ համարվող հետևյալ սկսվածքը՝

¹³ FF VII ՀԱԻԲԱ 6191։

¹⁴ Նույն տեղում, 6175–6179։

Քաթ, քաթ,
 Զվալ ցաքատ,
 Թաթը գինումը,
 Կոթը՝ դըզումը¹⁵։

Ներկայացվում է սոսկ իբրև հանելուկ։

Այնուամենայնիվ, տարածաշրջանում կենցաղավարող հեքիաթներն իրենց մեջ միավորել ու պահպանել են համահայկական և աշխարհում լայն տարածում գտած վիպական որոշ մոտիվներ ու սյուժեներ. «Խելոք և պել ախպերները» հեքիաթում պել ախպերը բարեհաջող դիպվածների պատճառով գերազանցում է խելոք եղբորը և բազմիցս իրեն և եղբորն ազատում դժվար իրավիճակներից¹⁶։ Անխելք ու թեթևամիտ կնոջ անխոհեմ արարքների պատճառով դժվար կացության մեջ է հայտնվում ամուսինը¹⁷։

Շուշիի շրջանի վիպական բանահյուսության մեջ ուրույն տեղ ունեն գվարձապատումները։ Դրանցում տեղ են գտել ոչ միայն հանրահայտ Պըլը-Պուղու, Սուլա Նասրեդինի, այլև տվյալ ժամանակաշրջանի կենցաղն ու բարքերը մարմնավորող տեղական նոր կերպարների՝ վարպետ Շաքեի, զուռնաչի Խաչու դայու, ճղացպան Բախշի դայու շուրջ հորինված երգիծապատումները։ Վերջիններիս մեծ մասը տարածաշրջանում ունի իր տարբերակները։ Զրույցներում իշխողը հիմնականում բարի հումորն է, որն էլ աշխույժ տրամադրություն է հաղորդում շրջապատին։

Այսպիսով, ներկայացված ժողովրդագիտական նյութերի հակիրճ բնութագրումը վկայում է.

1. Շուշիի շրջանում թեև ժամանակի ու տարածության մեջ ժողովրդագիտական բազում արժեքներ մոռացության են մատնվել, սակայն բանահյուսական ավանդույթները իսպառ չեն կորցրել իրենց կենսունակությունը։
2. Ինչպես աշխարհի տարբեր ժողովուրդների բանարվեստում, այնպես էլ Շուշիի շրջանում բանասացը ոչ թե բանահյուսական նյութի հայեցողական կրողն է, այլև իբրև ստեղծագործող անհատ՝ բանահյուսական սյուժեների, մոտիվների ու հորինվածքների ձևավորողն ու դրանց հետագա շարժընթացը իրականացնողը։
3. Շուշիի շրջանն իր բանահյուսական և ազգագրական ավանդույթներով, հանրահայտ մոտիվների ու սյուժեների ընդգրկմամբ, տեղական յուրահատկություններով հանդերձ, համահայկական և միջազգային զուգահեռական տարբերակներում իր ուրույն տեղն է գրավում։

¹⁵ ՀԱԻԲԱ FIVII, 6223-6235:

¹⁶ Նույն տեղում, 6203-6216:

¹⁷ Նույն տեղում:

ՄԵԻԹԱՐ ԳԱՔՐԻԵԼՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ ՀԱԻ - ԵՊՀ

**ՎԵՐԱԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾԵՐԹԱՅ.
ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ**

Կովկասյան տարածաշրջանում վերջին մեկուկես տասնամյակում արձանագրված հակամարտությունների թիվը մոտենում է մեկ տասնյակի: Դրանցից մի քանիսի (արցախյան, չեչենական, վրաց-հարավօսական, վրաց-աբխազական, օսեթինա-ինգուշական) հետևանքով հարյուր հազարավոր մարդիկ ստիպված լքել են բնակության վայրերը՝ հայտնվելով փախստականի, ներքին տեղահանվածի և այլ կարգավիճակներում¹: Արցախյան հակամարտությունը նույնպես դարձել է բնակչության զանգվածային հարկադրված տեղաշարժերի պատճառ (հիշենք Ադրբեյջանի հայաբնակ վայրերից մի քանի հարյուր հազար փախստականներին):

Եթե հակամարտությունները և որպես հետևանք՝ բնակչության զանգվածային տեղաշարժերը հազարավոր մարդկանց համար ձևավորում են որակապես նոր վիճակ: Ցանկացած հակամարտություն, հատկապես եթե այն թևակոխում է զինված բախումների և ռազմական գործողությունների փուլ, հանգեցնում է «արտակարգ իրավիճակի», հանրության կամ վերջինիս մի մասին ստիպելով «ապրել» այդ վիճակին բնորոշ կանոններով: Չանգվածային հակամարտությունների

¹ Հակամարտությունների պատմական և քաղաքական առումները առանձին ուսումնասիրության խնդիր են, ուստի սույն հոդվածում դրանց չենք անդրադարձնում: Վերաբնակեցումը դիտվում է որպես հասարակական ու մշակութային գործընթաց, որում երևույթ (վերջինիս մի հատվածը) կիրառում է տարածքի յուրացման, հասարակական հարաբերությունների կառուցման ինչպես «ժամանակակից», այնպես էլ «ավանդական» մեխանիզմներ ու մոտեցումներ:

դեպքում արտակարգ իրավիճակում ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն հայտնվում է ողջ հասարակությունը:

Արդի ազգաբանությունում նման վիճակներին վերաբերող ուսումնասիրությունները բավականին շատ են: Եվ արևմտյան, և՛ ռուսական ազգաբանությունում ակտիվորեն զարգանում են այնպիսի գիտական ուղղություններ, ինչպիսիք են՝ պատերազմի ազգաբանությունը (մարդաբանությունը), բռնության ազգաբանությունը (մարդաբանությունը), սահմանների մարդաբանությունը և այլն²: Հայ ազգաբանությունում այս ուղղությամբ արվում են առաջին փորձերը:

Բնակչության առանձին խմբերի տեղաշարժերի, մշտական կամ ժամանակավոր *վերաբնակության* գործընթացները, կապված էթնիկ հակամարտությունների առանձնահատկությունների հետ, նույնպես կարելի է դիտարկել պատերազմի ազգաբանության համատեքստում:

Տեսականորեն, ամենապարզ մոտեցմամբ, վերաբնակեցումը կարելի է ձևակերպել որպես այնպիսի գործընթաց, որի արդյունքում անհատը (ընտանիքը, հանրության մի մասը) կամավոր կամ հարկադրված փոխում է բնակության վայրը:

Վերաբնակության ուղղությունները կարող են լինել տարբեր՝ *էթնիկ հակամարտության տարածքից դուրս* (առկա է կովկասյան տարածաշրջանի բոլոր հակամարտություններում), *էթնիկ հակամարտության տարածքում* (արցախյան հակամարտությունում դա արտահայտվում է առավել վտանգավոր բնակավայրերից դեպի համեմատաբար ապահովներ տեղափոխվելով) և *դեպի հակամարտության տարածք* (նման դեպքեր, որպես կանոն, գրանցվում են հակամարտության ավարտից հետո: Արցախյան հակամարտությունում նման օրինակ են Շուշին և վերաբնակեցված տասնյակ այլ բնակավայրերը):

² Տե՛ս *В. Тишков*. Общество в вооруженном конфликте: этнография чеченской войны. М., 2001. Антропология насилия (под. ред. В. Бочарова и В. Тишкова). М., 2001.

Վերաբնակության ժամկետները նույնպես էականորեն տարբեր են՝ մի քանի օրից (ամսից) մինչև մի քանի տարի, չնայած հակամարտություններին վերաբերող նյութերը ցույց են տալիս, որ բազմաթիվ դեպքերում վերաբնակվածները կարող են նաև չվերադառնալ:

Վերաբնակության գործընթացի ուսումնասիրության, կիրառական նշանակության ծրագրերի մշակման համար էական է նաև վերաբնակության շարժառիթների/դրդապատճառների ուսումնասիրությունը: Խնդիրն ինքնին բարդ է, բազմամակարդակ, քանի որ վերաբնակության հիմքում, որպես կանոն, ընկած են տարբեր գործոններ՝ *հոգեբանական, տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և այլ:*

Զափազանց կարևոր է նաև վերաբնակության բուն գործընթացի և բնակության նոր վայրում հարմարվելու մեխանիզմների ուսումնասիրությունը: Դրանք համալիր երևույթներ են, ընդ որում, ինչպես ցույց են տալիս Շուշիին վերաբերող նյութերը, որոշ դեպքերում վերաբնակության դրդապատճառները և ադապտացիան կարող են ունենալ տարբեր հիմնավորումներ (վերաբնակության դրդապատճառ կարող է լինել հայրենասիրական մղումը, իսկ տեղում՝ առաջնային դառնալ սոցիալ-տնտեսական գործոնը): Այսինքն՝ վերաբնակությունը տնտեսական, հասարակական, մշակութային, հոգեբանական իրողություն է, բարդ ու բազմամակարդակ, շատ դեպքերում ուղղակիորեն կապված էթնիկ ինքնության ու պատմական հիշողության տարբեր առումների հետ:

Շուշիի՝ որպես արցախյան հակամարտության ընթացքում և դրանից հետո վերաբնակեցված ամենախոշոր բնակավայրի վերաբնակեցման գործընթացի ազգաբանական ուսումնասիրությունը կարևոր է մի քանի առումով: Հասարակական գիտակցության մակարդակում Շուշիի վերաբնակեցումը կարևորվում էր և այսօր էլ շարունակում է կարևորվել տարբեր հիմնավորումներով:

ա) Շուշիի ազատագրումը և վերահայացումը որպես

պատմական արդարության վերականգնում: Նման մոտեցումը կարևոր էր հատկապես ազատագրման անմիջապես հաջորդած շրջանում, երբ քաղաք էին տեղափոխվում նաև վերջինիս հետ մախկնում որևէ առնչություն չունեցած հարյուրավոր անհատներ ու ընտանիքներ: Պատմական արդարության վերականգնման փաստն իր հերթին դառնում էր պատմական հիշողության որոշ հիմնատարների վերափմաստավորման ու վերաթևորման միջոց (Շուշին որպես վերջին մի քանի հարյուր տարում հայերի կողմից ազատագրված առաջին բնակավայր): Նշենք սակայն, որ, ըստ ազգագրական նյութերի ու ամձնական դիտարկումների³, այս մակարդակում հիմնավորումներն ավելի շատ զգայականի ու զգացմունքայինի դաշտում էին, ինչի ապացույցն են նաև «Շուշին համայն հայության մայրաքաղաք, մշակութային մայրաքաղաք» դարձնելու առաջմ անհաջող փորձերը:

բ) Շուշին՝ որպես ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող բնակավայր (Վ. Պոտտոյի հայտնի ձևակերպումը. «ով տիրում է Շուշիին, նա տիրում է Ղարաբաղին»): Խորհրդային շրջանում և արցախյան հակամարտության առաջին տարիներին հիմնականում ադրբեջանաբնակ «դարձված» Շուշին (վերջին հայ բնակիչները քաղաքից արտաքսվեցին 1988–89 թթ.) «գործում էր ընդդեմ հայերի»: Ի հիմնականում այստեղից էին ռմբակոծվում մայրաքաղաք Ստեփանակերտն ու այլ հայկական բնակավայրեր:

գ) Շուշին՝ որպես բնակության համար հարմար վայր: Այս հիմնավորումը նույնպես կարևոր է, քանի որ ի տարբերություն ԼՂՀ այլ բնակավայրերի, որոնցից շատերը լուրջ վնասներ էին կրել պատերազմական գործողությունների արդյունքում, ազատագրումից անմիջապես հետո Շուշիում բար-

³ «Արցախյան պատերազմի ազգագրական ուսումնասիրություն» թեմայի շրջանակներում հեղինակը և Ա. Դաբադյանը ազգագրական ու վիճակագրական նյութեր են գրառել նաև Շուշիում՝ 1996, 2000, 2002 և 2006 թթ.: Նյութերը պահվում են հեղինակների անձնական արխիվներում:

վոք վիճակում էին ենթակառուցվածքները, պահպանվել էր բնակարանային ֆոնդը, իսկ քաղաքում բնակվելը համեմատաբար անվտանգ էր:

Վերաբնակեցման վերը նշված ուղղություններից Շուշիում արտահայտված էին հիմնականում երկուսը՝ տարածքի ներսում և դեպի հակամարտության տարածք:

1996 թ. քաղաքում բնակվող ընտանիքներից 221-ը շուշեցիներ էին, 302-ը՝ ստեփանակերտցիներ, 222-ը՝ բռնագաղթվածներ Ադրբեջանից, 200-ը՝ տեղահանվածներ ԼՂՀ շրջաններից, 121-ը՝ վերաբնակիչներ Հայաստանից⁴:

Շուշիում հաստատված բոլոր ներթքնիկ խմբերի համար մշտական կամ ժամանակավոր վերաբնակությունը պայմանավորող գործոնները հիմնականում վերը նշված ա և գ գործոններն էին:

Շուշին որպես բնակության համար հարմար վայր դիտելը տարբեր խմբերի համար արդեն ուներ իր հիմնավորումները. ստեփանակերտցիները, Ադրբեջանից բռնագաղթվածները, նախկին շուշեցիները տեղափոխվում էին բնակարանային խնդիրը լուծելու, Հայաստանից վերաբնակիչները՝ սոցիալ-տնտեսական ծանր ճգնաժամի ազդեցությունները մեղմելու համար: Ըստ նյութերի՝ վերաբնակիչների գրեթե բոլոր խմբերի համար կարևոր են դիտվել նաև վերաբնակության առաջին շրջանում վերաբնակիչներին տրվող որոշ արտոնությունները: Այսինքն՝ գործ ունենք Շուշիի վերաբնակեցման այնպիսի գործընթացի հետ, երբ այստեղ հաստատվում էին հիմնականում «արտակարգ իրավիճակում» հայտնված ընտանիքներ ու խմբեր: Նրանց մի մասն ուներ բնակարանային խնդիր, մեկ այլ մասը՝ սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի ու այլ իրողությունների արդյունքում կորցրել էր նախկին կարգավիճակն ու հասարակական միջավայրում

ունեցած դերակատարությունը: Կարևոր է նաև այն, որ տևական կամ կարճ ժամանակում Շուշին դառնում էր յուրատեսակ «ապաստան» առանձին մարտական ջոկատների, ինչպես նաև տեղահանված բնակիչների համար: Այսպես, տարբեր ժամանակներում Շուշիում հաստատվում էին սահմանամերձ բնակավայրերից տեղահանված տասնյակ ընտանիքներ, որոնց մի մասը հետագայում վերադառնում էր հարազատ բնակավայր, հաճախ նաև՝ ՀՀ և ՌԴ տարբեր քաղաքներ:

Բնական է, որ բնակչության խմբերի տեղաշարժերը, բնակչության հոսունությունը ազդում էին նաև քաղաքի բնակչության ժողովրդագրական կազմի ու վերջինիս կայունացման ընթացքի վրա: Այսպես 2000 թ. վիճակագրական տվյալներով 4 և ավելի անձից բաղկացած ընտանիքները կազմում էին քաղաքի բնակչության ընդամենը 34,4%-ը, մինչդեռ կայուն ժողովրդագրական իրավիճակն ու զարգացումները նույնպես կարևոր են քաղաքի զարգացման ու քաղաքային բնակչության և քաղաքային մշակույթի վերարտադրության տեսանկյունից:

Ներթքնիկ խմբերի նման բազմազանությունը, զուգակցված ժողովրդագրական գործոնների, տնտեսական զբաղմունքների, սոցիալական, մշակութային ադապտացիայի այլ իրողությունների հետ, պայմանավորեց նաև քաղաքի «մշակութայնացման գործընթացի» առանձնահատկությունները:

Ի սկզբանե տիրապետող էին Շուշին որպես զուտ քաղաքային բնակավայր ու քաղաքային «օրգանիզմ» վերականգնելու մոտեցումները, ինչին ուղղված էին նաև տեղական ու հանրապետական իշխանությունների քայլերը: Սակայն շարունակվող պատերազմը, անբավարար ֆինանսները, քաղաքի ռազմավարական զարգացման հստակ ծրագրերի ու մոտեցումների բացակայությունը Շուշիի «մշակութայնացման» գործընթաց բերեցին այլ տարրեր: Այսպես, ազատագրված քաղաքում առաջինը կայուն տնտեսական դիրք գրավեցին գյուղատնտեսական զբաղմունքները, թեև դրանց հնարավոր

⁴ Շուշիի վերաբնակեցման գործընթացների մասին մանրամասն տես Մ. Դաբադյան, Մ. Գաբրիելյան, Շուշին 1992–2002 թթ.՝ հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ), Ե., 2004:

րությունները սահմանափակ են: Շարունակում էին բավականին լուրջ մնալ ադապտացիայի խնդիրները:

Քաղաքային մշակույթի կայացումը բարդ ու տևական գործընթաց է: Այն ենթադրում է ոչ միայն քաղաքային մշակույթ կրող խմբերի, այլև քաղաքային մշակույթի վերարտադրության գործընթացի բավարար պայմանների առկայություն:

Մինչդեռ Շուշին, ըստ գրառված ազգագրական նյութերի, կայացավ հիմնականում ավանդական հայկական բնակավայրերին բնորոշ սկզբունքների կիրառմամբ՝ ազգակցական, դրացիական հարաբերությունների կարևորություն սոցիալական, մասնագիտական հատկանիշների հիմամբ շփումների համեմատությամբ, գյուղատնտեսական զբաղմունքներին տրվող նախապատվություններ, աշխատատեղերի սահմանափակություն, որոշ դեպքերում նաև՝ պարզապես քաղաքային մշակույթ զարգացնելու ցանկության բացակայություն, քանի որ բնակչության մի ստվար հատվածը լուծում է ընդամենը գոյության խնդիր: Այդ սկզբունքները կենսունակ են արտակարգ իրավիճակներում, քանի որ տալիս են դժվարությունները համատեղ ջանքերով համեմատաբար հեշտ հաղթահարելու հնարավորություններ: Իրականում դրանց մի մասը կարող է խոչընդոտել քաղաքի կայացման գործընթացները, քանի որ քաղաքի մարմինը «վերածնվում է» արտակարգ իրավիճակին ու վերջինիս պահանջներին համապատասխան:

Այսինքն՝ վերաբնակեցումը որպես հասարակական-մշակութային գործընթաց դիտելու դեպքում կարելի է արձանագրել, որ անցած 15 տարիների ընթացքում «մշակութայնացման» գործընթացները Շուշիում հիմնականում չեն ընթացել քաղաքային մշակույթի ձևավորման ու զարգացման ուղղությամբ, ինչն ունի և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ պատճառներ: Սրան չեն նպաստել նաև քաղաքում հաստատված և հիմնականում գոյամիջոցների ապահովման խնդիր լուծող որոշ խմբեր ու շերտեր:

Քաղաքային մշակույթի զարգացումը պահանջում է այն

կրող խմբերի «կրիտիկական զանգվածի» ապահովում: Եվ, վերջապես, կարևոր նշանակություն ունի այն, որ քաղաքային ենթակառուցվածքների մի մասն այսօր արդեն չունի քաղաքն սպասարկելու հնարավորություններ. ազատ, բնակության համար պիտանի բնակարանների թվի սահմանափակություն, ծանր վիճակում գտնվող ներքին ցանցեր և այլն: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ Շուշիից ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա է գտնվում մայրաքաղաք Ստեփանակերտը, որը, ի տարբերություն Շուշիի, խորհրդային շրջանում կայացել էր որպես հանրապետական նշանակության քաղաքային կենտրոն, իսկ պետության մայրաքաղաքի կարգավիճակում կարողացավ էլ ավելի ընդլայնել նման կենտրոնի իր գործառույթները:

Այսինքն՝ վերաբնակության առաջին փուլում առկա հակասությունը քաղաքին վերագրվող կարգավիճակի և վերաբնակության բուն գործընթացի միջև ավելի է խորացել: Վերաբնակիչների հիմնական մասը ցայսօր լուծում է ոչ թե քաղաքի «մշակութայնացման», այլ հիմնականում տարրական կենցաղային խնդիրներ, իսկ «քաղաքի մարմինն» աստիճանաբար կորցնում է քաղաքային նկարագիրն ու մշակութաստեղծ հնարավորությունները՝ վերածվելով գյուղաքաղաքի հատկանիշներ ունեցող բնակավայրի, ինչը, բնականաբար, սահմանափակում է առաջադրվող խնդիրների շրջանակը: Ստեղծված իրավիճակում առկա հիմնախնդիրների հաղթահարման համար կարևորագույն նշանակություն ունեն քաղաքի իրական հնարավորությունների գնահատումը, կարգավիճակի հստակեցումը, Շուշիի «մշակութաստեղծ» գործառույթները վերականգնելուն ուղղված համալիր հետևողական միջոցառումները, նաև պետական կառույցների գործունե մասնակցությամբ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Յ. Սվազյան. Խորենացիական ավանդագրույցի սիսակ-առանյան ճյուղը և նրա պատմական ատաղձը	5
Բ. Հարությունյան. Հայոց Արենլից կողմերի վարչական բաժանումը	20
Ա. Յակոբեան. Կենտրոնական Արցախի Հարջլանք եւ Պիանք գաւառների տեղադրությունը ըստ «Աշխարհացոյցի»-ի	44
Ք. Սարգսյան. Իշխանագույն տիկնանց մասնակցությունը հասարակական կյանքին Արցախում XII–XIII դարերում	53
Ա. Մաղալյան. Պատմագիր Հակոբ Ջաքարյանի տեղեկությունները Շուշիի մասին	61
Մ. Բալայան. Շուշիի վերածումը Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոնի	70
Է. Դանիելյան. Հայ առաքելական եկեղեցու դիմագրավումը բողոքական-քարոզչությանը Շուշիում	79
Վ. Բալայան. Հայագիտությունը Շուշիում 19-րդ դարում և նրա զարգացման միտումները	86
Հ. Հովհաննիսյան. Շուշեցի գեներալ-ադյուտանտը. Հովհաննես Լազարյան	92
Է. Կոստանդյան. Շուշիի դերը հայ ազգային-ազատագրական պայքարում	102
Հ. Ալեքսանյան. Շուշիի և Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը 1916–1926 թթ.	115
Վ. Մելիքյան. Ղարաբաղը և Շուշին ինքնակալության անկումից հետո (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր)	125
Հ. Հարությունյան. ՀՀ Դաշնակցությունը Արցախի համար մղվող պայքարում	133
Г. Махмурия. Губернаторство Карабах-Зангезур и британская политика	150
Ա. Ղարիբյան. Շուշիի 1920 թ. կոտորածը	175
К. Арутюнян. Маршал из Арцаха — А.А. Ханферянц — С.А. Худяков	181
Հ. Աբրահամյան. Երեք դրվագ Շուշիի պատմական ճակատագրից	194

Մ. Հարությունյան. Շուշիի ազատագրման և ԼՂՀ զինված ուժերի կազմավորման հարցի շուրջ	205
Ա. Մաթևոսյան, Վ. Մաթևոսյան. Շիրակցիները Արցախյան ազատամարտում	218

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Ա. Աղասյան. Նկարիչ Ստեփանոս Ներսիսյանի կյանքն ու գործունեությունը Շուշիում	225
Ա. Ասատրյան. Դանիել Ղազարյանի կյանքն ու գործունեությունը Շուշիում	233
Կ. Բազեյան. Շուշիի ասեղնագործական դպրոցը	244
Ա. Գևուրի. Հնագույն Կերենը	251
Ն. Ենգիբարյան, Մ. Տիտանյան. Շուշիի երկաթեղարյան դամբարանները	260
Հ. Պետրոսյան, Վ. Սաֆարյան. Միջնադարյան Շուշին ըստ հնագիտական հետազոտությունների	268
Հ. Հակոբյան. Շուշիի մատենական ժառանգությունը	273
Մ. Հասրաթյան. Շուշիի Ղազանչեցոց Ա. Ամենափրկիչ եկեղեցու ճարտարապետությունը	278
Ա. Հարությունյան. Հրկիզված Շուշի (1920) քաղաքի թեման Օսիկ Մանդելշտամի պոեզիայում	282
Հ. Հարությունյան. Որոշ դիտարկումներ Ալեքսանդրապոլ-Շուշիի երաժշտական աղբյուրների շուրջ	295
Ա. Թադևոսյան. Հոմանիտար մշակույթի էթնիկ առանձնահատկությունները	302
Թ. Հայրապետյան. Թատերական կյանքը Շուշիում (19-րդ դարի երկրորդ կես և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներ)	308
Գ. Օրդոյան. Շուշիի խանդավորյան թատրոնը	320
Ա. Դաբադյան. Շուշիի հասարակական կյանքը	330
Է. Խենձյան. Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում	335
Ս. Վարդանյան. Բանասիրական նյութերի կենցաղավարումը Շուշիի շրջանում	351
Մ. Գաբրիելյան. Վերաբնակությունը որպես հասարակական-մշակութային գործընթաց. Շուշի քաղաքի օրինակով	360

**ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ**

**Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին
նվիրված գիտաժողովի նյութեր**

**Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Սահակյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Ռ. Գալստյանի**

**Հրատ. պատվեր N 203:
Հանձնված է տպագրության՝ 12.12.2007 թ.:
Չափսը՝ 60x84¹/₁₆: Օֆսեթ տպագրություն՝ N 1:
23,5 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 500 օրինակ:
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24գ:**